

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΔΥΟ ΚΟΣΜΩΝ

Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά

Πρακτικά Συμποσίου

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ & ΜΕΛΕΤΩΝ
«ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ»
ΧΑΝΙΑ

2017

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΔΥΟ ΚΟΣΜΩΝ

Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΔΥΟ ΚΟΣΜΩΝ

Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά

Πρακτικά Συμποσίου

3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ & ΜΕΛΕΤΩΝ
«ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ»
ΧΑΝΙΑ

2017

Επιστημονική επιμέλεια:

- Παύλος Σούρλας, Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος της Βουλής
- Ιωάννης Τσεκούρας, Πρόεδρος IMXA
- Νικόλαος Παπαδάκης, Γενικός Διευθυντής Εθνικού Ιδρύματος «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
- Ιωάννης Μουρέλος, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Επιμέλεια κειμένων:

- Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
Αργυρώ Βατσάκη
Βάλια Βαρουχάκη

Σχεδιασμός έκδοσης:

Νίκος Κοσμαδάκης - The Design Bar
<http://www.thedesignbar.gr>

© 2017 Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία
Βασ. Σοφίας 11, 106 71 Αθήνα
Τηλ.: 210 3735326 Fax: 210 3735233
e-mail: foundation@parliament.gr <http://www.foundation.parliament.gr>

© 2017 Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
Μεγ. Αλεξάνδρου 31Α
Τ.Θ. 50932, 54014 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 832143 Fax: 2310 831429
e-mail: imxa@imxa.gr <http://www.imxa.gr>

© 2017 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
Πλατεία Έλενας Βενιζέλου, Χαλέπα, Χανιά, Τ.Κ. 73133
Τηλ.: 28210 56008, 51555-6, 54011 Fax: 28210 56009
e-mail: info@venizelos-foundation.gr <http://www.venizelos-foundation.gr>

ISBN: 978-960-93-9505-2

Επιστημονική Επιτροπή

- Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

- Παύλος Σούρλας
- Ευάνθης Χατζηβασιλείου

- Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (IMXA)

- Ιωάννης Μουρέλος
- Ελένη Χαϊδριά

- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»

- Νικόλαος Παπαδάκης
- Ελένη Γαρδίκια Κατσιαδάκη

- Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του Παραρτήματος Μακεδονίας του Εθνικού Ιδρύματος «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Δευτέρα 3 Οκτωβρίου 2016

18.30 – 19.00 Έναρξη εργασιών - Χαιρετισμοί

Πρώτη Συνεδρία. Συντονιστής: Ιωάννης Μουρέλος

- 19.00 – 19.20 Ευάνθης Χατζηβασιλείου: *Salus populi suprema lex: Εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916.*
- 19.20 – 19.40 Ιάκωβος Μιχαηλίδης: *Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.*
- 19.40 – 20.00 Αλεξάνδρα Πέτσιναρ: *Ο Εθνικός Γολγοθάς της Σερβίας και ο Εθνικός Διχασμός της Ελλάδας. Οι δοκιμασίες των ελληνοσερβικών σχέσεων υπό το πρίσμα του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή (1915-1916).*
- 20.00 – 20.20 Βλάσης Βλασίδης: *Βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες του Εθνικού Διχασμού στη Δυτική Μακεδονία.*
- 20.20 – 20.40 Συζήτηση
- 20.40 – 21.00 Προβολή ανέκδοτου κινηματογραφικού υλικού.

Τρίτη 4 Οκτωβρίου 2016

Δεύτερη Συνεδρία. Συντονιστής: Γεώργιος Νάκος

- 10.00 – 10.20 Σπύρος Σφέτας: *Γερμανικές και βουλγαρικές αντιδράσεις στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης 1916-1917.*
- 10.20 – 10.40 Διονύσης Χουρχούλης: *Το Μακεδονικό Μέτωπο στη στρατιωτική στρατηγική του Βερολίνου και της Βιέννης (1915-1918). Διαψεύδοντας τις εκτιμήσεις και προσδοκίες του στέμματος και του στενού κωνσταντινικού περιβάλλοντος.*
- 10.40 – 11.00 Στράτος Δορδανάς: *Το ευτυχές τέλος: Ο γερμανικός παράγοντας και οι εμφύλιες συγκρούσεις στη Μακεδονία της Εθνικής Άμυνας.*
- 11.00 – 11.20 Συζήτηση

Διάλειμμα

Τρίτη Συνεδρία. Συντονιστής: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

- 11.40 – 12.00 Ιωάννης Μουρέλος: *Η κορύφωση του δράματος: Τα Νοεμβριανά του 1916.*
- 12.00 – 12.20 Μητροπολίτης Ανδρέας Νανάκης: *Προσέγγιση στο 'Ανάθεμα' κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου.*
- 12.20 – 12.40 Μαριάννα Χριστοπούλου: *Φερόμεθα προς την πτέρναν του εθνικού εξωμότου: Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης στη ρητορική των Αντιβενιζελικών.*
- 12.40 – 13.00 Συζήτηση

Τέταρτη Συνεδρία. Συντονιστής: Μητροπολίτης Ανδρέας Νανάκης

- 17.30 – 17.50 Δημήτρης Μπαχάρας: *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης μέσα από τα μάτια των Αντιβενιζελικών.*
- 17.50 – 18.10 Σπύρος Πλουμίδης: *Συντηρητισμός εναντίον ριζοσπαστισμού: Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού.*
- 18.10 – 18.30 Γεώργιος Νάκος: *Ο μεταβολισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας ως πολιτική της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης.*
- 18.30 – 18.50 Συζήτηση

Διάλειμμα

Πέμπτη Συνεδρία. Συντονιστής: Νικόλαος Παπαδάκης

- 19.10 – 19.30 Χάρης Μελετιάδης: *Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Μια άσκηση εκσυγχρονισμού στο περιβάλλον του Μεγάλου Πολέμου.*
- 19.30 – 19.50 Στέλλα Αλιγιζάκη: *Ο Διχασμός και η ελληνική διανόηση της εποχής.*
- 19.50 – 20.10 Συζήτηση
- 20.10 – 20.40 Παρεμβάσεις Νικολάου Παπαδάκη και Ιωάννη Τσεκούρα
- 20.40 – 21.00 Ε. Χατζηβασιλείου – Ι. Μουρέλος: *Αποτίμηση εργασιών.*

Περιεχόμενα

<u>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</u>	11
<u>ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΥΛΟΥ ΣΟΥΡΑΑ</u>	13
<u>ΧΑΙΡΙΣΜΟΣ ΙΩΑΝΝΗ ΤΣΕΚΟΥΡΑ</u>	15
<u>ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ</u>	21
Ήταν αναπόφευκτος ο Εθνικός Διχασμός;	
<u>ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ</u>	25
Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916	
<u>ΙΑΚΩΒΟΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ</u>	39
Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού	
<u>ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ Μ. ΠΕΤΣΙΝΑΡ</u>	49
«Ο Εθνικός Γολγοθάς της Σερβίας και ο Εθνικός Διχασμός της Ελλάδας». Οι δοκιμασίες των ελληνοσερβικών σχέσεων υπό το πρίσμα του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή (1915-1916)	
<u>ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΧΟΥΡΧΟΥΛΗΣ</u>	65
Το Μακεδονικό Μέτωπο στη στρατηγική του Βερολίνου και της Βιέννης (1915-1918): διαφεύδοντας τις εκτιμήσεις του στέμματος	
<u>ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ</u>	83
Το αποκορύφωμα του δράματος: Τα «Νοεμβριανά» του 1916	
<u>ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΑΝΑΚΗΣ</u>	89
Το «ανάθεμα» στον Ελευθέριο Βενιζέλο (1916)	
<u>ΜΑΡΙΑΝΝΑ Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ</u>	95
«Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἔθνικοῦ Ἐξωμότου...». Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης	
<u>ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΧΑΡΑΣ</u>	109
Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης μέσα από τα μάτια των αντιβενιζελικών	

<u>ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ</u>	<u>119</u>
Συντηρητισμός εναντίον ριζοσπαστισμού: Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού	
<u>ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ</u>	<u>131</u>
Ο «μεταβολισμός» της αγροτικής ιδιοκτησίας ως πολιτική της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης (Ελευθερίου Βενιζέλου)	
<u>ΧΑΡΗΣ ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ</u>	<u>151</u>
Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση: μια άσκηση εκσυγχρονισμού στο περιβάλλον του Μεγάλου Πολέμου	
<u>ΣΤΕΛΛΑ ΑΛΙΓΙΖΑΚΗ</u>	<u>173</u>
Ο Βενιζέλος και η ελληνική διανοήση κατά την εποχή του Διχασμού	
<u>ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ – ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ</u>	<u>191</u>
Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης των δυο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με αφορμή τη συμπλήρωση 100 ετών από το Κίνημα της Θεσσαλονίκης, το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ) και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» συνδιοργάνωσαν επιστημονικό συμπόσιο με θέμα “Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση, 100 χρόνια μετά” (Θεσσαλονίκη, 3 και 4 Οκτωβρίου 2016).

Ο κεντρικός θεματολογικός άξονας του συμποσίου έχει διερευνηθεί αρκετά στην πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική του διάσταση. Σκοπός του συμποσίου ήταν να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στην ανάδειξη της σύγκρουσης δύο κόσμων, τόσο στο επίπεδο των ιδεολογικών αρχών όσο και σε αυτό των στρατηγικών επιλογών σε σχέση με την ακολουθητέα εξωτερική πολιτική. Ξεχωριστή βαρύτητα δόθηκε στις δύο σημαντικές βενιζελικές μεταρρυθμίσεις, των οποίων οι βάσεις τέθηκαν σε εκείνη την περίοδο, την αγροτική και την εκπαιδευτική, ενώ μελετήθηκε η περίπτωση της ταυτόχρονης ύπαρξης του «κράτους της Θεσσαλονίκης» με το «κράτος των Αθηνών».

Ο τόμος συγκεντρώνει τις συμβολές καταξιωμένων επιστημόνων και νέων ερευνητών, οι οποίοι προσέγγισαν ένα πολυσυζητημένο ιστορικό φαινόμενο που καθόρισε για δεκαετίες την πορεία της χώρας, το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τον Εθνικό Διχασμό, μέσα από νέα ερωτήματα, επιστημονικό λόγο και συνθετικές ερμηνείες.

Παύλος Σούρλας
Γενικός Γραμματέας του
Ιδρύματος της Βουλής

Ιωάννης Τσεκούρας
Πρόεδρος ΙΜΧΑ

Νικόλαος Παπαδάκης
Γενικός Διευθυντής Εθνικού
Ιδρύματος «Ελευθέριος Κ.
Βενιζέλος»

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, μαζί με το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» διοργανώνουν το εγκαινιαζόμενο σήμερα επιστημονικό συμπόσιο με αφορμή την επέτειο των 100 χρόνων από το λεγόμενο Κίνημα Εθνικής Αμύνης, με το οποίο ο Ελευθέριος Βενιζέλος εγκατέστησε στη Θεσσαλονίκη επαναστατική κυβέρνηση, προκειμένου να επιτύχει την είσοδο της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την πλευρά των δυνάμεων της Αντάντ και εναντίον της πολιτικής της φιλοβασιλικής κυβέρνησης των Αθηνών.

Το τόλμημα αυτό του Ελευθερίου Βενιζέλου θεωρήθηκε, αν όχι πράξη έναρξης, τουλάχιστον ενέργημα κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού. Πολλοί είναι αυτοί που μέχρι σήμερα καταλογίζουν στον Βενιζέλο ότι με το κίνημα της Θεσσαλονίκης υπήρξε, τουλάχιστον, συνυπαίτιος για τα δεινά που επακολούθησαν. Το εγκαινιαζόμενο επιστημονικό συμπόσιο καλείται να κρίνει τα γεγονότα με την ψυχραιμία και τη νηφαλιότητα που απαιτεί η πάροδος ολόκληρης εκατονταετίας από αυτά.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η εξέλιξη των γεγονότων δικαίωσε ιστορικά τον Βενιζέλο. Αρκεί να φανταστούμε πού θα είχαν χαραχθεί τα σύνορα της πατρίδας μας, αν κατά τη λήξη του πολέμου η Ελλάδα δεν είχε βρεθεί στο στρατόπεδο των νικητών. Φυσικά συνέβησαν και διάφορα θλιβερά γεγονότα, όπως είναι αναμενόμενο σε κάθε διχασμό ενός έθνους. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν αγνόησε τους σχετικούς κινδύνους, έκρινε όμως, με την τεράστια πολιτική του διορατικότητα -κατά πολύ υπέρτερη εκείνης των αντιπάλων του- ότι δεν θα δινόταν άλλη ιστορική ευκαιρία δραστηκής επαναχάραξης συνόρων στην ευρωπαϊκή ήπειρο και ιδιαίτερα στην περιοχή της Βαλκανικής Χερσονήσου. Για τα έκτροπα του Διχασμού μπορεί σήμερα η ιστορία να κατανείμει δίκαια τις ευθύνες· κανείς δεν μπορεί πάντως, να αμφισβητήσει ότι οι αντίπαλοί του ήσαν εκείνοι που, ήδη με την ωμή παραβίαση των κανόνων του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, «ήρξαντο χειρών αδίκων».

Με τις σκέψεις αυτές θα ήθελα να χαιρετίσω το εγκαινιαζόμενο σήμερα συμπόσιο, να ευχαριστήσω εκ μέρους του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων όλους τους συμμετέχοντες και να τους ευχηθώ καλή επιτυχία στις εργασίες τους.

Παύλος Σούρλας

Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος της Βουλής
για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Με αφορμή την έναρξη του συμποσίου, θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας μερικές σκέψεις σχετικά με τον «Εθνικό Διχασμό».

Δύο προσωπικότητες με ισχυρούς χαρακτήρες, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ο Α΄ ή ο ΙΒ΄ ως συνεχιστής του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ του Παλαιολόγου.

Και οι δύο εμφορούνται από τη «Μεγάλη Ιδέα». Όμως διαφέρουν ως προς τη μεθόδευση και επιδίωξη της επιτυχίας αυτού του ιδανικού τους.

Ο Βενιζέλος, αγωνιστής, οραματιστής και βέβαια μεγαλοϊδεάτης, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τάχθηκε με τις δυνάμεις της Αντάντ, ο Κωνσταντίνος, υπερασπιστής της ουδετερότητας, αλλά φιλογερμανός, τάχθηκε με τις Κεντρικές Δυνάμεις.

Η προβλεπτικότητα του Βενιζέλου δικαιώθηκε εκ του αποτελέσματος.

Η ιδιοφυής, πολυσχιδής και πολυχαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου, με τις σπάνιες αρετές και ικανότητες, ιδιαίτερα στη διπλωματία, «με μια εξαιρετική διαίσθηση, οξύτατη αντίληψη, αλλά και σπάνιο κοινό νου», που ενέπνεε στους ισχυρούς θαυμασμό, σεβασμό και εμπιστοσύνη (ο Γουίλσον, πρόεδρος των ΗΠΑ, έφτασε να τον χαρακτηρίσει ως τον σπουδαιότερο άνθρωπο που γνώρισε. Προτάθηκε ως πρώτος Γραμματέας της Κοινωνίας των Εθνών, θέση την οποία αποποιήθηκε, διότι δεν πίστευε στην αποτελεσματικότητα αυτού του θεσμού) δεν απέφευγε να παρασύρεται από τον ανήσυχο χαρακτήρα του και την ακλόνητη αυτοπεποίθηση, η οποία συνόδευε το πολιτικό του ένστικτο, που κατ' επανάληψη δικαιώθηκε. Όμως, «όταν η αυτοπεποίθηση προσεγγίσει τὰ ὄρια τῆς ψευδαίσθησης τοῦ ἀλάθητου, ἀπὸ ἀρετὴ ἀποβαίνει ἐλάττωμα, καὶ ἀπὸ δύναμη ἀδυναμία» (Σπ. Μαρκεζίνης).

Παρά τα πολλά εξαιρετικά προσόντα, έκαμε και πολλά σοβαρά λάθη και δημιούργησε μεγάλα πάθη, έντονα συναισθήματα φιλικά ή εχθρικά, αφοσίωση ή μίσος, τόσα ώστε για πολλά χρόνια μετά τον διχασμό, αλλά και μετά τον θάνατό του, να μιλάμε για «βενιζελικούς» και «αντιβενιζελικούς» ή «φιλοβασιλικούς». Υπάρχουν δε ερευνητές οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η Μικρασιατική καταστροφή μετέπειτα, όπως και η δικτατορία του Μεταξά ήταν απόρροια του Εθνικού Διχασμού.

Ο Διχασμός, ο οποίος μετά την επέμβαση των γαλλικών δυνάμεων έφτασε στο απόγειό του, ήταν τόσο ακραίος που οι αντιβενιζελικοί διακήρυτταν το εξωφρενικό «ὁ φονεύων βενιζελικὸν δὲν φονεύει ἄνθρωπον», κάτι που θυμίζει τον χαιρετισμό των αρχαίων Αθηναίων «τέθνηκε Φίλιππος;»

Κυρίες και κύριοι,

Αν τότε ο Βενιζέλος είχε υποχωρήσει προς χάριν της εθνικής ενότητας, στο όνομα της οποίας, ορθώς, όλοι ορκίζονται, η Ελλάδα θα είχε βρεθεί στο στρατόπεδο των χαμένων. Άρα, για να είχε αποφευχθεί ο Διχασμός, θα έπρεπε να είχε υποχωρήσει ο βασιλιάς. Επειδή όμως είναι εξαιρετικά δύσκολη η σίγουρη και κοινά αποδεκτή πρόβλεψη για τα μελλούμενα να επισυμβούν, γι' αυτό πρέπει να επιδιώκεται ο συμβιβασμός, καθότι αυτός, αν δεν συνοδευτεί κυρίως από κέρδη, οπωσδήποτε θα επιφέρει λιγότερες ζημιές στη χώρα από ό,τι ένας διχασμός.

Θα ήθελα τώρα να θέσω το ερώτημα, αν τη σήμεραν ημέρα-εποχή μπορεί να υπάρξουν λόγοι, να δημιουργηθούν συνθήκες για έναν νέο διχασμό.

Θυμίζω ότι η πρώτη προκήρυξη της Επαναστατικής Κυβέρνησης (Βενιζέλος, Κουντουριώτης, Δαγκλής), που δημοσιεύεται στο Α' Φύλλο της εφημερίδας της Προσωρινής Κυβέρνησης, που εκδόθηκε στα Χανιά στις 15 Σεπτεμβρίου 1916, άρχιζε με τη φράση «Τὸ ποτήριον τῶν πικριῶν, τῶν ἐξευτελισμῶν καὶ τῶν ταπεινώσεων ὑπερεπληρώθη...».

Εκατό χρόνια μετά, εν μέσω μιας οικονομικής, στο βάθος μιας πολιτιστικής και θεσμικής κρίσης, η χώρα, η κοινωνία, η οικογένεια, το άτομο -εκτός βέβαια από τους «ευγενείς» πατρικίους- ταλανίζονται πάλι από πολλά και δύσκολα, παλαιά καθώς και νέα προβλήματα, όπως:

1. Του μεγάλου και μη βιώσιμου δημοσίου χρέους, εν καιρώ ειρήνης.
2. Του αγνώστου διάρκειας διεθνούς ελέγχου και επιτροπείας των οικονομικών της χώρας, καθώς και της περιορισμένης εθνικής κυριαρχίας.
3. Της έλλειψης ρευστότητας στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και στην πραγματική οικονομία.
4. Των αυξανόμενων παραοικονομικών δραστηριοτήτων και του αθέμιτου ανταγωνισμού αυτών προς τις νόμιμες οικονομικές δραστηριότητες.
5. Της έλλειψης εθνικού σχεδιασμού εξόδου από την (οικονομική) κρίση και ανόρθωσης της οικονομίας.
6. Της επενδυτικής αποχής αλλοδαπών, καθώς και εγχώριων επενδυτών και αδυναμίας της χώρας να εξέλθει στις διεθνείς δανειστικές χρηματαγορές.
7. Της χαμηλής παραγωγικότητας, ανταγωνιστικότητας και πολυετούς ύφεσης, δηλ. της αρνητικής ανάπτυξης.
8. Της καρτελοποιημένης αγοράς αγαθών και υπηρεσιών με συνέπεια, παρά την πολυετή ύφεση, οι τιμές για τον καταναλωτή να παραμένουν υψηλές.
9. Της μεγάλης πτώσης του βιοτικού επιπέδου και της εκτεταμένης σχετικής φτώχειας.
10. Του αρνητικού δημογραφικού ισοζυγίου, της υψηλής ανεργίας και του μη βιώσιμου ασφαλιστικού συστήματος.
11. Της απομείωσης της αξίας των περιουσιακών στοιχείων των Ελλήνων κατά 522δισ. \$ από το 2007 μέχρι τέλους 2015 (βλ. Credit Suisse, εφ. *Το Βήμα*, 14 Αυγούστου 2016).

12. Του ισοζυγίου διεθνών πληρωμών, συνεπαγόμενο της χαμηλής ανταγωνιστικότητας.
13. Της υψηλής και μη δίκαιης φορολόγησης, χωρίς αντίστοιχες παροχές υπηρεσιών στην υγεία, την πρόνοια, την παιδεία, τις υποδομές, γενικότερα στην ποιότητα ζωής.
14. Της άνισης διανομής του παραγόμενου εισοδήματος και πλούτου.
15. Της διαρροής εγκεφάλων και μετεγκατάστασης πολλών επιχειρήσεων στο εξωτερικό, αλλά και εισροής μη ελεγχόμενου αριθμού μεταναστών και προσφύγων.
16. Της αναποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης, αλλά και της νομοθετικής και εκτελεστικής, καθώς και της δικαστικής εξουσίας.
17. Της οιονεί ταύτισης του διοικητικού μηχανισμού και της εκτελεστικής εξουσίας.
18. Ενός ανοργάνωτου, συγκεντρωτικού και αναξιόχρεου (μπαταχτσή) κράτους, μιας σαδιστικής γραφειοκρατίας, προκλητικής φοροδιαφυγής και εισφοροδιαφυγής, διαπλοκής και διαφθοράς, αναξιοκρατίας, νεποτισμού, κομματοκρατίας και πελατοκρατίας.
19. Της έλλειψης καλών, ανοιχτών και όχι κλειστών θεσμών και της μη ικανοποιητικής εφαρμογής των υπαρχόντων.
20. Της προσωπικής και οικογενειακής ανασφάλειας.
21. Των δυσκολιών στις εξωτερικές-διεθνείς μας σχέσεις.
22. Της γενικευμένης αναξιοπιστίας και ανυποληψίας, ιδιαίτερα του πολιτικού συστήματος, το οποίο δεν προσφέρει πειστική εναλλακτική προοπτική.
23. Της διεθνούς περιφρόνησης της εθνικής και προσωπικής αξιοπρέπειας.
24. Της αδυναμίας να λογοδοτήσουν και να καταλογιστούν οι ανάλογες ευθύνες στους υπεύθυνους της πρόκλησης όλων αυτών των προβλημάτων και των δεινών.

Θα μπορούσαν αυτά τα προβλήματα να ωθήσουν στο να επαναληφθεί η φράση: «Τὸ ποτήριον τῶν πικριῶν, τῶν ἐξευτελισμῶν καὶ τῶν ταπεινώσεων ὑπερεπληρώθη ...;». Η απάντηση είναι συνάρτηση κυρίως της χρονικής διάρκειας και του βαθμού έντασης και έκτασης αυτών των προβλημάτων, όπως βέβαια και της συμπεριφοράς των πολιτικών, και όχι μόνο, ελίτ.

Επιπλέον, αν ληφθεί υπόψη ότι η έτσι κι αλλιώς μη ρυθμισμένη παγκοσμιοποίηση, που ήρθε σχετικά γρήγορα, με την έννοια ότι κράτη, θεσμοί και κοινωνίες ήταν απροετοίμαστα, με συνέπεια και τα εθνικο-πολιτισμικά περιγράμματα, εθνική ταυτότητα, εθνικό κράτος, εθνικές γλώσσες και πολιτισμοί (Π. Κονδύλης - Βασιλική Γεωργιάδου, εφ. *Το Βήμα*, 31 Ιουλίου 2016) να γίνουν πιο ασαφή, αλλά και η ανισοκατανομή του πλούτου να αυξηθεί πολύ, ενίσχυσε το συναίσθημα του φόβου. Έτσι, ότι στιγματίζεται ως εστία παραγωγής φόβου μετατρέπεται δυνητικά σε μία δεξαμενή συγκέντρωσης εχθρότητας, η οποία, με τη σειρά της δίνει πραγματική υπόσταση στον φόβο, κατ' επέκταση στο μίσος, και δικαιώνει τη λογική της ρήξης, κόντρα σε κάθε συναίνεση, των κάθε ιδεολογικής απόχρωσης «νεοδημαγωγών».

Έτσι, αν κάποιες δυνάμεις, με ολιστική αφήγηση και ολοκληρωτική αντίληψη, λειτουργώντας στο παραπάνω πλαίσιο και εκμεταλλευόμενες την υψηλή ανεργία, τη φτώχεια, τις έντονες κοινωνικές αδικίες, τις πικρίες, τον θυμό, την οργή, την απελπισία, αλλά και τους εξευτελισμούς και τις ταπεινώσεις του ελληνικού λαού από διάφορους δανειστές-εταίρους και μη, όπως και μεγάλα ξένα μέσα ενημέρωσης, καθώς και την εντεινόμενη πόλωση και μεταξύ των δυνάμεων του αποκαλούμενου δημοκρατικού τόξου, με συνέπεια την αυξανόμενη φθορά της δικαιοκρατικής δημοκρατίας και με τάση διολίσθησης της χώρας στην κατηγορία του «αποτυχημένου κράτους», θα μπορέσουν, ιδιαίτερα αν προκύψει κενό εξουσίας, να ανέλθουν στην εξουσία, και στη συνέχεια, καταπατώντας το Σύνταγμα της χώρας, να επιβάλουν το ιδεολογικό τους πιστεύω, είτε προς την εθνικιστική κατεύθυνση είτε προς την ταξική προλεταριακή, ερμηνεύοντας τις επικρατούσες συνθήκες ως επαναστατική κατάσταση, όπου τότε «η ένοπλη ταξική πάλη, τ.έ. ο ένοπλος εμφύλιος είναι αναπόσπαστο και αναπόφευκτο στοιχείο για την πάλη για την εξουσία» (Αλέκα Παπαρήγα, εφ. *Το Βήμα*, 31 Ιουλίου 2016). Ή αν προκύψει μια εξωτερική εμπλοκή-επιβουλή της εθνικής κυριαρχίας με συνέπεια τη ριζική διαφωνία των πολιτικών –και όχι μόνο– δυνάμεων ως προς τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας, ήτοι ως προς την αναζήτηση συμμάχων.

Υπάρχει τέτοιο ενδεχόμενο στη σημερινή Ελλάδα;

Μια πρώτη απάντηση είναι ότι όσο υπάρχει το κέλυφος της Ε.Ε. και της Ευρωζώνης και η χώρα παραμένει, στην ταραγμένη γειτονιά, σχετικά ασφαλής και ειρηνική, δεν φαίνεται να μπορεί να ευδοκιμήσει ένας διχασμός. Βέβαια, η προστατευτική ικανότητα αυτού του κελύφους μπορεί, αν όχι να διαρραγεί, σίγουρα να αποδυναμωθεί, αν η πολιτική της λιτότητας, με τις συνέπειες της ανεργίας και της φτωχοποίησης, πολυχρονίσει και δεν αντικατασταθεί από την πολιτική της ανάπτυξης, της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας και αν δεν προχωρήσει μια οραματική ενοποιητική διαδικασία της Ε.Ε.

Η άλλη απάντηση ότι «η δημοκρατία δεν έχει αδιέξοδα», φαίνεται μάλλον μεταφυσική, διότι πολλές φορές η «διέξοδος» ήταν αυταρχικά καθεστώτα, εθνικές καταστροφές, καθώς και τεράστιες υλικές ζημιές, όπως και τώρα με τα Μνημόνια.

Ο άνευ όρων και ορίων ανταγωνισμός των ελληνικών πολιτικών ελίτ για την εξουσία είχε καταστροφικές συνέπειες για τη χώρα. Αρκεί να θυμηθούμε: την πολιτική κρίση του 1965-’67 που έφερε τη δικτατορία των συνταγματαρχών, τους ανταγωνισμούς του 1943-’45 που οδήγησαν στον εμφύλιο, τις αντιπαραθέσεις βενιζελικών-αντιβενιζελικών το 1933-’35 που κατέληξαν στη δικτατορία του Μεταξά, τις αντιπαραθέσεις των ιδίων το 1914-’15 που οδήγησαν στον Διχασμό και τη Μικρασιατική καταστροφή. Αλλά και «η ομόψυχη κομματική πλειοδοσία σε πατριωτισμό» οδήγησε στον καταστροφικό πόλεμο του 1897, καθώς και στην «ένοπλη επαιτεία» ή τον «ειρηνόπολεμο» του 1885, που έφερε τον ναυτικό αποκλεισμό από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Τα ίδια κακά αποτελέσματα είχαν και οι σχεδόν ομόψυχες

πλειοδοσίες για την «Ένωση» της Κύπρου με τη «Μητέρα Ελλάδα» (βλ. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, εφ. *Το Βήμα*. Νέες εποχές, 14 Αυγούστου 2016).

Η εφαρμοζόμενη πολιτική των εναλλασσόμενων στην εξουσία πολιτικών κομμάτων, στα χρόνια της κρίσης, έχει επισωρεύσει πολλά δεινά και ταπεινώσεις στη μεγάλη πλειονότητα του λαού, χωρίς η πολιτική λογοδοσία των υπευθύνων με την ενδεχόμενη μη επανεκλογή τους να αποτελέσει θεραπευτική δημοκρατική διέξοδο, παρά μόνο ένα καταπραϋντικό, που διαρκεί για λίγο, οπότε το κακό επαναλαμβάνεται, όπως έχει δείξει η εμπειρία τουλάχιστον των τελευταίων χρόνων.

Άρα η «πολιτική τιμωρία», πόσο μάλλον η αραιά και που, βέβαια κενού περιεχομένου, έκφραση συγγνώμης δεν αναπληρώνουν την τεράστια ζημιά που προκάλεσαν και προκαλούν.

Η επίκληση, συνήθως κατά περίπτωση και μάλλον από τους δημαγωγούς, της σοφίας του λαού στις επιλογές του, είναι μια φτηνή κολακεία και αποτελεί μια κατασκευή εξουσιαστικού τύπου. Πρέπει να έχουμε το θάρρος να παραδεχτούμε ότι ο λαός, όπως και κάθε λαός θα έλεγα, είναι «σοφόμωρος», άρα κάνει και μωρές επιλογές. Αρκεί να θυμίσουμε τόσο την κομματική και προσωπική σύνθεση του Κοινοβουλίου, καθώς και το γεγονός ότι ο λαός, όχι λίγες φορές, άγεται και φέρεται από τους επιτήδειους δημαγωγούς, όσο όμως και την τύχη που επιφυλάχθηκε από τα συμφέροντα και πάθη των διαφόρων ομάδων στους Σωκράτη, Αριστεΐδη, Μιλτιάδη, Θεμιστοκλή, Αριστοτέλη, Κολοκοτρώνη, Καποδίστρια, Βενιζέλο.

Πόσο μωρό και καταστροφικό είναι, όταν η θέληση για ισότητα να μην απορρέει από την αγάπη της δικαιοσύνης, αλλά από τον φθόνο της υπέρτερης αξίας, ή να κρίνεται αν ένας νόμος είναι δίκαιος με το μέτρο της προσωπικής περίπτωσης;

Οπότε ένα βασικό ζητούμενο είναι, αν μπορεί να δημιουργηθούν, αφενός θεσμοί που να μετριάζουν τον πολιτικό ανταγωνισμό και να εξισορροπούν το σύστημα και αφετέρου πρακτικοί τρόποι και μέτρα, τόσο άμβλυνσης των παθών και περιορισμού της μωρίας, όσο και ενίσχυσης της ανεκτικότητας και της λογικής και σοφίας του λαού, καθότι «ο σοφός, εκτός από ευφυΐα, έχει κρίση και θέτει την ευφυΐα του στην υπηρεσία της αρετής, του ορθού λόγου και του κοινού καλού και από τα μελλούμενα αντιλαμβάνεται τα προσερχόμενα (βλ. Π.Κ. Ιωακειμίδης, «Ενώ περιμέναμε τον Πλάτωνα, μας εμφανίστηκε ο Τσίπρας», εφ. *Το Βήμα*. Νέες Εποχές, 8 Μαρτίου 2016).

Ως προς τους εξισοροπητικούς θεσμούς αναφέρω το **Συνταγματικό Δικαστήριο**, το οποίο όμως **άμεσα αποφαίνεται** για τη συνταγματικότητα των κρίσιμων νομοθετημάτων της Εθνικής Αντιπροσωπείας. Μια Γερουσία (μια Άνω Βουλή) είναι αμφίβολο αν θα λειτουργούσε λιγότερο κομματικά από ότι τα κόμματα της Κάτω Βουλής, πέραν του γεγονότος ότι οι διαδικασίες των δύο σωμάτων είναι χρονοβόρες και τούτο δεν βοηθάει καθόλου στην αναγκαία γρηγορότερη υπέρβαση των (καθ-)υστερήσεων της ημιανεπτυγμένης, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα, χώρας μας.

Ως προς τη βελτίωση των χαμηλών δεικτών της κριτικής καλλιέργειας και της σοφίας του λαού, σίγουρα υπάρχουν πολλά που πρέπει να γίνουν. Αναφέρουμε

ελάχιστα αναγκαία των οποίων όμως ούτε η εφαρμογή είναι εύκολη, ούτε η προσδοκώμενη αποτελεσματικότητα βέβαιη.

Μακροπρόθεσμα: αν γίνει συστηματική προσπάθεια ανόδου των δεικτών κριτικής καλλιέργειας των πολιτών από τις πρώτες κιόλας βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Μεσο-βραχυπρόθεσμα: αν περιοριστεί και δια νόμου η καλλιέργεια του φανατισμού, του ρατσισμού, της μισαλλοδοξίας. Αν οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης, αρχής γενομένης από τα μέλη του κοινοβουλίου και της εκάστοτε κυβέρνησης, είναι πρόσωπα, που επιλέγονται από τα όργανα των κομμάτων με ανοιχτές δημοκρατικές διαδικασίες και με κριτήρια, μεταξύ άλλων, τη λόγω και έργω υπηρετήση του κοινού καλού, την ισχυρή βούληση για ανιδιοτελή προσφορά στο κοινωνικό σύνολο και την ικανότητα να διαλέγονται στοχεύοντας στη σύνθεση των «διαφορετικών».

Περίπου ανάλογα κριτήρια πρέπει να πληρούν και οι άνθρωποι της αποκαλούμενης 4ης εξουσίας, ήτοι δημοσιογράφοι, διευθυντές εφημερίδων, καναλάρχες και επιχειρηματικοί παράγοντες, τηρώντας βέβαια πάντα το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος. Βέβαια, δεν είναι ακόμα προβλέψιμες οι συνέπειες των κοινωνικών δικτύων (social media) στο κατακερματιζόμενο σώμα της ψηφιακής δημοκρατίας.

Αν, πέραν του Συνταγματικού Δικαστηρίου, η δικαστική εξουσία εφοδιαστεί με ένα νομοθετικό οπλοστάσιο, που να της επιτρέπει, **χωρίς να εμπλέκεται σε αμιγώς πολιτικά ζητήματα**, να εγκαλεί ποινικά και αστικά όσους με τη δημαγωγία και ψευδολογία καλλιεργούν και ενισχύουν διχαστικές συμπεριφορές στην κοινωνία, αλλά και ζημιώνουν τη χώρα και την κοινωνία.

Τελευταίο αλλά όχι έσχατο, αν οργανωθούμε και γίνουμε ένα «κανονικό κράτος» και, δίπλα στο βελτιούμενο μορφωτικό, ανεβεί και το βιοτικό επίπεδο του λαού, με τη διασφάλιση των θέσεων εργασίας, διότι η ανεργία και η φτώχεια, μαζί με το αίσθημα της κοινωνικής αδικίας, αποτελούν εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος, για να ανθίσει ο φανατισμός και ο διχασμός.

Μια διδαχή της ιστορίας μας; Να επικρατήσει ένας «συνεχής και περισσότερος Διαφωτισμός».

Ιωάννης Τσεκούρας
Πρόεδρος του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου

Ήταν αναπόφευκτος ο Εθνικός Διχασμός;

Όταν η καταιγίδα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης άρχισε να πλήττει και την Ελλάδα, το 1931, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, επιδιώκοντας να πείσει το Λαϊκό Κόμμα να συμμετάσχει σε οικουμενική κυβέρνηση, προέβη σε δηλώσεις με τις οποίες με γενναιότητα αναλάμβανε μερίδιο ευθύνης για τον Εθνικό Διχασμό. Οι δηλώσεις εκείνες, παρατιθέμενες επιλεκτικά, δεν έχουν το νόημα που επιχειρούν να τους δώσουν σήμερα ορισμένοι φιλίστορες. Στην πραγματικότητα αφορούσαν τις παραμονές των εκλογών του 1920, όταν μετά τον θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου ο Βενιζέλος δίστασε να προωθήσει την άνοδο στον θρόνο του τότε διαδόχου και μετέπειτα βασιλιά Γεωργίου Β'. Έκτοτε, την αναποφασιστικότητά του αυτή την καταλόγιζε στον εαυτό του ως λάθος. Πίστευε ότι θα ήταν μία ευκαιρία να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ των δύο παρατάξεων, θα αποτρεπόταν οριστικά η επάνοδος του Κωνσταντίνου από την εξορία και θα αποφεύγονταν τα δεινά που ακολούθησαν. Αλλά και μεταγενέστερα, ήταν τέτοιο το πάθος του για την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας ώστε το 1928, λίγο προτού επανέλθει στην εξουσία, δεσμεύθηκε δημόσια δύο φορές ότι ήταν διατεθειμένος να αποχωρήσει από την πολιτική εφόσον η βασιλόφρων παράταξη αναγνώριζε το δημοκρατικό πολίτευμα. Ο Μεταξάς συμφώνησε, αλλά ο Τσαλδάρης απέρριψε την προσφορά.

Είναι γνωστό ότι οι σχέσεις Βενιζέλου - Κωνσταντίνου είχαν ήδη διαταραχθεί κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους με αφορμή την έγκαιρη κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Όμως, η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1914, ιδιαίτερα η εκστρατεία των Δαρδανελίων, οδήγησαν σε ριζική διαφωνία και τελικά σε παραίτηση τον Βενιζέλο τον Φεβρουάριο του 1915.

Με γενναιοφυχία απέναντι στον θρόνο

Ο Βενιζέλος εκείνη την ώρα είχε μαζί του την κοινή γνώμη, όλους τους πολιτικούς αρχηγούς και μια συντριπτική πλειοψηφία στη Βουλή. Ακόμα και ο ίδιος ο βασιλιάς είχε αρχικά ταχθεί υπέρ της επιχείρησης και άλλαξε γνώμη μόνο έπειτα από παρέμβαση του Μεταξά. Εντούτοις, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε αναλογιζόμενος τις συνέπειες μιας σύγκρουσης με τον Κωνσταντίνο σε μια στιγμή που οι σχέσεις με Βουλγαρία και Τουρκία ήταν τεταμένες και ο πόλεμος χτυπούσε την πόρτα της χώρας.

Η στάση του βασιλιά απέναντί του δεν ήταν ειλικρινής. Την ίδια μέρα που ο Βενιζέλος τον είχε πείσει για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, ο Κωνσταντίνος αποκάλυπτε τη σκέψη του να απολύσει τον Βενιζέλο στον Αυστριακό πρεσβευτή, που έκπληκτος τον συμβούλευσε αυτό να το κάνει

«εἰς τὴν χειρίστην τῶν περιστάσεων». Λίγες μέρες αργότερα, σε έκθεσή του προς το υπουργείο Εξωτερικών της πατρίδας του, ο Αυστριακός διπλωμάτης εξυμνεί τον Κωνσταντίνο, που είχε το θάρρος να συγκρουστεί με τον «ασυνείδητο» πρωθυπουργό του, σημειώνοντας ότι στον αγώνα αυτό ο βασιλιάς είχε την υποστήριξη του Κάιζερ και μιας «μικρᾶς μὲν ἀλλ' ἐξόχου ὁμάδος ἐκλεκτῶν Ἑλλήνων ἀνδρῶν [Δούσμανης, Μεταξᾶς, Ζαΐμης, Θεοτόκης, Στρέιτ κ.ά.]». Αργότερα, μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, διερωτάται πώς ο Βενιζέλος, παρότι πανίσχυρος, δεν απομάκρυνε «διὰ παντὸς καὶ ἐγκαίρως» αντιπάλους του όπως ο Στρέιτ, ο Μεταξᾶς ή ο Δούσμανης, τον οποίο μάλιστα ανακάλεσε ως επικεφαλής του γενικού επιτελείου στο μέσο της κρίσης. Η ερμηνεία που δίνει είναι ότι «ὁ κ. Βενιζέλος αἴρεται, ὅπως πολλαὶ γενναιόδωροι φύσεις, ὑπεράνω λεπτομερειῶν». Προφανῶς υπήρχε και ἄλλη ἐξήγηση: ὁ Κρητικὸς πολιτικὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ θέτει τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα ὑπεράνω τῶν ραδιουργιῶν τῶν ἀντιπάλων του. Κάτω ἀπὸ τὶς δύσκολες διεθνεῖς περιστάσεις, ὁ λαὸς ἔπρεπε νὰ μείνει ἐνωμένος. Αὐτὸς ἦταν ἄλλωστε ὁ λόγος που μετὰ τὴν παραίτησή του δὲν ζήτησε ἐκλογές.

Ὡς πρόσωπο κατάλληλο γιὰ τὴν πρωθυπουργία ὁ Βενιζέλος πρότεινε τὸν Ἀλέξανδρο Ζαΐμη. Στὸ παρασκήνιο τὰ ἀνάκτορα προωθοῦσαν τὸν Δημήτριο Γούναρη. Ὁ Γεώργιος Πεσμαζόγλου, στενὸς φίλος τοῦ Γούναρη καὶ συνιδρυτῆς τοῦ Κόμματος τῶν Ἐθνικοφρόνων, ἀποκαλύπτει τὸ ἀληθινὸ παρασκήνιο στὸ βιβλίο του «Τὸ χρονικὸν τῆς ζωῆς μου». Τὸ ἴδιο βράδυ τῆς παραίτησης Βενιζέλου μετέβη, μαζί με τὸν διευθυντὴ τῆς «Νέας Ἡμέρας» Χαλκοκονδύλη, στὴν οἰκία τοῦ Μεταξᾶ στὴν οδὸ Πατησίων. Λίγο αργότερα ἐφθάσε ὁ Κωνσταντῖνος, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Δούσμανη, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐνημέρωσε γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ ἀναθέσει τὴν πρωθυπουργία στὸν Γούναρη. «Ὁ Μεταξᾶς ἐφαίνετο πολὺ στενοχωρημένος. Τότε ὁ Βασιλεὺς τοῦ λέει: “Μήπως ἡ λύσις δὲν σὲ ἱκανοποιεῖ;”. “Ἀσφαλῶς ὄχι, Μεγαλειότατε”, ἀπάντησε ὁ Μεταξᾶς. “Ἐκεῖ ὅπου ἔφθασαν τὰ πράγματα, δύο μόνον λύσεις ὑπάρχουν: Ἡ νὰ συμφωνήσητε μὲ τὸν Βενιζέλον [...] ἢ νὰ ἐκλείψῃ ὁ Βενιζέλος”».

Ἐντυπωσιάζει ἡ εἰκόνα ὁ ἴδιος ὁ ἐγγυητῆς τοῦ πολιτεύματος νὰ καταφεύγει συνωμοτικά, μαζί με τὸν ἀρχηγὸ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου, στὸ σπίτι τοῦ υπαρχηγού τοῦ ἐπιτελείου. Ὁ Μεταξᾶς ἀντιλήφθηκε ἀμέσως ὅτι ἡ λύση Γούναρη ἦταν ἐμβλατωματικὴ. Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος κατ' αὐτὸν ἀπαιτοῦσε ριζικὲς λύσεις. Εἴτε τὴν ἀποδοχὴ τῆς πολιτικῆς Βενιζέλου εἴτε τὴ φυσικὴ ἐξόντωση τοῦ.

Ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξόντωση τοῦ Βενιζέλου

Ὁ Μάρτιος πυροδότησε ἐντονες πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις. Ὁ νέος πρωθυπουργὸς Γούναρης ὑπαινίχθηκε ὅτι ὁ Βενιζέλος ἦταν διατεθειμένος νὰ προβεῖ σε παραχωρήσεις σε βᾶρος τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας. Ὁ Βενιζέλος βρισκόταν στὶς Σπέτσες καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέφει ἀμέσως στὴν Ἀθήνα. Στις 16 Μαρτίου χιλιάδες λαοῦ εἶχαν συγκεντρωθεῖ γιὰ νὰ τὸν υποδεχθῶν στὸν Πειραιᾶ. Ὅμως, στὴν προκυμαία μὴ ἴλη ἰππικὸ καὶ ἰσχυρὲς ἀστυνομικὲς δυνάμεις τοῦ ἀπαγόρευαν

να αποβιβασθεί και υποχρέωσαν το πλοίο να κατευθυνθεί στο Φάληρο. Ο Βενιζέλος κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι επιχείρησε να τον αντιμετωπίσει «ὡς κακοῦργον καὶ ἀνατροπέα τῆς τάξεως». Ἦταν φανερό ὅτι ὁ αντιβενιζελικός πυρήνας που μηχανορραφούσε στα ἄδυτα των ἀνακτόρων εἶχε ἓνα καὶ μόνο σχέδιο, τὴν ἠθική καὶ πολιτική ἐξόντωσή του, καὶ ὁ Γούναρης εἶχε πρόθυμα δεχθεῖ νὰ γίνῃ τὸ ἐκτελεστικό ὄργανο αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας. Κατέφυγαν σὲ μεθόδους πρωτοφανεῖς γιὰ τὰ πολιτικά ἤθη τῆς χώρας κινητοποιώντας μπράβους, τὸν στρατό καὶ τὴν ἀστυνομία. Στις 25 Μαρτίου ἡ κατοικία του περικυκλώθηκε ἀπὸ ἰσχυρές στρατιωτικές καὶ ἀστυνομικές δυνάμεις γιὰ νὰ παρεμποδιστεῖ ἡ μετάβασή του στὴ μητρόπολη, στὴ δοξολογία γιὰ τὴν ἐθνική ἐπέτειο. Τὸ καθεστὼς φοβόταν τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαοῦ, που εἶχε συγκεντρωθεῖ στυς δρόμους καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ τὸν ἐπευφημήσει. Τὸ ἀντιβενιζελικό «Ἐμπρός» ἀποκάλυψε ὅτι τρεῖς βουλευτὲς τῶν Φιλελευθέρων κακοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν στρατό, ὅταν ἐπεχείρησαν νὰ μπουκίσουν στὸ σπῆτι τοῦ Βενιζέλου, ἐνῶ στὸν ἴδιο τὸν γιο του ἀπαγορεύθηκε νὰ τὸν δεῖ. Ἡ ἐφημερίδα ἦταν κατηγορηματική: οἱ στρατιωτικές δυνάμεις εἶχαν λάβει τὶς ἐντολές κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ ἐπιτελεῖο. Τὴν ἴδια ὥρα, ὁ βασιλιάς παρασημοφοροῦσε ἐπιδεικτικὰ τὸν παλιὸ ἀντίπαλο τοῦ Βενιζέλου στὴν Κρήτη, Μανούσο Κούνδουρο καὶ τὸν Γούναρη που ἦταν μόλις ἓνα μῆνα πρωθυπουργός.

Ἐνα πλήθος αὐλόδουλων πολιτικῶν, στρατιωτικῶν καὶ αὐλικῶν, που ονειρεύονταν ἓνα βασιλικὸ παράσημο, ἄρχισαν νὰ σκορποῦν ἓνα νέφος ἀπὸ συκοφαντίες κατὰ τοῦ πολιτικοῦ που εἶχε διπλασιάσει τὴν Ελλάδα. Ὅλους αὐτούς, ὅταν ἀνέλαβε τὴν πρωθυπουργία, τὸς εἶχε βρεῖ διωγμένους, ταπεινωμένους, χωρὶς καμιά ἐξουσία. Τὸς ἐπανέφερε στὴ δημόσια ζωὴ καὶ τὸς ἀποκατέστησε σὲ ἀξιώματα καὶ θέσεις. Οἱ ευεργετηθέντες δὲν ἦταν μόνο ἀγνώμονες. Ἀλλὰ ἐπιθυμοῦσαν τὴν ἠθική καὶ πολιτική του ἐξόντωση.

Ἀπογοητευμένος καὶ πικραμένος, ὁ Βενιζέλος ἀποφάσισε νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτική καὶ ἀποδέχθηκε πρόσκληση τοῦ Ἐμμανουὴλ Μπενάκη νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Αἴγυπτο. Στις 27 Μαρτίου χιλιάδες Ἀθηναῖοι συγκεντρώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ σπῆτι τοῦ γιὰ νὰ τὸν ἀποχαιρετήσουν. Οἱ ἀντίπαλοι του δὲν σεβάστηκαν οὔτε αὐτὴ τὴν ὥρα. Ὅσοι ἀπὸ τὸς συγκεντρωμένους τόλμησαν νὰ ζητωκραυγάσουν, δέχθηκαν τὴν ἐπίθεση τῆς ἐφιππῆς χωροφυλακῆς καὶ ἀρκετοὶ συνελήφθησαν. «Τὰ κρατητήρια τῆς ἀστυνομίας καὶ τὰ νέα πρόχειρα πταισματοδικεῖα πληροῦνται καθημερινῶς κατηγορουμένων» ἔγραφε ἡ Ἑλλάς, φαινόμενα μίας ἐντελῶς ἀπροσδόκητης καταπίεσης τοῦ «κοινοῦ» φρονήματος «διὰ τῆς τρομοκρατίας».

Στὰ μέσα Ἀπριλίου προκηρύχθηκαν ἐκλογές γιὰ τὶς 31 Μαΐου. Τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἦταν ἀκέφαλο. Μολονότι δὲν εἶχε ἀναμιχθεῖ στὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία, ὁ Βενιζέλος ἐγίνε στόχος μίας συκοφαντικῆς καὶ χυδαίας ἐκστρατείας. Ἐφθάναν στὸ σημεῖο νὰ τὸν θεωροῦν υπεύθυνο γιὰ τὴν ἀσθένεια τοῦ βασιλιά καὶ νὰ καλοῦν τὸν λαὸ νὰ τὸν καταψηφίσει, διότι κάθε ψήφος σ' αὐτὸν ἰσοδυναμοῦσε μὲ μίαν πιστολιά στὴν πλῆγῆ τοῦ βασιλιά. Παρὰ τὶς ἀπροκάλυπτες ἐπεμβάσεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων, ὁ Βενιζέλος βγήκε νικητῆς μὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία. Ἦταν

μια οδυνηρή ήττα των ανακτόρων και των γερμανόφιλων κύκλων. Όπως θα αποδειχθεί σύντομα, δεν ήταν διατεθειμένοι να την αποδεχθούν.

Ο βασιλιάς δεν ήθελε να ακούσει λέξη περί Βενιζέλου. Ο διάδοχος Γεώργιος ανέλαβε να μεταφέρει την εντολή του προς τον Γούναρη: ο ηττημένος πρωθυπουργός θα έπρεπε να δίνει την εντύπωση ότι θα παρέμενε στην εξουσία. Ο Μεταξάς έπεισε προς στιγμήν τον Κωνσταντίνο να μην δεχθεί τον Βενιζέλο και να προκηρύξει αμέσως νέες εκλογές. Η αναπόφευκτη επάνοδος του αντιπάλου τους στην εξουσία, πανικόβαλε τους αντιβενιζελικούς σε τέτοιο βαθμό που κατέληξαν στην απόφαση να οργανώσουν δίκτυο παρακολούθησης του πρωθυπουργού. Για τον Στρέιτ υφίστατο ένα πολύ κρίσιμο ζήτημα. Είχε αντιληφθεί ότι η αντίθεση του Βενιζέλου με τον βασιλιά δεν ήταν απλώς προσωπική, αλλά ήταν αντίθεση προς τον μοναρχισμό. Αποφάσισαν ότι εάν ο Βενιζέλος δεν συμμορφωνόταν προς τις θέσεις των ανακτόρων, θα αποπεμπόταν από την εξουσία. Όπως και έγινε με τη συνεργασία ανακτόρων, επιτελείου, Βερολίνου, Βιέννης, μέχρι και του Βούλγαρου πρεσβευτή, που παρακλήθηκε από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο να τον διευκολύνει η Βουλγαρία «να τοῦ κλείση τὸ στόμα ἔτσι ὥστε ὅταν πέση ἀπὸ τὴν ἐξουσία νὰ μὴν κἀνη τὸν πατριώτη [...] νὰ ξεφορτωθῆ χωρὶς θόρυβο τὸν Βενιζέλο».

Ο ίδιος ο Βενιζέλος, μολονότι η ανατροπή του ήταν προδήλως αντισυνταγματική, δεν οργάνωσε διαδηλώσεις ούτε κήρυξε ανένδοτο αγώνα. Αντίθετα, έδωσε ψήφο ανοχής στην κυβέρνηση Ζαΐμη, στην οποία μετείχαν όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί και φανατικοί πολιτικοί του αντίπαλοι. Η πρώτη «υπηρεσία» της νέας κυβέρνησης προς το έθνος ήταν η άρνησή της, κατόπιν εντολής των ανακτόρων, να αποδεχθεί εν ονόματι της «ουδετερότητας» την προσφορά της Μεγάλης Βρετανίας για άμεση ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Ήταν η πιο μεγάλη από τις χαμένες ευκαιρίες στο Κυπριακό.

Έκτοτε η βενιζελική παράταξη δεχόταν ανηλεή χτυπήματα χωρίς να μπορεί να αντιδράσει: την τρομοκρατία των επιστράτων, τις μονόπλευρες εκλογές του Δεκεμβρίου και αλλεπάλληλες αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις που μετέβαλαν το πολίτευμα της χώρας σε απόλυτη μοναρχία. Ο Μεταξάς αισθανόταν τύψεις συνειδήσεως για την εποχή εκείνη και λίγες ημέρες πριν πεθάνει έγραψε στο ημερολόγιο του: «Θὰ μᾶς συγχωρήσῃ ὁ Θεὸς τὸ 1915; Φταίμε ὅλοι! Καὶ ὁ Βενιζέλος ἀκόμα! Τώρα αἰσθάνομαι πόσο ἔφταιξα».

Σε ό,τι αφορά τον Βενιζέλο, προχώρησε στη διάσπαση της χώρας με τη δημιουργία του κράτους της Θεσσαλονίκης, μόνο όμως αφού τα ανάκτορα και το επιτελείο εγκατέλειψαν την Ανατολική Μακεδονία στον βουλγαρικό στρατό. Και δικαιώθηκε. Χωρίς την απόφασή του αυτή η Μακεδονία θα είχε χαθεί.

Salus populi suprema lex:
εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915–1916

Σχετικά με τα αίτια των συγκρούσεων:
αναζητώντας το σημείο χωρίς επιστροφή

Οι δύο επάλληλοι διχασμοί της ελληνικής ιστορίας κατά τον 20ό αι. (Εθνικός Διχασμός και Εμφύλιος Πόλεμος) προέκυψαν από σοβαρές διαφωνίες, που αφορούσαν και την εσωτερική διακυβέρνηση και τη διεθνή θέση της χώρας. Το άρθρο αυτό θα περιγράψει τη διαφωνία του 1915-16 στο επίπεδο των θεσμών, και θα εξετάσει τη διασύνδεσή της με το πρόβλημα της εξωτερικής πολιτικής. Θα υποστηριχθεί ότι, στην πράξη, ήταν το δεύτερο που λειτούργησε ως η «σκανδάλη» για την πυροδότηση μιας υπαρξιακής κρίσης του πολιτικού συστήματος.

Το ζήτημα είναι εξαιρετικά περίπλοκο. Εμπλέκει, σε τελική ανάλυση, το ερώτημα της φύσης του Εθνικού Διχασμού. Η διάρρηξη της πολιτικής συναίνεσης σε ένα επίπεδο θεμελιώδες, την οποία αυτός επέφερε, σχετιζόταν με τη λειτουργία του ως συνταγματικής κρίσης, ως κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης, και ως σύγκρουσης που διαδρούσε με την πολιτική κουλτούρα της χώρας.¹ Έχει, επιπλέον, σημειωθεί ότι ο Διχασμός διέθετε κοινωνική βάση: κατά τούτο, επισημαίνεται, αποτέλεσε την κορύφωση μιας αναμέτρησης μεταξύ εκσυγχρονιστικών και συντηρητικών κοινωνικών δυνάμεων, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει από τα τέλη του 19ου αι., και εξελισσόταν λιγότερο ή περισσότερο εμφανώς έκτοτε, για να κορυφωθεί με τα γεγονότα του 1915-16.²

Το παρόν άρθρο δεν αποπειράται να αμφισβητήσει τούτες τις πιο ώριμες και συνολικές ερμηνείες του Εθνικού Διχασμού. Ούτε και υποστηρίζει ότι οι εντάσεις του (και πάνω από όλα, οι βαθύτερες αιτίες τους) εξαντλούνταν σε μια διαφωνία, συγκυριακά, του 1915. Αντίθετα, φιλοδοξεί να αποτιμήσει τη λειτουργία της τελευταίας μέσα σε τούτο το συνολικότερο πλαίσιο. Οι βαθύτερες εντάσεις που εξέφρασε ο Διχασμός αναπτύσσονταν από πριν· ωστόσο, για τη μετεξέλιξή τους στο ιδιότυπο φαινόμενο που πυροδοτήθηκε το 1915, έπρεπε να ανακύψει ένα «στρατηγικού» (ή, εάν προτιμά ο αναγνώστης, «υπαρξιακού») χαρακτήρα δίλημμα. Έπρεπε, με άλλα λόγια, να ανακύψει μια κατάσταση παιγνίου μηδενικού αθροίσματος, στην οποία και οι δύο πλευρές (τις οποίες, μάλιστα, το δίλημμα αυτό εν πολλοίς μετασχημάτισε και τελικά παγίωσε) να αισθάνονται -και να αισθάνονται ειλικρινώς- ότι δεν μπορούσαν να υποχωρήσουν από τις θέσεις τους χωρίς είτε να αυτοαναιρεθούν είτε να διακυβεύσουν το ίδιο το μέλλον του έθνους, όπως αυτές το αντιλαμβάνονταν. Τούτο ακριβώς συνέβη με αφορμή την ανάγκη λήψης αποφάσεων σχετικά με τη

συμμετοχή της χώρας στον Μεγάλο Πόλεμο. Χωρίς το αδιέξοδο που δημιουργούσε το δίλημμα τούτο, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι προϋπάρχουσες εντάσεις θα μπορούσαν (ή θα επαρκούσαν για, ή θα ήταν αναπόφευκτο) να οδηγήσουν στην εκδήλωση του συγκεκριμένου φαινομένου.

Η παρατήρηση αυτή δεν είναι, σε τελική ανάλυση, ιδιαίτερα πρωτότυπη. Στον επιστημονικό διάλογο σχετικά με τα αίτια των συγκρούσεων, επισημαίνεται ότι η συνδρομή ενός παρόμοιου στρατηγικού/ψυχολογικού αδιεξόδου είναι ένας από τους παράγοντες που συμβάλλουν στην έναρξη μιας αναμέτρησης. Για να επέλθει η αναμέτρηση -δηλαδή, για να διαρραγεί το ψυχολογικό φράγμα που εμποδίζει τους δρώντες να φθάσουν σε μια εξ ορισμού επικίνδυνη για τους ίδιους μετωπική αντιπαράθεση- απαιτείται να υπάρξει μια κρίσιμη στιγμή, κατά την οποία να αισθάνονται και οι δύο πλευρές ότι δεν μπορούν να υποχωρήσουν, σε ένα συγκεκριμένο (και πολιτικά ζωτικό) ερώτημα. Αυτό λειτουργεί ως ο καταλύτης για την έναρξη της σύγκρουσης. Επισημαίνεται, πάντως, ότι το κρίσιμο στοιχείο είναι το πώς προσλαμβάνουν τα μέρη το ζήτημα: δεν είναι αναγκαίο οι προσλήψεις τους να είναι και ορθές. Κατά τούτο, η ερμηνεία αυτή δεν αμφισβητεί τη συνδρομή και του στοιχείου των κακών υπολογισμών (ή του λάθους) σε μια τέτοια διαδικασία.

Οι ιστορικοί είναι ιδιαίτερα δύσπιστοι έναντι των μεγάλων γενικεύσεων ή των αναλογιών· και στην ιστορία, πάνω από όλα, μελετούμε το συγκεκριμένο. Ας μου επιτραπεί, ωστόσο, να επισημάνω (όχι αναλογίες, αλλά) κάποια σχετικά, μάλλον κλασικά, ιστορικά παραδείγματα. Οι εντάσεις που οδήγησαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο αναπτύσσονταν επί δεκαετίες, αλλά αυτός ξέσπασε όταν δύο αδύναμα μέλη των μεγάλων συνασπισμών (η Αυστροουγγαρία και η Ρωσία) βρέθηκαν σε κατάσταση, το καλοκαίρι του 1914, στην οποία αισθάνονταν ότι δεν μπορούσαν να υποχωρήσουν από τις θέσεις τους χωρίς να απωλέσουν την ίδια την ιδιότητά τους ως Μεγάλων Δυνάμεων: η Αυστροουγγαρία αισθανόταν ότι, εάν δεν κατέστρεφε τη Σερβία, θα δεχόταν τεράστιες πιέσεις και θα έπαινε να θεωρείται μεγάλη δύναμη· αντίστοιχα όμως το ίδιο φοβόταν η Ρωσία ότι θα συνέβαινε στην ίδια, εάν δεν υπερασπιζόταν τη Σερβία. Ο πόλεμος δεν ξέσπασε μόνον «εξ αιτίας» αυτής της κατάστασης· οι εντάσεις που τον προκάλεσαν είχαν ανακύψει από πολύ πριν· ούτε και ήταν «αναπόφευκτο» να ξεσπάσει το καλοκαίρι του 1914. Ωστόσο, απαιτείτο να υπάρξει μια τέτοια κατάσταση, ώστε να είναι δυνατόν να ξεσπάσει –και η έναρξή του να καταστεί δύσκολα αποφεύξιμη.³ Αντίστοιχα, στη μεγάλη επιστημονική συζήτηση για τα αίτια του Ψυχρού Πολέμου, έχουν υποστηριχθεί δύο απόψεις: η πρώτη, ότι επρόκειτο για ένα «στρατηγικό δίλημμα» σχετικά με τον έλεγχο της κρίσιμης σημασίας βιομηχανικής Γερμανίας, το οποίο επενέργησε ειδικά στο κλίμα του 1947· και μια άλλη άποψη που επισημαίνει τη σημασία του ιδεολογικού παράγοντα. Ωστόσο, για να προκύψει μια σύγκρουση τέτοιας έκτασης και εντάσεων, απαιτείτο η συνδρομή του «στρατηγικού διλήμματος» που υπαγόρευε και στις δύο πλευρές, ότι δεν μπορούσαν να υποχωρήσουν από τις θέσεις τους στο κρίσιμο αυτό ζήτημα, χωρίς να διακυβεύσουν την ασφάλειά τους. Ο Ψυχρός

Πόλεμος δεν μπορούσε να προκύψει απλώς και μόνον από τη συνδρομή ιδεολογικών ή ψυχολογικών παραμέτρων που δεν αρκούν για να «πατήσουν τη σκανδάλη». Και για τούτο, άλλωστε, δεν προκλήθηκε από μόνη η ύπαρξη του σοβιετικού κράτους το 1917-45, αλλά μόνον όταν το ερώτημα του μέλλοντος της Γερμανίας (που θα καθόριζε τους μεταπολεμικούς συσχετισμούς ισχύος) ήρθε στο προσκήνιο με όρους πειστικούς. Ασφαλώς, τόσο κατά όσο και μετά την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, οι ιδεολογικές οπτικές έπαιξαν έναν τεράστιο ρόλο στη διαμόρφωση της δυναμικής του, καθώς και των προσλήψεων των δρώντων. Αλλά τούτο επενέργησε μόνον αφού το στρατηγικό δίλημμα είχε εμφανιστεί.⁴ Όπως έχει παρατηρηθεί, «[t]he security dilemma cannot be abolished, it can only be ameliorated».⁵ Και τούτη την κρίσιμη στιγμή στην έναρξη του Εθνικού Διχασμού αναζητεί το παρόν άρθρο.

Η θεσμική κρίση του 1915

Ποιο ήταν το στοιχείο που οδήγησε στην έναρξη του Εθνικού Διχασμού το 1915; Γιατί δεν κατάφεραν οι ελληνικοί θεσμοί (οι οποίοι δεν ήταν, σε τελική ανάλυση, τόσο αδύναμοι, καθώς η χώρα διέθετε κοινοβουλευτικό βίο από το 1843) να προσφέρουν ένα πλαίσιο επαρκές για την επίλυση των διαφωνιών;

Ο Διχασμός ήταν ασφαλώς και μια θεσμική κρίση. Ωστόσο, παρά τη συνδρομή κοινωνικών εντάσεων και βαθύτερων διαφωνιών, στη διάρκειά του δεν συγκρούστηκαν δυνάμεις που εκπροσωπούσαν διαφορετικές εκδοχές της οργάνωσης της κοινωνίας -π.χ. μια κομμουνιστική και μια αστική εκδοχή. Οι δύο παρατάξεις του Διχασμού ήταν υποστηρικτές του ίδιου -περίπου- μοντέλου οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης: ήταν δυνάμεις του φιλελεύθερου πολιτικού/κοινωνικού χώρου, έστω και εάν πράγματι οι πιο εκσυγχρονιστικές τάχθηκαν με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και οι περισσότερο παραδοσιακές με τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Θα ήταν, άλλωστε, παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί ότι το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και οι διάδοχοί του ίδιου στην ηγεσία του, π.χ. ο ίδιος ο Γεώργιος Θεοτόκης ή οι ηγέτες της «ομάδας των Ιαπώνων» (που συγκρότησαν τον κορμό της ηγεσίας του αντιβενιζελικού χώρου)⁶ δεν εντάσσονταν στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως και οι βενιζελικοί. Δεν θα πρέπει επίσης να λησμονείται ότι, τουλάχιστον το 1915, η διαφωνία δεν ήταν πολιτειακού χαρακτήρα: η αντιμετώπιση του Διχασμού ως μιας σύγκρουσης μεταξύ «δημοκρατικών» (υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας) και «βασιλοφρόνων» είναι μια λανθασμένη απόδοση για τα έτη 1915-22. Η διάκριση μεταξύ βενιζελικών/«δημοκρατικών» και αντιβενιζελικών/«βασιλοφρόνων» είναι μια υπόθεση του Μεσοπολέμου, ειδικά δε της περιόδου μετά το 1924 -και όχι μια υπόθεση του 1915. Για τούτο, άλλωστε, ο ίδιος ο Βενιζέλος, μετά την επανένωση του κράτους το 1917 δεν κατήγγησε τη βασιλευόμενη, αλλά απλώς φρόντισε να αντικατασταθεί ο ίδιος ο βασιλιάς.⁷ Ανέκυψε, ασφαλώς, το 1915, ένα μείζον συνταγματικό ζήτημα: ποιος κυβερνά, ο βασιλιάς ή ο λαός; Ωστόσο, η συνταγματική κρίση του 1915 ήταν περισσότερο περίπλοκη από όσο συχνά υπονοείται.

Στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, σε όλη την Ευρώπη, η θέση του αρχηγού του κράτους ήταν αναβαθμισμένη. Ο αρχηγός του κράτους είχε αυξημένες αρμοδιότητες στα πεδία της εξωτερικής πολιτικής και της ασφάλειας -αν μη τι άλλο είχε τη δυνατότητα να διαβουλευεται επ' αυτών με την κυβέρνηση. Τούτο ίσχυε ακόμη και στην περίπτωση της γαλλικής Τρίτης Δημοκρατίας, της αδιαπραγμάτευτα κοινοβουλευτικής, επί της προεδρίας του Raymond Poincaré (Ρεημόν Πουανκαρέ, 1913-20), ο οποίος επιζήτησε να διαδραματίσει περισσότερο βαρύνοντα ρόλο στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής: συνέπεσε δε, κατά την κρίση του Ιουλίου 1914, η Γαλλία να διαθέτει έναν πρόεδρο «επεκτατικό» ως προς τις αρμοδιότητές του, αλλά μόνον μια μεταβατική, εξ ορισμού λιγότερο ισχυρή κυβέρνηση.⁸ Κατά μείζονα λόγο, η βαρύνουσα αρμοδιότητα του αρχηγού του κράτους ίσχυε στις περιπτώσεις των αυτοκρατόρων της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Ειδικά στη Γερμανία, το θεσμικό καθεστώς ήταν από ασυντόνιστο έως χαώδες: παρά το αυταρχικό και υπερσυντηρητικό σύστημα που εξασφάλιζε την υπέρμετρη εκπροσώπηση των αριστοκρατών στο Κοινοβούλιο, την «ατροφία» του κοινοβουλευτισμού, αλλά και το ότι οι αρμόδιοι υπουργοί ήταν υπεύθυνοι απ' ευθείας στον αρχηγό του κράτους, η Γερμανία δεν έπαυε να είναι μια ομοσπονδία, που όμως στερείτο ενός στιβαρού συντονιστικού σώματος: το σύστημα, όπως έχει προσφυώς σημειωθεί, δεν ήταν «ούτε αντιπροσωπευτικό ούτε συνεκτικό» έτσι, και θεσμικά αλλά και εκ των πραγμάτων, οι αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής και άμυνας έμεναν στην αρμοδιότητα του αυτοκράτορα.⁹ Η Ρωσία είχε μια ιδιαίτερα αυταρχική παράδοση (και αντίστοιχα εξαιρετικά αδύναμη και μάλλον σύντομη και πικρή κοινοβουλευτική ιστορία), με αποτέλεσμα ο ρόλος του μονάρχη να είναι καταλυτικός, ενώ στην Αυστροουγγαρία οι θεσμικές περιπλοκές του καθεστώτος του 1867 δημιούργουσαν πρόσθετες δυσχέρειες στη χάραξη της πολιτικής, με σημαντικό, πάντως, τον ρόλο του αυτοκράτορα, αν μη τι άλλο λόγω των θεσμικών τούτων περιπλοκών.¹⁰

Υπήρχε, οπωσδήποτε, μια διαφορά μεταξύ του δικαιώματος του αρχηγού του κράτους για διαβούλευση στην εξωτερική πολιτική και την άμυνα -που, ως πρακτική, γινόταν λίγο ή πολύ αποδεκτή γενικότερα- και της αποκλειστικής του αρμοδιότητας, όπως συνέβαινε στη Γερμανία και τη Ρωσία. Αλλά σε όλη την Ευρώπη η εποχή αυτή ήταν βαθύτατα μεταβατική, και τα ίδια τα πολιτεύματα εξελίσσονταν υπό την πίεση μεγάλων κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών μεταλλαγών.¹¹ Παρά το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1914-18, προβλήθηκε έντονα (και όχι άδικα) η αίσθηση της απειλής που ήγγειρε ο πρωσικός μιλιταρισμός και ο αυταρχισμός του αυτοκρατορικού καθεστώτος (ειδικά όμως του συγκεκριμένου αυτοκράτορα), η αυξημένη βαρύτητα του ρόλου του αρχηγού του κράτους στην εξωτερική πολιτική και την άμυνα δεν ήταν ένα μείζον πολιτικό ρήγμα στην Ευρώπη των προηγούμενων δεκαετιών. Γι' αυτό άλλωστε, ουσιώδες τμήμα της εξωτερικής πολιτικής παρέμεναν στην Ευρώπη του 19ου αι. και οι σχέσεις μεταξύ των δυναστειών.

Η μόνη χώρα στην οποία, το 1914, οι αποφάσεις ειρήνης ή πολέμου ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα της κυβέρνησης (και καθόλου του αρχηγού του κράτους) ήταν η Μεγάλη Βρετανία, όπου έγινε η πολυσυζητημένη συνεδρίαση του διχασμένου Υπουργικού Συμβουλίου, που αποφάσισε την είσοδο στον πόλεμο για να προστατευθεί η ανεξαρτησία του Βελγίου.¹² Η Βρετανία ήταν πιο προωθημένη από τις άλλες χώρες στο πεδίο της συνταγματικής εξέλιξης. Και εκεί όμως, έως τα μέσα περίπου της βασιλείας της Βικτωρίας, η βασίλισσα είχε ιδιαίτερα δικαιώματα ενημέρωσης και διαβούλευσης με την κυβέρνηση στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής και των αποικιών. Ωστόσο, η βρετανική συνταγματική εξέλιξη επιταχύνθηκε για πολλούς λόγους: τη βιομηχανική ανάπτυξη που αστικοποίησε πλήρως ακόμη και το Συντηρητικό Κόμμα (ειδικά επί της ηγεσίας Disraeli – Ντισραέλι), την αναμόρφωση της κοινωνικής βάσης του πολιτεύματος με την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, την παρουσία ισχυρών προσωπικοτήτων ως πρωθυπουργών (Ντισραέλι, Gladstone – Γλάδστον, Salisbury – Σώλσμπερρυ), αλλά και τη μακρά θητεία της ίδιας της Βικτωρίας, η οποία μετά την απώλεια του συζύγου της αποσύρθηκε σε μεγάλο βαθμό από τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων, κάτι που επιτάχθηκε στο τελευταίο διάστημα της βασιλείας της, όταν είχε πλέον φτάσει σε μεγάλη ηλικία. Η ροπή αυτή ισχυροποιήθηκε κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου Ζ΄ το 1901-10.¹³ Ακόμη και στη Βρετανία, επομένως, υπήρξαν πολλοί, ακόμη και συγκυριακοί παράγοντες, που διευκόλυναν ή επιτάχυναν τη διαδικασία.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αι., η ίδια η ιδέα του κοινοβουλευτισμού αναφερόταν συχνά στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Κοινοβουλίου σε ζητήματα εσωτερικής διακυβέρνησης, με την άμυνα και την ασφάλεια να αποτελούν πεδία (τουλάχιστον) διαβούλευσης με τον αρχηγό του κράτους. Για να δοθεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, το 1864, κατά τις συζητήσεις για τη θέσπιση του νέου ελληνικού Συντάγματος, ο ίδιος ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, από τους πρωτεργάτες της επανάστασης εναντίον του Όθωνα, σημείωνε την αντιπαλότητά του προς την «Καμαρίλλα», τόνιζε ότι ο βασιλιάς όφειλε «να ἔχη συμβούλους ἐκείνους, τοὺς ὁποίους τὸ Κοινοβούλιον, ἢ πλειονοψηφία αὐτοῦ, δίδει εἰς τὸν ἡγεμόνα ὡς ἀντιπροσώπους του», και συνέχιζε: «Αὐτὴν τὴν γνώμην, κύριοι, νομίζω, ὅτι τὴν ἔχουσι πάντες, διότι οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ ὅτι ἐπιθυμοῦμεν βασιλέα, ὁ ὁποῖος νὰ ἐπιτρέψῃ ν' αὐτοκυβερνηθῇ ὁ τόπος».¹⁴ Με άλλα λόγια, ακόμη και σε μια από τις πλέον προωθημένες τοποθετήσεις της εποχής (που αναφερόταν και στην κοινοβουλευτική αρχή, ἑνδεκά χρόνια πριν από τον λόγο του Στέμματος το 1875), από έναν από τους πλέον σημαντικούς αντιπάλους του Όθωνα, γινόταν λόγος για «αυτοκυβέρνηση», που σήμαινε αποκλειστική αρμοδιότητα του Κοινοβουλίου σε ζητήματα, πρώτιστα, εσωτερικής διακυβέρνησης -όχι απαραίτητα στην εξωτερική πολιτική. Γι' αυτό, ἄλλωστε, θεωρήθηκε η ελληνική μοναρχία και υπεύθυνη για την ἴττα του 1897, ενώ σε εκείνη την περίσταση ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος ενέδωσε στις πιέσεις για πόλεμο και δεν τον προκάλεσε. Ιδιαίτερα εύστοχα, κορυφαίος συνταγματολόγος επισημαίνει:

Το βέβαιο είναι ότι, παρά το άρθρο 21 του Συντάγματος, η συνταγματική πρακτική καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ ήθελε το στέμμα να έχει αποφασιστική γνώμη στον χειρισμό της εξωτερικής πολιτικής και των λεγόμενων «εθνικών θεμάτων». Και αντίστροφα, ήθελε η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας να ισχύει μόνον ως προς τα εσωτερικά θέματα και την άσκηση της τρέχουσας πολιτικής. Και θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ότι, έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τούτο λίγο ως πολύ ίσχυε σε όλες τις κοινοβουλευτικές μοναρχίες της Ευρώπης, οι βασιλείς των οποίων διεκδικούσαν, κρυφά ή φανερά, άμεσα ή έμμεσα, αποφασιστική γνώμη στις διεθνείς σχέσεις των χωρών τους.¹⁵

Δε σημαίνουν τούτα ότι ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός κινείτο σε κάποια «αυταρχική κεντροευρωπαϊκή» ή «πρωσική» κατεύθυνση, αν μη τι άλλο επειδή στην Ελλάδα δεν συνέτρεχαν οι θεσμικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες της ομοσπονδιακής και συντηρητικής Γερμανίας, που δημιουργούσαν αποκλειστική αρμοδιότητα του αρχηγού του κράτους -και στεγανά- στα πεδία της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας.¹⁶ Έτσι, η αρμοδιότητα στις αποφάσεις ειρήνης και πολέμου, την οποία επικαλέστηκε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το 1915, δεν ήταν εκτός της λογικής του ελληνικού, αλλά και των ευρωπαϊκών πολιτευμάτων. Η άποψη που εξέφρασε ο Ν. Καλτσάς στο κλασικό βιβλίο του για την ελληνική συνταγματική ιστορία, ότι δηλαδή ο Βενιζέλος ευθύνεται επειδή κατά την αναθεώρηση του 1911 δεν όρισε περισσότερο σαφώς τις αρμοδιότητες του Στέμματος, είναι εν πολλοίς μια πρωθύστερη θέση. Ορίζει το πρόβλημα με όρους όχι του 1911 αλλά του 1915 -που τους γνώριζε ο ίδιος ο Καλτσάς, και φυσικά όχι ο Βενιζέλος των ημερών της συνταγματικής αναθεώρησης.¹⁷

Ωστόσο, το 1915 προέκυψε, πράγματι, ένα πρόβλημα εφαρμογής, που ξεκίνησε από το γεγονός ότι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ απέρριψε την εισήγηση του πρωθυπουργού Βενιζέλου για είσοδο της χώρας στον πόλεμο και συγκεκριμένα για τη συμμετοχή της στη συμμαχική επιχείρηση στην Καλλίπολη. Είναι όμως κρίσιμο να τονιστεί ότι, σε εκείνη τη φάση, και ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν αμφισβήτησε το δικαίωμα του Κωνσταντίνου να έχει λόγο επί του θέματος. Αντίθετα, μετά τη διαφωνία, ο ίδιος παραιτήθηκε και η χώρα οδηγήθηκε στις εκλογές του Μαΐου 1915, στις οποίες επικράτησε εκ νέου το Κόμμα Φιλελευθέρων. Παρά την πολιτική ένταση, οι εκλογές του Μαΐου 1915 ήταν θεσμικά άψογες: σε αυτές αναμετρήθηκαν οι δύο πολιτικοί αρχηγοί -ο Βενιζέλος και ο Δημήτριος Γούναρης- με το πρόσωπο του βασιλιά να μένει εκτός της πολιτικής αντιπαράθεσης: αν και οι αντιβενιζελικοί προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν τη συγκίνηση από την ασθένειά του, το όνομά του δεν ενεπλάκη άμεσα στην ίδια τη διαφωνία, και έτσι έπρεπε να γίνει στην περίπτωση του αρχηγού του κράτους.¹⁸ Έως εκείνη τη στιγμή, και παρά το γεγονός ότι η διαφωνία είχε ανακύψει, οι δύο πολιτειακοί παράγοντες,

βασιλιάς και πρωθυπουργός, δεν κινούνταν εκτός του θεσμικού πλαισίου και της συνταγματικής πρακτικής.

Ωστόσο -και εδώ είναι που βρίσκεται η απαρχή του Εθνικού Διχασμού μέσω μιας συνταγματικής κρίσης- ο Κωνσταντίνος δεν αποδέχθηκε (τελικά) το αποτέλεσμα των εκλογών. Ο διορισμός του νικητή των εκλογών στην πρωθυπουργία καθυστέρησε, αν και σε τούτο ρόλο έπαιξε και η βαριά ασθένεια του βασιλιά το καλοκαίρι εκείνου του έτους. Αλλά όταν ο Βενιζέλος -ως επανεκλεγείς πρωθυπουργός- εισηγήθηκε εκ νέου την είσοδο της χώρας στον πόλεμο, ο βασιλιάς τον εξανάγκασε και πάλι σε παραίτηση, και προκήρυξε νέες εκλογές από τις οποίες οι βενιζελικοί απείχαν.¹⁹ Αυτό βρισκόταν, όμως, απολύτως εκτός της ευρωπαϊκής και της ελληνικής κοινοβουλευτικής παράδοσης. Ακόμη και στη Βρετανία, βασιλείς είχαν επανειλημμένα εξαναγκάσει πρωθυπουργούς σε παραίτηση -η τελευταία φορά ήταν η περίπτωση της αποπομπής του σερ Ρόμπερτ Πηλ (Sir Robert Peel) το 1839· όταν όμως ο Πηλ επικράτησε στις εκλογές του 1841, η βασίλισσα Βικτωρία αναγκάστηκε να αποδεχθεί τις απόψεις του· και ποτέ, έκτοτε, Βρετανός μονάρχης δεν συγκρούστηκε με τον αρχηγό της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.²⁰ Με άλλα λόγια, ο εξαναγκασμός του Βενιζέλου σε παραίτηση στις αρχές του 1915 δεν ήταν ένα καλό σημάδι, αλλά είχε ξαναγίνει στα ευρωπαϊκά κοινοβουλευτικά καθεστώτα. Δεν είχε, όμως, ξαναγίνει αυτό που επέλεξε να κάνει ο Κωνσταντίνος τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο, δηλαδή να εξαναγκάσει για δεύτερη φορά σε παραίτηση τον πρωθυπουργό που είχε επικρατήσει σε εκλογές, οι οποίες είχαν διενεργηθεί επί του συγκεκριμένου ερωτήματος. Στην προκειμένη περίπτωση, ο βασιλιάς δεν επικαλέστηκε το δικαίωμά του για διαβούλευση επί της εξωτερικής πολιτικής (που του είχε αναγνωρίσει ο Βενιζέλος). Δεν επικαλέστηκε καν μια «αποκλειστική» αρμοδιότητα· έκανε κάτι αντίθετο στην ουσία του κοινοβουλευτικού καθεστώτος, μεταθέτοντας το συνταγματικό ζήτημα στο εάν είχε δικαίωμα να διαλύει διαρκώς μια Βουλή, με την πολιτική της οποίας δεν συμφωνούσε. Αυτό ήταν που δεν αποδέχθηκε ο Βενιζέλος.

Ο δεύτερος εξαναγκασμός του πρωθυπουργού σε παραίτηση και οι δεύτερες εκλογές του 1915 υπήρξαν η παραβίαση του πολιτεύματος από τον βασιλιά. Στο σημείο εκείνο, πράγματι, οι βενιζελικοί διείδαν μια ροπή του Κωνσταντίνου προς μια πολιτική αντίληψη του γερμανικού αυτοκρατορικού τύπου (ή ως επιστροφή σε λογικές «καμαρίλλας»), δραματικά διαφορετική από το βρετανικό και γαλλικό φιλελεύθερο δημοκρατικό πρότυπο. Είναι, κατά τη γνώμη του γράφοντα, αμφίβολο εάν η πρωτοβουλία του βασιλιά αναλήφθηκε στο πλαίσιο μιας «συντεταγμένης» προώθησης κάποιου «πρωσικού» πολιτικού/καθεστωτικού μοντέλου. Φαίνεται να προκλήθηκε ακριβώς από την αίσθηση του επείγοντος που δημιουργείτο λόγω των εξελίξεων στα μέτωπα του πολέμου και την ευρύτερη περιφερειακή κατάσταση εκείνες τις ημέρες – μια κλασική επίκληση της αρχής «salus populi suprema lex».²¹

Ενώ, δηλαδή, έως και το καλοκαίρι του 1915, η διαφωνία ως προς τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο κινήθηκε (σε γενικές, έστω, γραμμές) μέσα στο πλαίσιο του Συντάγματος και των συνθηκών του πολιτεύματος, από τον Σεπτέμβριο

οι κοινοί κανόνες που αποτελούν την πεμπτούσια του κοινοβουλευτισμού (και ο σεβασμός των οποίων τον συγκροτεί) διαρρήχθηκαν βίαια. Και άρχισε η επίκληση, και από τις δύο πλευρές, της καταστροφικής αρχής του *salus populi*, για να νομιμοποιηθούν εξόφθαλμες παραβιάσεις του πνεύματος και του γράμματος του Συντάγματος: ο ίδιος ο εξαναγκασμός του Βενιζέλου σε παραίτηση για δεύτερη φορά, η αποχή από τις δεύτερες εκλογές του 1915, το κίνημα της Εθνικής Αμύνης, η διάσπαση του κράτους, κοκ.

Επιβίωση του έθνους και αποφάσεις ειρήνης και πολέμου

Ήταν, όμως, η συνταγματική κρίση ο καταλύτης για την έναρξη του Εθνικού Διχασμού ή μήπως αποτέλεσε το πεδίο όπου αυτός πρωτοεκδηλώθηκε; Ο γράφων σαφώς αποδέχεται την δεύτερη εκδοχή. Μια συνταγματική/πολιτική κρίση αυτού του είδους και της έντασης προϋπέθετε μια διαφωνία σχετική με το μείζον αγαθό του *salus populi*. Αυτή η διαφωνία προκάλεσε την επίκληση του *salus populi*, τη συνταγματική κρίση και, τελικά, τον Διχασμό· και αυτήν τη διαφωνία θα πρέπει να εξετάσουμε τώρα.

Το 1915 επήλθε η κορύφωση των μεγάλων διλημάτων της ελληνικής πολιτικής. Σε πρώτη φάση, ήταν η πρώτη φορά που η χώρα είχε πλέον σύνορα με τέσσερα άλλα κράτη αντί για ένα μόνον, και έπρεπε να μπει σε ένα περίπλοκο παιχνίδι διπλωματικών και στρατιωτικών ισορροπιών μεταξύ τους. Αυτό αποτελούσε από μόνο του μια μεγάλη πρόκληση, από την οποία το ελληνικό πολιτικό προσωπικό δε διέθετε καμία εμπειρία -πόσο μάλλον ο βασιλιάς, ο οποίος (κατά δική του ομολογία) ήταν περισσότερο στρατιώτης παρά διπλωμάτης.²² Αυτή η ανάγκη, όμως, συνδυαζόταν και με μια ακόμη μεγαλύτερη πρόκληση, η οποία εξελισσόταν από το δεύτερο μισό του 19ου αι., και την οποία ο Μεγάλος Πόλεμος έφερε με μια τεράστια ένταση στο προσκήνιο.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ολοκλήρωσε και κορύφωσε μια ευρύτερη ιστορική διεργασία που έμελλε να αλλάξει τη μορφή αυτού που τότε αποκαλείτο «Εγγύς Ανατολή».²³ Σηματοδότησε τη μετάβαση από το πρότυπο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας (το οποίο είχε διατηρηθεί εκεί για πάνω από 2500 χρόνια) σε ένα ριζικά νέο μοντέλο, αυτό του έθνους-κράτους. Ωστόσο, η γεωγραφική διαμόρφωση του ελληνικού κόσμου, σχηματισμένη από τη μακρά αυτοκρατορική εμπειρία του παρελθόντος, δημιουργούσε μια έντονη αίσθηση τρωτότητας. Ο ελληνικός κόσμος (και ιδιαίτερα ο αλύτρωτος ελληνισμός) συγκροτείτο από γεωγραφικά ασυνεχείς και κατά κανόνα παράκτιες κοινότητες που βασιζόνταν στην οικονομική τους ισχύ και την πολιτιστική τους ακτινοβολία (δηλαδή, με σημερινούς όρους, σε στοιχεία «ήπιας» ισχύος), χωρίς να διαθέτει γεωγραφικό κορμό και στρατηγικό βάθος, στοιχεία κρίσιμης σημασίας σε έναν κόσμο εθνών-κρατών. Επιπλέον, σε τούτη την τεράστια γεωγραφική περιοχή, υπήρχαν πολλοί δυνητικοί αντίπαλοι, οι περισσότεροι ισχυρότεροι της Ελλάδας, τουλάχιστον στο άμεσα «μετρήσιμο» στρατιωτικό

πεδίο (Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βουλγαρία, αλλά και οι Μεγάλες Δυνάμεις με περιφερειακές φιλοδοξίες). Στις αρχές του 20ού αι., το μικρό, χρεωκοπημένο και ηττημένο (το 1897) ελληνικό κράτος όφειλε να ενδιαφερθεί τόσο για την Κρήτη (άρα και για τους συσχετισμούς ναυτικής ισχύος μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μεσόγειο) όσο και για την παροξυσμική κρίση στη Μακεδονία του 1903-08, που ήγειρε απαιτήσεις για ανταπόκριση σε άλλους συσχετισμούς, περιφερειακούς και ευρύτερους, σε ένα «ηπειρωτικό»/χερσαίο επίπεδο. Η χώρα αντιμετώπιζε, με τα μικρά της μέσα, τεράστιες προκλήσεις. Η εκδίωξη του ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας έδειχνε ανάγλυφα στην Αθήνα τι θα συνέβαινε, εάν οι γεωγραφικά ασυνεχείς ελληνικές κοινότητες περιέρχονταν υπό την εξουσία νέων εθνών-κρατών, τα οποία θα προσπαθούσαν να «εθνικοποιήσουν» την οικονομία και την κοινωνία τους με όρους «σκληρής» ισχύος, εξ ορισμού περισσότερο πρόσφορης να επικρατήσει έναντι της «ήπιας» ισχύος των τοπικών ελληνικών πληθυσμών.²⁴ Εάν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι επέλυσαν απρόσμενα θετικά (χάρη στην τολμηρή ηγεσία του Βενιζέλου) το δίλημμα «Κρήτη ή Μακεδονία», το 1914-15 εγείρονταν άλλα υπαρκτά διλήμματα. Ο ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήδη γνώριζε τον «πρώτο διωγμό».²⁵ Και η έναρξη του Μεγάλου Πολέμου έφερε στο προσκήνιο τα διλήμματα αυτά με τρόπο εξαιρετικά πιεστικό. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να διαχειριστεί έναν παγκόσμιο πόλεμο, που κατά πάσα βεβαιότητα θα επαναχάρασσε (και μάλιστα οριστικά, και με όρους του νέου κόσμου των εθνών-κρατών) τον χάρτη της περιοχής. Έπρεπε να ενδιαφερθεί και να ενεργήσει υπέρ των ελληνικών κοινοτήτων σε μια τεράστια γεωγραφική περιοχή, από την Βόρεια Ήπειρο έως τη Θράκη, την Ιωνία, τον Πόντο, την Κύπρο, κ.λπ.

Δεν θα πρέπει όμως να προσεγγίσει ο ερευνητής το δίλημμα του 1915 αποκλειστικά με όρους του μέλλοντος του αλύτρωτου ελληνισμού, δηλαδή μόνον με όρους πιθανών ελληνικών εδαφικών κερδών. Τα πράγματα ήταν πολύ πιο πολύπλοκα. Η πρόσκτηση της Μακεδονίας και των νήσων του Αιγαίου, το 1913, ήταν πολύ πρόσφατη και μπορούσε η ίδια να αναιρεθεί. Η τρομακτική πίεση των Οθωμανών (και ο σχεδιασμός, από πλευράς τους) ενός νέου πολέμου για το Ανατολικό Αιγαίο, το 1913-14,²⁶ ήγειρε και τον κίνδυνο μιας νέας βουλγαρικής απόπειρας να επανατεθεί στο τραπέζι το μέλλον και της ελληνικής Μακεδονίας. Το ενδεχόμενο μιας νέας σύγκρουσης μπορούσε να διακυβευτεί και αυτές ακόμη τις πολύτιμες επιτυχίες της χώρας στους Βαλκανικούς Πολέμους.²⁷ Ακόμη και εάν η Ελλάδα έμενε εκτός της ευρωπαϊκής σύρραξης και δεν υποχρεωνόταν σε εδαφικές απώλειες κατά τη διάρκειά της, θα μπορούσε, άραγε, να αδιαφορήσει για την πιθανή μεταπολεμική ενίσχυση των περιφερειακών της ανταγωνιστών -π.χ. της Βουλγαρίας, η οποία σε μια τέτοια περίπτωση θα επανέθετε το ζήτημα του ελέγχου της ελληνικής Μακεδονίας; Αυτό το δίλημμα έθεσε ο Βενιζέλος στις δραματικές συνεδριάσεις της Βουλής το φθινόπωρο του 1915.²⁸ Αλλά, αντέτασσε η πλευρά του Κωνσταντίνου, η συμμετοχή των ελληνικών δυνάμεων το 1915 στον πόλεμο στην Καλλίπολη ή στη Σερβία, θα κινδύνευε να αφήσει εκτεθειμένη τη χώρα σε ενέργεια της Βουλγαρίας -το τελικό

αποτέλεσμα θα ήταν, πάλι, η απώλεια των εδαφικών κερδών των Βαλκανικών Πολέμων και η δραματική συρρίκνωση της ίδιας της υφιστάμενης επικράτειας.²⁹ Αυτό φοβούνταν και οι δύο πλευρές, αν και κατέληγαν σε εντελώς διαφορετικά συμπεράσματα για το πώς θα μπορούσε να αποφευχθεί.

Με απλούστερα λόγια, το ερώτημα δεν ήταν απλώς το εάν η Ελλάδα θα αποκόμιζε νέα κέρδη από τις επιλογές της έναντι του Μεγάλου Πολέμου. Έμεινε ανοικτό το ενδεχόμενο, εάν έκανε λανθασμένες επιλογές, όχι μόνον να μην κερδίσει νέα εδάφη (και, πιθανώς, να καταστραφούν οι εκεί ελληνικές κοινότητες), αλλά και να χάσει και όσα είχε με τόσο κόπο κερδίσει το 1912-13. Διακυβευόταν συνολικά το μέλλον του έθνους, και το δίλημμα ερχόταν στο προσκήνιο με όρους σπαρακτικά πειστικούς, στο περιβάλλον ενός γενικευμένου ευρωπαϊκού πολέμου, την πορεία του οποίου, ασφαλώς, δεν μπορούσε να καθορίσει ή να επηρεάσει αποφασιστικά το μικρό ελληνικό κράτος. Αυτή η διαφωνία, στη συγκεκριμένη συγκυρία του εξελισσόμενου Μεγάλου Πολέμου, λάμβανε διαστάσεις διλήμματος ζωής ή θανάτου για το έθνος, απαιτούσε άμεσες αποφάσεις, και επομένως διέθετε τις προϋποθέσεις για να πυροδοτήσει και τη συνταγματική κρίση και το ευρύτερο, ιδιότυπο φαινόμενο του Εθνικού Διχασμού.

Το ζήτημα της συμμετοχής της χώρας στον Μεγάλο Πόλεμο και η διαφωνία μεταξύ των Κωνσταντίνου και Βενιζέλου επί των συγκεκριμένων επιλογών έχουν αποτυπωθεί θαυμάσια στη διαθέσιμη βιβλιογραφία και δεν θα αναπτυχθούν περαιτέρω εδώ.³⁰ Το κύριο αντικείμενό της δεν αφορούσε, τελικά, το εάν οι δύο πλευρές αποδέχονταν την Μεγάλη Ιδέα ή το εάν ήθελαν εδαφικά κέρδη στην Ιωνία (και οι δύο τα ήθελαν).³¹ Αφορούσε τη βασική πρόβλεψή τους για την έκβαση του πολέμου στην ευρύτερη ευρωπαϊκή κλίμακα. Πιστεύοντας ότι οι δυνάμεις της Entente θα επικρατούσαν, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι το μέλλον του έθνους (δηλαδή και των πρόσφατα απελευθερωμένων περιοχών) θα διακυβευόταν από την πολιτική της ουδετερότητας. Και, θεωρώντας ότι ήταν αδύνατον να ηττηθεί ο γερμανικός στρατός στο πεδίο της μάχης, ο Κωνσταντίνος και οι αντιβενιζελικοί θεωρούσαν ότι το έθνος (δηλαδή και οι πρόσφατα απελευθερωμένες περιοχές) θα καταστρεφόταν, εάν έκανε την επιλογή της σύνταξης με την Entente. Αυτό ήταν το στοιχείο που δημιουργούσε την παροξυσμική πίεση εκείνης της εποχής: και δεν ενέπλεκε τίποτε λιγότερο από το μέλλον και την επιβίωση του ίδιου του έθνους. Γι' αυτό και οι δύο πλευρές ήταν έτοιμες και πρόθυμες να επικαλεστούν την αρχή του *salus populi*, επομένως να διαρρήξουν την πολιτική συναίνεση και να κινηθούν εκτός των πλαισίων του πολιτεύματος. Είναι αυτονόητο, ότι τούτο γινόταν ακόμη πιο πειστικό στο κλίμα του κλιμακούμενου πολέμου προπαγάνδας μεταξύ των δύο πλευρών, καθώς αναπτυσσόταν ο Διχασμός, και ενώ ανέκυπταν πλέον συγκεκριμένα ερωτήματα -π.χ. το μέλλον της Ανατολικής Μακεδονίας, για το οποίο κατηγορήθηκε αρχικά ο Βενιζέλος, αλλά η τραγική αποτυχία των αντιβενιζελικών να διασφαλίσουν την εθνική κυριαρχία στα μέσα του 1916 ώθησε τους βενιζελικούς στην κήρυξη του κινήματος της Εθνικής Αμύνης, κατ' εξοχήν με την επίκληση του *salus populi*.

Ωστόσο, ακόμη και η διχοτομία μεταξύ μιας «επιθετικής» πολιτικής των βενιζελικών και μιας «αμυντικής» πολιτικής των αντιβενιζελικών ίσως αποτελεί μια υπεραπλούστευση. Κατά την άποψη του γράφοντος, η μείζων διαφορά μεταξύ των δύο στρατηγικών που αναμετρήθηκαν το 1915-16 ήταν εν μέρει διαφορετική και αφορούσε τον βαθμό, στον οποίο κατανοούσαν το διεθνές σύστημα και τη λειτουργία του. Έτσι, οι αντιβενιζελικοί, με πρώτον τον ίδιο τον βασιλιά, δε διακρίνονταν απλώς από μια «αμυντική» διάθεση. Πολύ περισσότερο (και με τρόπο αντιφατικό), ήταν ταυτόχρονα και φοβικοί έναντι των διεθνών εξελίξεων, αλλά και μαξιμαλιστές. Τους ήταν αδύνατον να αποδεχθούν την απώλεια -απώλεια, στο κλίμα εκείνο, κατά πάσα βεβαιότητα, οριστική- μιας περιοχής που δεν θα περιερχόταν στο ελληνικό κράτος. Απρόθυμοι να κάνουν επιλογές (επώδυνες για κάποιες κοινότητες, αλλά σωτήριες για άλλες), ανήμποροι να κατανοήσουν τις δυναμικές του διεθνούς συστήματος και τελικά βασισμένοι σε λανθασμένες προβλέψεις σχετικά με το ποιος θα επικρατούσε στον πόλεμο, οι αντιβενιζελικοί προτιμούσαν να μη δράσουν, και ίσως να χάσουν τα πάντα -όπως και έγινε το 1922...

Αντίθετα, ο Βενιζέλος υπήρξε πολύ πιο λειτουργικός στις ενέργειές του. Απέφυγε προσεκτικά και συστηματικά να εμπλακεί σε συγκρούσεις χωρίς ισχυρούς συμμάχους -το 1912, το 1913, το 1914-20- ενώ ακριβώς τη διεθνή απομόνωση δεν κατάφεραν να αποφύγουν οι αντιβενιζελικοί και το 1916-17 και το 1920-22. Επιπλέον, ο Βενιζέλος επέδειξε μια ετοιμότητα να λάβει αποφάσεις, επώδυνες ίσως, αλλά αναγκαίες στο σπαρακτικά πειστικό κλίμα των ημερών. Αυτό ήταν η ουσιαστικότερη συμβολή του: αντιλαμβανόταν ότι μόνον εάν η Ελλάδα συγκέντρωνε την περιορισμένη της ισχύ σε ορισμένα μόνον πεδία ενδιαφέροντος (δηλαδή σε αυτά που επέλεγε ως πιο σημαντικά ή επιτεύξιμα) μπορούσε να ελπίζει σε επιτυχία. Με απλούστερα λόγια, την εποχή της μεγάλης κρίσης, ο Βενιζέλος έδειξε μια πολύ πληρέστερη κατανόηση του διεθνούς συστήματος και της λειτουργίας του.

Συμπεράσματα

Η συνταγματική κρίση του 1915 αποτέλεσε την έναρξη μιας εξαιρετικά δύσκολης εποχής για τον ελληνικό κοινοβουλευτισμό -την έναρξη αυτού που οι συνταγματολόγοι αποκαλούν εποχή της «κρίσης των θεσμών». Από τα τέλη του 19ου αι. (σίγουρα από τη χρεωκοπία του 1893) σημειωνόταν μια διολίσθηση στο θεσμικό επίπεδο, αποτέλεσμα της ευρύτερης αναμέτρησης των περισσότερο παραδοσιακών και των πιο εκσυγχρονιστικών κοινωνικών δυνάμεων, με κορύφωση το κίνημα του 1909. Ωστόσο, το 1915 υπήρξε μια μοιραία ώρα, όταν η «σωτηρία της πατρίδος» ανέκυψε ως μείζων, αληθινό και πειστικό διακύβευμα και έδωσε την ώθηση για τη μετωπική αντιπαράθεση. Στην πορεία αυτή, κρίσιμη (κυριολεκτικά μοιραία) υπήρξε η απόφαση του βασιλιά να εξωθήσει τον Βενιζέλο σε παραίτηση για δεύτερη φορά το φθινόπωρο του 1915. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η ανάγκη αποφυγής τέτοιων καταστάσεων είναι εγγεγραμμένη στη θεσμική μνήμη και του σημερινού

πολιτεύματος της χώρας. Το Σύνταγμα του 1975 απαγορεύει την πρόωρη διάλυση της Βουλής για τον ίδιο λόγο μέσα σε ένα έτος -δηλαδή αυτό ακριβώς που έκανε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το 1915. Ο συντάκτης του Συντάγματος, Κωνσταντίνος Τσάτσος, παλαιός βενιζελικός, σημείωσε ρητά ότι τούτο οφειλόταν στην ανάγκη να αποφευχθεί μια επανάληψη των γεγονότων που επέφεραν τον Εθνικό Διχασμό.³²

Πάντως, εκείνη την ώρα ο βασιλιάς ειλικρινά πίστευε πως είχε ανακύψει μια κατάσταση ανάγκης ως προς τις προοπτικές επιβίωσης του έθνους στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία: το ίδιο όμως πίστευε και ο Βενιζέλος. Το διακύβευμα ήταν τεράστιας σημασίας και έτσι τελικά, επειδή ακριβώς καμία από τις δύο πλευρές δεν αισθανόταν ότι μπορούσε (ή θα ήταν θεμιτό) να υποχωρήσει, η διαφωνία ξέφυγε από τα υφιστάμενα θεσμικά πλαίσια. Είναι φανερό ότι, στο κλίμα αυτό, εάν κάποιος αποδεχόταν τη στρατηγική του Βενιζέλου, θα θεωρούσε «προδοτή» όποιον αποδεχόταν την λογική της άλλης πλευράς -και το αντίθετο. Το παίγνιο μηδενικού αθροίσματος είχε σχηματιστεί και έμελλε να ξετυλιχθεί επώδυνα με τα γεγονότα των επόμενων ετών, ακριβώς πάνω στο πλαίσιο που επικαλούνταν και οι δύο πλευρές για τη σωτηρία της πατρίδος. Ασφαλώς, μια τέτοια ρήξη έμελλε να αποδειχθεί επώδυνη για τη χώρα: ένα φαινόμενο σαν τον Εθνικό Διχασμό, όταν ανακύψει, είναι δύσκολο να θεραπευθεί, και η επίδρασή του στην ελληνική πολιτική ιστορία θα διατηρούνταν επί δεκαετίες.

Σημειώσεις

1. Βλ. ιδίως, Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Α'-Β' (Αθήνα 2004), τ. Β', 110-163· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας* (Αθήνα 1997)· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940* (Αθήνα-Κομοτηνή χ.χ.)· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: 1. Οι επίστρατοι του 1916* (Αθήνα 1996)· του ιδίου George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Berkeley 1983)· του ιδίου, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα 2015)· Nicholas Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece* (New York 1940), 137-172· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010* (Αθήνα 2011), 223-243· Κώστας Μ. Σταματόπουλος, *Περί της βασιλείας στη νεώτερη Ελλάδα* (Αθήνα 2015), 171-216.
2. Για την ερμηνεία αυτή βλ. κυρίως, Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916: από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων* (Αθήνα 2007), 18-19. Για τον Διχασμό ως κοινωνική σύγκρουση βλ. και Μαυρογορδάτος, *1915* (σημ. 1), 235-267.
3. Ασφαλώς, η συζήτηση για τα αίτια του Μεγάλου Πολέμου -μια από τις μακρότερες και περισσότερο ουσιαστικές συζητήσεις της σύγχρονης διεθνούς ιστοριογραφίας- δεν μπορεί να συνοψιστεί σε μια μάλλον σύντομη παρατήρηση. Για την πιο λεπτομερή προβολή του συγκεκριμένου επιχειρήματος, πάντως, στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Η λειτουργία του συστήματος ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη, 1848-1914: μία διαρκής συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία* (Αθήνα 1998).
4. Βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Mark Kramer, «Ideology and the Cold War», *Review of International Studies* 25 (1999), 539-576· Douglas J. Macdonald, «Formal Ideologies in the Cold War: toward a Framework for Empirical Analysis», στο: Odd Arne Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretation, Theory* (London 2000), 180-204· Odd Arne Westad, «The Cold War and the International History of the Twentieth Century», στο: Melvyn P. Leffler και Odd Arne Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War*, τ. I-III (Cambridge 2010), τ. I, 1-19.
5. Robert Jervis, *Perception and Misperception in International Politics* (Princeton 1976), 82.

6. Για την πορεία του πολιτικού προσωπικού, βλ. ιδίως Ηλίας Νικολακοπούλος – Νίκος Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του Βενιζελισμού: εκλογές 1910-1912», *Πρακτικά Συμποσίου «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο»*, Αθήνα 3-5 Δεκεμβρίου 1986 (Αθήνα 1988), 45-69.
7. Για τη στάση ιδιαίτερα του Βενιζέλου βλ. μεταξύ άλλων, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», στο: Νικόλαος Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές* (Αθήνα 2014), 143-169.
8. Βλ. σχετικά με την πορεία της Γαλλίας προς τον πόλεμο του 1914, J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War* (London 1983)· Jean Doise – Maurice Vaïsse, *Politique étrangère de la France: diplomatie et outil militaire, 1871-1991* (Paris 1992), 233, ειδικά για τη μεταβατική κυβέρνηση. Τούτο, βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι ο Πουανκαρέ καθόρισε τα γεγονότα.
9. Βλ. την ανάλυση στο David Stevenson, *1914-1918: the History of the First World War* (London 2004), 17-18. Από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ιδιαίτερα, Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα* (σημ. 1), 213-215· Νίκος Ι. Παπασπύρου, *Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού: διαδρομές και συναντήσεις της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής παράδοσης πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο* (Αθήνα 2016), 133-142.
10. D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (London 1983)· Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815-1918* (London 1989).
11. Βλ. την ανάλυση στο: Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα* (σημ. 1), 180-215.
12. Βλ. μεταξύ άλλων, Stevenson (σημ. 9), 32-33.
13. Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την ανάπτυξη και εξέλιξη του βρετανικού πολιτικού συστήματος, βλ. μεταξύ άλλων το πολύ ενδιαφέρον άρθρο Andrew Blick – George Jones, «The Institution of Prime Minister» (2012), στο: <https://history.blog.gov.uk/2012/01/01/the-institution-of-prime-minister/>, έγινε πρόσβαση στις 13 Ιανουαρίου 2017. Στην ελληνική βιβλιογραφία, κλασικό παραμένει το Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Πολιτική ιστορία και σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη 1978), ιδιαίτερα 76-102. Βλ. επίσης, E. H. H. Green, *The Crisis of Conservatism: the Politics, Economics, and Ideology of the British Conservative Party, 1880-1914* (London and New York 1995)· Martin Pugh, *The Making of Modern British Politics, 1867-1939* (2^η έκδ. Oxford 1993)· Παπασπύρου (σημ. 9), 60-67.
14. Στέφανος Κουτσομπίνας (επιμ.), *Επαμεινώνδας Δεληγεώργης: η συνταγματική θέση του Στέμματος (1864)* (Αθήνα 2013), 24. Η «καμαρίλλα» ήταν μια ομάδα αυλικών, μελών της βασιλικής οικογένειας και στρατιωτικών που συνέδραμαν τον Αυστριακό αυτοκράτορα και θεωρείται ότι έπαιξαν έναν ιδιαίτερα αντιδραστικό ρόλο κατά τις επαναστάσεις του 1848. Στην πράξη, η ύπαρξη της συμπαγούς και πολιτικά οργανωμένης «καμαρίλλας» του 1848 είναι ένας μύθος, όπως τονίζει η σύγχρονη βιβλιογραφία: βλ. Sked (σημ. 10), 118.
15. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα* (σημ. 1), 229-230.
16. Πάντως, έχει υποστηριχθεί ότι και μεταφορά του γερμανικού μοντέλου επιχειρήθηκε από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο, ως διάδοχο, στη δεκαετία του 1890. Βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Το βρετανικό κοινοβουλευτικό πρότυπο στην Ελλάδα», στο: *Ελληνο-βρετανικές σχέσεις: πτυχές της πρόσφατης ιστορίας τους* (Αθήνα 2016), 93-101, ιδίως 96-97.
17. Kaltchas (σημ. 1), 139-140. Βλ. την πιο ιστορικά προσανατολισμένη και, κατά τη γνώμη του γράφοντος, ορθότερη άποψη στο Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα* (σημ. 1), 167-171.
18. Για τις εκλογές του Μαΐου 1915, βλ. μεταξύ άλλων, Μαυρογορδάτος, *1915* (σημ. 1), 58-60. Για την άποψη ότι η διαφωνία του βασιλιά και του πρωθυπουργού δεν είχε καν διαρρεύσει στην κοινή γνώμη, ακόμη και στις πρώτες εκλογές του 1915, βλ. Σταματόπουλος (σημ. 1), 136 και 188.
19. Για την ένταση εκείνων των ημερών, καθώς και για τις μεθοδεύσεις του Στέμματος και των αντιβενιζελικών, βλ. επίσης Μαυρογορδάτος, *1915* (σημ. 1), 65-75.
20. Μάνεσης (σημ. 13), 85-86.
21. Βλ. Σταματόπουλος (σημ. 1), 190-197.
22. Κωνσταντίνος προς Πάολα φον Οστχάιμ, 9 Απριλίου 1913 (ν.η.), στο: Αλεξάνδρα Στεφανοπούλου (επιμ.), *Κωνσταντίνος - Πάολα: 100 ερωτικές επιστολές* (Αθήνα 2011), 343. Βλ. επίσης Σταματόπουλος (σημ. 1), 153: «Δεν ήταν πολιτικός, απεναντίας ήταν πέρα για πέρα στρατιώτης».
23. Βλ., περισσότερο εκτενώς, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η “Εγγύς Ανατολή”: η ανατροπή των γεωπολιτικών δεδομένων του ελληνικού κόσμου και τα διλήμματα της προσαρμογής», στο: Αθανάσιος Μαρκόπουλος – Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *1914-1924. Τα χρόνια των ανατροπών: Ευρώπη και Ελλάδα* (υπό έκδοση).
24. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια: Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη, 1878-1914* (Αθήνα 2006).

25. Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά: ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις 1906-1922», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1-10 (Αθήνα 2003), τ. 6, 95-104.
26. Yiannis G. Mourélos, «The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies* 26 (1985), 389-413.
27. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, τ. Α'-Β' (Αθήνα 1992), τ. Α', 94-103.
28. Βλ. ιδιαίτερα, Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: η ύστατη κοινοβουλευτική μάχη του 1915* (Αθήνα 2015).
29. Για τη στάση του Κωνσταντίνου, βλ. ενδεικτικά, Σταματόπουλος (σημ. 1), 176-177.
30. Βλ. ιδίως, George Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917* (Θεσσαλονίκη 1974)· Yannis G. Mourélos, *L' intervention de la Grèce dans la Grande Guerre, 1916-1917* (Athènes 1983)· Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (Αθήνα 2000)· Σταματόπουλος (σημ. 1), 171-216.
31. Για το ενδιαφέρον σχετικά με τη Μικρά Ασία, βλ. ιδίως Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγής: το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)* (Αθήνα 2016).
32. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα 2010), 508.

ΙΑΚΩΒΟΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού

Το Δεκέμβριο του 1915 η Ελλάδα βρέθηκε στην αφετηρία μιας βαθιάς πολιτικής και –όπως εξελίχθηκε– εθνικής διαίρεσης. Οι αξέχαστες ημέρες των Βαλκανικών Πολέμων, όπου το κλίμα της εθνικής ανάτασης και ομοφυχίας ήταν κυρίαρχο, αποτελούσαν πια παρελθόν. Ο «αγαθός βασιλέας» Γεώργιος Α΄ είχε δολοφονηθεί και στον θρόνο είχε ανέβει πριν από δύομισι χρόνια ο νεαρός, φιλόδοξος και παρορμητικός γιος του Κωνσταντίνου. Τα σημάδια της κρίσης φάνηκαν λίγο μετά την ενθρόνιση του Κωνσταντίνου. Εκδηλώθηκαν όμως δημόσια στη διάρκεια του 1914 με αφορμή τον προσανατολισμό της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος, γερμανοτραφής και γαμπρός του Γερμανού Κάιζερ, έκλινε προς την τήρηση ουδετερότητας απέναντι στον Μεγάλο Πόλεμο. Αντίθετα, ο εκρηκτικός Βενιζέλος προωθούσε, δίχως υποσημειώσεις, την ένταξη της Ελλάδας στο στρατόπεδο των δυνάμεων της Αντάντ. Από τις αρχές κιόλας του 1915 η δεδομένη διάσταση απόψεων οξύνθηκε, προσλαμβάνοντας έντονο συγκρουσιακό χαρακτήρα. Την ώρα που η μια μετά την άλλη οι χώρες των Βαλκανίων επέλεγαν στρατόπεδο, η Αθήνα εξακολουθούσε να παλινδρομεί και να προβληματίζεται για τη στάση που θα υιοθετούσε. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους το ελληνικό δράμα κορυφώθηκε. Η πολιτειακή κρίση που προκλήθηκε λόγω της ρήξης στις σχέσεις μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου οδήγησε στην πραξικοπηματική αποπομπή του τελευταίου από τον πρωθυπουργικό θώκο. Σε μια από τις τελευταίες του πράξεις ως πρωθυπουργός ο Βενιζέλος έδωσε άδεια στις δυνάμεις της Αντάντ να αποβιβάσουν στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη, ώστε να αποτρέψουν τη σχεδιαζόμενη επίθεση των Κεντρικών Δυνάμεων εναντίον των Σέρβων. Ήταν Σεπτέμβριος του 1915.

Η διχογνωμία βασιλιά και πρωθυπουργού δεν αποτελούσε όμως μια απλή ιδεολογική αντιπαράθεση. Ούτε παρέμεινε αποκλειστικά ελληνική υπόθεση. Το διακύβευμα ήταν μεγάλο, σχετιζόταν με τη συγκρότηση των συμμαχιών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, απειλούσε τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα πολλών και ως εκ τούτου προσήλκυσε το ενδιαφέρον και των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, ιδιαίτερα της Γερμανίας, της Βρετανίας και της Γαλλίας. Στο άρθρο αυτό αναλύονται ορισμένοι από τους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς που οι Μεγάλες Δυνάμεις χρησιμοποίησαν στην Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.

Το δίκτυο των κατασκόπων

«Πόλη των Κατασκόπων [Kataskopolis] είναι ο τελευταίος και όχι ο πιο περήφανος τίτλος για την Αθήνα [...] σημαίνει πόλη των κατασκόπων. Όλη η πόλη έχει παραδο-

θεί στη διαβολική προπαγάνδα: 400 άτομα έχουν, μέσα σε ένα μήνα, συνδεθεί με κάποιο τρόπο με τη μυστική αστυνομία». Αυτές είναι οι πρώτες προτάσεις μίας αναφοράς από την Αθήνα, η οποία δημοσιεύθηκε στην καναδική εφημερίδα *Ο Κόσμος του Τορόντο (The Toronto World)*, τον Απρίλιο του 1916.¹ Το άρθρο αναφερόταν στην κατάσταση που επικρατούσε στην ελληνική πρωτεύουσα. Από την αρχή του 1915, ένας «ακήρυχτος» πόλεμος μεταξύ κατασκόπων και πρακτόρων διαδραματιζόταν στους δρόμους της Αθήνας αλλά και άλλων ελληνικών πόλεων. Δεκάδες πράκτορες της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων είχαν φτάσει στην Ελλάδα, με σκοπό να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα. Χρησιμοποίησαν μάλιστα διάφορες μεθόδους για τους σκοπούς τους, συμπεριλαμβανομένων και επαφών με επιφανή μέλη της ελληνικής κοινωνίας, διείσδυση στους κόλπους των ελληνικών εφημερίδων και συκοφαντία των αντιπάλων τους. Όσον αφορά την κατασκοπεία και τις προσπάθειες άσκησης πίεσης κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα, θα παρουσιαστούν τρεις περιπτώσεις: εκείνη του Γερμανού βαρόνου von Schenk, του Basil Zaharoff (Βασίλ Ζαχάροφ), Έλληνα στην υπηρεσία των βρετανικών συμφερόντων και του Maximilien de Roquefeuil, Γάλλου ναυτικού ακόλουθου Πρεσβείας.

Ο Baron von Schenk ξεκίνησε την καριέρα του στην Αθήνα στα μέσα του 1914 ως πράκτορας της γερμανικής επιχείρησης Krupp. Αλλά πίσω από την επίσημη θέση, η μυστική αποστολή του ήταν να κινεί τα νήματα στον ελληνικό Τύπο. Στην αρχή του Μεγάλου Πολέμου, ο Baron von Schenk άλλαξε την επίσημη ιδιότητά του μεταπηδώντας στο Τηλεγραφικό Πρακτορείο *Wolff (Wolff Telegraphic Agency)*. Οι Γερμανοί είχαν ήδη παρατηρήσει ότι τα νέα, τα οποία υπηρετούσαν τις γερμανικές πολιτικές στους τίτλους των ελληνικών εφημερίδων, ήταν λίγα. Αν ήθελαν επομένως, μια καλύτερη παρουσίαση της εικόνας τους στην ελληνική πρωτεύουσα, θα έπρεπε να την προωθήσουν μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Στο πλαίσιο αυτό ο Baron von Schenk θεωρήθηκε ο καταλληλότερος, για να δημιουργήσει επαφές με τους εκδότες και τους δημοσιογράφους των Αθηνών. Σύντομα αποδείχτηκε ότι διέθετε και ηγετικές ικανότητες, αφού οργάνωσε ένα αποτελεσματικό δίκτυο κατασκόπων και πέτυχε να καλλιεργήσει στενές επαφές με μεγάλες ελληνικές εφημερίδες. Από το αρχηγείο του στο διάσημο αθηναϊκό ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» (*Grande Bretagne*), υιοθέτησε πολιτικές και πρακτικές, οι οποίες σε μερικές περιπτώσεις δεν συμπεριλαμβάνονταν στις προτεραιότητες του Γερμανού πρεσβευτή.² Βρετανικές πηγές υπολογίζουν ότι περισσότεροι από 3.000 Γερμανοί πράκτορες ήταν ενεργοί στην Ελλάδα στην αρχή του πολέμου. Ο Baron von Schenk αναδείχθηκε σταδιακά σε μια σημαντική προσωπικότητα στην αθηναϊκή κοινωνία. Στενός φίλος με μερικά μέλη του Γενικού Στρατού, ο κύκλος του περιλάμβανε ακόμη και τον ίδιο το βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο Baron von Schenk είχε λοιπόν πρόσβαση σε σημαντικά νέα και αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης.

Τέτοιου είδους δραστηριότητα ήταν φυσικό όμως να μην περάσει απαρατήρητη από τους αντιπάλους του. Έτσι δεν προκαλεί έκπληξη ότι οι εκπρόσωποι

της Αντάντ στην Αθήνα αλλά και οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες πίεζαν για την εκδίωξή του από την Ελλάδα. Ακόμη και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου μέλη του βενιζελικού κινήματος συνέλεξαν λεφτά με σκοπό να σώσουν, όπως έλεγαν, την Ελλάδα από τη προπαγάνδα του Schenk.³ Το 1916 μάλιστα, η Αγγλο-Ελληνική Ένωση (Anglo-Hellenic League), μια οργάνωση με έδρα το Λονδίνο η οποία υποστήριζε τον Βενιζέλο, δημοσίευσε ένα φυλλάδιο το οποίο ουσιαστικά αναφερόταν στον «Baron von Schenk και τους φίλους του» στην Αθήνα ως εξής: «Ο Baron von Schenk, αρχηγός των γερμανικών προπαγανδιστών στην Αθήνα είναι τώρα διάσημος -ή μάλλον διαβόητος- και το όνομά του έχει γίνει διάσημο αν και λίγοι ξέρουν πώς να το συλλαβίσουν σωστά. Είναι πρόσωπο αγαπητό στους Υπουργούς και ελέγχει το μισό Τύπο της Αθήνας με ράβδους σιδήρου, ή μάλλον χρυσού».⁴

Η συντονισμένη επίθεση εναντίον του von Schenk οδήγησε τελικά στην απομάκρυνσή του. Ήταν ανάμεσα στους πρώτους Γερμανούς που απελάθηκαν από την Ελλάδα⁵ μετά την εισβολή του βουλγαρικού στρατού στην Ανατολική Μακεδονία (Σεπτέμβριος 1916).⁶ Νοούμενη ως «ντροπή για την Ελλάδα» εκείνη η στρατιωτική εξέλιξη οδήγησε στην κατάρρευση της αντιβενιζελικής κυβέρνησης και στην αύξηση της πίεσης της Αντάντ στον βασιλιά Κωνσταντίνο. Καθώς έφευγε από την Αθήνα ο Baron von Schenk συνόψισε την υπηρεσία του στην Ελλάδα ως εξής:

Όταν έφτασα εδώ, η άποψη στην Ελλάδα ήταν, αν όχι εχθρική, σίγουρα μη-συμπαθητική προς τη Γερμανία. Οι Βρετανοί και οι Γάλλοι μπορούσαν να κάνουν ό,τι ήθελαν. Εγώ έπρεπε να ξεκινήσω από το μηδέν. Οι Σύμμαχοι ήταν οι καλύτεροι δεσμοί μου μέχρι τώρα. Εξαρτάται καθαρά από εκείνους αν θα συνεχίσουν τη δουλειά μου ή όχι.⁷

Μετά την άφιξή του στο Βερολίνο ο Baron von Schenk τόνισε σε δημοσιογράφους ότι η απέλασή του οφειλόταν στην επικράτηση του Βενιζέλου, αν και, όπως ισχυρίστηκε, η πλειοψηφία των Ελλήνων παρέμενε φιλική προς τη Γερμανία.⁸

Ο Βασίλ Ζαχάρωφ είναι ένα από τα πιο αινιγματικά άτομα, τα οποία έδρασαν στην Ελλάδα και τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. Γεννήθηκε στη Μούγλα της δυτικής Μικράς Ασίας. Ελληνικής καταγωγής, εξορίστηκε με τους γονείς του στην Οδησό, όπου άλλαξε το επίθετό του από Ζαχαρίου στο σλαβικό Ζαχάρωφ. Ήταν έμπορος όπλων και τραπεζίτης, ενώ τιμήθηκε με τον Σταυρό του Μεγάλου Ιππότη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ζαχάρωφ ήταν στην πραγματικότητα Βρετανός πράκτορας, ο οποίος προσπάθησε να καθοδηγήσει την Ελλάδα στο πλευρό της Αντάντ. Σε γράμμα, το οποίο χρονολογείται στις 12 Νοεμβρίου 1915, υποστηρίζει ότι χρησιμοποίησε περίπου 1,2 εκ. στερλίνες μέσα στα τελευταία 12 χρόνια, ενώ με επιπλέον 300 χιλιάδες λίρες, ισχυρίστηκε, θα μπορούσε να πείσει την Ελλάδα να συνταχθεί στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ και «να αρχίσει να πολεμά τους Βουλγάρους μέσα σε είκοσι μόλις μέρες». Κοντινός φίλος του Βενιζέλου και άλλων πολιτικών, ο Ζαχάρωφ περηφανευόταν ότι η αποστολή του ήταν να εξαγοράσει

τον φιλογερμανικό ελληνικό Τύπο, 45 βουλευτές και έναν στρατιωτικό διοικητή. Ο Ζαχάρωφ συμμετείχε σε πολλές μυστικές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένης και μίας προσπάθειας να δημιουργηθεί επαφή μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ και των Οθωμανών ή την απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου από τον ελληνικό θρόνο, όταν ο Βενιζέλος επανήλθε (1917).⁹ Ο Ζαχάρωφ απομακρύνθηκε από το προσκήνιο το 1920 και πέθανε το 1936.¹⁰

Ο Γάλλος ναυτικός ακόλουθος Πρεσβείας Maximilien de Roquefeuil ήταν ο αρχηγός της γαλλικής μυστικής υπηρεσίας στην ελληνική πρωτεύουσα. Έφτασε στην Αθήνα στις 7 Δεκεμβρίου 1915 και μέχρι την απομάκρυνσή του στις αρχές του 1917, παρέμεινε ένα σημαντικό άτομο στο παρασκήνιο της γαλλικής πολιτικής στην Ελλάδα.¹¹ Φαίνεται ότι και αυτός ήταν μάλλον ασταθής ως άτομο και, σαν τον Baron von Schenk, σε πολλές περιπτώσεις ανέπτυξε αυτόνομες πολιτικές, χωρίς την έγκριση ή καν τη γνώση της γαλλικής Πρεσβείας στην Αθήνα. Είχε στρατολογήσει έναν στρατό από πράκτορες και πίστευε σε μια ανοιχτή εμπλοκή των Δυνάμεων της Αντάντ στην Ελλάδα. Ο Roquefeuil, χρησιμοποιώντας τη βρετανική θέση, η οποία επέτρεπε στη Γαλλία να λάβει ηγετικό ρόλο στην ελληνική πολιτική,¹² εργάστηκε εντατικά προκειμένου να μετατρέψει την Ελλάδα «στο μισό έδαφος της γαλλικής κυριαρχίας στο Αιγαίο».¹³ Ήταν ο εμπνευστής του σχεδίου, όταν 16 μυστικοί πράκτορες εισέβαλαν στους κήπους της γαλλικής Πρεσβείας ανοίγοντας πυρ και φωνάζοντας «στο διάβολο η Γαλλία και η Αγγλία».¹⁴ Ο Basil Thomson, αρχηγός της βρετανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών μεταξύ του 1919 και του 1921, υποστήριξε ότι το βρετανικό γραφείο Πληροφοριών στην Αθήνα ήταν κάτω από την επιρροή του πολυμήχανου Γάλλου.¹⁵ Ο Roquefeuil έφυγε από την Αθήνα μετά από τις αιματηρές συγκρούσεις, οι οποίες έλαβαν μέρος εκεί τον Νοέμβριο του 1916. Είναι άξιο αναφοράς ότι ακόμη και ο Γάλλος ναύαρχος Louis Dartige du Fournet, διοικητής του Ναυτικού της Αντάντ στη Μεσόγειο,¹⁶ τον κατηγορήσε για τον ρόλο του σχετικά με τα γεγονότα του 1916.¹⁷

Ανάμεσα στις κύριες πρωτοβουλίες, που ανέπτυξαν οι προαναφερθέντες πράκτορες των Μεγάλων Δυνάμεων, ήταν η δημιουργία ενός δικτύου μυστικών πρακτόρων και μυστικής αστυνομίας. Οι Γάλλοι και οι Βρετανοί ειδικά, οι οποίοι χρειάζονταν να προστατέψουν τους εαυτούς τους από τους βασιλικούς στην Αθήνα, γρήγορα δημιούργησαν έναν ιδιωτικό μηχανισμό αστυνόμευσης. Ο Compton Mackenzie μάλιστα ορίστηκε ως σύνδεσμος της ΜΙ6 στην Αθήνα.¹⁸ Αλλά είναι άξιο να αναφερθεί ότι οι δραστηριότητες των κατασκόπων δεν είχαν τίποτα να κάνουν με μυστικές αποστολές και μυθιστορηματικές καταστάσεις. Τα ονόματά τους ήταν ήδη γνωστά και συχνά αναφέρονταν στις εφημερίδες των Αθηνών.¹⁹

Η εξαγορά των εφημερίδων

Όταν στις αρχές του 1915 η προοπτική του ολοκληρωτικού πολέμου έγινε ξεκάθαρη, το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών παρήγγειλε αναφορά για την κατάσταση και τη συμπεριφορά του ελληνικού Τύπου. Τα αποτελέσματα ήταν απογοητευτικά.

Αν και η πλειονότητα των ελληνικών εφημερίδων κρατούσε μία ουδέτερη στάση, αφού η ελληνική κυβέρνηση επέμενε στην ουδετερότητά της, σημειωνόταν στην αναφορά, η ροή πληροφοριών από το Βερολίνο προς τις ελληνικές εφημερίδες ήταν ασήμαντη. Σύμφωνα με τον συντάκτη, ο λόγος ήταν η δημιουργία ενός επισήμου ελληνικού πρακτορείου ειδήσεων, του *Agence d'Athènes*, το οποίο είχε ιδρυθεί με γαλλικά κεφάλαια και αναμετέδιδε νέα αποκλειστικά από τα πρακτορεία πληροφοριών της Αντάντ.²⁰ Ο Crawford Price, ένας Βρετανός πρώην δημοσιογράφος και ανταποκριτής κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων στην Αθήνα υπολόγιζε ότι στην αρχή του πολέμου, από τις 14 αθηναϊκές εφημερίδες, οι 12 υποστήριζαν τον Βενιζέλο και τις Δυνάμεις της Αντάντ, ενώ μόνο δύο ήταν φιλικά προσκείμενες προς τη Γερμανία.²¹

Μετά τη διάγνωση του προβλήματος, το Βερολίνο προσπάθησε να βρει τη μέθοδο για να το θεραπεύσει. Πολύ σύντομα η γερμανική Πρεσβεία στην Αθήνα έλαβε πολλά χρήματα και ένα πλάνο, προκειμένου να βελτιώσει την εικόνα της διπλωματικής αντιπροσωπείας της στην Αθήνα. Ως αποτέλεσμα, από τα μέσα του 1915, η γερμανική διπλωματία στην Αθήνα προσπάθησε να εξαγοράσει μερικές από τις ελληνικές εφημερίδες, έτσι ώστε να υποστηριχθούν τα γερμανικά συμφέροντα. Ο Crawford Price, σχολιάζοντας την επιτυχία της γερμανικής πολιτικής, η οποία επιτυχώς εκμεταλλεύτηκε την ήττα της εκστρατείας της Αντάντ στα Δαρδανέλλια, έγραψε ότι μετά το 1915, από τις 14 αθηναϊκές εφημερίδες, οι 10 είχαν προσχωρήσει στις Κεντρικές Δυνάμεις ενώ μόνο τέσσερις παρέμειναν πιστές στον Βενιζέλο.

Η περίπτωση της εξαγοράς της αθηναϊκής βενιζελικής εφημερίδας *Εσπερινή* είναι ενδεικτικό παράδειγμα των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, φαίνεται ότι η γερμανική διπλωματία διέθεσε 50.000 φράγκα για να εξαγοράσει την εφημερίδα.²² Αλλά η *Εσπερινή* δεν ήταν η μόνη εφημερίδα η οποία άλλαξε την πολιτική της γραμμή κατά τον κρίσιμο μήνα του Σεπτεμβρίου του 1915. Η *Νέα Ημέρα* ήταν μια άλλη γνωστή ελληνική εφημερίδα, η οποία εγκατέλειψε το βενιζελικό στρατόπεδο.

Η αναταραχή στο χώρο του Τύπου σύντομα αποτυπώθηκε στα πρωτοσέλιδα. Η κυριότερη βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* καταδίκασε τη γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα ονοματίζοντας μάλιστα ως υπεύθυνο τον Baron von Schenk προσωπικά.²³ Έτσι, ξέσπασε μια δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ του Baron von Schenk και της εφημερίδας, η οποία συνεχίστηκε για αρκετές ημέρες. Ο Baron von Schenk απάντησε στις κατηγορίες αρνούμενος ότι είχε προσπαθήσει να εξαγοράσει τους δημοσιογράφους, αλλά δέχτηκε ότι είχε προσφέρει χρήματα σε μερικές εφημερίδες, με σκοπό απλώς να δημοσιευθούν ορισμένα γερμανικά τηλεγραφήματα.²⁴ Ο Baron μάλιστα απείλησε ακόμη και με μηνύσεις.²⁵ Κλιμακώνοντας την ένταση ο ίδιος ο Έλληνας πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, κατηγόρησε συγκεκριμένους δημοσιογράφους ότι είχαν πουλήσει τους εαυτούς τους στη γερμανική προπαγάνδα.²⁶

Αλλά οι Γερμανοί δεν ήταν οι μόνοι που προσπαθούσαν να αυξήσουν την επιρροή τους στον ελληνικό Τύπο. Οι Βρετανοί ακολούθησαν παρόμοιες μεθόδους και ο Βασίλ Ζαχάρωφ, ο πράκτοράς τους στην Αθήνα, έλαβε στην τράπεζα Barclays

από το Λονδίνο, το σημαντικό ποσό των 1.407 εκ. στερλίνων για τον σκοπό αυτό. Από τα χρήματα αυτά, περίπου ένα εκατομμύριο στερλίνες, δόθηκαν στον Γεώργιο Αβέρωφ, ένα κοντινό φίλο του Βενιζέλου, σύμφωνα με κάποιες πηγές. Ο Ζαχάρωφ, μία αινιγματική προσωπικότητα, ήταν επίσης ο πρωταγωνιστής στην προσπάθεια εξαγοράς της ιστορικής εφημερίδας Έμπρός, της μεγαλύτερης βασιλικής εφημερίδας, μέσω του Δημητρίου Καλαποθάκη, του εκδότη της. Μέσα σε μερικούς μήνες, ο Καλαποθάκης κατηγορήθηκε από μερικούς αναγνώστες ότι πρόδιδε επί χρήμασι την Αντάντ. Απαντώντας στις εναντίον του κατηγορίες, ρίχνοντας λάδι στη φωτιά, ο Καλαποθάκης επισήμανε ότι δεν χρειαζόταν να λάβει λεφτά από τον Baron von Schenk, αφού η Αντάντ είχε κάνει τα πάντα με σκοπό να ντροπιάσει την Ελλάδα.²⁷ Όλα δείχνουν ότι την άνοιξη του 1916 ο Καλαποθάκης προσεγγίστηκε από κάποιον άγνωστο άνδρα, ο οποίος παρουσιάστηκε ως εκπρόσωπος των Δυνάμεων της Αντάντ. Αυτός ο άγνωστος άνδρας μάταια προσπάθησε να πείσει τον εκδότη του Έμπρός να αλλάξει τις πολιτικές του προτιμήσεις. Μερικούς μήνες αργότερα την υπόθεση ανέλαβε προσωπικά ο Βασίλ Ζαχάρωφ με μια νέα πρόταση και την προσφορά 800 χιλιάδων δραχμών. Οι δύο πλευρές άρχισαν να διαπραγματεύονται και σύντομα φαίνεται ότι έφτασαν κοντά σε συμφωνία. Αλλά την τελευταία στιγμή ο Καλαποθάκης, άγνωστο γιατί, αποχώρησε διακόπτοντας κάθε επαφή.²⁸

Δρόμοι της πληροφόρησης

Η προσπάθεια επηρεασμού της ελληνικής κοινωνίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις ξεκίνησε από τις πρώτες κιόλας μέρες του Μεγάλου Πολέμου. Η ελληνική ουδετερότητα και η γνωστή διαφωνία μεταξύ του πρωθυπουργού Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου αποτέλεσαν κίνητρα για τους μηχανισμούς της ξένης προπαγάνδας. Φυλλάδια, τα οποία υποστήριζαν είτε τη μία είτε την άλλη πλευρά, μοιράζονταν σε όλη τη χώρα. Όπως συμβαίνει συχνά με το υλικό της προπαγάνδας, αυτά τα κείμενα ήταν χαμηλής ποιότητας.²⁹ Ο J.C. Lawson, ο οποίος υπηρέτησε στο Ναυτικό Γραφείο Πληροφοριών της Σούδας κατά τη διάρκεια αυτών των κρίσιμων χρόνων, ανέφερε ότι πόλεις και χωριά του νησιού του Αιγαίου είχαν πλημμυρίσει με φιλογερμανικά φυλλάδια σε τέτοιο βαθμό που το τμήμα των εκδόσεων της βρετανικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα αναγκάστηκε να παρέχει στις τοπικές κοινότητες την ίδια «τυπωμένη τροφή». Αλλά ο Lawson δεν έμεινε ευχαριστημένος με το τελικό αποτέλεσμα. Κι αυτό γιατί οι ακρότητες που είχαν διαπραχθεί από τους Γερμανούς στρατιώτες στη φτωχή βελγική ύπαιθρο, είχαν περιγραφεί στα παραπάνω έντυπα σε πολύ κακά ελληνικά κι έτσι δεν έτυχαν καμίας προσοχής.

Τον Σεπτέμβριο του 1916, ο Maximilien de Roquefeuil οργάνωσε σχέδιο βάσει του οποίου μία μεγάλη έκρηξη κατάστρεψε τρία ελληνικά πλοία στο λιμάνι του Πειραιά. Γαλλικές εφημερίδες, κάτω από την προπαγάνδα του Roquefeuil, κατηγορήσαν τη Γερμανία για την καταστροφή και το θάνατο ενός «σημαντικού» αριθμού ατόμων. Ωστόσο, τις επόμενες μέρες έγινε γνωστό ότι μερικά από τα πτώματα στα

φέρετρα είχαν αγοραστεί από ένα ελληνικό νοσοκομείο, ενώ μερικά άλλα φέρετρα είχαν γεμιστεί με άμμο.³⁰

Σε μία προσπάθεια να ελέγξει τη ροή των πληροφοριών, ο Βασίλ Ζαχάρωφ ξόδεψε αρκετά λεφτά το 1916, όταν δημιούργησε τη φιλο-βρετανική Ραδιο-Υπηρεσία στην Αθήνα.³¹ Επίσης, διέθεσε περίπου 37 χιλιάδες στερλίνες, για να δημιουργήσει έναν βενιζελικό εκδοτικό οίκο. Τον Αύγουστο του 1916 η Αθήνα συγκλονίστηκε όταν ανακοινώθηκε ότι τηλεγραφήματα που στάλθηκαν από τη γερμανική Πρεσβεία υποκλάπηκαν από δύο δημόσιους λειτουργούς.³² Η γαλλική στρατιωτική αποστολή στη Θεσσαλονίκη πάλι έλεγχε τα τηλεγραφήματα που χρησιμοποιούσαν οι ελληνικές αρχές, ενώ το αντίστοιχο γραφείο στην Αθήνα ήταν υπεύθυνο για τη λογοκρισία των γραμμάτων που στέλνονταν συχνά μέσω ταχυδρομείου στην Αθήνα.

Την περίοδο αυτή, οι δημοσιογράφοι στην Αθήνα βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση. Απειλές, ύποπτοι εξαγορές και λογοκρισία αποκαλύπτουν μία σκληρή εικόνα στην ελληνική δημόσια σφαίρα, της οποίας η πιο αντιπροσωπευτική έκφραση ήταν τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Όταν ο βρετανός αξιωματούχος Lawson απείλησε έναν τοπικό εκδότη για δυσφήμιση των Δυνάμεων της Αντάντ, εκείνος φοβούμενος υποχρεώθηκε να δημοσιεύσει μια απολογία σε όλες τις τοπικές εφημερίδες με τον τίτλο «Για χάρη της Αλήθειας».³³ Η μάχη για τον έλεγχο του ελληνικού Τύπου ήταν λογικό να επηρεάσει τελικά και την κοινή γνώμη. Τον Μάιο του 1916, ένα εξαγριωμένο πλήθος εκτοξεύοντας απειλές προκάλεσε σημαντικές ζημιές, κατά τη διάρκεια βίαιων διαδηλώσεων μπροστά από τα γραφεία βενιζελικών εφημερίδων.³⁴ Σύμφωνα με τη βενιζελική εφημερίδα *Μακεδονία* μάλιστα, οι διαδηλωτές είχαν παρακινήθει από τον Baron von Schenk.³⁵

Γενικά, οι μηχανισμοί της προπαγάνδας βασίστηκαν στη δυσφήμιση της άλλης πλευράς. Κατά τη διάρκεια του Πολέμου, και οι βενιζελικοί και οι βασιλικοί εργάστηκαν εντατικά για την ήττα των αντιπάλων τους. Όσα νέα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν γι' αυτό το σκοπό ήταν καλοδεχούμενα. Στις φιλοανταντικές ελληνικές εφημερίδες, οι Γερμανοί εξομοιώνονταν με τους «βάρβαρους», οι οποίοι εργάζονταν για να καταστρέψουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Από την άλλη, οι πιστές στο βασιλιά Κωνσταντίνο ελληνικές εφημερίδες, κατηγορούσαν τον Βενιζέλο ότι υποστήριζε αλλότρια συμφέροντα, το «σύστημα προστατευτισμού» το οποίο είχε δημιουργηθεί στην Ελλάδα ήδη από την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης, το οποίο, κατά την άποψή τους, ήταν ο λόγος για πολλά από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική κοινωνία.³⁶ Δεν είναι μακριά από την αλήθεια αν ισχυρισθούμε ότι κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα έχασε κάθε ίχνος εθνικής ενότητας και ανεξαρτησίας. Ο διχασμός της περιόδου άφησε βαθιές πληγές στο εθνικό οικοδόμημα, ενώ ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας υπονόμεισε βαθύτατα κάθε προσπάθεια εκσυγχρονισμού και προόδου.

Σημειώσεις

1. Εφ. *The Toronto World*, 30 Απριλίου 1916.
2. Για τις πληροφορίες που προέρχονται από τα γερμανικά αρχεία είμαι υπόχρεος στον συνάδελφο και φίλο Στράτο Δορδανά. Politisches Archiv Auswärtigen, R 22197 [ανώνυμη αναφορά για τον Baron von Schenk].
3. Γιώργος Ιωάννου (επιμ.), *Φίλιππου Δραγούμη. Ημερολόγιο. Αλεξάνδρεια 1916* (Αθήνα – Ιωάννινα 1984), 109.
4. The Anglo-Hellenic League, *Aspects of Greek Neutrality. Some Press Cuttings* (Λονδίνο 1916), 7.
5. Ο Γάλλος ναύαρχος Fournier υπέβαλε στο ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών έναν κατάλογο με τα ονόματα των Γερμανών κατασκόπων που έπρεπε να εκδιωχθούν από την Ελλάδα, εφ. *Έμπρός*, 24 Σεπτεμβρίου 1916.
6. Η απομάκρυνσή του είχε ήδη ανακοινωθεί μέσω των εφημερίδων. Βλέπε για παράδειγμα εφ. *The Mercury*, 7 Σεπτεμβρίου 1916.
7. Crawford Price, *Venizelos and the War. A Sketch of Personalities and Politics* (Λονδίνο 1917), 44.
8. Εφ. *New York Times*, 23 Σεπτεμβρίου 1916. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι η αμερικανική εφημερίδα αναφέρεται στον Baron von Schenk ως τον αρχηγό της γερμανικής προπαγάνδας στην Ελλάδα.
9. Andre Gerolymatos, «Lloyd George and Eleftherios Venizelos, 1912-1917», *Journal of the Hellenic Diaspora* 15/3-4 (1988), 47· βλέπε επίσης Edouard Driault, *Le Basileus Constantin XII. Heros et Martyr* (Παρίσι 1936), 210.
10. Το 2005, ο Βρετανός ιστορικός Keith Hamilton δημοσίευσε αναλυτικές πληροφορίες για τη δράση του Ζαχάρωφ βασισμένες σε απόρρητο αρχειακό υλικό από το Foreign Office, βλέπε Keith Hamilton, «Chocolate for Zedzed: Basil Zaharoff and the secret diplomacy of the Great War», στο: Foreign & Commonwealth Office, *The Records of the Permanent Under-Secretary's Department. Liaison between the Foreign Office and the British Secret Intelligence, 1873-1939* (Μάρτιος 2005), προσβάσιμο Μάρτιος 2017, διαμέσου του http://issuu.com/kastaniotis_editions/docs/fco_liaison?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Fflight%2Flayout.xml&showFlipBtn=true. Η ζωή του Βασίλ Ζαχάρωφ έχει μελετηθεί από τον Richard Lewinsohn στη μελέτη του, Richard Lewinsohn, *The mystery man of Europe, Sir Basil Zaharoff* (Φιλαδέλφεια & Λονδίνο 1929)· βλέπε επίσης Donald McCormick, *Peddler of Death: The Life and Times of Sir Basil Zaharoff* (Λονδίνο 1965). Ο Ζαχάρωφ έπαιξε σημαντικό ρόλο και στην Μικρασιατική Εκστρατεία, βλ. Dimitris Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications a la Conférence de la Paix, 1919-1920* (Παρίσι 1963).
11. Nicolas Dujin, «Un Attaché Naval dans la Grande Guerre: Le Commandant de Roquefeuil a Athènes (1915-1917)», *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 224 (2006/4), 95-109.
12. D. J. Dutton, «The Balkan Campaign and French War Aims in the Great War», *The English Historical Review* 94/370 (1979), 99.
13. C. Mackenzie, *Greek Memories* (Λονδίνο 1939), 36.
14. George B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917* (Θεσσαλονίκη 1974), 394-395.
15. Basil Thomson, *The Allied Secret Service in Greece* (Λονδίνο 1931), 127.
16. Ο Louis Dartige du Fournet δημοσίευσε τις αναμνήσεις του από την υπηρεσία του στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. *Souvenirs de Guerre d'un Amiral 1914-1916* (Παρίσι 1920).
17. Y. Mourellos, «A l' ombre de l' Acropole: Espionnage et contrainte politique en Grèce pendant la Grande Guerre», *Relations Internationales* 78 (1994), 175-184.
18. Ο Compton Mackenzie περιγράφει αναλυτικά τη δράση του στην Αθήνα στα δύο βιβλία του, Compton Mackenzie, *First Athenian Memories* (Λονδίνο 1931) και Compton Mackenzie, *Greek Memories* (Λονδίνο 1939).
19. Βλέπε, για παράδειγμα, εφ. *Έμπρός*, 3 Φεβρουαρίου 1916. Ο αρθρογράφος δίνει πολλές πληροφορίες, όπως τα ονόματα των κατασκόπων και τις διευθύνσεις των σημείων όπου συναντιούνταν.
20. Έκθεση του Leftery Nikolas Djelepy, ειδικού στο Βερολίνο για τον ελληνικό Τύπο, βλ. Leftery Nikolas Djelepy, "Die Presse Athens", Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Berlin (εφεξής PAAA), R 122622.
21. Crawford Price, *Venizelos and the War. A Sketch of Personalities and Politics* (Λονδίνο 1917), 41.
22. Έκθεση του Γερμανού πρέσβη στην Αθήνα (Mirbach) προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, βλ. Der K. Geschäftsträger (Mirbach) an Auswärtiges Amt, 10 Μαΐου 1915, PAAA, No. 546, R 122623.
23. Εφ. *Πατρίς*, 10 Ιουλίου, 1915.
24. Εφ. *Έμπρός*, 10 Ιουλίου 1915.
25. Εφ. *Έμπρός*, 12 Ιουλίου 1915.
26. *Εφημερίς τών Συζητήσεων τής Βουλής, Συνεδρίαση 9η*, 21 Σεπτεμβρίου 1915, 154, 170.
27. Εφ. *Έμπρός*, 2 Απριλίου 1916.

28. Εφ. *Έμπρός*, 29 Ιουνίου 1916.
29. J. C. Lawson, *Tales of Aegean Intrigue* (Νέα Υόρκη 1921), 153.
30. Basil Thompson, Sir, *The Allied Secret Service in Greece* (1931), 130.
31. Leon (σημ. 14), 319.
32. Εφ. *Έμπρός*, 25 Αυγούστου, 1915.
33. Lawson (σημ. 29), 162-164.
34. Εφ. *Έμπρός*, 31 Μαΐου 1916.
35. Εφ. *Μακεδονία*, 1 Ιουνίου 1916.
36. Για μια ανάλυση του περιεχομένου του ελληνικού τύπου κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου βλέπε Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917» (αδημ. διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1990).

«Ο Εθνικός Γολγοθάς της Σερβίας και ο Εθνικός Διχασμός της Ελλάδας». Οι δοκιμασίες των ελληνοσερβικών σχέσεων υπό το πρίσμα του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή (1915–1916)

Οι επιπτώσεις του Μεγάλου Πολέμου υπήρχαν βαθύτατες, καθώς παγκόσμιας κλίμακας ήταν και ο ιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός. Κανένας ευρωπαϊκός λαός, μικρός ή μεγάλος, δε διέφυγε εντελώς τη σαρωτική εμπειρία της παγκόσμιας αυτής σύρραξης. Το ζήτημα των ελληνοσερβικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, και ειδικά στην περίοδο 1915-1916 εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και στην Εγγύς Ανατολή. Η διαπλοκή των στρατηγικών επιλογών, οικονομικών δυνατοτήτων και διπλωματικών ελιγμών που καθόριζε τη διεθνή θέση και την ασφάλεια και των δύο χωρών, κατέληξε να εξαρτάται εξ ολοκλήρου από τα γεωπολιτικά ιμπεριαλιστικά συμφέροντα των δύο αντίπαλων συνασπισμών. Επιπροσθέτως, οι μεμονωμένες εθνικές ιδεολογίες (που ενσωματώνονται στις μεγάλες ιδέες και των δύο εθνών), εμφανίζονται ως βασική προϋπόθεση των γειτονικών αντιθέσεων, και ο Μεγάλος Πόλεμος απλώς και μόνο γονιμοποίησε το έδαφος για να εξέλθουν οι ίδιες στο προσκήνιο.¹

Παρά τη σημασία και τη διαπλοκή των ελληνοσερβικών σχέσεων κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα, η πορεία τους στη βαλκανική ιστοριογραφία έχει ερευνηθεί επιπόλαια και μη συστηματικά τουλάχιστον μέχρι στιγμής. Η αναφορά στην εγγύτητα και στους παραδοσιακούς δεσμούς των δύο κρατών έχει δημιουργήσει μια παράδοξη εικόνα, που υποδεικνύει την ανεπαρκή επίγνωση στα βασικά φαινόμενα και στις διαδικασίες, που καθόριζαν ζωτικής σημασίας διασυνδέσεις της Σερβίας και της Ελλάδας κατά τη διάρκεια ολόκληρης της ιστορίας των σχέσεων τους.² Παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός Εθνικός Διχασμός παρουσιάζεται ως κύρια αιτία της μεταβολής της ποιότητας των σχέσεων μεταξύ Σερβίας και Ελλάδας εντός του αναφερόμενου χρονολογικού πλαισίου, η βαθύτερη ανάλυση υποδεικνύει τον καταλυτικό ρόλο των γεωπολιτικών σχεδίων των Μεγάλων Δυνάμεων στη διαμόρφωσή τους. Οι αξιώσεις τους συγκρούονταν στη Μικρά Ασία και το Αιγαίο, μετατρέποντας τις επιμέρους πολιτικές σε σημαντικό όπλο, προκειμένου να επέμβουν στις εσωτερικές υποθέσεις των βαλκανικών χωρών. Ήταν, εξάλλου, ενδεικτικές οι κατηγορίες του Σέρβου πρωθυπουργού Πάσιτς, ότι οι Σύμμαχοι έχουν διαμορ-

φώσει την πολιτική τους απέναντι στην Ελλάδα «ενθαρρύνοντας» τις εσωτερικές προστριβές στη χώρα αυτή, με σκοπό τη δημιουργία των σφαιρών επιρροής, στο πλαίσιο της πολιτικής τους στην ανατολική Μεσόγειο.³

Αναγκαιότητες της ελληνοσερβικής Συνθήκης Συμμαχίας του 1913

Παρά το γεγονός ότι οι σχέσεις των δύο χωρών πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους βασίζονταν σε μια αδύναμη βάση, η στροφή στις ιστορικές συγκυρίες των Βαλκανίων στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα προκάλεσε την πιο δυναμική τους ανάπτυξη. Χωρίς να αμφισβητήσει κανείς τη σημασία της σερβικής πρωτοβουλίας περί συνάψεως μιας ελληνοσερβικής συνθήκης τον Αύγουστο του 1912, οι διμερείς δεσμοί της Αθήνας και του Βελιγραδίου λαμβάνουν πιο συγκεκριμένη μορφή ήδη μετά τη της δημιουργία της Βαλκανικής Συμμαχίας του 1912. Ωστόσο, οι εξελίξεις των Βαλκανικών Πολέμων (καταρχήν η άποψη των δύο χωρών περί των κοινών συνόρων δυτικά του Αξιού από το 1913, αλλά και η πίστη στους κοινούς στόχους μιας ενδεχομένης ελληνοσερβικής συνεργασίας) συνέβαλαν στην πιο στενή τους συνεργασία στο μέλλον.

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι το 1913 η Σερβία είχε το κύρος που άρμοζε στη χώρα, καθώς επίσης και το δεδομένο ότι η στάση των γειτόνων της (συμπεριλαμβανόμενων και των συμμάχων της) κατά τη διάρκεια του ιδίου έτους θα μπορούσε να εξεταστεί στα μέτρα «της απροετοίμαστης σερβικής πλευράς».⁴ Και τα δύο συνέβαλαν στη διαμόρφωση των σχέσεων του μελλοντικού άξονα Αθήνας - Βελιγραδίου. Ο σχεδιασμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ωστόσο, που καταρχήν εξαρτήθηκε από τις εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας, αλλά και από μόνιμες εσωτερικές πολιτικές διαμάχες μεταξύ του ελληνικού βασιλικού οίκου και του πρωθυπουργού Βενιζέλου, υποβαλλόταν σε ένα είδος τροποποίησης, ο οποίος, συν τοις άλλοις υπαγορεύθηκε και από το ευρωπαϊκό πολιτικό σκηνικό αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.⁵

Εδώ είναι απαραίτητο να επισημάνουμε τις διαφορές στον πολιτικό χαρακτήρα των καθεστώτων των δύο χωρών ως σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης που αναμφίβολα επηρέασε τη θέση τους στον χάρτη της Ευρώπης, την εξάρτησή τους από τις Μεγάλες Δυνάμεις, και ως εκ τούτου, προέβαλε την ανάγκη της αμοιβαίας συμμαχίας.

Η κατάσταση στις δύο χώρες άλλαξε έπειτα από σχεδόν δύο δεκαετίες, όταν τη θέση του πρωθυπουργού της Ελλάδας ανέλαβε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις ευρωπαϊκές κτήσεις της, η αντιπαλότητα των Μεγάλων Δυνάμεων και η αδυναμία τους να ελέγξουν την κατάσταση που επικρατούσε στα Βαλκάνια (ιδίως την απειλή της βουλγαρικής κυριαρχίας στην περιοχή), κατ' ουσίαν επέβαλαν τη συμμαχία των δύο γειτονικών κρατών ως μόνη διέξοδο, αλλά έδωσαν και την ευκαιρία για την πραγματοποίηση των επιμέρους εθνικών φιλοδοξιών.

Η υπογραφή της Συνθήκης συμμαχίας του 1913 αποτέλεσε αναμφίβολα τον πυρήνα αυτών των σχέσεων και παράλληλα μια έκφραση της νέας αντίληψης της βαλκανικής πολιτικής των δύο χωρών, που έως τότε χαρακτηριζόταν από την απουσία στρατηγικής και από την πλήρη υποταγή στις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Η ποιοτική διαφορά της ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας, σε σύγκριση με τις προηγούμενες προσπάθειες συνεννοήσεων στα Βαλκάνια, αντικατοπτρίστηκε στο γεγονός ότι η σύμβαση αυτή θα μπορούσε να παρέχει ένα απλό, πλην συγκεκριμένο πλαίσιο, που υποσχόταν μακροπρόθεσμη συνεργασία σε πολιτικό, στρατιωτικό και οικονομικό επίπεδο. Ταυτόχρονα, η συνθήκη αυτή προέβλεπε την προστασία του νέου *status quo* στην περιοχή, ως εγγυητή της σταθερότητας, επιβεβαιώνοντας τις πρόσφατες εδαφικές επεκτάσεις.⁶

Η ουσία των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ της Σερβίας και της Ελλάδας κατά την περίοδο αυτή φαινόταν στη διατήρηση μιας κοινής θέσης, η οποία θα έπρεπε να είναι επωφελής και για τις δύο χώρες στην εφαρμογή των ειρηνευτικών πρωτοβουλιών. Ακριβώς βάσει αυτής της αντίληψης της συμφωνίας κυμάνθηκαν οι ελληνοσερβικές σχέσεις κατά την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου που ακολούθησε. Είναι αλήθεια ότι η εν λόγω Συνθήκη Συμμαχίας υπεγράφη υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τη στιγμή που βάσει των γεωπολιτικών κριτηρίων της εποχής μια ένοπλη σύγκρουση ήταν δυνατόν να περιοριστεί στα Βαλκάνια. Τα δεδομένα, όμως, ήταν διαφορετικά στην περίπτωση της ελληνοτουρκικής κρίσης 1913-1914, όπως και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

«Ωθηση προς Ανατολή»

Ήδη από την αρχαιότητα η Μέση Ανατολή αποτελούσε τη γέφυρα του εμπορίου μεταξύ Ασίας και Ευρώπης. Το θέμα ελέγχου των διωρύγων ζωτικής σημασίας, όπως εκείνης που συνέδεε την Ευρώπη με τη Μικρά Ασία απέσπασε την προσοχή της ευρωπαϊκής διπλωματίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η στρατηγική γεωγραφική θέση της περιοχής έγινε ακόμη πιο σημαντική με την εύρεση του πετρελαίου στην περιοχή στα τέλη του 19ου αιώνα.

Η Μεγάλη Βρετανία είχε μακροχρόνια στρατηγικά ενδιαφέροντα στη Μεσοποταμία, λόγω της γεωγραφικής θέσης της περιοχής σε σχέση με τις βρετανικές στρατιωτικές και εμπορικές διόδους προς την Ινδία. Η απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, να αντικαταστήσει τις ατμοκίνητες μηχανές των πλοίων του Βασιλικού Ναυτικού με πετρελαιοκίνητες, αύξησε τη σπουδαιότητα της περιοχής. Το Ιράν, ωστόσο, είχε αποσπάσει και το έντονο ενδιαφέρον της Γερμανικής Αυτοκρατορίας λόγω της ύπαρξης εκεί κοιτασμάτων πετρελαίου. Η Γερμανία επιθυμούσε να διεισδύσει στο Ιράν μέσω της συμμάχου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να αποκτήσει τον έλεγχο αυτών των πηγών υδρογονανθράκων. Ο στρατηγικός τους στόχος ήταν να σαμποτάρουν τις πετρελαιοπηγές ή να τις καταλάβουν οι Τούρκοι, έτσι ώστε να αποκοπεί η δυνατότητα εφοδιασμού των Ρώσων και Βρετανών με μαύρο χρυσό. Η βρετανική εξωτερική

πολιτική έπρεπε επίσης να λάβει υπόψη τις αξιώσεις των Γάλλων συμμάχων της, που επιθυμούσαν να λάβουν κτήσεις, κυρίως στη Συρία όπου ζούσαν υπεράριθμες χριστιανικές κοινότητες και μάλιστα στην περιοχή του Όρους Λιβάνου, όπου αποτελούσαν και την πλειονότητα. Ένας καινούργιος σύμμαχος από τον Μάιο του 1915, η Ιταλία, είχε εγείρει τις αξιώσεις στα νησιά του Αιγαίου, όπου ζούσαν ιταλογενείς χριστιανοκαθολικοί πληθυσμοί, όπως και σε περιοχές της Μικράς Ασίας. Η Ρωσία επίσης αξίωνε εδάφη στη βόρεια Μικρά Ασία στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας για την προστασία των χριστιανοορθόδοξων πληθυσμών, Αρμενίων και Ελλήνων. Επιπλέον, η Ελλάδα που επισήμως δεν είχε εισέλθει ακόμα στον πόλεμο επιθυμούσε να αποκτήσει στη Θράκη και στη Μικρά Ασία ιστορικές περιοχές, όπου κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί από αμνημονεύτων χρόνων. Οι ελληνικές, οι ιταλικές και οι ρωσικές αξιώσεις στη Μικρά Ασία και στο Αιγαίο συγκρούονταν μεταξύ τους.⁷

Ενόψει του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι εκτιμήσεις των επίσημων στρατιωτικών κύκλων σχεδόν όλων των χωρών, που επρόκειτο να λάβουν μέρος στην επερχόμενη σύγκρουση, θεωρούσαν συντομότερη τη διάρκειά της, υποστηρίζοντας ότι η τελική λύση του πολέμου θα επέλθει σε ένα από τα κρίσιμα, μεγάλα ευρωπαϊκά μέτωπα. Ωστόσο, η βαλκανική χερσόνησος λόγω της μη ανεπτυγμένης συγκοινωνίας της, και του ορεινού εδάφους της, αλλά και των περίπλοκων συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων και των βαλκανικών κρατών που σπάνια συμβάδιζαν, δεν αποτελούσε κατά την τότε εκτίμησή τους, σημαντικό μέτωπο για διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων στο προσεχές μέλλον.

Λαμβάνοντας υπόψη, όμως, τον γεωγραφικό προσδιορισμό ‘Εγγύς Ανατολή’ (που προσδιορίζει τις περιοχές της Μέσης Ανατολής που βρέχονται από την ανατολική Μεσόγειο θάλασσα), δεν ήταν δυνατόν να παραβλεφθεί η στρατηγική σημασία των Βαλκανίων, ειδικά στην περίπτωση της Σερβίας και της Ελλάδας και των μεταξύ τους σχέσεων στο πλαίσιο της γερμανικής επεκτατικής πολιτικής με γενικό τίτλο ‘Ωθηση προς Ανατολή’, αλλά και στα σχέδια της Δυαδικής Μοναρχίας που επιθυμούσε την κατάρρευση της Σερβίας, με σκοπό να διασφαλίσει την εδαφική της ακεραιότητα και τις καινούργιες πηγές πρώτων υλών στη Μικρά Ασία, έτσι ώστε να καταλάβει τον κυρίαρχο ρόλο στα Βαλκάνια. Σε αυτό το πλαίσιο οι δύο γειτονικές χώρες αποτελούσαν ουσιαστικά μια γέφυρα των Συμμάχων προς τα πετρέλαια της Ανατολής και ιδιαίτερα προς τον Περσικό Κόλπο.

Διπλωματικές και πολιτικές εξελίξεις 1914-1915 και στροφή στην ελληνική εξωτερική πολιτική

Στις 28 Ιουνίου 1914 ο διάδοχος του θρόνου των Αψβούργων αρχιδούκας Franz Ferdinand (Φραγκίσκος Φερδινάνδος) δολοφονήθηκε στο Σαράγεβο. Σε καμία περίπτωση, πάντως, οι δράστες της δολοφονίας δεν περίμεναν ότι η ενέργειά τους θα αποτελούσε την αφορμή για τα γεγονότα που ακολούθησαν και τα οποία σημάδεψαν οριστικά τον ευρωπαϊκό κόσμο και την παγκόσμια ιστορία. Τη δολοφονία

του Φερδινάνδου ακολούθησε το αυστριακό τελεσίγραφο προς το Βελιγράδι στις 25 Ιουλίου. Η επίδοση όμως, του αυστριακού τελεσιγράφου στο Βελιγράδι προκάλεσε έντονες ανησυχίες στην Αθήνα, η οποία δεσμευόταν με την ελληνοσερβική συμμαχία και αντιμετώπιζε πλέον το ενδεχόμενο να συρθεί σε έναν πόλεμο που δεν αφορούσε άμεσα τα συμφέροντά της. Την ίδια στιγμή, άλλωστε, η ελληνοτουρκική αντιπαράθεση για το ζήτημα των νησιών του ανατολικού Αιγαίου παρέμενε ανοιχτή και η έκβασή της αβέβαιη. Από την πλευρά της, η σερβική κυβέρνηση ζήτησε από την πρώτη στιγμή να μάθει τη στάση που θα τηρούσε η Ελλάδα στις εξελίξεις. Η Αθήνα αρνήθηκε να δεσμευτεί για τη στάση της σε περίπτωση αυστροσερβικού πολέμου, υποσχέθηκε όμως ηθική βοήθεια και ευμενή ουδετερότητα έναντι της Σερβίας, αλλά και στρατιωτική συνδρομή σε περίπτωση εμπλοκής της Βουλγαρίας στην κρίση. Ταυτόχρονα, πληροφορούσε τη Βιέννη και το Βερολίνο, ότι σε περίπτωση συμμετοχής της Σόφιας σε μια πιθανή σύρραξη, θα ήταν αναγκασμένη να τεθεί στο πλευρό της Σερβίας. Παρά τη μετριοπαθή και συμφιλιωτική απάντηση της Σερβίας στο αυστριακό τελεσίγραφο, η Βιέννη αποφάσισε τελικά να κηρύξει τον πόλεμο στη Σερβία, στις 28 Ιουλίου. Στην απάντηση, όμως, του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Γεωργίου Στρέιτ, αναφαινόταν η αρνητική στάση της Ελλάδας, αφού ο ίδιος υποστήριζε ότι δεν ίσχυε το *casus foederis* ανάμεσα σε δύο χώρες, επειδή η Σερβία είχε αναμειχθεί σε μια σύγκρουση, χωρίς προηγουμένως να ενημερώσει την Ελλάδα και, επιπλέον, επειδή η Αυστροουγγαρία είχε δηλώσει ότι δεν είχε εδαφικές βλέψεις εις βάρος του σερβικού βασιλείου.⁸

Στις αρχές Αυγούστου, ο Βενιζέλος ρώτησε τον Γάλλο πρέσβη στην Αθήνα, αν η Ελλάδα θα εθεωρείτο αυτόματα το μέλος της Αντάντ σε περίπτωση που θα υποστήριζε τη Σερβία μετά από μια πιθανή βουλγαροτουρκική επίθεση. Το Παρίσι δεν επιθυμούσε να δεσμευθεί με μια τέτοια υπόσχεση, τη στιγμή μάλιστα που οι διαθέσεις της Σόφιας και της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν αποσαφηνιστεί ακόμη. Παρ' όλα αυτά, ο Βενιζέλος δεσμεύθηκε να βοηθήσει τη Σερβία σε ενδεχόμενη εμπλοκή άλλου βαλκανικού κράτους στη σύρραξη.⁹

Η πρώτη ένδειξη της πρόθεσης του Βενιζέλου να βγάλει την Ελλάδα από την ουδετερότητα ήρθε στις 7 Αυγούστου, όταν πρότεινε στον Ρώσο πρέσβη στην Αθήνα σχέδιο για ανασύσταση της Βαλκανικής Συμμαχίας για την αντιμετώπιση του αυστριακού κινδύνου. Παρά το γεγονός ότι η πρότασή του αντιμετωπίστηκε θετικά από τις κυβερνήσεις της Αντάντ, και ιδιαίτερα από τη βρετανική, δε θεωρήθηκε ελκυστική από τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Την ίδια στιγμή η Τουρκία, μολονότι ζητούσε τη δέσμευση της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας ότι θα παραμείνουν ουδέτερες, είχε προχωρήσει σε υπογραφή στρατιωτικής συμμαχίας με τη Γερμανία και σε επιστράτευση. Από την άλλη πλευρά, η Ρωσία ενδιαφερόταν περισσότερο για συμβιβασμό μεταξύ της Σερβίας και της Βουλγαρίας, που τον θεωρούσε απαραίτητο για την εξασφάλιση της συμμετοχής της Σόφιας στο συμμαχικό στρατόπεδο.

Η αποτυχία του σχεδίου για την ανασύσταση της Βαλκανικής Συμμαχίας δεν πτόησε τον Βενιζέλο που είχε αποφασίσει ότι η χώρα έπρεπε να εισέλθει στον πό-

λεμο στο πλευρό των Συμμάχων. Στις 14 Αυγούστου υπέβαλε στους απεσταλμένους των συμμαχικών δυνάμεων προτάσεις για την ένταξη της Ελλάδας στο συμμαχικό στρατόπεδο, ζητώντας να θεωρηθεί σύμμαχός τους με τα ίδια δικαιώματα που είχε και η Σερβία και να της προσφερθεί οικονομική και στρατιωτική βοήθεια. Παράλληλα, ειδοποίησε τη σερβική κυβέρνηση ότι σε εφαρμογή της συμφωνίας του 1913, έθετε στη διάθεσή της το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τους ελληνικούς σιδηροδρόμους στη Μακεδονία, καθώς επίσης και πολεμοφόδια. Κανείς όμως από τους Συμμάχους εκτός, φυσικά, της Σερβίας, δεν ήταν διατεθειμένος την εποχή εκείνη να δεχθεί την Ελλάδα ως σύμμαχο, ούτε βέβαια και να την υπερασπιστεί σε περίπτωση βουλγαρικής ή τουρκικής επίθεσης.

Προκειμένου να βγάλει τη χώρα του από τη διπλωματική απομόνωση, στην οποία είχε περιέλθει, και να θέσει τους νέους όρους στον διπλωματικό αγώνα που διεξαγόταν στα Βαλκάνια, ο Βενιζέλος στράφηκε και πάλι προς το Βελιγράδι. Στις 30 Αυγούστου έδωσε οδηγίες στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βελιγράδι Ι. Αλεξανδρόπουλο να πληροφορήσει τη σερβική κυβέρνηση για τις φήμες περί επικείμενης διπλής επίθεσης, της Τουρκίας εναντίον της Ελλάδας, και της Βουλγαρίας εναντίον της Σερβίας, ζήτησε δε από τον Πάσιτς να διατάξει τη συγκέντρωση 100.000 ανδρών στα σύνορα με τη Βουλγαρία για να της επιτεθούν, στην περίπτωση που εκείνη εκινητοποιείτο. Με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα είχε τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει την τουρκική επίθεση και ταυτόχρονα να συνεργαστεί με τη Σερβία στο βαλκανικό μέτωπο. Στην πραγματικότητα επιδίωκε να εξασφαλίσει από την Αντάντ εγγυήσεις για την ακεραιότητα της χώρας. Αυτό σήμαινε ότι το Βελιγράδι -λόγω της συμμαχίας του με την Αντάντ- είχε αναλάβει νέες υποχρεώσεις, οι οποίες περιόριζαν τη δυνατότητα ικανοποίησης των συμμαχικών του υποχρεώσεων προς την Αθήνα. Με άλλα λόγια η Ελλάδα παρέμενε αναγκαστικά απομονωμένη, αφού δεν είχε καταφέρει να εξασφαλίσει ούτε προστασία από τους Συμμάχους ούτε απρόσκοπτη συνεργασία με τους Σέρβους.¹⁰

Η αναποτελεσματικότητα των πρωτοβουλιών του Βενιζέλου για την ανασύσταση της Βαλκανικής Συμμαχίας δεν οφειλόταν μόνο στη διττή τακτική που ακολουθούσαν οι Σύμμαχοι, ιδιαίτερα οι Βρετανοί, στον βαλκανικό χώρο, αλλά και στα εσωτερικά πολιτικά προβλήματα της ίδιας της Ελλάδας. Από την αρχή του πολέμου η ελληνική εξωτερική πολιτική παρέμενε διχασμένη μεταξύ της άποψης του Βενιζέλου ότι η χώρα θα έπρεπε να παρέμβει στο πλευρό της Αντάντ και της θέσης του βασιλιά Κωνσταντίνου, του ΓΕΣ, του Γ. Στρέιτ και μέρους της αντιπολίτευσης, που επιθυμούσαν τη διατήρηση της ουδετερότητας.

Οι συμμαχικές κυβερνήσεις δεν ήταν, βέβαια, σε θέση να κατανοήσουν το μέγεθος της σύγκρουσης στο εσωτερικό της ελληνικής ηγεσίας, ενώ ταυτόχρονα υποτιμούσαν τις δυνατότητες της γερμανικής επιρροής που σταδιακά αύξανε, κερδίζοντας όλο και περισσότερους παράγοντες της πολιτικής, της οικονομικής και της πολιτιστικής ζωής της χώρας. Αντίθετα, οι προσπάθειες της Αντάντ στρέφονταν κυρίως προς τη Βουλγαρία, της οποίας η στάση ήταν λιγότερο σαφής. Η συστράτευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων τον

Νοέμβριο του 1914, ανανέωσε το ενδιαφέρον των Συμμάχων για τον προσεταιρισμό της Σόφιας. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις πολιτικών και διπλωματικών κύκλων στις χώρες της Αντάντ, η βουλγαρική συμμετοχή στο συμμαχικό στρατόπεδο θα έκανε μικρότερο το κόστος του πολέμου και συντομότερη τη διάρκειά του. Ιδιαίτερα η θέση της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής ευνοούσε τις σερβικές και τις ελληνικές παραχωρήσεις προς τη Σόφια, προκειμένου να την αποσπάσουν από την αυστριακή και τη γερμανική επιρροή. Οι ενέργειες αυτές συνδυάζονταν και πάλι με πιέσεις προς τους Ρουμάνους, τους Έλληνες και, κυρίως, τους Σέρβους. Το Βελιγράδι είχε προχωρήσει στις 31 Οκτωβρίου 1914 σε μια χειρονομία καλής θελήσεως προς τη Σόφια, καλώντας την να συμμετάσχει σε ένα συμπαγές σλαβικό μέτωπο εναντίον της Τουρκίας, χωρίς κανένα αποτέλεσμα όμως.¹¹

Η προσχώρηση πάντως της Τουρκίας στις Κεντρικές Δυνάμεις προκάλεσε την αναβάθμιση του ρόλου της Ελλάδας και της Ρουμανίας, των οποίων πλέον η συνδρομή στο συμμαχικό αγώνα κρίθηκε απαραίτητη. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος γνωστοποίησε ότι ήταν έτοιμος να προσφέρει την ελληνική συνδρομή σε περίπτωση που η Ρουμανία ήταν έτοιμη να συνεργαστεί με την Ελλάδα και τη Σερβία, προωθώντας στρατεύματα στα ρουμανοβουλγαρικά σύνορα. Σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα των παραχωρήσεων, όμως, φάνηκε ανένδοτος. Επιπλέον, αρνήθηκε ότι η Ελλάδα είχε βλέψεις στη σερβική επικράτεια, και ταυτόχρονα απέρριψε την παραχώρηση του Μοναστηρίου ή της Γευγελής στη Βουλγαρία, τόσο για εθνικούς όσο και για στρατιωτικούς λόγους.¹²

Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα και η Σερβία είχαν δύο μονάχα επιλογές: είτε να συμφωνήσουν στην παραχώρηση εδαφών τους -ώστε να εξασφαλιστεί η βουλγαρική συνεργασία ή έστω η ουδετερότητα- είτε να κερδίσουν την υποστήριξη της Ρουμανίας. Η αρνητική απάντηση της Ρουμανίας στην ελληνοσερβική έκκληση για συνεργασία απογοήτευσε τον Πάσιτς και τον Βενιζέλο.

Τελικά, ο Βενιζέλος δέχτηκε να αναγνωρίσει τις σερβικές και ρουμανικές παραχωρήσεις, υπό την προϋπόθεση ότι η Ελλάδα και η Σερβία θα διατηρούσαν κοινά σύνορα και ότι το Μοναστήρι και η Γευγελή δεν θα παραχωρούνταν στη Βουλγαρία.

Κατάρρευση του σερβικού μετώπου και ο «Αλβανικός Γολγοθάς»

Οι εξελίξεις κατά το έτος 1914 έδειξαν ότι η Αυστροουγγαρία δεν ήταν σε κατάσταση να σπάσει την άμυνα της Σερβίας και ταυτόχρονα να αντιμετωπίσει τη Ρωσία. Η κατάρρευση της Σερβίας έπρεπε να αναβαθμίσει το κύρος της Δυαδικής Μοναρχίας και την αυτοπεποίθησή της, αλλά και να της εξασφαλίσει τους καινούριους συμμάχους στα Βαλκάνια στην προσπάθειά της να προσφέρει την άμεση βοήθεια στην απομονωμένη Τουρκία που είχε το κλειδί των Δαρδανελίων.¹³ Στα μέσα Φεβρουαρίου του 1915 ο αγγλογαλλικός στόλος επιτέθηκε στα Δαρδανέλλια, ενώ ο Γερμανός στρατηγός Falkenhayn (Φάλκενχαϊν), φοβούμενος την πιθανότητα να υποκύψει η Τουρκία, πήρε την απόφαση για την επίθεση κατά της Σερβίας, με σκοπό τη διακοπή εμπορικού δρόμου μέσω Βαλκανίων μεταξύ της Ρωσίας και

των δυτικών συμμάχων της. Παρά το γεγονός ότι οι Σύμμαχοι αντιλαμβάνονταν τη σημασία αυτού του μετώπου, οι πολιτικής φύσεως δυσκολίες στάθηκαν εμπόδιο στην κινητοποίηση των συμμαχικών δυνάμεων στα Βαλκάνια. Τα συγκρουόμενα συμφέροντα Ρωσίας, Βρετανίας και Γαλλίας στον χώρο αυτό, όπως και οι βλέψεις της Ιταλίας στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, από την προπολεμική περίοδο αναζωπύρωσαν τα πάθη σε τόσο μεγάλο βαθμό, που καμία από τις δυνάμεις δεν μπορούσε να συμμετάσχει σε μια τέτοια επιχείρηση ζωτικής σημασίας προτού την έγκριση από τις υπόλοιπες δυνάμεις.¹⁴

Η αναπόφευκτη κατάρρευση της Σερβίας και του Μαυροβουνίου το φθινόπωρο του 1915, μετά από συνδυασμένη επίθεση των γερμανικών, αυστριακών και βουλγαρικών δυνάμεων, οδήγησε στην υποχώρηση του σερβικού στρατού, αρχικά προς το νότο και στη συνέχεια προς τα δυτικά, προς τις ακτές, δηλαδή, της Αλβανίας. Ενώ ο πόλεμος μαινόταν στα Βαλκάνια με το βασίλειο της Σερβίας να δέχεται σφοδρότατη εισβολή από γερμανοαυστριακές δυνάμεις, η Ελλάδα παρέμεινε σε ουδετερότητα, γεγονός που ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις και αποδυνάμωνε τη συμμαχία της Αντάντ, στην οποία ανήκε η Σερβία. Εκτός από τις στρατιωτικές ευθύνες, η Σερβία απέδωσε την αιτία για την κατάρρευση του μετώπου στην Ελλάδα, αλλά και στη Γαλλία, λόγω καθυστέρησης στην αποστολή ενισχύσεων. Σε τελική ανάλυση, όμως, η παραβίαση των συμμαχικών διατάξεων της συμφωνίας από την πλευρά της Ελλάδας, τον Οκτώβριο του 1915, προκλήθηκε και από την αποτυχία της βαλκανικής πολιτικής της Αντάντ, και από την επιτυχημένη γερμανική διπλωματική παρέμβαση στην περιοχή, καθώς και εξαιτίας της πολιτικοοικονομικής κρίσης που σοβούσε στη χώρα μέσα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.¹⁵ Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, δεν ήταν δυνατόν να παραγνωρίσει κανείς τη στενή διαπλοκή εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, καθώς επίσης και την κατάρρευση της Σερβίας, που εξανάγκασε σε φυγή τον σερβικό στρατό αλλά και τον άμαχο πληθυσμό της χώρας, κυρίως στην Ελλάδα, γεγονός που μπορεί να διερευνηθεί υπό το πρίσμα των ιδίων παραμέτρων.

Η αναμενόμενη μεγάλη επίθεση των Κεντρικών Δυνάμεων εναντίον της Σερβίας υπό τις διαταγές του Γερμανού στρατάρχη August von Mackensen (Αύγουστου φον Μάκενσεν) ξεκίνησε στις 6 Οκτωβρίου 1915, σχεδόν ταυτόχρονα με την αποβίβαση των πρώτων αγγλογαλικών στρατιωτικών μονάδων στη Θεσσαλονίκη. Τρία γερμανικά σώματα στρατού κινήθηκαν από τον βορρά προς την κοιλάδα του Μοράβα και ισάριθμα αυστρουγγαρικά από τη δύση πέρασαν τον Δρίνο από τα δυτικά με κατεύθυνση το Βελιγράδι. Στις 8 Οκτωβρίου η σερβική άμυνα έσπασε και την επόμενη μέρα εγκαταλείφθηκε το Βελιγράδι, μετά από την ηρωική αντίσταση. Μια εβδομάδα αργότερα, δύο βουλγαρικές στρατιές πέρασαν τα σύνορα με τη Σερβία, με στόχο την κατάληψη της κοιλάδας του Βαρδαρίου και τον εγκλωβισμό των σερβικών στρατευμάτων. Η σερβική κυβέρνηση υποχώρησε αρχικά προς το Βάλιεβο και στη συνέχεια στο Τσάτσακ, αλλά η ταχύτατη προέλαση των εχθρικών δυνάμεων έκανε αδύνατη την παραμονή της εκεί.

Για ένα σύντομο διάστημα ο σερβικός στρατός κατάφερε να κρατήσει ανοιχτή τη γραμμή Νις-Σκοπίων-Θεσσαλονίκης, αλλά η έκταση του μετώπου, που ξεπερνούσε

τα 1000 χιλιόμετρα, διέσπασε αναπόφευκτα τις δυνάμεις του. Οι απόπειρες της σερβικής ανώτατης διοίκησης να διασπάσει τις βουλγαρικές γραμμές στο Κατσάνικ προς την κατεύθυνση των Σκοπίων απέτυχε, ενώ η προέλαση των Βουλγάρων στη σερβική Μακεδονία ανάγκασε τα σερβικά στρατεύματα να κινηθούν προς το Νόβι Πάζαρ, με στόχο την αναχαίτιση της επίθεσης στο Μαυροβούνιο. Εν τω μεταξύ, οι πρώτες γαλλικές ομάδες που είχαν φτάσει στη Θεσσαλονίκη, κατάφεραν προσωρινά να αναχαιτίσουν την επίθεση στο Ιστίπ, αλλά η πτώση των Σκοπίων και η ταχύτατη κάθοδος προς τον νότο των γερμανοαυστριακών στρατευμάτων, τις ανάγκασε να υποχωρήσουν. Στις 5 Νοεμβρίου ο βουλγαρικός στρατός κατέλαβε τη Νις και ήρθε σε επαφή με τις δυνάμεις του στρατηγού Μάκενσεν. Επιχειρώντας να ξεφύγει από τον ασφυκτικό κλοιό των εχθρικών στρατευμάτων, η σερβική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία διέταξε στις 25 Νοεμβρίου τη συνέχιση της υποχώρησης μέσω Αλβανίας προς τα παράλια της Αδριατικής. Στην πορεία μέσα από τις χιονισμένες οροσειρές συμμετείχαν, πέρα από τα σερβικά στρατεύματα, το σύνολο σχεδόν της σερβικής ηγεσίας, συμπεριλαμβανομένου του ηλικιωμένου βασιλιά Πέτρου, αλλά και δεκάδες χιλιάδες άμαχοι. Συνολικά περισσότεροι από 150000 άνθρωποι συμμετείχαν σε αυτό που αργότερα ονομάστηκε «άλβανικός Γολγοθάς». Ο ακριβής αριθμός όσων έχασαν τη ζωή τους στη διάρκεια αυτής της πορείας δεν έγινε ποτέ γνωστός, πρέπει όμως να έφτασε τις 20.000.¹⁶

Η υποχώρηση του σερβικού στρατού προς τα δυτικά ανέτρεψε πλήρως τα σχέδια των Συμμάχων, οι οποίοι επιδίωκαν τη σύμπτυξή του στη Μακεδονία. Όταν έγινε γνωστή η κατάρρευση του μετώπου, οι σερβικές αρχές στη Μακεδονία άρχισαν τις προετοιμασίες για την αποχώρησή τους από τη σερβική επικράτεια. Στο Μοναστήρι και τις άλλες πόλεις, που βρίσκονται στα σύνορα με την Ελλάδα, έφταναν συνέχεια πρόσφυγες από τις περιοχές που καταλάμβανε ο βουλγαρικός στρατός.

Η υποχώρηση των σερβικών στρατευμάτων και του άμαχου πληθυσμού, που τους συνόδευε από την περιοχή των Βιτωλίων, έγινε μέσα σε συνθήκες έντασης, πανικού και λεηλασιών εις βάρος των ντόπιων, γεγονός που οδήγησε στην παρέμβαση του στρατιωτικού διοικητή Βάσιτς, ο οποίος απέκτησε τελικά την τάξη και ζήτησε τη συνεργασία των τοπικών εθνοτικών κοινοτήτων για την ειρηνική μεταβίβαση της εξουσίας στον βουλγαρικό στρατό.

Ταυτόχρονα όμως αναζωπυρώθηκαν οι φήμες περί ελληνογερμανικής και ελληνοβουλγαρικής συνεννόησης, που θα οδηγούσε στην κατάληψη του Μοναστηρίου και της Δοϊράνης από τα ελληνικά στρατεύματα. Τις φήμες αυτές τροφοδότησε και η επίσημη διακοίνωση της Αθήνας προς τους Συμμάχους, με την οποία ζητούσε να ενημερωθεί για την κατάσταση που επικρατούσε στο Μοναστήρι, επικαλούμενη το ενδιαφέρον της για τους Έλληνες της περιοχής. Ο Κωνσταντίνος πάντως, δήλωσε στον Σέρβο επιτετραμμένο Μπάλουγτζιτς ότι η πληροφορία για επικείμενη κατάληψη τμήματος της Σερβίας από τον ελληνικό στρατό ήταν κατασκευασμένη και ότι ο ίδιος επιθυμούσε να διατηρηθούν οι φιλικές σχέσεις των δύο χωρών «για το κοινό καλό».¹⁷

Οι περισσότεροι από τους Σέρβους στρατιώτες που κατέφυγαν στο ελληνικό έδαφος μέσω της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας κατευθύνθηκαν προς τη Φλώρινα, και από εκεί προς τη Θεσσαλονίκη, όπου οι Γάλλοι είχαν ετοιμάσει στρατόπεδο υποδοχής τους. Μαζί τους συνέρρεαν και χιλιάδες άμαχοι που ήθελαν να ξεφύγουν τον πόλεμο. Προς τη Θεσσαλονίκη επίσης κατευθύνθηκε –και μάλιστα με εντολή της ελληνικής κυβέρνησης– και ένας μεγάλος αριθμός Σέρβων τραυματιών και αρρώστων, που νοσηλεύθηκε στα ελληνικά και ξένα στρατιωτικά νοσοκομεία της πόλης.

Πάντως οι ελληνικές αρχές ήταν ιδιαίτερα ανήσυχες με το κύμα των προσφύγων, φοβούμενες τη διασάλευση της δημόσιας τάξης, αλλά και τη μεταφορά επιδημιών, από τους Σέρβους πρόσφυγες.

Αυτό όμως που ανησυχούσε περισσότερο την Αθήνα ήταν η επέκταση των εχθροπραξιών κοντά στα ελληνικά σύνορα. Οι στρατιωτικές και πολιτικές αρχές φοβούνταν την περίπτωση επεισοδίων μεταξύ του προελαύνοντος βουλγαρικού στρατού ή των Βουλγάρων κομιτατζήδων και των ελληνικών στρατευμάτων που φρουρούσαν τα σύνορα.

Για τον λόγο αυτό δόθηκαν αυστηρές εντολές σε όλα τα φυλάκια της χώρας, απ' όπου περνούσαν οι Σέρβοι, να αποφεύγονται κάθε είδους προκλήσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε σύγκρουση με τους Γερμανούς ή τους Βουλγάρους. Παράλληλα δόθηκε εντολή να αποπλίζονται οι Σέρβοι στρατιώτες, που κατέφυγαν στην ελληνική επικράτεια, και όποτε ήταν εφικτό, να συνοδεύονται μέχρι τη Φλώρινα και τη Θεσσαλονίκη, ώστε να μην επιχειρήσουν αντεπιθέσεις από το ελληνικό έδαφος. Το ζήτημα του αποπλισμού των Σέρβων στρατιωτών ήταν αυτό που περιέπλεξε τις σχέσεις Ελλάδας με την Αντάντ και προκάλεσε την πρώτη σκληρή δοκιμασία της κυβέρνησης του Στέφανου Σκουλούδη.¹⁸

Κέρκυρα. Νησί ανάστασης του σερβικού στρατού

Ο χειμώνας του 1915 βρήκε τη σερβική κυβέρνηση, το στρατό αλλά και τους άμαχους πρόσφυγες στις ακτές της Αδριατικής. Εκεί, εξαντλημένοι από τη δραματική υποχώρηση μέσα από τα χιονισμένα αλβανικά βουνά, περίμεναν τη συνδρομή των Συμμάχων, προκειμένου να βρουν ένα ασφαλές καταφύγιο από το γερμανοαυστριακό στρατό που τους καταδίωκε. Έπειτα από την απόφαση των Γάλλων και των Βρετανών, τα σερβικά στρατεύματα συγκεντρώθηκαν στο Δυρράχιο και στην Αυλώνα. Η αρχική σκέψη των Γάλλων ήταν να χρησιμοποιηθεί η Αυλώνα ως βάση αναδιοργάνωσης των Σέρβων και ως κέντρο επιχειρήσεων εναντίον των εχθρικών στρατευμάτων. Η Ιταλία όμως, που είχε εγκαταστήσει εκεί στρατιωτικό προγεφύρωμα ήδη από τον Δεκέμβριο του 1914, δεν ήθελε να δει ούτε τους Γάλλους ούτε και τους Σέρβους να εγκαθίστανται σε μια περιοχή, που προόριζε για βάση της διείσδυσής της στα Βαλκάνια. Εξίσου αρνητική ήταν και απέναντι στην ιδέα να μεταφερθεί μέρος των στρατιωτών και των προσφύγων στην Ιταλία. Το Παρίσι

πρότεινε ως εναλλακτική λύση τη μετάβαση στην Κέρκυρα, μολονότι και αυτή η ιδέα συνάντησε τις αντιδράσεις της Ρώμης, που φοβόταν ότι η γαλλική παρουσία στο νησί θα μπορούσε να αμφισβητήσει την ιταλική πρωτοκαθεδρία στην Αδριατική. Επιπλέον, η ιταλική κυβέρνηση θεωρούσε τον σερβικό στρατό εμπόδιο στην πραγματοποίηση των εδαφικών της διεκδικήσεων στη σερβική (γιουγκοσλαβική) επικράτεια (του εδάφους που με βάση τη Συνθήκη του Λονδίνου προοριζόταν για κατάληψη από την Ιταλία), ενώ οι Βρετανοί θεωρούσαν την παρουσία του πρόσκομμα στο να εκκενωθεί το μέτωπο των Βαλκανίων. Τελικά όμως, έγινε δεκτό το γαλλικό σχέδιο, με τον όρο ότι η κατάληψη της Κέρκυρας θα ήταν προσωρινή και ότι δε θα είχε πολιτικές συνέπειες.¹⁹

Η κατάληψη της Κέρκυρας άρχισε στις 10 Ιανουαρίου 1916 και ολοκληρώθηκε τις επόμενες μέρες. Ο επικεφαλής της επιχείρησης Γάλλος αντιναύαρχος Choceprat (Σοσεπρά) ενημέρωσε τον νομάρχη της Κέρκυρας ότι η κατάληψη του νησιού γινόταν με την ελληνική έγκριση -κάτι που απείχε, βέβαια, πολύ από την πραγματικότητα-, καθώς η Αθήνα πληροφορήθηκε το γεγονός αφού είχε αρχίσει η αποβίβαση των γαλλικών δυνάμεων. Η παρουσία συμμαχικών στρατευμάτων στο νησί δεν παραβίαζε απλώς την ουδετερότητα της Ελλάδας, αλλά και τη συμφωνία του 1864,²⁰ βάσει της οποίας η Κέρκυρα και οι Παξοί θα έπρεπε να είναι εδάφη ουδέτερα και αποστρατικοποιημένα.

Οι Γάλλοι ξεπέρασαν αυτή «νομική λεπτομέρεια», υποστηρίζοντας ότι οι ίδιοι οι Έλληνες είχαν χρησιμοποιήσει τα Επτάνησα ως βάση για τις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο και, επιπλέον, ότι είχαν πληροφορίες για ελλειμνισμό γερμανικών υποβρυχίων σε κόλπους της Κέρκυρας. Πάντως, το τελικό επιχείρημα που οι Σύμμαχοι χρησιμοποίησαν, προκειμένου να δικαιολογήσουν την εγκατάσταση των Σέρβων στο νησί, ήταν «οι ανθρωπιστικοί λόγοι».²¹

Η κατάληψη της Κέρκυρας ολοκληρώθηκε ταχύτατα, χωρίς να δημιουργηθούν προβλήματα ανάμεσα στις συμμαχικές δυνάμεις και την ελληνική φρουρά. Παράλληλα, σε μια κίνηση που δεν της έλειπε ο συμβολικός χαρακτήρας, στις 12 Ιανουαρίου τα συμμαχικά στρατεύματα κατέλαβαν το Αχίλλειο, τη θερινή κατοικία του Έλληνα βασιλιά, με σκοπό να εγκαταστήσουν σε αυτό τους άρρωστους Σέρβους. Η Γαλλία επιθυμούσε την εγκατάστασή της στη Μασσαλία, αλλά ο Σέρβος πρωθυπουργός επέμενε ότι η ίδια έπρεπε να παραμείνει κοντά στον σερβικό στρατό για ψυχολογικούς και πολιτικούς λόγους. Μαζί με τη σερβική κυβέρνηση, εγκαταστάθηκαν στο νησί και τα περισσότερα μέλη της Βουλής που είχαν καταφέρει να αποδράσουν από τη Σερβία. Η μεταφορά των σερβικών στρατευμάτων στην Κέρκυρα συνεχίστηκε κανονικά, μέσα στον Ιανουάριο, χωρίς όμως να λείψουν τα προβλήματα και οι διενέξεις μεταξύ των Συμμάχων. Στα τέλη του μήνα, οι Γάλλοι αποφάσισαν να μεταφέρουν τον εναπομείναντα στην Αλβανία στρατό μέσω της Αυλώνας, επειδή η διαδρομή Δυρράχιο-Κέρκυρα, που χρησιμοποιούσαν ως τότε, κρίθηκε ως πολύ επικίνδυνη, εξαιτίας της δράσης των γερμανικών υποβρυχίων. Ο Πάσιτς αντέδρασε λέγοντας ότι οι στρατιώτες ήταν τόσο εξαντλημένοι, ώστε

σκέφτονταν να παραδοθούν στην πρώτη αναμέτρηση με τις αυστριακές δυνάμεις που τους ακολουθούσαν. Τελικά, το μεγαλύτερο τμήμα των Σέρβων επιβιβάστηκε στα συμμαχικά πλοία στο Δυρράχιο, εκτός από λίγες μονάδες που μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα από την Αυλώνα.²²

Σύμφωνα με τις πληροφορίες των τοπικών ελληνικών αρχών, στα τέλη Ιανουαρίου βρίσκονταν στην Κέρκυρα περίπου 80.000 Σέρβοι στρατιώτες, 5.000 Γάλλοι και λίγοι Βρετανοί, κυρίως μονάδες του υγειονομικού τμήματος. Τον Φεβρουάριο ξεκίνησε η διαδικασία ανασυγκρότησης του σερβικού στρατού από τους Συμμάχους. Το σύνολο της δύναμής του ανερχόταν σε περίπου 115.000 άνδρες. Ένα μικρό τμήμα, πιθανότατα αυτό που κρίθηκε ακατάλληλο για δράση, στάλθηκε στην Αλγερία. Οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν βασικά σε ένα στρατόπεδο στον Δήμο Λευκίμμης. Αρνητική στάση έναντι της γαλλικής διοίκησης τήρησαν ο Σέρβος διάδοχος Αλέξανδρος και πολλοί αξιωματικοί, διαμαρτυρόμενοι για την καθυστέρηση της ενίσχυσης και του εξοπλισμού τους. Ο Αλέξανδρος γνώριζε ότι το ηθικό του στρατού ήταν χαμηλό και ότι η καθυστέρηση της αποστολής του στο μέτωπο θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμη και στην ουσιαστική του διάλυση. Από την άλλη πλευρά, οι Γάλλοι θεωρούσαν πολύ αδύναμη την πολεμική ετοιμότητα των Σέρβων, και συνιστούσαν στον διάδοχο και στη σερβική στρατιωτική ηγεσία να κάνουν υπομονή έως τα τέλη Μαρτίου, οπότε θα άρχιζε η επιχείρηση μεταφοράς τους στη Θεσσαλονίκη.²³

Μεταφορά του σερβικού στρατού υπό το πρίσμα του «Εθνικού Διχασμού»

Όπως προαναφέρθηκε, η Ιταλία κράτησε αρνητική στάση ως προς το σχέδιο μεταφοράς του σερβικού στρατού στην Κέρκυρα και της αναδιοργάνωσής του από τους Γάλλους. Παραγνωρίζοντας τα βαθύτερα αίτια της ιταλικής τακτικής, ο Κωνσταντίνος μετέφερε, στις 20 Ιανουαρίου 1916, στον ναυτικό ακόλουθο της ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα την προσωπική του ικανοποίηση για τη στάση της Ρώμης. Φαίνεται, μάλιστα, ότι προσπάθησε να ενισχύσει την καχυποψία και τη δυσαρέσκεια των Ιταλών προς τους Γάλλους, τους οποίους κατηγορούσε για όλα τα δεινά της Ελλάδας. Ο Κωνσταντίνος γνώριζε την ύπαρξη του έντονου γαλλοϊταλικού ανταγωνισμού στην ανατολική Μεσόγειο και προσπάθησε, ατυχώς, να τον χρησιμοποιήσει προς όφελός του. Η ιταλική κυβέρνηση του υποσχέθηκε ότι δεν θα συμμετείχε στην επιχείρηση της Κέρκυρας ούτε της Θεσσαλονίκης, χωρίς ωστόσο να τηρήσει καμία από τις υποσχέσεις της. Αντίθετα, η πολιτική που ακολούθησε η Ρώμη στη συμμαχική επιχείρηση στην Κέρκυρα τους επόμενους μήνες επιδείνωσε ραγδαία τις ελληνοϊταλικές σχέσεις, και ανάγκασε την Αθήνα να προσεγγίσει το Παρίσι και να ζητήσει την υποστήριξή του στην αντιμετώπιση των ιταλικών προσκλήσεων. Το Παρίσι έβλεπε και αυτό με ανησυχία τη συμπεριφορά των ιταλικών αρχών στο νησί, καθώς πίστευε ότι η ιταλική προπαγάνδα θα αποξένωνε ακόμη περισσότερο την Ελλάδα από την Αντάντ. Τις ανησυχίες αυτές συμμαριζόταν και η Βρετανία,

η οποία ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη ως προς το καθεστώς των Επτανήσων, αφού εκείνη τα είχε παραχωρήσει στην Ελλάδα με τη συμφωνία του 1864.²⁴

Στα τέλη Μαρτίου 1916 οι Σύμμαχοι έκριναν ότι ο αναδιοργανωμένος σερβικός στρατός -δύναμης περίπου 120.000 ανδρών- ήταν έτοιμος για δράση στο Μακεδονικό Μέτωπο και πλέον αναζητούσαν τον καταλληλότερο και τον ασφαλέστερο τρόπο για τη μεταφορά του. Την επιχείρηση αυτή ανέλαβε και πάλι η Γαλλία, η οποία, όμως, δεν ήταν σε θέση να διαθέσει αρκετά πλοία για μεταφορά ενός τόσο μεγάλου αριθμού στρατιωτών. Για τον λόγο αυτό ζήτησε την αύξηση του συμμαχικού στόλου, με τη συνδρομή της Αγγλίας και της Ιταλίας, αλλά παράλληλα αναζήτησε και εναλλακτικούς τρόπους για τη μεταφορά των στρατευμάτων. Η σκέψη για την αποβίβασή τους στους Αγίους Σαράντα, απ' όπου θα μπορούσαν να κατευθυνθούν οδικώς στη Μακεδονία, απορρίφθηκε, επειδή οι δρόμοι στην περιοχή της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας δεν βρίσκονταν σε καθόλου καλή κατάσταση. Εξετάστηκε επίσης, η ιδέα της μεταφοράς τους με τα πλοία στη Θεσσαλονίκη. Στο τέλος, επικράτησε η άποψη της μεταφοράς τους ατμοπλοϊκώς ως την Πάτρα και από εκεί σιδηροδρομικώς στη Λάρισα. Η απόφαση βασίστηκε και σε λόγους ασφάλειας, επειδή οι Γάλλοι στρατιωτικοί φοβούνταν ότι οι Γερμανοί εύκολα θα μπορούσαν να πληροφορηθούν την ημερομηνία αναχώρησης των πλοίων από την Κέρκυρα και να επιτεθούν στη συνέχεια με τα υποβρύχιά τους σε κάποιο σημείο της διαδρομής ως τη Θεσσαλονίκη.

Στη συμμαχική συνδιάσκεψη στο Chantilly (Σαντιγύ) της Γαλλίας, στις 14 Μαρτίου, οι εκπρόσωποι της Αντάντ αποφάσισαν να απευθυνθούν στην Αθήνα, προκειμένου να ζητήσουν την άδειά της για τη μετακίνηση των στρατευμάτων μέσω του ελληνικού εδάφους, επικαλούμενοι μάλιστα τις υποχρεώσεις της ελληνοσερβικής συμμαχίας.

Ακολούθησε η κατάληψη του Αργοστολίου στην Κεφαλονιά από γαλλικό στρατιωτικό απόσπασμα, με σκοπό τη μετατροπή του σε ναυτική βάση που θα ήλεγχε την έξοδο των αυστριακών υποβρυχίων από την Αδριατική. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Έλληνας πρωθυπουργός, Στέφανος Σκουλούδης, αντέδρασε έντονα και απέρριψε το αίτημα των Συμμάχων για τη χρησιμοποίηση του ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου από τον σερβικό στρατό, υποστηρίζοντας ότι μια τέτοια κίνηση θα εξέθετε την ουδετερότητα της Ελλάδας, θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στις επικοινωνίες της χώρας και, επιπλέον, θα προκαλούσε ένταση μεταξύ των τοπικών Αρχών και του σερβικού στρατού και θα εξερέθιζε την κοινή γνώμη εναντίον των Συμμάχων. Ένας επιπρόσθετος λόγος της άρνησης της Αθήνας ήταν το ενδεχόμενο της πρόκλησης επεισοδίων ή ακόμη και πιθανής εξέγερσης των φιλοβενιζελικών, οι οποίοι, με την πιθανή συνδρομή των Σέρβων, θα μπορούσαν να επιχειρήσουν την κατάληψη της πρωτεύουσας.²⁵

Το ζήτημα μεταφοράς του σερβικού στρατού έληξε τελικά με αμοιβαίους συμβιβασμούς της Αντάντ και της Αθήνας. Η κυβέρνηση Σκουλούδη και ο Κωνσταντίνος είχαν αυτή τη φορά καταφέρει να αντισταθούν, ως ένα σημείο βέβαια, στις πιέσεις

των Συμμάχων, οι οποίοι ολοκλήρωσαν την επιχείρηση χωρίς καμιά απώλεια και εξασφαλίζοντας τη χρήση του ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου για τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων τους στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, η ένταση που δημιουργήθηκε για ακόμη μια φορά μεταξύ των δύο πλευρών έδειξε ότι τα περιθώρια συμβιβασμών περιορίζονταν και ότι η ώρα της οριστικής μεταξύ τους ρήξης πλησίαζε. Προς την ίδια κατεύθυνση, άλλωστε, λειτουργούσε και η ενεργοποίηση των υποστηρικτών του βασιλιά και της αντιβενιζελικής παράταξης στο εσωτερικό του στρατού και στη κοινή γνώμη της χώρας, μέσω της συγκρότησης των συλλόγων των επιστράτων. Το ολοένα αυξανόμενο αντιπολεμικό αίσθημα, απείλησε ακόμη και τον πολιτικό ρόλο του Βενιζέλου. Η δυνατότητα να βρεθεί η Ελλάδα στο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν μια επιπρόσθετη επιβάρυνση για τη σερβική διπλωματία. Κατά τα μέσα του 1916, η εντεινόμενη πολιτική πόλωση στην Ελλάδα εκδηλώθηκε με τη μορφή ανοικτής εμφύλιας σύγκρουσης.

Συμπεράσματα

Το 1916 ήταν μια κρίσιμη χρονιά και για την Ελλάδα. Η γεωπολιτική της θέση είχε αναβαθμιστεί μετά την κατάρρευση της Σερβίας, αλλά η πολιτική που ακολούθησε ο Κωνσταντίνος είχε οδηγήσει τη χώρα σε αδιέξοδο, καθώς δεν μπορούσε να διασφαλίσει ούτε την εδαφική ακεραιότητα ούτε την εθνική κυριαρχία, ούτε, βέβαια, την αξιοπρέπειά της.²⁶ Στην ελληνική Μακεδονία ο κρατικός έλεγχος είχε ουσιαστικά καταλυθεί λόγω της διοίκησης του Γάλλου στρατιωτικού διοικητή Sarail (Σαράιγ), ο οποίος αγνοούσε τις ελληνικές αρχές και αποφάσιζε μονομερώς ακόμη και για τα στρατιωτικά ζητήματα, προκαλώντας επιπλέον και τις βρετανικές αντιδράσεις. Ο Κωνσταντίνος είχε εναποθέσει τις ελπίδες του στην αναμενόμενη γερμανοβουλγαρική επίθεση στο Μακεδονικό Μέτωπο, η οποία, πίστευε, ότι θα πετούσε τους Συμμάχους στη θάλασσα, λύνοντας οριστικά το πρόβλημα της διένεξής του με την Αντάντ. Ταυτόχρονα προσπάθησε να λάβει εγγυήσεις από το Βερολίνο ότι θα γινόταν σεβαστή η ακεραιότητα της Ελλάδας. Όταν διαπίστωσε ότι οι εγγυήσεις αυτές θα είχαν μόνο θεωρητικό χαρακτήρα, από τη στιγμή που ο βουλγαρικός στρατός θα καταλάμβανε τα μακεδονικά εδάφη, προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει τη Γερμανία να αναβάλει την επίθεση. Η αναίμακτη κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από το γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα στις 26 Μαΐου 1916 προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Αντάντ. Η είσοδος των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στην ανατολική Μακεδονία επιτάχυνε την κλιμάκωση της κρίσης στην ελληνική πολιτική ζωή και οδήγησε σύντομα στην οριστική ρήξη ανάμεσα στα στρατόπεδα του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου.²⁷ Σύμφωνα με την άποψη του βενιζελικού Γ. Βεντήρη, η αφορμή για την έκρηξη του φιλοβενιζελικού κινήματος δόθηκε στις αρχές Αυγούστου του 1916, όταν ο στρατηγός Σαράιγ μετέφερε στα μέλη της Επιτροπής Εθνικής Αμύνης Αλέξανδρο Ζάννα και Παμίκιο Ζυμβρακάκη τις πληροφορίες του για την πρόθεση της σερβικής ηγεσίας να μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη και για τις πιέσεις Σέρβων

στρατιωτικών να τους παραδώσει τη διοίκηση της μακεδονικής πρωτεύουσας.²⁸ Ο ίδιος ο Βενιζέλος θεωρούσε πρόωρη την ενέργεια της επιτροπής και αποδοκίμαζε την αντιμοναρχική φρασεολογία της, εξαιτίας της δυσαρέσκειας που θα μπορούσε να προκαλέσει στους πιθανούς υποστηρικτές του, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας. Ωστόσο, η άκαμπτη στάση του Κωνσταντίνου στο ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, και κυρίως η κατάληψη της Καβάλας και η παράδοση του Δ' Σώματος Στρατού (29 Αυγούστου - 11 Σεπτεμβρίου 1916) έπεισαν τελικά τον Βενιζέλο να ηγηθεί του κινήματος. Με παρότρυνση της Γαλλίας, εγκατέλειψε την Αθήνα και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου σχημάτισε την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης με βάση τη γνωστή τριανδρία Βενιζέλος, στρατηγός Π. Δαγκλής και ναύαρχος Π. Κουντουριώτης.

Αυτό που ανησυχούσε πλέον το παλάτι και τους φιλοβασιλικούς κύκλους ήταν ότι το επόμενο βήμα των Συμμάχων θα ήταν η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η επιστροφή του Βενιζέλου. Έτσι, οι στρατιωτικές αρχές στην πρωτεύουσα άρχισαν να λαμβάνουν μέτρα για την άμυνά της σε ενδεχόμενη επίθεση των Συμμάχων. Η αντιπαράθεση αυτή οδήγησε τελικά στα γεγονότα των Νοεμβριανών. Αντιδρώντας στην εξάπλωση του βενιζελικού κινήματος στα νησιά και στη Μακεδονία, ο Κωνσταντίνος εγκατέλειψε τη συμφωνία με τους Συμμάχους. Οι Σύμμαχοι απάντησαν με αποβίβαση των τριών χιλιάδων Αγγλογάλων πεζοναυτών στο Φάληρο και στον Πειραιά, με σκοπό την επίδειξη ισχύος και τη συμμόρφωση της ελληνικής Αυλής.²⁹

Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινής γνώμης εναντίον της Αντάντ προβλημάτιζε έντονα τους Σέρβους ιθύνοντες. Το ενδεχόμενο πλέον να στραφεί η Ελλάδα προς το στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων δεν έδειχνε πλέον τόσο απομακρυσμένο, ιδιαίτερα μετά την ήττα του ρουμανικού στρατού από τα αστρογερμανικά στρατεύματα, και κυρίως μετά την εύκολη νίκη των φιλοβασιλικών κατά τις αιματηρές συγκρούσεις στον Πειραιά. Μια τέτοια εξέλιξη θα στιγματίζε συνολικά και τις ελληνοσερβικές σχέσεις και θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε πολεμική ρήξη των δύο χωρών.³⁰

Το κίνημα της Θεσσαλονίκης, ως αποκορύφωμα των αντιθέσεων στο εσωτερικό της Ελλάδας, αποτέλεσε το σημείο καμπής στις σχέσεις των δύο χωρών. Η εγκαθίδρυση της Προσωρινής Κυβερνήσεως στη Θεσσαλονίκη υπό τον Βενιζέλο, που ακολούθησε, άνοιγε το δρόμο για αναβίωση της συμμαχίας και της τελικής αποκατάστασης των σχέσεων Σερβίας και της Ελλάδας το καλοκαίρι της επόμενης χρονιάς.

Σημειώσεις

1. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο* (Αθήνα 2005), 14-17.
2. Richard Klog, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας* (Βελιγράδι 2000), 279.
3. Βασίλειος Μουγκράκης, «Μύθος της ελληνοσερβικής φιλίας. Συμμαχία ή προστασία των μεμονωμένων συμφερόντων», στο: *Ετήσιο φύλλο Πρακτικών για Κοινωνική Ιστορία* (Βελιγράδι 2005), 253-263.
4. Μίλε Μπιελάιτς, *Διπλωματία και στρατός, Σερβία και Γιουγκοσλαβία 1901-1999* (Βελιγράδι 2010), 15-16.
5. Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase* (New York 2000), 12.
6. Μιλάντιν Μιλόσεβιτς, *Σερβία και Ελλάδα 1914-1918, Από την ιστορία των διπλωματικών σχέσεων* (Ζάγκιετσαρ 1997). Σημειώσεις Ελ. Βενιζέλου περί συνεννοήσεως με τη Σερβία, Αρχείο Βενιζέλου, Λέσχη Φιλελευθέρων, I/33/96-100.

7. Τόνις Breidel Χατζηδημητρίου, *Διπλωματία και πόλεμος στη Μέση Ανατολή. Η δράση του Λώρενς της Αραβίας* (Αθήνα 2015), 306-308.
8. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913–1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες* (Θεσσαλονίκη 2004), 83-84.
9. Μιλόσεβιτς (σημ. 6), 19-37.
10. Χασιώτης (σημ. 8), 85-87.
11. Μιλόσεβιτς (σημ. 6), 62-63.
12. Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος και Μακεδονία 1914–1918. Η σημασία της μάχης του Σκρα* (Χανιά 2008), 19-20.
13. Πέταρ Όπατσιτς, *Σερβία. Μακεδονικό μέτωπο και Ένωση του 1918* (Βελιγράδι 1990), 260.
14. Νικόλα Μπ. Πρόποβιτς, *Σερβία και Αυτοκρατορική Ρωσία* (Βελιγράδι 2007), 259.
15. Λεονταρίτης (σημ. 1), 13-20.
16. Χασιώτης (σημ. 8), 134-135.
17. Μιλόσεβιτς (σημ. 6), 77-88.
18. Χασιώτης (σημ. 8), 137.
19. Σπυρίδων Σφέτας, «Από την Επανάσταση των Νεότουρκων έως τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο», *Ελλήνων Ιστορικά* 14 (2013), 114-115.
20. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912–1934)* (Θεσσαλονίκη 1986), 82-83.
21. Χασιώτης (σημ. 8), 14.
22. Μιλόσεβιτς (σημ. 6), 199-203.
23. «Πώς διοργανώνεται ο σερβικός στρατός υπό τῶν Γάλλων», εφ. *Μακεδονία*, 19 Φεβρουαρίου 1916, 1.
24. Χασιώτης (σημ. 8), 143.
25. Τούντα-Φεργάδη (σημ. 20), 98-99.
26. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916* (Αθήνα 1996), 27.
27. Παπαδάκης (σημ. 12), 19-20.
28. Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός. Η Άλλη διάσταση* (Αθήνα 2012), 141–142· Γεώργιος Βεντήρης, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920* (Αθήνα 1931), 167.
29. Παπαδάκης (σημ. 12), 34.
30. Ντούσαν Μπάμπας, *Οι στρατιές των Βαλκανίων 1914–1918* (Βελιγράδι 2006), 8.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΧΟΥΡΧΟΥΛΗΣ

Το Μακεδονικό Μέτωπο στη στρατηγική του Βερολίνου και της Βιέννης (1915–1918): διαψεύδοντας τις εκτιμήσεις του στέμματος

Το παρόν κείμενο εξετάζει τη σημασία του Μακεδονικού Μετώπου στη διαμόρφωση και άσκηση της στρατιωτικής στρατηγικής της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας από το φθινόπωρο του 1915, όταν, μετά την άφιξη των πρώτων δυνάμεων της Entente (Αντάντ) και την ταυτόχρονη είσοδο της Βουλγαρίας στον πόλεμο, δημιουργήθηκε το παραπάνω μέτωπο, έως τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1918. Θα καταδειχθεί ότι, εν αντιθέσει με άλλες εκστρατείες που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή (Δαρδανέλια/Καλλίπολη και Σερβία το 1915, Ρουμανία το 1916), οι οποίες απορρόφησαν την ενέργεια και σημαντικές δυνάμεις και πόρους της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας, κάτι ανάλογο ουδέποτε συνέβη με το Μακεδονικό Μέτωπο. Το στέμμα και οι στενότεροι σύμβουλοι και συνεργάτες του (πολιτικοί, στρατιωτικοί και διπλωμάτες) ήλπιζαν σε μια μείζονα επιχείρηση των Κεντρικών Αυτοκρατοριών εναντίον των δυνάμεων της Αντάντ που είχαν αναπτυχθεί στη Μακεδονία από τον Οκτώβριο του 1915 και εξής. Όμως, τόσο η γερμανική, όσο και η αυστριακή στρατιωτική ηγεσία ουδέποτε εξέτασαν σοβαρά μια ανάλογη επιλογή, διότι είχαν άλλες προτεραιότητες και -στο πλαίσιο του πολυμέτωπου πολέμου- σχετικά περιορισμένες δυνατότητες. Επίσης, η γεωγραφία της περιοχής και το φτωχό συγκοινωνιακό δίκτυο αποτελούσαν αποτρεπτικούς παράγοντες για την ανάληψη μείζονος επιθετικής ενέργειας από ισχυρούς γερμανικούς ή/και αυστριακούς σχηματισμούς. Έτσι, καθ' όλο το διάστημα 1916-18 ο βουλγαρικός στρατός έφερε το κύριο βάρος των επιχειρήσεων στο Μακεδονικό Μέτωπο, μη δυνάμενος να καταφέρει αποφασιστικό πλήγμα εναντίον των δυνάμεων των Συμμάχων. Παράλληλα, είναι προφανές ότι η εξυπηρέτηση των ελληνικών συμφερόντων ελάχιστα συμβατή ήταν με μια στρατιωτική επικράτηση των Βουλγάρων στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Μπορεί λοιπόν να διατυπωθεί η θέση ότι, με την πάροδο του χρόνου, οι εκτιμήσεις και οι προσδοκίες του στέμματος και των στενότερων συνεργατών του Κωνσταντίνου δεν εδράζονταν σε ψύχραιμη ανάλυση του στρατιωτικού συσχετισμού ισχύος στο Μακεδονικό Μέτωπο και των προτεραιοτήτων και δυνατοτήτων των εμπολέμων (και εν τέλει και των συμφερόντων της Ελλάδας), αλλά περισσότερο σε συναισθηματική ταύτιση και πίστη στη Γερμανία και σε αποστροφή προς τον Βενιζέλο και την πολιτική του.¹ Άλλωστε, όπως έχει ορθά επισημανθεί, γερμανική νίκη (ή σχετική ισοπαλία με ευνοϊκούς για τη Γερμανία όρους) θα άνοιγε τον δρόμο

και για την επικράτηση και στην Ελλάδα ενός υπερσυντηρητικού καθεστώτος με πρωτεύοντα τον ρόλο του στέμματος.²

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί ότι, στο παρόν κείμενο, με τον όρο στέμμα/παλάτι νοείται ο ίδιος ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, η βασίλισσα Σοφία (αδερφή του Γερμανού Κάιζερ Γουλιέλμου Β'), ο διάδοχος Γεώργιος και οι υπόλοιποι πρίγκιπες. Στο στενό κωνσταντινικό περιβάλλον περιλαμβάνονται πρωτίστως οι Βίκτωρ Δούσμανης, Ιωάννης Μεταξάς και Γεώργιος Στρέιτ, που αποτελούσαν και τους τρεις πιο έμπιστους συμβούλους του βασιλιά.³ Επίσης, και άλλες γερμανόφιλες προσωπικότητες του αντιβενιζελικού χώρου, όπως λόγω χάριν οι Νικόλαος και Ιωάννης Θεοτόκης, γιοι του πρώην πρωθυπουργού Γεώργιου Θεοτόκη. Εκείνοι υπήρξαν πρεσβευτής στο Βερολίνο (μέχρι τα μέσα του 1917) και έπειτα σύμβουλος και εκπρόσωπος του Κωνσταντίνου ο πρώτος, και αυτάρχης της βασίλισσας Σοφίας ο δεύτερος. Εδώ πάντως δε θα γίνει εκτενής αναφορά στις θέσεις και τις ενέργειες των παραπάνω προσώπων, γεγονότα που είναι ευρέως γνωστά και έχουν αναλυθεί διεξοδικά στην ελληνική και διεθνή ιστοριογραφία.

Οι εξελίξεις κατά το τελευταίο τέταρτο του 1915

Τον Οκτώβριο [ν.η.] του 1915, ενώ η Σερβία δεχόταν πλέον το βάρος της διπλής επίθεσης του γερμανο-αυστριακού και του βουλγαρικού στρατού, και ενώ διαγραφόταν στον ορίζοντα η οριστική αποτυχία της συμμαχικής επιχείρησης στα Δαρδανέλια, τα πρώτα στρατεύματα της Αντάντ αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη. Αρχικά ο κύριος αντικειμενικός σκοπός αυτής της επιχείρησης υπήρξε η εγκαθίδρυση μιας σχετικά ασφαλούς βάσης, από όπου θα ήταν δυνατό να ανεφοδιάζεται και να υποστηρίζεται από τους δυτικούς συμμάχους η σκληρά δοκιμαζόμενη Σερβία. Η Θεσσαλονίκη, με το μεγάλο λιμάνι της και τη σιδηροδρομική σύνδεση με τη Σερβία, φάνταζε εύλογη επιλογή. Επίσης, η επιχείρηση αποσκοπούσε να παρακινήσει την Ελλάδα (και, ει δυνατό, και τη Ρουμανία) να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, ώστε να δημιουργηθεί ένα νέο μέτωπο -στο πλαίσιο εφαρμογής μιας «περιφερειακής» στρατηγικής- σε μια απόπειρα να βρεθεί ένα αδύναμο σημείο στην περιμέτρο των Κεντρικών Δυνάμεων.⁴

Ωστόσο, εξ αρχής οι οιωνοί για την επιτυχία του εγχειρήματος δεν ήταν καλοί. Η συμμαχική επιχείρηση προκάλεσε μείζονα πολιτική κρίση στην ίδια την Ελλάδα, αφού τελικά διαφάνηκε η οριστική διάσταση απόψεων της κυβέρνησης Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντός του.⁵ Εδώ δεν θα γίνει αναφορά στις λεπτομέρειες της ρήξης και του εξαναγκασμού του Βενιζέλου σε παραίτηση, σε ατυχείς επιλογές ή ενέργειες των Συμμάχων ή στις ενδοσυμμαχικές διαφωνίες. Αρκεί μόνο να σημειωθεί ότι μέσα σε λίγες εβδομάδες, η επίτευξη του αρχικού αντικειμενικού σκοπού της επιχείρησης είχε καταστεί ανέφικτη: η σερβική αντίσταση είχε καταρρεύσει και τα υπολείμματα του σερβικού στρατού βρίσκονταν σε άτακτη υποχώρηση προς την Αλβανία, αφού η τότε σερβική Μακεδονία κατα-

λήφθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα από τις βουλγαρικές δυνάμεις. Αργότερα, τα υπολείμματα του σερβικού στρατού μεταφέρθηκαν στη βόρεια Ελλάδα, όπου ενώθηκαν με τις συμμαχικές δυνάμεις στο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης.⁶

Ήδη πριν εκπνεύσει το 1915 διαφαινόταν αδιέξοδο στις σχέσεις της Ελλάδας με την Αντάντ. Οι συμμαχικές δυνάμεις, που είχαν προελάσει βόρεια για να συνδράμουν τη Σερβία, υποχώρησαν στο ελληνικό έδαφος. Ωστόσο, ενισχύθηκαν περαιτέρω με τη μεταφορά συμμαχικών ενισχύσεων στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, πεπεισμένος για την τελική επικράτηση των Κεντρικών Δυνάμεων και για τις αγαθές προθέσεις της Γερμανίας έναντι των ελληνικών συμφερόντων,⁷ είχε διαβεβαιώσει το Βερολίνο ότι σε κάθε περίπτωση η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη, κι ότι οι δυνάμεις της Αντάντ θα περιορίζονταν και θα απομονώνονταν. Όμως, ήταν εξαιρετικά δύσκολο για την Ελλάδα να εξαναγκάσει -και μάλιστα με στρατιωτικά μέτρα- τους Συμμάχους να συμμορφωθούν. Ούτε όμως μια πολιτική/διπλωματική διευθέτηση φάνταζε πιθανή, καθώς η αμοιβαία δυσπιστία και καχυποψία μεταξύ του στέμματος και των Συμμάχων κλιμακώθηκε στα τέλη του έτους, μετά τη διεξαγωγή των μονόπλευρων εκλογών του Δεκεμβρίου 1915 και την κατάληψη της Κέρκυρας. Έτσι, όταν κατέστη φανερό ότι οι δυνάμεις της Αντάντ είχαν έρθει για να μείνουν, με σκοπό να διατηρήσουν ένα προγεφύρωμα στη νοτιοανατολική Ευρώπη, και άρχισαν να προβάλλουν ολοένα και περισσότερες απαιτήσεις για διευκολύνσεις -αν όχι για πλήρη ελευθερία κινήσεων- τελικά η Ελλάδα αναγκάστηκε να υποκύψει.⁸ Πάντως, κατά το διάστημα Νοεμβρίου 1915 - Μαρτίου 1916, κι ενώ εκδηλώνονταν πλήθος συμμαχικών αυθαιρεσιών ανά την ελληνική επικράτεια, το στέμμα, η κυβέρνηση και το Επιτελείο παρέτειναν τις διαπραγματεύσεις για δήθεν έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και κωλυσιεργούσαν στην εκτέλεση των συμφωνηθέντων, προσδοκώντας είτε στην αποχώρηση των Συμμάχων, είτε, σε αυξανόμενο πια βαθμό, στην εκδήλωση μιας μείζονος γερμανο-βουλγαρικής επίθεσης στη Μακεδονία, η οποία θα πετούσε τους Συμμάχους στη θάλασσα.⁹

Εδώ δεν θα μας απασχολήσει η λεπτομερής παράθεση των παρασκηνιακών ή μυστικών διαπραγματεύσεων των κωνσταντινικών με τη γερμανική πλευρά. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι ο βασιλιάς και ο κύκλος του, όχι απλώς ήταν πεπεισμένοι για την επικράτηση της Γερμανίας, αλλά, ήδη από τις αρχές του 1916, προσδοκούσαν και στην ανάληψη μείζονος επιθετικής δράσης της Γερμανίας (και της Αυστροουγγαρίας) στη Μακεδονία. Συνιστά έκπληξη η ανεπαρκής πληροφόρησή τους σχετικά με τους στόχους και τις προτεραιότητες του Βερολίνου και της Βιέννης, καθώς και η αδυναμία εκτίμησης των σχετικά περιορισμένων μέσων που είχαν στη διάθεση οι Γερμανο-Αυστριακοί. Επίσης, μπορεί εύλογα να τεθεί το ερώτημα αν διακατέχονταν από αυταπάτες που θόλωναν τη κρίση τους σχετικά με τον συνολικό συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στην Αντάντ και τις Κεντρικές Δυνάμεις. Διότι πρέπει να επισημανθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, η Γερμανία, που έφερε το κύριο βάρος της πολεμικής προσπάθειας των Κεντρικών Δυνάμεων,

κατάφερε να αναλάβει μία μόνο μείζονα επιθετική επιχείρηση κάθε έτος του πολέμου (εισβολή στη Γαλλία το 1914, αντεπίθεση στο ανατολικό μέτωπο το 1915, μάχη του Βερντέν το 1916, υποβρυχιακός πόλεμος το 1917, επιχείρηση «Μιχαήλ» το 1918), κάθε φορά με σκοπό να πλήξει αποφασιστικά, ένα από τα τρία μέλη της Τριπλής Συνεννόησης, ώστε να διαλύσει τον αντίπαλο συνασπισμό με συνδυασμό βίας και διπλωματίας.¹⁰ Και βέβαια, αποφασιστικά αποτελέσματα μπορούσαν να επιτευχθούν μόνο στο Δυτικό Μέτωπο (πρωτίστως) ή στο Ανατολικό, ή στον Ατλαντικό, και όχι στα νότια Βαλκάνια.

1916: Οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες μεταξύ σφύρας και άκμονος

Το 1915 οι Κεντρικές Δυνάμεις σημείωσαν σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες (στις επιχειρήσεις στο Ανατολικό Μέτωπο, στα Δαρδανέλλια, και στη Σερβία). Όμως, ελλείπει κάποιας αποφασιστικής νίκης στη Δύση, δε διαφαινόταν στον ορίζοντα η επικράτηση στον πόλεμο. Έτσι, για το 1916 η γερμανική Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση (Oberste Heeresleitung – OHL),¹¹ υπό τον τότε αρχηγό του Γερμανικού Γενικού Επιτελείου, στρατηγό Erich von Falkenhayn (Φάλκενχαϊν), είχε αποφασίσει να ρίξει όλο το βάρος της πολεμικής της προσπάθειας στη μάχη του Βερντέν, με την ελπίδα να εξουθενώσει σε τέτοιο βαθμό το γαλλικό στρατό, ώστε η Γαλλία να ζητήσει ειρήνη.¹² Δεδομένων των αναγκών και στο υπόλοιπο Δυτικό Μέτωπο, καθώς και της εύθραυστης, αν και προσωρινά ευνοϊκής, ισορροπίας στο Ανατολικό Μέτωπο, η γερμανική Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση δεν είχε ούτε τη διάθεση, ούτε τα μέσα να εμπλακεί σε μείζονα επιχείρηση στη νότια Βαλκανική.¹³ Άλλωστε οι δυσμενέστατες καιρικές συνθήκες, καθώς και το άθλιο οδικό και το ανεπαρκές σιδηροδρομικό δίκτυο των Βαλκανίων δεν συνηγορούσαν στην ανάληψη άμεσης και μείζονος επιχείρησης εναντίον των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη. Σε τελική ανάλυση, μια τέτοια επιχείρηση, ακόμα κι αν στεφόταν από πλήρη επιτυχία, δεν θα εξυπηρετούσε κανέναν ουσιώδη στρατηγικό σκοπό, τουλάχιστον στη δεδομένη συγκυρία.¹⁴ Αλλά ούτε οι Αυστριακοί, που είχαν υποστεί τεράστιες απώλειες κατά το 1914 και 1915, είχαν τις δυνατότητες ή άμεσο συμφέρον να διαθέσουν αξιόλογες δυνάμεις για επιχειρήσεις στη νότια Βαλκανική. Ο αρχηγός του αυστριακού επιτελείου, Conrad von Hötzendorf (Χέτζεντορφ), σχεδιάζοντας τη στρατηγική και τις επιχειρήσεις του επόμενου έτους, έθεσε ως προτεραιότητες την κατάληψη και του Μαυροβουνίου, και, με τη έλευση της άνοιξης, το ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με την Ιταλία.¹⁵ Ήδη λοιπόν από την επαύριον της συντριβής της Σερβίας, ήταν φανερό ότι το κύριο βάρος των όποιων επιχειρήσεων στο Μακεδονικό Μέτωπο θα το έφερε η Βουλγαρία, η οποία είχε τις δικές της επιδιώξεις στην περιοχή. Συνεπώς, τόσο το Βερολίνο όσο και η Βιέννη ελάχιστα περιθώρια είχαν, ακόμα κι αν το είχαν επιθυμήσει, να περιορίσουν τις βουλγαρικές φιλοδοξίες. Σε κάθε περίπτωση, ήταν λίαν αμφίβολο αν ο βουλγαρικός στρατός θα είχε τη δυνατότητα δίχως σοβαρή γερμανική υποστήριξη να εκδιώξει τους Συμμάχους από τη Μακεδονία.

Εξάλλου, από τη σκοπιά του Βερολίνου και της Βιέννης, σε πρώτη φάση δεν ήταν και επιθυμητή μια βουλγαρική επιχείρηση εναντίον των δυνάμεων της Αντάντ στην ελληνική Μακεδονία, τουλάχιστον όσο εκείνες παρέμεναν αδρανείς και ακίνδυνες: μια βουλγαρική προέλαση ενδεχομένως θα εξανάγκαζε και τον Κωνσταντίνο σε έξοδο στο πλευρό των Συμμάχων.¹⁶ Τέλος, παρότι οι σχέσεις των Συμμάχων κάθε άλλο παρά ανέφελες και η συνεργασία τους πολλές φορές ήταν ελλιπής ή αναποτελεσματική, οι τριβές ανάμεσα στη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία υπήρξαν επίσης μεγάλες και, ενίοτε, ο συντονισμός των επιχειρήσεων -και, ακόμα περισσότερο, της στρατηγικής τους- υπήρξε ακόμα πιο προβληματικός.¹⁷

Καμία από τις παραπάνω πραγματικότητες δεν λήφθηκε σοβαρά υπόψη από τον Κωνσταντίνο και το περιβάλλον του, το Επιτελείο, κι αρκετούς αντιβενιζελικούς πολιτικούς (παρότι πολλοί ήταν οι αντιβενιζελικοί που συνιστούσαν την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ). Το στέμμα και το Επιτελείο, ιδίως ο Μεταξάς, συνέχιζαν και τους επόμενους μήνες να ελπίζουν είτε σε γενικότερη γερμανική επικράτηση, είτε σε μια μείζονα γερμανο-βουλγαρική εκστρατεία στη Μακεδονία που θα οδηγούσε στην εκδίωξη των συμμαχικών δυνάμεων και την «απελευθέρωση» της βόρειας Ελλάδας (με το ανάλογο, βέβαια, κόστος για τη χώρα). Πλέον, η στάση τους, τόσο κατά τη διάρκεια του 1916 αλλά και έως το τέλος του πολέμου, δεν προσδιοριζόταν τόσο από μια ψύχραιμη ανάλυση των δεδομένων αλλά και των τάσεων που διαμορφώνονταν, καθώς ο Μεγάλος Πόλεμος κλιμακωνόταν σε ένταση, αλλά σε ένα μίγμα πάγιου θαυμασμού και δέους για τη Γερμανία και τον στρατό της και φόβου για τη Βουλγαρία. Αυτή η πολιτική οδήγησε τελικά σε αδράνεια έναντι των προκλήσεων της Αντάντ, αλλά, κυρίως, έναντι της αιφνιδιαστικής γερμανο-βουλγαρικής επίθεσης του Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1916, που οδήγησε στην αμαχητί αιχμαλωσία του Δ'ΣΣ, στην κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους για την επόμενη διετία, και στην εξαπόλυση αγριότατων διωγμών του ελληνικού στοιχείου από τις βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής.¹⁸

Όμως, η γερμανο-βουλγαρική εκείνη επίθεση ήταν περιορισμένης έκτασης και αποσκοπούσε κυρίως να προσφέρει κάλυψη στις επιχειρήσεις των Κεντρικών Δυνάμεων εναντίον της Ρουμανίας (όπως θα αναλυθεί παρακάτω). Επίσης, παραδόξως όξυνε, αντί να επιλύσει ή έστω να αμβλύνει, τα προβλήματα της φιλοβασιλικής ελληνικής κυβέρνησης και της χώρας και συνέβαλε στην εκδήλωση του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας.¹⁹ Εξάλλου, η προσδοκία για την ανάληψη ευρύτερης επιθετικής πρωτοβουλίας του γερμανικού ή αυστροουγγρικού στρατού διαψεύστηκε πλήρως. Και πώς θα μπορούσε να μην διαψευστεί, αφού το 1916 οι γερμανο-αυστριακές δυνάμεις είχαν βρεθεί μεταξύ σφύρας και άκμονος σε όλα τα κύρια μέτωπα; Στο Βερντέν, ως τα μέσα του έτους η γερμανική επίθεση είχε αποτύχει, καθώς η στρατηγική της εξουθένωσης που εφαρμόστηκε από τον Φάλκενχαϊν και το επιτελείο του προκάλεσε τελικά λουτρό αίματος τόσο στις γαλλικές, όσο και στις γερμανικές δυνάμεις. Εξάλλου, από τις αρχές Ιουλίου 1916 εκδηλώθηκε η γιγαντιαία επίθεση των Αγγλογάλλων στο Σομ, που επίσης διήρκεσε για πολλές εβδομάδες

και αποκρούστηκε με δυσκολία και πολλές απώλειες από τους Γερμανούς. Λίγο νωρίτερα, είχε εξαπολυθεί στο ανατολικό μέτωπο η πιο καλοσχεδιασμένη ρωσική επίθεση του πολέμου: η «επίθεση Μπρουσίλοφ», η οποία σημείωσε αξιοσημείωτη επιτυχία εναντίον των αυστριακών δυνάμεων, οι απώλειες των οποίων έφτασαν, περιλαμβανομένων των αιχμαλώτων, σχεδόν το ένα εκατομμύριο άνδρες. Μόνο η αδυναμία της ρωσικής στρατιωτικής ηγεσίας να αδράξει την ευκαιρία ώστε να κεφαλοποιήσει τις αρχικές επιτυχίες του στρατηγού Μπρουσίλοφ, και η ταχύτατη γερμανική αντίδραση και συνδρομή στους Αυστριακούς, απέτρεψε την κατάρρευση των τελευταίων. Εξάλλου, ο αυστριακός στρατός δοκιμαζόταν και στο ιταλικό μέτωπο, σε συνεχόμενες μάχες στον ποταμό Ισόντζο μεταξύ του Αυγούστου και Νοεμβρίου 1916.²⁰

Εξίσου σημαντική εξέλιξη υπήρξε η αδυναμία του γερμανικού στόλου επιφανείας να επιτύχει κάποια αποφασιστικής σημασίας νίκη στη Βόρεια Θάλασσα εναντίον του βρετανικού βασιλικού ναυτικού: η ναυμαχία της Γιουτλάνδης (31 Μαΐου) αποτέλεσε περιορισμένης έκτασης τακτική νίκη των Γερμανών, αλλά σαφή στρατηγική επιτυχία των Βρετανών, που διατήρησαν τον απόλυτο έλεγχο των θαλασσών και, σταδιακά, ενέτειναν την αποτελεσματικότητα του ναυτικού αποκλεισμού.²¹ Ο ναυτικός αποκλεισμός επέτεινε σημαντικά τις πιέσεις, που ούτως ή άλλως δέχονταν η γερμανική και η αυστρουγγρική πολεμική οικονομία και η κοινωνία, οι οποίες δοκιμάζονταν από τις ανάγκες υποστήριξης του ολοκληρωτικού πολέμου και τη διατάραξη του προπολεμικού εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου.²²

Η κρίση κλιμακώθηκε τον Αύγουστο του 1916, όταν, παράλληλα με την επανάληψη της επίθεσης του Μπρουσίλοφ, η μέχρι τότε ουδέτερη Ρουμανία αποφάσισε να εισέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Εν αντιθέσει με το ανενεργό Μακεδονικό Μέτωπο, που δεν συνιστούσε ουσιαστική απειλή για τους Γερμανο-Αυστριακούς, η Ρουμανία θα μπορούσε να συνεργαστεί με τις ρωσικές δυνάμεις στη Γαλικία προκειμένου να πληγούν εκ των νώτων οι κλονιζόμενες αυστριακές δυνάμεις. Υπήρχε επίσης κίνδυνος να δεχθεί η Βουλγαρία τη ρουμανική επίθεση.²³ Μάλιστα, η εξέλιξη εκείνη προκάλεσε αμηχανία στο στέμμα και στο στενότερο βασιλικό περιβάλλον και ώθησε πολλούς αντιβενιζελικούς να ταχθούν υπέρ και της ελληνικής συμμετοχής στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.²⁴ Χάρη πάντως στις κεραυνοβόλες αντιδράσεις της νέας (τρίτης) OHL και τις ολιγωρίες και τα λάθη των Συμμάχων, οι Γερμανο-Αυστριακοί ξεπέρασαν τη στρατιωτική κρίση του δεύτερου μισού του 1916. Μεγαλύτερη επιτυχία τους ήταν η συντριβή των ρουμανικών δυνάμεων και η κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της χώρας μέχρι τον Δεκέμβριο του 1916.²⁵ Με τη συντριβή της Ρουμανίας ο Κωνσταντίνος και οι άμεσοι συνεργάτες και σύμβουλοί του αισθάνθηκαν δικαιωμένοι. Σε περιφερειακό επίπεδο (δηλαδή στη νοτιοανατολική Ευρώπη), οι Κεντρικές Δυνάμεις εμφανίζονταν ακόμα περισσότερο ενισχυμένες σε σχέση με τις αρχές του 1916, αν και στο ίδιο το Μακεδονικό Μέτωπο είχε επικρατήσει στασιμότητα, καθώς οι δυνάμεις των εμπολέμων ήταν περίπου ισοδύναμες.²⁶

Ωστόσο, και πάλι η συνολική εικόνα σε στρατηγικό επίπεδο δεν είχε αλλάξει προς όφελος των Κεντρικών Δυνάμεων: η Ρωσία παρέμενε εμπόλεμη, και, το σημαντικότερο, ο βρετανικός και ο γαλλικός στρατός δεν είχαν ηττηθεί στο Δυτικό Μέτωπο και η Αντάντ διατηρούσε τον έλεγχο των θαλασσών. Η προσδοκία ωστόσο του παλατιού για την επικράτηση της Γερμανίας εξακολουθούσε να μην εδράζεται σε γνώση και ανάλυση των αντικειμενικών συνθηκών. Μέχρι τα τέλη του 1916, τόσο ο γερμανικός όσο και, κυρίως, ο αυστριακός στρατός είχαν υποστεί μεγάλες απώλειες και τεράστια φθορά. Ανάλογα βέβαια είχαν υποφέρει και οι σύμμαχοι, οι οποίοι όμως διέθεταν περισσότερες δυνάμεις, εφεδρείες και παραγωγικό δυναμικό και πρόσβαση στις διεθνείς αγορές και το παγκόσμιο εμπόριο.²⁷ Κρίσιμο σημείο καμπής αποτέλεσε η συγκρότηση ισχυρότατων βρετανικών χερσαίων δυνάμεων που άρχισαν να κάνουν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους στο Δυτικό Μέτωπο (αρχής γενομένης από τη μάχη του Σομ) και η κατακόρυφη αύξηση της βρετανικής παραγωγής όπλων και πυρομαχικών, εξελίξεις που σηματοδότησαν την ανάδειξη της Βρετανίας και σε πρώτη τάξης ηπειρωτική στρατιωτική δύναμη.²⁸ Όπως είχαν αναγνωρίσει οι ίδιοι οι Γερμανοί ιθύνοντες ήδη από τα τέλη του 1914 και το 1915, ο χρόνος δούλευε υπέρ της Αντάντ, και συγκεκριμένα υπέρ των Αγγλογάλλων.²⁹ Άλλωστε, από τα τέλη του 1916 οι πληθυσμοί της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας βίωναν πια σε πλήρη βαθμό τις συνέπειες του ναυτικού αποκλεισμού και του ολοκληρωτικού πολέμου: φόβος, φτωχοποίηση, εξάντληση και κυρίως, πείνα.³⁰ Συνεπώς, δεν υπήρχαν τα μέσα για την εξαπόλυση ενός αποφασιστικού πλήγματος στο Δυτικό ή το Ανατολικό Μέτωπο.

Η στρατηγική και οι προτεραιότητες της τρίτης OHL και οι φρούδες ελπίδες του Κωνσταντίνου, 1917-1918

Ήταν σε αυτό το πλαίσιο που η νέα στρατιωτική ηγεσία του διδύμου Χίντεμπουργκ και Λούντεντορφ (που πλέον, εκτός της στρατιωτικής στρατηγικής και του επιχειρησιακού σχεδιασμού, άτυπα αναλάμβανε και το πηδάλιο της χώρας) αποφάσισε να παίξει το τελευταίο, όπως θεωρούσε τότε, χαρτί της χώρας: την εξαπόλυση του απεριόριστου υποβρυχιακού πολέμου, αφενός σε μια προσπάθεια να επιβάλει η ίδια το δικό της είδος ναυτικού αποκλεισμού στη Βρετανία· κι αναγνωρίζοντας, αφετέρου, ότι οι γερμανικές χερσαίες δυνάμεις δεν είχαν κατά το 1917 τη δυνατότητα να εξαπολύσουν μια μείζονα επιχείρηση στη Δύση ή την Ανατολή. Ως γνωστό, αυτή η πρωτοβουλία δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, και προκάλεσε την είσοδο των Ηνωμένων Πολιτειών στον Πόλεμο με ολέθρια αποτελέσματα για τη Γερμανία και τις άλλες Κεντρικές Δυνάμεις.³¹

Πολύ περισσότερο βέβαια, δεν υπήρχε περίπτωση να διατεθούν γερμανικές ή αυστριακές δυνάμεις στην ανάληψη επιθετικής πρωτοβουλίας στη Μακεδονία, που αποτελούσε τριτεύον μέτωπο. Μόνο η κατάρρευση της ρωσικής πολεμικής προσπάθειας (σταδιακά, μετά την πτώση του τσάρου τον Φεβρουάριο/Μάρτιο του

1917, την αποτυχία της «επίθεσης Κερένσκυ» το καλοκαίρι, και, ιδίως, την έκρηξη της Οκτωβριανής Επανάστασης τον Νοέμβριο του 1917) και η οριστική συνθηκολόγηση των Μπολσεβίκων το πρώτο τρίμηνο του 1918, έδωσε παράταση ζωής στην πολεμική προσπάθεια της Γερμανίας.³² Τότε ήταν που η γερμανική στρατιωτική ηγεσία αποφάσισε να αναλάβει το ρίσκο και να ρίξει και τις τελευταίες γερμανικές εφεδρείες σε μια απέλπιδα, αλλά μάταια, όπως αποδείχθηκε, προσπάθεια να πετύχει αποφασιστική νίκη στο Δυτικό Μέτωπο.

Δόθηκε το γενικότερο πλαίσιο τόσο στο επιχειρησιακό, όσο και, κυρίως, στο στρατηγικό επίπεδο και στο σημείο αυτό μπορεί να ανοίξει μια παρένθεση στη χρονολογική εξιστόρηση. Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να τεθεί το ερώτημα: σε ποιο βαθμό, και για ποιον λόγο, ικανοί κατά τα άλλα στρατιωτικοί και πολιτικές προσωπικότητες, δεν υπολόγισαν ορθά τα δεδομένα της σύγκρουσης και τους στρατιωτικούς συσχετισμούς ισχύος; Ο Μεταξάς, τον Οκτώβριο του 1915, λίγο πριν την κατάρρευση της Σερβίας, είχε καταγράψει τα εξής:

Ἐν τούτοις ἡ [αγγλογαλλική] ἐπίθεσις αὕτη,³³ [...], ἔχει προφανῶς ὡς ἀποτέλεσμα τὸ νὰ συγκρατῆ τὰς γερμανικὰς δυνάμεις ὄχι μόνον τοῦ δυτικοῦ μετώπου εἰς τὰς θέσεις των, ἀλλὰ καὶ τὰς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀπὸ χρησιμοποίησεως των εἰς τὰ θέατρα πολέμου μακρὰν τοῦ κυρίως εὐρωπαϊκοῦ. Μόνον ἐπίθεσις γερμανικὴ ἐν τῷ δυτικῷ μετώπῳ καὶ ἀποφασιστικὴ νίκη αὐτῶν, ἢ τουλάχιστον ὁμοίᾳ τῆς τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου, θὰ καταστήσῃ πράγματι ἐλευθέρως πολὺ μεγάλας γερμανικὰς δυνάμεις δι' οἵανδήποτε χρῆσιν. Ἄλλ' ἔνεκα τῶν λόγων τούτων καὶ ὁ ἐν τῷ δυτικῷ θεάτρῳ τοῦ πολέμου ἀγγλογαλλικὸς στρατὸς συγκρατεῖται ὀλόκληρος ἐν τῷ θεάτρῳ τούτῳ. [...] Ἐν τῷ συνόλῳ, αἱ μέχρι σήμερον ἐπιχειρήσεις τοῦ ἔτους τούτου συνοψίζονται ὡς ἐξῆς: οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Αὐστριακοί, ἀναλαβόντες τὴν ἐπίθεσιν, ἠνάγκασαν τοὺς ἀντιπάλους των παντοῦ νὰ μεταστῶσιν εἰς τὴν ἄμυναν καὶ νὰ περιορισθῶσιν ἕκαστος εἰς τὴν κάλυψιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ χώρας. Τοῦτο τὸ γεγονός εἶναι τὸ αἷτιον δι' ὃ οἱ μὲν Γερμανοὶ ἠδυνήθησαν νὰ διαθέσωσιν ἀρκετάς δυνάμεις διὰ τὴν Βαλκανικὴν, ἐνῶ ἡ Συνεννόησις δυσκολεύεται ν' ἀποσπᾶ καὶ τὰς μικράς, τὰς ὁποίας στέλλει πρὸς τὴν Θεσσαλονικὴν, καὶ οὕτω ἐπέρχεται ἡ καταστροφὴ τῆς μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς Βαλκανίοις ἰσορροπίας ὑπὲρ τῆς γερμανικῆς ομάδος. [...] Οὕτω, ἡ τύχη τῆς Βαλκανικῆς δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἐμμέσως ἐκ τῆς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου ἐν τῇ Εὐρώπῃ ὑπὸ πολιτικὴν ἔποψιν, διότι θὰ ἐπηρεασθῶσιν ἐξ αὐτῆς οἱ ὅροι τῆς εἰρήνης, ἀλλ' ἐξαρτᾶται καὶ ἀμέσως, στρατιωτικῶς, ἐκ τῆς πορείας τοῦ πολέμου εἰς τὰ εὐρωπαϊκὰ ταῦτα θέατρα».³⁴

Και ο Μεταξάς τότε είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κατάλληλη στιγμή μελλοντικής ελληνικής επέμβασης θα ήταν αν συνέτρεχαν οι εξής προϋποθέσεις: α) Ευνοϊκή τροπή των επιχειρήσεων στο Δυτικό Μέτωπο που θα επιτρέψει την αποστολή

ισχυρών συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, β) Εναλλακτικά, κατόπιν σοβαρής γερμανικής ήττας στα κύρια θέατρα επιχειρήσεων, αναγκαστική απομάκρυνση των γερμανικών δυνάμεων από το βαλκανικό μέτωπο, με παράλληλη σοβαρή φθορά του βουλγαρικού στρατού, και γ) αν η κατάσταση στα μέτωπα του Καυκάσου, της Παλαιστίνης και του Ευφράτη είναι τέτοια, ώστε να μη δύναται η Πύλη να μεταφέρει τουρκικές δυνάμεις στο Μακεδονικό Μέτωπο.³⁵ Ήδη πριν το καλοκαίρι του 1918 συνέτρεχαν όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις (εξάλλου οι Τούρκοι δεν απέστειλαν δυνάμεις άξιες λόγου στη Μακεδονία). Αλλά, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, ακόμα και τότε ο εξόριστος στην Κορσική Ιωάννης Μεταξάς, όπως και ο Κωνσταντίνος και οι σύμβουλοί του από την Ελβετία όπου είχαν καταφύγει, ήλπιζαν επιμόνως στην επικράτηση των γερμανικών όπλων στον πόλεμο. Μπορεί λοιπόν ο Μεταξάς, όπως και πολλοί άλλοι αντιβενιζελικοί και ο ίδιος ο βασιλιάς, να μην είχε τη δυνατότητα ή τη διάθεση να αξιολογήσει τους γενικότερους συντελεστές ισχύος που, σε στρατηγικό επίπεδο, αναπόφευκτα επηρέασαν τη διεξαγωγή και την έκβαση ενός ολοκληρωτικού πολέμου, και να ενέμενε στην πίστη του στο αήττητο του γερμανικού στρατού στο πεδίο της μάχης· αλλά, σε πρώτη φάση (περίπου έως και τις αρχές του 1916) είχε τη νηφαλιότητα να προχωρά σε ρεαλιστική αποτίμηση της αμιγώς στρατιωτικής κατάστασης στα διάφορα μέτωπα. Σταδιακά όμως, καθώς ο διχασμός βάθαινε και το μένος κατά του Βενιζέλου και της Αντάντ κλιμακωνόταν, ο ρεαλισμός και η ψυχρή αποτίμηση έδωσαν τη θέση τους σε μια τυφλή σχεδόν πίστη στη Γερμανία.

Οι Γερμανο-Αυστριακοί και οι Βούλγαροι όχι μόνο δεν έδιωξαν τους Συμμάχους (και την Προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου με έδρα τη Θεσσαλονίκη), αλλά ήταν οι πρωτοβουλίες της Αντάντ που οδήγησαν στην απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και των συμβούλων του από τη χώρα (και στη σύλληψη πολλών άλλων). Ακόμα και τότε ο Κωνσταντίνος, από την Ελβετία όπου είχε καταφύγει, παρέμενε αισιόδοξος ότι σύντομα θα μπορούσε να επιστρέψει στην Ελλάδα και στον θρόνο του. Το σχέδιο που είχε επεξεργαστεί με τους Γεώργιο Στρέιτ και Νικόλαο Θεοτόκη (και που υποστήριζε ένθερμα η Σοφία), για την κατατρόπωση του βενιζελισμού και προσωπικά του Βενιζέλου, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ αναλάβει πάλι την πρωθυπουργία της επανενωμένης (αλλά βαθιά διχασμένης) χώρας, ήταν το εξής: συνδυασμός υπονόμευσης του βενιζελικού καθεστώτος -και τελικά ανοικτής εξέγερσης εναντίον του- με ταυτόχρονη εκδήλωση μεγάλης έκτασης γερμανο-βουλγαρικής επίθεσης στο Μακεδονικό Μέτωπο, ικανής να κάμψει την αντίσταση των στρατευμάτων της Αντάντ και των ελληνικών δυνάμεων που μάχονταν στο πλευρό τους.³⁶

Ωστόσο, οι πιθανότητες υλοποίησης των παραπάνω στόχων και προσδοκιών του Κωνσταντίνου και του στενού κύκλου του αναπόφευκτα θα υπονομευόταν από μια σειρά παραγόντων. Πρώτα από όλα, δεν πρέπει παραβλέπεται το γεγονός ότι, όπως είχε πλέον διαμορφωθεί η κατάσταση, τυχόν ευνοϊκή για τις Κεντρικές Δυνάμεις έκβαση του πολέμου θα συνιστούσε σοβαρότατο πλήγμα για την Ελλάδα και τον ελληνισμό (αδυναμία εδαφικής επέκτασης της Ελλάδας -με πιθανή

εξαίρεση τη Βόρεια Ήπειρο· διόγκωση της Βουλγαρίας και επέκτασή της και στην ανατολική Μακεδονία, καθώς και διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με ολέθριες συνέπειες για τους αλύτρωτους ελληνικούς πληθυσμούς).³⁷ Αυτό εν πολλοίς το παραδέχονταν στις κατ' ιδίαν συνομιλίες με Γερμανούς ιθύνοντες και οι ίδιοι οι σύμβουλοι του Κωνσταντίνου. Ήδη πριν τον εξαναγκασμό του τελευταίου σε αποχώρηση από την Ελλάδα κατόπιν του συμμαχικού τελεσιγράφου της 29ης Μαΐου 1917 [π.η.], οι όποιες γερμανικές υποσχέσεις (που ουδέποτε άλλωστε είχαν λάβει τη μορφή ρητής εγγύησης) της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας, είχαν ξεπεραστεί από τις εξελίξεις.³⁸

Πέρα από αυτό, σημαντικές αντικειμενικές δυσκολίες έμελε να διαφεύσουν τις ελπίδες του Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντός του. Ένα σημαντικό πρόβλημα υπήρξε η δυσκολία της Γερμανίας, μακράν του ισχυρότερου εταίρου των Κεντρικών Δυνάμεων, να συγκεράσει τις δικές της επιδιώξεις στα Βαλκάνια (και την Εγγύς Ανατολή) με τους πολεμικούς στόχους των συμμάχων της. Έντονος ήταν ο ανταγωνισμός και οι τριβές με την Αυστροουγγαρία, καθώς Βερολίνο και Βιέννη είχαν σημαντικές διαφωνίες σχετικά με την μεταπολεμική πολιτική και οικονομική αναδιάρθρωση της νοτιοανατολικής Ευρώπης, με επίκεντρο τις διμερείς τους σχέσεις και το μέλλον της Σερβίας, της Ρουμανίας, της Αλβανίας και του Μαυροβουνίου. Δεν έλειπαν οι τριβές και μεταξύ της Γερμανίας, τόσο με τη Βουλγαρία, όσο και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και ο ανταγωνισμός και η καχυποψία ανάμεσα στη Σόφια και την Κωνσταντινούπολη, με τις δύο κυβερνήσεις να εγείρουν αξιώσεις η μία εναντίον της άλλης. Στην προσπάθειά της να εξυπηρετήσει τους δικούς της μεγαλόπνοους στόχους στην περιοχή αλλά και να διατηρήσει λεπτές ισορροπίες μεταξύ των συμμάχων της, ώστε να διατηρήσει αρραγή τη συμμαχία, η γερμανική ηγεσία αναπόφευκτα έτεινε σε εντεινόμενο βαθμό να εξευμενίσει τη Βουλγαρία μέσω της *de facto*, σε πρώτη φάση, αποδοχής των βουλγαρικών βλέψεων όχι μόνο στην κατεχόμενη ελληνική ανατολική Μακεδονία, αλλά, στο μέλλον, ακόμα και στη Θεσσαλονίκη.³⁹

Συνεπώς, το Βερολίνο μόνο τυπικά δεν εγκατέλειψε τον Κωνσταντίνο και τις όποιες προηγούμενες γερμανικές δεσμεύσεις απέναντί του. Άλλωστε, στη δεδομένη συγκυρία ο Κωνσταντίνος και η Σοφία δεν θα έπρεπε να προσβλέπουν στους δυναστικούς δεσμούς με τον κáιζερ. Με την πάροδο του χρόνου, από την επαύριον ήδη της έκρηξης του Μεγάλου Πολέμου, ο Γουλιέλμος ετίθετο σταδιακά στο περιθώριο: όχι μόνο επί της ουσίας, αφού ολοένα και περισσότερο μόνο τυπικά συμμετείχε στη διαδικασία χάραξης της γερμανικής πολιτικής, αλλά υπονομευόταν ακόμα και ρόλος του ως σύμβολο. Η πτώση πρώτα του Φάλκενχαϊν, και, τον Ιούλιο του 1917, και του καγκελάριου Theobald von Bethmann-Hollweg (Μπέτμαν-Χόλβεγκ) κατ' απαίτηση των Χίντεμπουργκ και Λούντεντορφ, επιτάχυνε αυτή τη διαδικασία.⁴⁰ Και η αλήθεια είναι, ότι ο Λούντεντορφ, ο ισχυρός άντρας της Γερμανίας από το φθινόπωρο του 1916 έως και τον Οκτώβριο του 1918, μηδαμινό ενδιαφέρον θα επεδείκνυε στα συμφέροντα του Κωνσταντίνου και της Σοφίας -τόσο από χαρακτήρα,

όσο και εξαιτίας των προτεραιοτήτων της γερμανικής πολεμικής προσπάθειας στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού πολέμου. Έτσι, ήδη από το καλοκαίρι του 1917 τασσόταν υπέρ των βουλγαρικών θέσεων αναφορικά με το μέλλον της ανατολικής Μακεδονίας (μάλιστα με αυτή την άποψη συντάχθηκε και ο κάιζερ).⁴¹ Συνεπώς, πολιτικά το πρόγραμμα του εξόριστου βασιλικού ζεύγους ήταν χρεοκοπημένο. Αν γύριζε πίσω στην Ελλάδα κατόπιν μιας νίκης των Κεντρικών Δυνάμεων, η πολιτεία του πιθανότατα θα είχε στιγματιστεί από την απώλεια μεγάλου μέρους της ελληνικής Μακεδονίας προς όφελος μιας υπερδιογκωμένης γεωγραφικά Βουλγαρίας.

Ούτως ή άλλως όμως, η αισιοδοξία και οι προσδοκίες του Κωνσταντίνου και του κύκλου του για τη διά των όπλων συντριβή των δυνάμεων της Αντάντ και του βενιζελισμού δε βασιζόνταν, όπως ήδη έχουμε προαναφέρει, σε ρεαλιστική αποτίμηση της στρατιωτικής ισορροπίας και των δυνατοτήτων των Κεντρικών Δυνάμεων τόσο συνολικά, όσο και, ειδικότερα, στο Μακεδονικό Μέτωπο. Αμέσως μετά την πτώση του κωνσταντινικού καθεστώτος και την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, η βουλγαρική ηγεσία βολιδοσκοπήσε το Βερολίνο (αλλά και τη Βιέννη) περί της πιθανότητας εξαπόλυσης ισχυρής επίθεσης στο Μακεδονικό Μέτωπο με κατεύθυνση τη Θεσσαλονίκη. Ο άμεσος στρατιωτικός αντικειμενικός σκοπός της επιχείρησης θα ήταν η κατανίκηση των δυνάμεων της Αντάντ, πριν προλάβει η κυβέρνηση Βενιζέλου να προχωρήσει σε επιστράτευση και συγκρότηση αξιόμαχου στρατεύματος. Απώτερος πολεμικός στόχος μιας τέτοιας επιχείρησης θα ήταν, ει δυνατόν, η οριστική εκδίωξη των δυνάμεων της Αντάντ και η κατάληψη και της κεντρικής Μακεδονίας με τη Θεσσαλονίκη. Ειδάλλως, έστω η επέκταση της βουλγαρικής κατοχής και η προσάρτηση των κατεχόμενων ελληνικών εδαφών.

Ωστόσο, τόσο η τρίτη OHL όσο και η αυστριακή στρατιωτική ηγεσία απέρριψαν την ιδέα συμμετοχής γερμανικών και αυστριακών στρατευμάτων σε μια τέτοια επίθεση. Ούτε οι απαραίτητες δυνάμεις και εφεδρείες υπήρχαν, ούτε το μέτωπο εκείνο αποτελούσε προτεραιότητά τους. Ο Λούντεντορφ δεν απέρριψε επί της αρχής την ιδέα εκδήλωσης μιας τέτοιας επίθεσης, υπό την προϋπόθεση όμως ότι θα την αναλάμβαναν βουλγαρικές δυνάμεις. Η άρνηση της Γερμανίας (πρωτίστως) αλλά και της Αυστροουγγαρίας να συνδράμουν σε μια μείζονα επίθεση εναντίον των Συμμάχων στο Μακεδονικό Μέτωπο αποθάρρυνε τη βουλγαρική πλευρά.⁴² Οι βουλγαρικές δυνάμεις δεν επαρκούσαν ώστε να εξαπολύσουν μια μεγάλη επιθετική επιχείρηση δίχως την επικουρία ισχυρών γερμανο-αυστριακών δυνάμεων. Ως εκ τούτου, περιέπεσαν σε αδράνεια, η οποία, σε συνδυασμό με τη γενικότερη κόπωση στο μέτωπο αλλά και την εξάντληση στα μετόπισθεν από την ήδη διετή πολεμική προσπάθεια και την αυξανόμενη έλλειψη τροφίμων και άλλων βασικών αγαθών, θα οδηγούσε στη διάβρωση του ηθικού και της μαχητικής ικανότητας του βουλγαρικού στρατού. Το ήδη ανεπαρκές σιδηροδρομικό δίκτυο άρχισε να εμφανίζει σημάδια κατάρρευσης. Εξίσου σημαντικό ήταν το γεγονός ότι, όπως και στη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, γιγαντώνονταν οι αντιδράσεις στη συνέχιση

του πολέμου και το καθεστώς του Φερδινάνδου άρχισε να αντιμετωπίζει μείζονα κρίση νομιμοποίησης.⁴³

Εν τω μεταξύ, οι Σύμμαχοι προχώρησαν σε περιορισμένης έκτασης επιχειρήσεις στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά το διάστημα Αυγούστου-Οκτωβρίου 1917. Παρά τις κατά τόπους επιτυχίες δεν επιτεύχθηκε κάποια σημαντική νίκη, και στο τέλος του φθινοπώρου τα συμμαχικά στρατεύματα άρχισαν να προετοιμάζονται επιμελώς για αμυντικό αγώνα. Η οριστική κατάρρευση του ρωσικού μετώπου μετά την έκρηξη της Οκτωβριανής Επανάστασης και την έναρξη ειρηνευτικών συνομιλιών ανάμεσα στους Μπολσεβίκους και τη Γερμανία, αλλά και η συνθηκολόγηση και των υπολειμμάτων του ρουμανικού στρατού, απελευθέρωσαν πάνω από εβδομήντα γερμανικές και αυστριακές μεραρχίες -κάποιες εκ των οποίων μπορούσαν ενδεχομένως να διατεθούν στο Μακεδονικό Μέτωπο- καθώς και βουλγαρικές δυνάμεις. Παράλληλα, βέβαια, προχωρούσε η ανασυγκρότηση και η σημαντική αριθμητική ενίσχυση του ελληνικού στρατού, που μαχόταν στο πλευρό των Συμμάχων.⁴⁴ Εξίσου σημαντική εξέλιξη με θετικές επιπτώσεις υπήρξε η απομάκρυνση του Γάλλου στρατηγού Maurice Sarrail (Σαράιγ) από τη θέση του διοικητή των Συμμαχικών Στρατευμάτων της Ανατολής (δηλαδή του Μακεδονικού Μετώπου). Ο απότομος χαρακτήρας του και οι βίαιες μέθοδοί του, αλλά και η ανεπάρκειά του, σε επιχειρησιακό επίπεδο, ως στρατιωτικός διοικητής, υπονόμειαν τις προοπτικές συμμαχικής νίκης στο μέτωπο αυτό.⁴⁵ Αντικαταστάτης του Σαράιγ υπήρξε ο Adolphe Guillaumat (Γκιγιωμά), ο οποίος με τη σειρά του αντικαταστάθηκε από τον Franchet d'Espèrey (Ντ' Εσπεραί) τον Ιούνιο του 1918.

Τελικά δεν εκδηλώθηκε κάποια σημαντική επίθεση από πλευράς των Κεντρικών Δυνάμεων, παρά μόνο περιορισμένης έκτασης βουλγαρικές επιχειρήσεις που αποκρούστηκαν (κατά το διάστημα Ιανουαρίου - Απριλίου 1918).⁴⁶ Παρά τους σχετικούς φόβους των Συμμάχων και της κυβέρνησης Βενιζέλου, ούτε η τρίτη OHL, ούτε η αυστριακή στρατιωτική ηγεσία απέστειλαν ενισχύσεις στο Μακεδονικό Μέτωπο. Ο Λούντεντορφ αποφάσισε να αδράξει το «παράθυρο ευκαιρίας» που είχε φανεί να ανοίγει μετά τη συνθηκολόγηση των Μπολσεβίκων, για να εξαπολύσει μια σειρά επιθέσεων με το σύνολο σχεδόν του γερμανικού στρατού στο Δυτικό Μέτωπο, σε μια προσπάθεια να συντρίψει τις αγγλο-γαλλικές δυνάμεις πριν καταφτάσει ο κύριος όγκος των αμερικανικών στρατευμάτων στην Ευρώπη. Ενώ ο αυστρουγγρικός στρατός είχε ήδη φτάσει τα όρια της αντοχής του, είχε μειωμένη μαχητική ικανότητα, και πάντως ενίσχυσε το ιταλικό μέτωπο.⁴⁷

Το 1918, ενόψει της τελικής γερμανικής επίθεσης στο Δυτικό Μέτωπο αλλά και της εξάντλησης των υλικών και ανθρώπινων εφεδρειών της Γερμανίας, η γερμανική στρατιωτική ηγεσία μείωσε στο ελάχιστο την οικονομική και στρατιωτική αρωγή προς τη Βουλγαρία άφησε ελάχιστες δυνάμεις στο Μακεδονικό Μέτωπο. Έως το καλοκαίρι του 1918, παραμονές της εξαπόλυσης της συμμαχικής επίθεσης εναντίον των Βουλγάρων, βρισκόνταν στο Μακεδονικό Μέτωπο μόλις δύο γερμανικά

τάγματα (παρέμεναν επίσης και δύο αυστριακές μεραρχίες και άλλες μονάδες).⁴⁸ Δυνατότητες άμεσης ενίσχυσης των βουλγαρικών δυνάμεων με γερμανικές μονάδες και οπλισμό ή και πυρομαχικά και εφόδια δεν υπήρχαν, αν οι Βούλγαροι αντιμετώπιζαν το φάσμα της ήττας.⁴⁹ Σε συνδυασμό με τη ραγδαία πτώση του ηθικού και την εξάντληση των Βουλγάρων (τόσο στο μέτωπο, όσο και στα μετόπισθεν),⁵⁰ ήταν χιμαιρική κάθε σκέψη για ανάληψη επιθετικών επιχειρήσεων εναντίον των Συμμάχων (ή έστω και η εξαπόλυση αντεπίθεσης). Αντιθέτως, πλέον οι δυνάμεις της Αντάντ είχαν υψηλό ηθικό, βρίσκονταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση από πλευράς οπλισμού και υλικού και ήταν ενισχυμένες και με ελληνικά στρατεύματα.⁵¹ Έτσι, εξαπέλυσαν γενική επίθεση στις 2/15 Σεπτεμβρίου και πολύ σύντομα κατήγαγαν σημαντικές νίκες στο Μακεδονικό Μέτωπο,⁵² συμβάλλοντας σημαντικά στη γενικότερη επικράτηση των Συμμάχων επί των Κεντρικών Δυνάμεων.

Συμπεράσματα

Ευρισκόμενος εξόριστος στην Κορσική ο Μεταξάς έγραφε στις 4/17 Νοεμβρίου 1917:

Δέν υπάρχει δύναμις έν τῷ κόσμῳ τούτῳ ίκανή νά μεταβάλη τὸ ὄτι οἱ μὲν Σύμμαχοι τῆς Συνεννοήσεως ἀγωνίζονται εἰς τὴν περιφέρειαν, τὰ δὲ κεντρικὰ Κράτη εἰς τὸ κέντρον. Πῶς δύναται νά υπάρξῃ μεταξὺ τῶν ἀγωνιζομένων εἰς τὴν περιφέρειαν ἄλλη ἐνότης ἐνεργείας παρὰ ὃ ἀγών, ἐκεῖ ὅπου ὃ καθεὶς εὐρίσκεται;⁵³

Εδώ αξίζει να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις στις παραπάνω (και σε άλλες ανάλογες) εκτιμήσεις του Μεταξά. Πράγματι, το γεγονός ότι η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία βρίσκονταν στο κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου, και συνεπώς, ιδίως οι Γερμανοί, μπορούσαν να μεταφέρουν γρήγορα δυνάμεις και υλικό από το ένα μέτωπο σε άλλο, αποτέλεσε σημαντικό πλεονέκτημα. Όμως, δεν πρέπει να παραβλέπεται το ότι αποτέλεσε πλεονέκτημα επειδή οι Κεντρικές Δυνάμεις βρίσκονταν περικυκλωμένες από εχθρικές -και, αθροιστικά, υλικά υπέρτερες- δυνάμεις. Πρώτα από όλα λοιπόν, η γεωγραφική θέση των Κεντρικών Δυνάμεων τις καθιστούσε ευάλωτες στον ναυτικό αποκλεισμό και γενικότερα σε κάθε είδος οικονομικού πολέμου. Στην εποχή του -μακροχρόνιου- ολοκληρωτικού πολέμου, η παραπάνω πραγματικότητα βάρυνε αποφασιστικά την πλάστιγγα προς όφελος των Συμμάχων. Επίσης, δεν πρέπει και να υπερτιμώνται τα οφέλη που απολάμβαναν στον κατά ξηρά (και αέρα) πόλεμο η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία από τη γεωγραφική τους θέση. Για παράδειγμα, το πλεονέκτημα της ταχείας μεταφοράς δυνάμεων από το ένα μέτωπο στο άλλο, ανάλογα με τις ανάγκες της συγκυρίας, ήταν ευθέως ανάλογο με την ποιότητα του συγκοινωνιακού (πρωτίστως σιδηροδρομικού) δικτύου σε κάθε μέτωπο -και στο Μακεδονικό Μέτωπο το συγκοινωνιακό δίκτυο ήταν ανεπαρκέστατο. Επίσης, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως

προς το τέλος του πολέμου (όταν και είχαν αναπτυχθεί περισσότερο τα ανάλογα μέσα), ο γερμανικός στρατός υστερούσε δραματικά σε μηχανοκίνηση, ενώ υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις ακόμα και σε ζώα (άλογα, μουλάρια κλπ). Ακόμα περισσότερες ανάλογες ελλείψεις είχαν οι στρατοί των υπόλοιπων Κεντρικών Δυνάμεων.

Επίσης, η γεωγραφική θέση των γερμανικών αυτοκρατοριών υποβοηθούσε τη διεξαγωγή πρωτίστως των αμυντικών τους επιχειρήσεων, ή έστω επιθέσεων με σχετικά περιορισμένης σημασίας στρατηγικούς σκοπούς.⁵⁴ Όμως, στην πραγματικότητα, η Γερμανία (και συνεπώς, συνολικά ο υπό τη Γερμανία συνασπισμός) μπορούσε να κερδίσει τον πόλεμο μόνο αν κατανικούσε τους Συμμάχους στο Δυτικό Μέτωπο -ιδίως όσο Γαλλία, Βρετανία, και τελικά και οι ΗΠΑ δεν ήταν πρόθυμες για μια συμβιβαστική ειρήνη με σχετικά ευνοϊκούς για τη Γερμανία όρους. Ολοκληρωτική νίκη όμως στο Δυτικό Μέτωπο αποδείχθηκε ανέφικτος στόχος, ακόμα και μετά την έκλειψη του ρωσικού κολοσσού. Από την άλλη, ωστόσο, δεν ίσχυε και το αντίστροφο: για τη Γερμανία και συνολικά για τις Κεντρικές Δυνάμεις, ο πόλεμος μπορούσε να χαθεί -όπως και έγινε- αν κατέρρεαν και τα άλλα μέτωπα στην Ευρώπη, καθώς ήττα των συμμάχων της Γερμανίας θα οδηγούσε και σε γερμανική ήττα.⁵⁵ Από το 1916 (με αποκορύφωμα το τελευταίες εκατό ημέρες του πολέμου) οι Κεντρικές Δυνάμεις δέχθηκαν κατά καιρούς πολλαπλά και ταυτόχρονα πλήγματα, διαψεύδοντας τον παραπάνω ισχυρισμό του Μεταξά ότι δεν «δύναται να υπάρξει μεταξύ των αγωνιζομένων εις την περιφέρειαν άλλη ένότης ενεργείας». Ήταν άλλωστε η κατάρρευση του Μακεδονικού Μετώπου που κατέδειξε, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, το ευάλωτο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Αυστροουγγαρίας και της ίδιας της Γερμανίας, οι οποίες ήταν ευάλωτες από τα νότια. Αυτή η εξέλιξη προκάλεσε στη δεδομένη συγκυρία τον κλονισμό της γερμανικής στρατιωτικής ηγεσίας, θέτοντας έτσι σε κίνηση τη διαδικασία για τη συνθηκολόγηση και της ίδιας της Γερμανίας.

Όλες οι παραπάνω αδήριτες πραγματικότητες δεν ελήφθησαν υπόψη από τους τότε διαμορφωτές της ελληνικής στρατιωτικής στρατηγικής (Κωνσταντίνο, Δούσμανη, Μεταξά). Εκείνοι, πέραν της κλίσης τους προς τη Γερμανία, έτειναν να προβαίνουν σε ευρύτερες εκτιμήσεις για την πορεία του πολέμου βασιζόμενοι κυρίως σε «τεχνικής» φύσης ζητήματα (όπως οι δυνατότητες χρήσης εσωτερικών γραμμών από τον γερμανικό στρατό), ή στην εδραία πίστη τους στην ανωτερότητα του γερμανικού στρατού. Επίσης, οι ίδιοι, όπως και οι άλλοι στενοί συνεργάτες και σύμβουλοι του στέμματος, εκτιμούσαν ότι η υποτιθέμενη υπεροχή του γερμανοπρωσικού αυταρχικού μοντέλου διακυβέρνησης και διαχείρισης θα οδηγούσε σχεδόν αναπόδραστα στην επικράτηση των γερμανικών αυτοκρατοριών. Ως προς όλες αυτές τις εκτιμήσεις τους διαψεύστηκαν πλήρως. Αποδείχθηκε περίτρανα η αδυναμία του παραπάνω «μοντέλου» (και πρωτίστως του κάιζερ και της εκάστοτε OHL) να συντονίσει αποτελεσματικά την πολεμική προσπάθεια της Γερμανίας και των συμμάχων της σε συνθήκες ολοκληρωτικού πολέμου και να χαράξει και εφαρμόσει μια αποτελεσματική στρατηγική.⁵⁶ Αποτέλεσμα ήταν, από το 1917 και

εξής το γερμανικό καθεστώς να αντιμετωπίσει κλιμακούμενη κρίση νομιμοποίησης, η οποία επιτάχθηκε το καλοκαίρι του 1918 από την κατακόρυφη πτώση του ηθικού, τη μερική διασάλευση της πειθαρχίας του γερμανικού στρατού και την ήττα στο πεδίο της μάχης. Ανάλογα φαινόμενα (και σε ακόμα μεγαλύτερη έκταση) εμφανίστηκαν στους πολύ πιο αδύναμους εταίρους του Βερολίνου. Η υπεροχή λοιπόν του γερμανικού στρατού σε τακτικό και επιχειρησιακό επίπεδο καθ' όλη σχεδόν την περίοδο του πολέμου δεν αρκούσε να οδηγήσει τη Γερμανία και τους συμμάχους της στη νίκη.

Η απόφαση για την έξοδο ή όχι της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν αναμφίβολα μια εξαιρετικά κρίσιμη απόφαση. Ήταν εύλογο να υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις για την ακολουθητέα στρατηγική, καθώς και δισταγμοί και αμφιταλαντεύσεις από τους Έλληνες διαμορφωτές πολιτικής. Μάλιστα, μετά τη συντριβή της Σερβίας και της Ρουμανίας το 1915 και 1916, το στέμμα και οι πιο ένθερμοι υποστηρικτές της ουδετερότητας θα μπορούσαν να αισθάνονται και δικαιωμένοι. Βέβαια, μπορεί να διατυπωθεί και το αντεπιχείρημα ότι, αφενός δεν μπορεί να εκτιμηθεί ποια θα ήταν η έκβαση των συγκεκριμένων εκστρατειών, αν τότε και η Ελλάδα είχε εξέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και αφετέρου, ότι αμφότερα τα δύο αυτά κράτη ενισχύθηκαν υπέρμετρα την επαύριον της λήξης του πολέμου και της συμμαχικής νίκης, οπότε τελικά αποζημιώθηκαν για την επιλογή τους.

Ωστόσο, το βασικό ερώτημα είναι αν η πολιτική της ουδετερότητας ήταν τελικά εφικτή και ρεαλιστική επιλογή, ιδίως μετά την έξοδο και της Βουλγαρίας στον πόλεμο το φθινόπωρο του 1915 και οπωσδήποτε μετά την κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας σχεδόν ένα έτος αργότερα. Αποδείχθηκε ότι όχι μόνο ήταν εθνικά επιζήμια, αλλά και μη ρεαλιστική, αφού η Ελλάδα δεν μπορούσε να αποτρέψει την επέμβαση των Συμμάχων και την στρατιωτική κατάληψη εδαφών της, όπως λόγου χάριν της Λήμνου, της Κέρκυρας, της κεντρικής Μακεδονίας. Εξάλλου, από τα τέλη του 1915 και εξής, η αναγωγή της Βουλγαρίας σε προμαχώνα του γερμανικού παράγοντα στη Βαλκανική προδίκαιζε και την εδαφική της επέκταση και εν γένει ενίσχυσή της σε βάρος της Ελλάδας, σε περίπτωση επικράτησης των Κεντρικών Δυνάμεων (ή και συνομολόγησης συμβιβαστικής ειρήνης). Το Βερολίνο και η Βιέννη προόριζαν τη Ρουμανία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και όχι την Ελλάδα, ως αντίβαρα μιας ενισχυμένης Βουλγαρίας. Και, σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή που η Ελλάδα, έστω και κατόπιν της ωμής συμμαχικής παρέμβασης, εξήλθε επισήμως στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1917, οι απόπειρες υπονόμησης της ελληνικής (και εν γένει συμμαχικής) πολεμικής προσπάθειας αυτονόητα δεν εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της Ελλάδας και του ελληνισμού. Συνολικά λοιπόν, μπορεί να διατυπωθεί το συμπέρασμα ότι ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του είχαν υιοθετήσει μια σχετικά λιγότερο ριψοκίνδυνη πολιτική (μέχρι το 1916) σε σύγκριση με τον Βενιζέλο, αλλά ο τελευταίος είχε αξιολογήσει ακριβέστερα και επιτυχέστερα τις διεθνοπολιτικές και γεωστρατηγικές συνθήκες που επικρατούσαν ή διαμορφώνονταν.

Σημειώσεις

1. Ήδη από τον Αύγουστο του 1914 ο υπαρχηγός του επιτελείου Ιωάννης Μεταξάς εξέφραζε την ελπίδα νίκης της Γερμανίας και είχε ταχθεί κατά της εμπλοκής της Ελλάδας στον πόλεμο. Ο τότε υπουργός Εξωτερικών και στενός σύμβουλος του Κωνσταντίνου, Γεώργιος Στρέιτ, διακήρυττε την κοινότητα συμπερόντων των γερμανικών δυνάμεων με την Ελλάδα στην αντιμετώπιση του «σλαυισμού» και ιδίως της Βουλγαρίας (η οποία βέβαια τελικά συμπαράταχτηκε με τις Κεντρικές Δυνάμεις). Από την πρώτη στιγμή όμως ανέδειξε και το ζήτημα «των εύτυχων οικογενειακών δεσμών οΐτινες ύφίστανται μεταξύ των δύο αλλών». Γεώργιος Στρέιτ, *Ημερολόγιον - Άρχειον*, τ. 1 (Αθήναι 1964), 24-25, 27, 33, 67-68. Αξίζει επίσης εδώ να παρατεθεί και το συμπέρασμα στο οποίο είχε καταλήξει ήδη το φθινόπωρο του 1913 ο Γουλιέλμος Β΄, δηλαδή ότι, σε περίπτωση ευρωπαϊκού πολέμου, η Ελλάδα θα συντασσόταν με το στρατόπεδο των γερμανικών αυτοκρατοριών. Ενώ αναγνώριζε ότι η κοινή γνώμη έτρεφε φιλογαλλικά και όχι φιλογερμανικά αισθήματα εκτιμούσε ότι «τώρα μετά τη νίκη [στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο] ο βασιλιάς [Κωνσταντίνος Α΄] έχει τη δυνατότητα να κάνει ό,τι επιθυμεί στη χώρα του. Θα εφαρμόσει την πολιτική που εκείνος θέλει». Παρατίθεται στο John Röhl, *Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900-1914* (Cambridge & New York 2014), 948.
2. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα 2015), 37-38. Ενδεικτική των πεποιθήσεων του στενού κύκλου των γερμανόφιλων -που πρέπει να διαχωρίζονται, τουλάχιστον στην πρώτη φάση του Διχασμού, από τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς, πολλοί εκ των οποίων επιθυμούσαν τη σύμπραξη της Ελλάδας με την Αντάντ- υπήρξε η πρόταση του πρώην πρωθυπουργού Γεώργιου Θεοτόκη την επαύριον της επικράτησης του Βενιζέλου στις εκλογές του Μαΐου 1915 (π.η.) για επιβολή δικτατορίας, ώστε να μην αναλάβει εκ νέου τη διακυβέρνηση της χώρας ο Βενιζέλος. Την ίδια στιγμή, ο Κωνσταντίνος διατύπωνε τη θέση ότι ο ίδιος είχε ιδιαίτερη ευθύνη (και εξουσία) «ενώπιον του Θεού και της Ιστορίας» για να καθορίσει τις τύχες του λαού και της χώρας. Ταυτόχρονα, εμφανιζόταν ήδη πεπεισμένος για την τελική επικράτηση της Γερμανίας και των συμμάχων της.
3. Βλέπε σχετικά και Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς τοῦ 1910-1920*. Ἱστορικὴ Μελέτη, τ. Α΄ (Αθήνα 1931), 315.
4. Hew Strachan, *The First World War* (New York & London 2003), 159· Peter Hart, *Gallipoli* (London 2011), 387· Robert Doughty, *Pyrrhic Victory: French Strategy and Operations in the Great War* (Cambridge, MA & London 2008), 108, 216-217, 221.
5. Ενδεικτικά, βλέπε Μαυρογορδάτος (σημ. 2), 62-71.
6. Gerhard Neiberg, *Fighting the Great War: A Global History* (Cambridge, MA, & London 2004), 107-110.
7. Βέβαια, ήδη από τα τέλη Νοεμβρίου του 1915 ο ίδιος ο Κάιζερ είχε εκμυστηρευθεί στον Αυστριακό υπουργό Εξωτερικών ότι «επιθυμεί να τερματίσει την αγγλική [sic] “ισορροπία ισχύος” [στην Ευρώπη] και, σε μικρότερο βαθμό, στα Βαλκάνια, με τη Βουλγαρία να καθίσταται η κυρίαρχη δύναμη». Παρατίθεται στο Röhl (σημ. 1), 1138.
8. George B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917* (Thessaloniki 1974), 278-299, 308-318.
9. Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η κυβέρνηση Σκουλούδη και οι ελληνοσομμαχικές προστριβές», στο: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ΄ (Αθήνα 1978), 31-34.
10. David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War* (London 2004), 130.
11. Αυτή υπήρξε η δεύτερη OHL. Η πρώτη, υπό τον Helmuth von Moltke (Μόλτκε) τον νεότερο, διήρκεσε λιγότερο από τρεις μήνες (Αύγουστος-Οκτώβριος 1914, αν και ο Φάλκενχαϊν είχε ανεπισήμως αντικαταστήσει τον Μόλτκε ήδη από τα μέσα Σεπτεμβρίου 1914). Τον Φάλκενχαϊν αντικατέστησε τον Αύγουστο του 1916 το δίδυμο Paul von Hindenburg (Χίντεμπουργκ) και Erich Ludendorff (Λούντεντορφ). Εκείνοι αποτέλεσαν την τρίτη OHL (Αύγουστος 1916-Νοέμβριος 1918, αν και ο Λούντεντορφ απομακρύνθηκε τον Οκτώβριο του 1918), η οποία σύντομα εξελίχθηκε σε *de facto* δικτατορία που ανέλαβε τον έλεγχο και τον συντονισμό όλων των πτυχών της γερμανικής πολεμικής προσπάθειας στο μέτωπο και τα μετόπισθεν και χαράσσοντας την υψηλή πολιτική του Β΄ Ράιχ.
12. Neiberg (σημ. 6), 94, 158-159.
13. Leon (σημ. 8), 350-351. Συνεπώς, είναι προβληματικό και το επιχείρημα του Βίκτωρα Δούσμανη ότι ο εκστρατεύσας στα Βαλκάνια «γερμανοαυστριακός στρατός» θα κατέστρεφε με ευκολία και τον ελληνικό στρατό και τις δυνάμεις της Αντάντ τον χειμώνα του 1915-16. Βλέπε Βίκτωρ Δούσμανης, *Άπομνημονεύματα: Ἱστορικαὶ σελίδαι τὰς ὁποίας ἔζησα* (Αθήνα 1946), 154-155.
14. General von Falkenhayn, *The German General Staff and its Decisions, 1914-1916* (New York 1920), 214-216· Βεντήρης, τ. Β΄ (σημ. 3), 77-78.

15. Strachan (σημ. 4), 160.
16. Cyril Falls, *Military Operations, Macedonia: From the Outbreak of War to the Spring of 1917* (London 1933), 50-84.
17. Ενδεικτικά, Lawrence Sondhaus, «Planning for the Endgame: The Central Powers, September 1916–April 1917», στο: Ian F. W. Beckett (ed.), *1917: Beyond the Western Front* (Leiden & Boston 2009), 1-24. Είναι χαρακτηριστικό ότι, από τα τέλη του 1915 έως τους πρώτους μήνες του 1916, Φάλκενχαϊν και Χέτζεντορφ είχαν διακόψει κάθε επικοινωνία, και δεν ενημέρωσαν αλλήλους για τα πολεμικά τους σχέδια του 1916.
18. Για τις βουλγαρικές ωμότητες, βλέπε ενδεικτικά: Νικόλαος Ρουδομέτωφ, *Τετράδια Βουλγαρικής Κατοχής: Ανατολική Μακεδονία 1916-18* (Καβάλα 2008)· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος: Δοξάτο Δράμας, 1912-1946* (Αθήνα 2014), 139-169.
19. Μαυρογορδάτος (σημ. 2), 86, 89-92.
20. Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918* (London 2015), 277-329.
21. Lawrence Sondhaus, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War* (Cambridge 2014), 204-239· Richard Gough, *The Great War at Sea 1914-1918* (Edinburgh 2000), 289-290, 297.
22. Ο αποκλεισμός συνέβαλε καθοριστικά, μαζί με άλλους παράγοντες (ενδεικτικά, τη διακοπή των προπολεμικών εμπορικών συναλλαγών των Κεντρικών Δυνάμεων με τα κράτη της Αντάντ, αλλά και τις διαχειριστικές αδυναμίες των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών σε Γερμανία και Αυστροουγγαρία) στην υπονόμηση της γενικότερης πολεμικής προσπάθειας των Κεντρικών Δυνάμεων. Paul Kennedy, «The war at sea», στο: Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*, vol. I (Cambridge & New York 2014), 321-348· Alan Kramer, «Blockade and Economic Warfare», στο: Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*, vol. II (Cambridge & New York 2014), 460-489.
23. Stevenson (σημ. 10), 171-172· Norman Stone, *The Eastern Front 1914-1917* (London & New York 1998), 249-260, 273-274.
24. Α. Ρωμάνος (Παρίσι) προς Αλ. Ζαΐμη, αρ. πρωτ. 702, 26 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1916, Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (εφεξής ΔΙΑΥΕ), Α/5/Π· επίσης, Γ.Π. Κουρνούτος (επιμ.), *Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου. Αί άναμνήσεις του έκ τής ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Έλευθερίου Βενιζέλου όπως τήν έζησε (1914-1922)*, τ. 1 (Αθήνα 1946), 155-160· Βεντήρης (σημ. 14), 162.
25. Neiberg (σημ. 6), 206-207.
26. Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Επίτομη Ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα 1993), 114-116.
27. Ήδη από το 1914-15 η Αντάντ υπερείχε σαφώς έναντι των Κεντρικών Δυνάμεων στη σύγκριση του συνολικού ΑΕΠ, της πληθυσμιακής βάσης, της βιομηχανικής παραγωγής και δυναμικού, και κυρίως χάρη στη Βρετανία των υπερπόντιων περιουσιακών στοιχείων, του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της ναυτιλίας. Η κατάρρευση της ρωσικής πολεμικής προσπάθειας αντισταθμίστηκε από την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο. Βλέπε ενδεικτικά, Niall Ferguson, *The Pity of War* (London 1998), 248-254.
28. Robin Prior, «1916: Impasse», στο: Jay Winter, vol. I (σημ.20), 89-109.
29. Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918* (London & New York 2014), 115-116· Stevenson (σημ. 10), 130, 162.
30. Albrecht Ritschl, «The pity of peace: Germany's economy at war, 1914–1918 and beyond» 41-76 και Max-Stephan Schulze, «Austria-Hungary's economy in World War I», 77-111, αμφότερα στο: Stephen Broadberry - Mark Harrison (eds.), *The Economics of World War I* (Cambridge & New York 2005)· Herwig (σημ. 27), 269-295.
31. Michael S. Neiberg, «1917: Global War», στο: Jay Winter, vol. I (σημ. 20), 110-132· Adam Tooze, *The Deluge: The Great War and the Remaking of Global Order* (London & New York 2015), 57-58.
32. Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917-1923* (London & New York 2015), 28-31, 35-43.
33. Ενοοεί τις αγγλογαλλικές επιθέσεις του φθινοπώρου 1915 στην Καμπανία και το Αρτουά.
34. Χρήστος Χριστίδης (επιμ.), *Ιωάννη Μεταξά. Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Β' (Αθήνα 2005), 433-439. Πρέπει να σημειωθεί ότι τον Οκτώβριο του 1915, σε παρόμοια συμπεράσματα με εκείνα του Μεταξά είχε καταλήξει και μελέτη υποβληθείσα στο βρετανικό Υπουργείο Πολέμου με τίτλο: An Appreciation of the Existing Situation in the Balkans and the Dardanelles, with Remarks as to the Relative Importance of this Situation with Regard to the General Conduct of the War, 9 October 1915, The National Archives (εφεξής TNA), Kew Gardens, UK, War Office (εφεξής WO) 32/5593.
35. Χρηστίδης (σημ. 32), 439.
36. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα 2000), 109-110, 114, 119-120.
37. Μάλιστα, πλέον θα ετίθετο εν αμφιβόλω, ακόμα και η διατήρηση των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου, καθώς στους όρους που είχε αποδεχθεί η Γερμανία τον Αύγουστο του 1914, προκειμένου να επιτραπεί η διέλευση των, καταδικωμένων από το βρετανικό ναυτικό, καταδρομικών *Goeben* και *Breslau* (συμφωνία

- που ουσιαστικά σηματοδότησε τη συμπαράταξη της Πύλης με τις Κεντρικές Δυνάμεις), περιλαμβανόταν και η υποστήριξη των τουρκικών βλέψεων για «επιστροφή» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ορισμένων, έστω, νησιών του βορειοανατολικού/ανατολικού Αιγαίου. Βλέπε ενδεικτικά και Sean McMeekin, *The Berlin - Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power* (Cambridge, MA 2010), 110.
38. Λεονταρίτης (σημ. 34), 114, 117.
 39. Λεονταρίτης (σημ. 34), 115-117, 121-123.
 40. Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947* (London & New York 2007), 610-611· Röhl (σημ. 1), 1166-1174· Holger Afflerbach, «Wilhelm II as supreme warlord in the First World War», στο: Annika Mombauer - Wilhelm Deist (επιμ.), *The Kaiser: New Research on Wilhem II's role in Imperial Germany* (Cambridge & New York 2004), 195-216. Ενδεικτικό είναι ότι από το καλοκαίρι του 1917, ουσιαστικά ο κάιζερ είχε καταστεί έρμαιο της τρίτης OHL και άλλων αντιδραστικών-υπερεθνικιστικών κύκλων και τυπικά μόνο διατηρούσε το δικαίωμα επιλογής του καγκελαρίου.
 41. Λεονταρίτης (σημ. 34), 121.
 42. Λεονταρίτης (σημ. 34), 119-122.
 43. Stevenson (σημ. 10), 372· R. J. Crampton, *Bulgaria* (Oxford 2007), 213-215.
 44. ΓΕΣ/ΔΙΣ (σημ. 24), 172-180, 193-194, 196-197.
 45. Είναι ενδεικτικό, ότι βρετανική έκθεση του Ιουνίου [ν.η.] 1917, όπου αναλύονταν οι λόγοι της αποτυχίας της συμμαχικής εαρινής επίθεσης στο Μακεδονικό Μέτωπο και περιγραφόταν η κατάσταση στο συμμαχικό στρατόπεδο, διατύπωνε το συμπέρασμα ότι «It will be seen from the above that practically all the trouble at Salonika begins with the presence there of General Sarrail». Συνιστάτο δε η αντικατάσταση του Σαράιγ το ταχύτερο δυνατό. Βλέπε Report by Lt.-Colonel E. A. Plunkett, Liaison Officer, after third visit to Salonika, April 23rd – May 22nd, 1 June 1917, TNA, WO 106/1360.
 46. ΓΕΣ/ΔΙΣ (σημ. 24), 199-200.
 47. David Stevenson, *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918* (Cambridge, MA 2011), 34-36, 98-101.
 48. Δαγκλής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 12023, 3/16 Νοεμβρίου 1918, ΔΙΑΥΕ, Α/12(4)· επίσης, Stevenson (σημ. 10), 438.
 49. Δηλωτικό της κατάρρευσης του ηθικού των Βουλγάρων και του κλονισμού της συνοχής της συμμαχίας των Κεντρικών Δυνάμεων κατά το καλοκαίρι του 1918 είναι και το γεγονός ότι Βρετανοί αξιωματούχοι αμφέβαλαν αν, υπό τα νέα δεδομένα της συγκεκριμένης χρονικής συγκυρίας, οι Βούλγαροι θα αποδέχονταν πλέον την ανάπτυξη γερμανικών ενισχύσεων στη Μακεδονία, ακόμα κι αν ήταν διαθέσιμες εκείνες οι ενισχύσεις. Βλέπε και British Military Representative in Supreme War Council to War Cabinet, 26 July 1918, TNA, WO 106/1385.
 50. Stevenson (σημ. 45), 306-307· Richard Hall, «'The Enemy is Behind Us': The Morale Crisis in the Bulgarian Army during the Summer of 1918», *War in History* 11/2 (2004), 209-219.
 51. War Cabinet: The Present Situation in Macedonia – Resume of opinions given by General Guillaumat on 11 July 1918, 19 July 1918, TNA, WO 106/1385· Supreme War Council, Military Representatives: Report on the situation in the Balkans, 3 August 1918, TNA, WO 106/1385.
 52. Για λεπτομερή ανάλυση των συμμαχικών επιθέσεων στο Μακεδονικό Μέτωπο τον Σεπτέμβριο του 1918, βλέπε έργο του Richard Hall, *Balkan Breakthrough: The Battle of Dobro Pole 1918* (Indiana 2010), 126-167. Για την -ακριβέστατη- ελληνική αποτίμηση, Π. Δαγκλής προς Υπουργείο Εξωτερικών (σημ. 46).
 53. Χρηστίδης (σημ. 32), 454-455.
 54. Alistair Horne, «Field-Marshal Erich von Falkenhayn», στο: Michael Carver (επιμ.), *The Warlords. Military Commanders of the Twentieth Century* (South Yorkshire 2005), 109-121.
 55. Christoph Mick, «1918: Endgame», στο: Jay Winter, vol. I (σημ. 20), 133-171.
 56. Για την -εν πολλοίς δομική- αναποτελεσματικότητα του Β' Ράιχ στην υιοθέτηση ρεαλιστικών πολεμικών στόχων και την αδυναμία ορθού συντονισμού και διαχείρισης της συνολικής πολεμικής προσπάθειας της Γερμανίας, βλέπε ενδεικτικά Wilhelm Deist, «Strategy and Unlimited Warfare in Germany: Moltke, Falkenhayn, and Ludendorff», στο: Roger Chichering - Stig Förster (επιμ.), *Great War, Total War: Combat and Mobilization in the Western Front, 1914-1918* (Cambridge & New York 2000), 265-279· Holger Herwig, «Strategic uncertainties of a nation-state: Prussia-Germany, 1871-1918» στο: Williamson Murray - MacGregor Knox - Alvin Bernstein (επιμ.), *The Making of Strategy: Rulers, States, and War* (New York 1994), 242-277.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ

Το αποκορύφωμα του δράματος: Τα «Νοεμβριανά» του 1916

Σήμερα, εκατό χρόνια μετά, πρόθεσή μου δεν είναι να επιχειρήσω να περιγράψω τα όσα διαδραματίστηκαν μέσα στους δρόμους της Αθήνας (και σε ελάχισσα μοίρα στην επαρχία) μεταξύ 1 και 3 Δεκεμβρίου του 1916, σύμφωνα με το Γρηγοριανό (το νέο δηλαδή) ημερολόγιο. Το χρονικό των τριών ημερών φαντάζει, βέβαια, μικρό και διαχειρίσιμο. Ωστόσο, η πυκνότητα, το είδος και η ποικιλία των συμβάντων δεν καθιστούν παρόμοιο εγχείρημα εφικτό. Μοιραία, λοιπόν, στρέφομαι προς τη μόνη εναλλακτική λύση, η οποία προσφέρεται υπό τις παρούσες συνθήκες: την κατάθεση ορισμένων γενικών σκέψεων σχετικά με τα διακριτικά γνωρίσματα, τις καταβολές και την αποτίμηση των γεγονότων. Θα το πράξω, υιοθετώντας την μέθοδο των ερωτήσεων-απαντήσεων.

Ερώτηση πρώτη

Υπήρξαν τα «Νοεμβριανά» έκφραση εμφύλιας αντιπαράθεσης; Το πόρισμα της Μεικτής Επιτροπής, που συγκροτήθηκε το καλοκαίρι του 1917, προκειμένου να εκτιμήσει το μέγεθος των εκτρόπων και να προβεί στην αποζημίωση των θυμάτων δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης. Μεταξύ των 3.350 υποθέσεων που εκδικάστηκαν, αναφέρονται περιστατικά δολοφονιών, συλλήψεων και παράνομων κρατήσεων, λεηλασιών, κατασχέσεων και, γενικότερα, πάσης φύσεως αυθαιρεσιών. Κυρίως, όμως, αποκαλύπτεται η ενεργοποίηση ενός τρομακτικού μηχανισμού καταστολής, τον οποίο χρεώνεται εξ ολοκλήρου η κυβερνητική παράταξη. Η απάντηση στο ερώτημα είναι, συνεπώς, αδιαμφισβήτητη. Πράγματι, τα «Νοεμβριανά» διαθέτουν χαρακτηριστικά εμφύλιας αντιπαράθεσης. Όμως, όσο και αν εντυπωσιάζουν με την έκταση και την προκλητικότητά τους, δεν αποτελούν κάποιο συγκυριακό ξέσπασμα. Αντίθετα, εντάσσονται μέσα σε μια ευρύτερη πραγματικότητα, της οποίας αποτελούν, απλά, ένα από τα πολλά σημεία αιχμής. Το πλέον θεαματικό, έστω.

Ερώτηση δεύτερη

Ποιο είναι το ευρύτερο πλαίσιο, μέσα στο οποίο εντάσσονται τα «Νοεμβριανά»; Εάν επιθυμεί κάποιος να κατανοήσει για ποιο λόγο το ελληνικό ζήτημα της περιόδου 1914-1918 αποτελεί παγκόσμια πρωτοτυπία, οφείλει, ευθύς εξ αρχής, να προβεί σε έναν διαχωρισμό μεταξύ λόγου και ουσίας.

Η επιδεικτικά προβαλλόμενη, λ.χ., από τους αντιβενιζελικούς πολιτική της ουδετερότητας έναντι του ευρωπαϊκού πολέμου δεν αποτελεί παρά ένα προπέτασμα καπνού μπροστά στην εγγενή αδυναμία, για γεωστρατηγικούς λόγους, των Κεντρικών Αυτοκρατοριών να εγγυηθούν την εδαφική ακεραιότητα και την εθνική ανεξαρτησία της Ελλάδας. Έχει επιβεβαιωθεί πλέον, η ύπαρξη και λειτουργία, ακόμα και μετά τα «Νοεμβριανά», διαύλων επικοινωνίας μεταξύ Αθηνών και Βερολίνου. Κατά συνέπεια, ολόκληρη η επιχειρηματολογία περί αυθόρμητης θέλησης της επίσημης κυβέρνησης και του λαού να παραμείνουν στο περιθώριο της ευρωπαϊκής σύρραξης, την οποία επικαλούνται συνεχώς οι βασιλόφρονες, καταρρέει από μόνη της. Το είδος του διαλόγου με τις επίσημες αρχές, που οι Σύμμαχοι των κρατών της Συνεννόησης εφαρμόζουν, αποτελεί το συμμετρικά αντίρροπο συμπλήρωμα της ιδιότυπης, αυτής, ελληνικής ουδετερότητας. Η Ελλάδα παύει να είναι κυρίαρχη των πράξεών της και να ασκεί αυτοδύναμη εξωτερική πολιτική. Η εν γένει συμπεριφορά των Συμμάχων παραπέμπει, επίσης για γεωστρατηγικούς λόγους, στην πολιτική της κανονιοφόρου: στρατιωτική κατάληψη τμημάτων της εθνικής επικράτειας, επίδειξη ισχύος κάθε είδους και κάθε μορφής, άσκηση ελέγχου επάνω στους πιο νευραλγικούς τομείς της δημόσιας διοίκησης και του στρατεύματος, επιβολή εμπορικού αποκλεισμού (εξαιρούνται, βεβαίως, οι περιοχές εκείνες που είχαν προσχωρήσει στο Κίνημα της Θεσσαλονίκης), προώθηση διχαστικών σχημάτων (είναι η περίπτωση της Προσωρινής Κυβέρνησης), και γενικότερα οτιδήποτε θεωρείται προληπτικά απαραίτητο για την ασφάλεια του Συμμαχικού εκστρατευτικού Σώματος, που εδρεύει στα βόρεια διαμερίσματα της χώρας. Είναι, αυτή, συμπεριφορά έναντι ενός ουδετέρου κράτους; Ανάλογης μεταχείρισης έχαιρε, λ.χ., την ίδια εποχή η Ελβετία; Η απάντηση είναι αυτονόητη.

Ερώτηση τρίτη

Ποια είναι η κατάσταση στο σύμπλεγμα Βαλκανίων – ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου με τη δύση του 1916; Η άκαιρη παρέμβαση της Ρουμανίας στον πόλεμο, στο πλευρό της Συνεννόησης, το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς και η κατάρρευσή της, λίγους μήνες αργότερα, καταδικάζουν σε στρατηγική απομόνωση το Συμμαχικό εκστρατευτικό Σώμα της Θεσσαλονίκης. Επιπρόσθετα, ολόκληρη, πλέον, η Βαλκανική (με μοναδική εξαίρεση τον βορειοελλαδικό χώρο) τελεί υπό τον έλεγχο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Η είσοδος, μάλιστα, των γερμανικών στρατευμάτων στο Βουκουρέστι, συμπίπτει χρονικά με την εκδήλωση των «Νοεμβριανών», σκορπίζοντας ρίγη ανησυχίας στις πρωτεύουσες της Συνεννόησης. Προτάσσεται, επομένως, η στρατιωτική αποδυνάμωση του Κράτους των Αθηνών, προκειμένου να διασφαλισθούν τα νώτα της Στρατιάς της Ανατολής.

Ερώτηση τέταρτη

Πώς εξηγείται η διολίσθηση σε τόσο μεγάλη βία; Η βία υπήρξε το κυρίαρχο διακριτικό γνώρισμα των «Νοεμβριανών». Προσέλαβε διάφορες μορφές: ένοπλη αντιπαράθεση ανάμεσα σε Συμμαχικό αποβατικό Σώμα πεζοναυτών και μονάδες του τακτικού ελληνικού στρατού, βομβαρδισμό της Αθήνας από το Συμμαχικό στόλο, άσκηση σωματικής και ψυχολογικής πίεσης με ανθρώπινα θύματα και μεγάλης έκτασης υλικές ζημιές. Συνέδραμε στην κατάφωρη παραβίαση στοιχειωδών συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, αλλά και θεμελιωδών κανόνων του διεθνούς δικαίου. Τέλος, στιγμάτισε μια από τις πλέον δραματικές σελίδες του αποκαλούμενου Εθνικού Διχασμού, συμβάλλοντας στην όξυνση των πνευμάτων και στη διαιώνιση των πολιτικών παθών. Ανεξαρτήτως προέλευσης και ευθύνης, τα όσα συνέβησαν μέσα στους δρόμους της πρωτεύουσας προβληματίζουν: Ένα επαναλαμβανόμενο, την εποχή εκείνη, φαινόμενο (η ικανοποίηση των όρων ενός επιπλέον, από τα πολλά που είχαν προηγηθεί, Συμμαχικού τελεσιγράφου), λειτούργησε ως μοχλός απελευθέρωσης ενέργειας, συσσωρευμένης από καιρό. Έτσι εξηγούνται το μέγεθος της έντασης, αλλά και η έκταση που προσέλαβε αυτό το πρωτοφανές, για τα ελληνικά δεδομένα, ξέσπασμα. Ένα ξέσπασμα, το οποίο χαρακτηρίζει ανεξαιρέτως όλα τα εμπλεκόμενα μέρη: βενιζελικούς, αντιβενιζελικούς και Συμμάχους. Η αλαζονεία, το εκδικητικό μένος, η επίδειξη ισχύος και οι ενέργειες υπονόμησης των θεσμών και των κανόνων της διεθνούς τάξεως αποτελούν κοινό τόπο μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, όχι μόνο τον Δεκέμβριο του 1916, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού. Η επιμέρους κατανομή κατά περίπτωση είναι απλά θέμα δοσολογίας.

Ερώτηση πέμπτη

Ποιος είναι ο καταμερισμός των ευθυνών; Ξεκινώ από την επίσημη κυβέρνηση. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η τελευταία αισθανόταν ολοένα και περισσότερο απειλούμενη. Ήδη από το καλοκαίρι του 1916, η διαρκώς κλιμακούμενη παρεμβατική συμπεριφορά των χωρών της Συνεννόησης είχε οδηγήσει σε μια σταδιακή αποδυνάμωση του δημοσίου μηχανισμού και του στρατεύματος. Επρόκειτο για μια καθ' όλα ταπεινωτική κατάσταση για ένα κυρίαρχο κράτος. Η επαναστατική διάσταση του βενιζελικού κινήματος ενέτεινε την ανασφάλεια της κυβέρνησης της Αθήνας. Η τελευταία εξαναγκάστηκε να αντικρούσει δυναμικά μια πρωτοβουλία των Συμμάχων (το τελεσίγραφο της 16ης Νοεμβρίου για την παράδοση αριθμού συστοιχιών πυροβόλων με ημερομηνία εκπνοής την 1η Δεκεμβρίου), μια πρωτοβουλία, η οποία στόχευε στην κατάλυση και του τελευταίου ίχνους της ελληνικής κυριαρχίας. Το έπραξε, διαθέτοντας δυο σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι των αντιπάλων της: τη στρατιωτική υπεροχή και την καλύτερη γνώση του χώρου, της Αθήνας δηλαδή. Επιπλέον, είχε προς στιγμή και την τύχη με το μέρος της, καθώς

το Συμμαχικό τελεσίγραφο συνέπεσε χρονικά με την προέλαση του γερμανικού στρατού στη Βαλκανική. Συνεπώς, τον Δεκέμβριο του 1916, η κυβερνητική πλευρά, επιχειρώντας να αξιοποιήσει μια στιγμιαία ευνοϊκή, γι' αυτήν, συγκυρία, έπαιξε συνειδητά το τελευταίο της χαρτί, επιλέγοντας την οδό της κατά μέτωπο ένοπλης αντιπαράθεσης με τους Συμμάχους μέσα στους δρόμους της Αθήνας και όχι εκείνη του κατευνασμού. Υπό αυτό το πρίσμα, η επίσημη εκδοχή περί χρήσης του δικαιώματος αυτοάμυνας έναντι μιας κατάφωρης προσβολής της υπόστασης του ελληνικού κράτους από τους Συμμάχους, δεν στερείται λογικής βάσης.

Όμως σε εξίσου (εάν όχι και περισσότερο) οριακό σημείο βρισκόταν την ίδια ακριβώς στιγμή και η βενιζελική πλευρά, η οποία βίωνε στιγμές υπαρξιακής αγωνίας. Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και ο σχηματισμός της Προσωρινής Κυβέρνησης δεν είχαν αποδώσει τα αναμενόμενα. Παρά τις καταγγελίες περί αντισυνταγματικών ενεργειών των Ανακτόρων, εκείνο που κινείτο εκτός συνταγματικού πλαισίου ήταν το ίδιο το βενιζελικό κίνημα, καθώς είχε προχωρήσει σε εξέγερση κατά του νομίμου καθεστώτος. Το γεγονός δε, το οποίο είχε φέρει τους βενιζελικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης στο χείλος της απόγνωσης, ήταν ο δισταγμός και ο προβληματισμός των χωρών της Συνεννόησης. Η εμπέδωση ενός κινήματος αυτού του είδους ήταν συνυφασμένη με την αμέριστη υποστήριξη των τελευταίων, κάτι που δεν συνέβαινε. Μοναδική ελπίδα για τη βενιζελική παράταξη υπό αυτές τις συνθήκες, αποτελούσε μια αμετάκλητη ρήξη των σχέσεων ανάμεσα στους Συμμάχους και την επίσημη ελληνική κυβέρνηση. Έτσι εξηγούνται και οι προνομιακές σχέσεις, που οι κύκλοι της Θεσσαλονίκης καλλιέργησαν συστηματικά με την πλέον ακραία και προκλητική πτέρυγα της Συμμαχικής παράταξης, εκείνη των μυστικών υπηρεσιών, για τον από κοινού σχεδιασμό κλίματος αποσταθεροποίησης.

Κατόπιν τούτων, το ερώτημα φαντάζει αναπόφευκτο. Τον Δεκέμβριο του 1916, μέσα στους δρόμους της Αθήνας, κατεστάλη εν τη γενέσει της μια βενιζελική συνωμοσία, με τη σύμπραξη του Συμμαχικού παράγοντα, με στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης και την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο; Αυτή, τουλάχιστον, είναι η ερμηνεία που προσέδωσε, από την πρώτη κιόλας στιγμή, στα «Νοεμβριανά» η κυβερνητική πλευρά. Η απάντηση δεν είναι απλή. Μέσα από τη μελέτη του πλουσιότατου και αποκαλυπτικού αρχείου της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων αναδύονται στοιχεία, τα οποία αποτελούν αποχρώσεις ενδείξεις για κάτι τέτοιο και εμπλέκουν εκ νέου τις καλά οργανωμένες μυστικές υπηρεσίες των Συμμάχων στην Αθήνα. Η προσωπική μου άποψη είναι πως μια συνωμοσία αυτού του είδους, εάν πράγματι έλαβε χώρα, βρισκόταν ακόμα σε εμβρυακό στάδιο. Απλούστατα, με τις διώξεις κατά των βενιζελικών, οι οποίες στις 2 και 3 Δεκεμβρίου διαδέχθηκαν την απόσυρση από την Αθήνα του Συμμαχικού αποβατικού Σώματος, η κυβερνητική παράταξη εκμεταλλεύθηκε τη στρατιωτική της υπεροχή προχωρώντας σε εκτεταμένης κλίμακας προληπτικές εκκαθαρίσεις σε βάρος των πολιτικών της αντιπάλων.

Το πρόσχημα προσέφεραν απλόχερα οι ίδιοι οι Σύμμαχοι με την αλόγιστη πρωτοβουλία τους να ανοίξουν στην ελληνική πρωτεύουσα ένα μέτωπο, το οποίο δεν ήταν σε θέση να ελέγξουν. Στην περίπτωση, οι δυνάμεις της Συνεννόησης έπεσαν θύματα της υπεροπτικής τους συμπεριφοράς, της υποτίμησης του αντιπάλου και της έλλειψης συντονισμού που διέκρινε την εν γένει δραστηριότητα των διαφόρων υπηρεσιών τους. Άλλωστε, έτσι εξηγείται το ότι υπήρξαν εκείνες που εξεπλάγησαν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον από την τροπή των πραγμάτων. Συνηθισμένες να υπαγορεύουν τα αιτήματά τους από θέση ισχύος και να τα βλέπουν να ικανοποιούνται, δεν υπολόγισαν πως με το τελεσίγραφο της 16ης Νοεμβρίου και τη συνακόλουθη απόβαση στρατιωτικών δυνάμεων στον Πειραιά και στην Αθήνα, είχαν υπερβεί τα όρια ασφαλείας.

Η στιγμιαία σύγκλιση όλων των παραπάνω παραμέτρων είχε ως επακόλουθο να βιώσει η Αθήνα πρωτόγνωρες καταστάσεις, με διακριτικά γνωρίσματα εμφυλίου σπαραγμού, εφάμιλλες εκείνων που έμελλε να υποστεί κοντά τριάντα χρόνια αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1944. Εάν προσθέσει κανείς και τα έκτροπα του Δεκεμβρίου του 2008, τότε δύναται άφοβα να υποστηρίξει πως ο τελευταίος μήνας του έτους δεν αποτελεί ό,τι το καλύτερο για την ελληνική πρωτεύουσα.

Βιβλιογραφία

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Έλληνικό Υπουργείο Έξωτερικών, *Liquidation des événements survenus à Athènes au début de décembre 1916. Rapport officiel de la Commission Mixte des Indemnités* (Παρίσι 1919).
- Έλληνικό Υπουργείο Έξωτερικών, *Documents Diplomatiques relatifs à Commission Mixte des Indemnités* (Παρίσι 1919).

B. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- Clergeau E., *Le commandant de Roquefeuil en Grèce* (Παρίσι 1934).
- Dartige du Fournet L., *Souvenirs de guerre d' un amiral (1914-1916)* (Παρίσι 1920).
- Mackenzie C., *Greek Memories* (Λονδίνο 1932).
- Sarraill M., *Mon commandement en Orient* (Παρίσι 1920).
- Ζάννας Π. (επιμ.), Π. Δέλτα, Έλευθέριος Κ. Βενιζέλος. *Ημερολόγιο - Αναμνήσεις - Μαρτυρίες - Άλληλογραφία*, τ. Α' (Αθήνα 1979).
- Μεταξάς Ι., *Η ιστορία του Έθνικοῦ Διχασμοῦ* (Αθήνα 1935).

Γ. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Cosmin S., *Diplomatie et presse dans l' affaire greque* (Παρίσι 1921).
- Cosmin S., *Dossiers secrets de la Triple Entente. Grèce* (Παρίσι 1970).
- Leon G. B., *Greece and the Great Powers (1914-1917)* (Θεσσαλονίκη 1974).
- Mitracos A., *France in Greece during World War I* (Columbia University 1982).
- Mourélos Y., *L' intervention de la Grèce dans la Grande Guerre* (Αθήνα 1983).
- Μαυρογορδάτος Γ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916* (Αθήνα 1996).
- Μουρέλος Γ., *Τα “Νοεμβριανά” του 1916. Από το Αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων* (Αθήνα 2006).

Δ. ΑΡΘΡΑ

- Dujin N., «Un attaché naval dans la Grande Guerre. Le commandant de Roquefeuil à Athènes (1915-1917)», *Guerres mondiales et Conflits contemporains* 224 (2006), 95-109.
- Montant J.-C., «Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre mondiale», στο: *La France et la Grèce dans la Grande Guerre* (Θεσσαλονίκη 1992), 61-87.
- Mourélos Υ., «Les événements de décembre 1916 à Athènes. Les travaux et les jours de la Commission Mixte des Indemnités», στο: *La France et la Grèce dans la Grande Guerre* (Θεσσαλονίκη 1992), 111-120.
- Mourélos Υ., «À l'ombre de l'Acropole. Espionnage et contrainte politique en Grèce pendant la Grande Guerre», *Relations Internationales* 78 (1994), 175-184.

Το «ανάθεμα» στον Ελευθέριο Βενιζέλο (1916)

Το "ανάθεμα"¹ κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου, στις 16 Δεκεμβρίου 1916 στην Αθήνα, είναι για όλους μας, κλήρο και λάο, μια πράξη τραγική. Ένα γεγονός που επιτρέπει σε πολλούς να στρέφονται εναντίον της Εκκλησίας, δοθέντος ότι συνήθως προς αυτή την κατεύθυνση το επικαλούνται.

Την πράξη αυτή, αν την εντάξουμε στο πνεύμα και στο κλίμα της εποχής που εγένετο, των αρχών του 20ού αιώνα, μπορούμε εμείς, ως πολίτες του 21ου αιώνα, να προσεγγίσουμε τον τρόπο σκέψης και πρόσληψης των γεγονότων, των ταυτοτήτων και των συνειδήσεων του ελληνικού κράτους, της παλαιάς και νέας Ελλάδας. Της Ελλάδας του 1821 και της Ελλάδας του 1912, αλλά και του εξωελλαδικού ελληνισμού, του ελληνισμού των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας.

Διασκελίζοντας έναν αιώνα βλέπουμε τον νυν πρωθυπουργό να μη δίνει θρησκευτικό όρκο, αλλά προτού μεταβεί για την πολιτική ορκωμοσία, να επισκέπτεται τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο. Όλοι κατανοούμε το γενναίο συμβολισμό της συνάντησης αυτής.

Αν όμως αυτά συμβαίνουν στις σχέσεις Εκκλησίας–Πολιτείας στην Ελλάδα του 2015, έναν αιώνα πριν, το 1916, όταν αναθεματίζεται ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η συνείδηση και η ταυτότητα σύνολου του αγροτοποιμενικού ελληνισμού, ελλαδικού και εξωελλαδικού, έχει την αναφορά της και τον προσδιορισμό της στην θρησκεία, δηλαδή στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Η εθνική συνείδηση και ταυτότητα δίνει τον αγώνα της επικράτησής της, μέσω της εκπαίδευσης, του κρατικού μηχανισμού και του στρατού, κατ' αρχήν στα αστικά κέντρα των πόλεων και βεβαίως πάντα ταύτα με την καθοδήγηση, ορμή και δυναμισμό του εθνικού μας κέντρου της Αθήνας, και του εθνικού μας κράτους, το οποίο με τους Βαλκανικούς Πολέμους έχει διπλασιασθεί και με την κυριαρχία του στη Θεσσαλονίκη έχει αποκτήσει αυτοπεποίθηση και δυναμισμό.

Η δυναμική της θρησκευτικής παράδοσης είναι ισχυρή και δεν έχουν αρχίσει οι πολυεπίπεδες θεωρητικές, θεολογικές και άλλες προσεγγίσεις, που κατακλύζουν την ελληνική επικράτεια στα μέσα του 20ού αιώνα και μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Αναφέρομαι στη δράση των χριστιανικών αδελφοτήτων.

Το "ανάθεμα" του Ελευθερίου Βενιζέλου, έργο κατ' ουσίαν των επιστράτων, όπου ο Ιωάννης Μεταξάς διαδραματίζει μείζονα ρόλο, στοχεύει στην αποδυνάμωση και αποκαθήλωση του Βενιζέλου στις συνειδήσεις των παραδοσιακά θρησκευόμενων πιστών.

Η παραδοσιακή θρησκευτική πίστη έχει ενδύσει ανάλογα και τα πολιτικά πρόσωπα. Αν οι αντιβενιζελικοί ή αλλιώς κωνσταντινικοί θεωρούν τον Κωνσταντίνο

συνέχεια του μαρμαρωμένου βασιλιά, που θα καταλάβει την Πόλη, οι βενιζελικοί, στο τραγούδι του Βενιζέλου, θα πουν: «Μόνο ἐσὺ τὸ ξέρεις τὸ στρατὶ ποὺ ὀδηγεῖ στὴν Ἁγιά Σοφιά».

Ἡ Ἀγιά Σοφιά, ἡ Πόλη, ἡ λειτουργία που διακόπηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς που μπήκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι κυρίαρχα ιδεολογικά δρώμενα καὶ στὴ φιλελεύθερη ιδεολογία τοῦ βενιζελισμοῦ, με τοὺς λογάδες τῆς, τοὺςπραματευτάδες τῆς, τοὺς εμπόρους τῆς καὶ τοὺς ναυτικούς, που προωθοῦν τὸν αστικό μετασχηματισμὸ τῆς Ἑλλάδος.

Αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ ταυτότητα στὴν ὁποία στοχεύουν, γιὰ νὰ αποδυναμώσουν τὸν Βενιζέλο με τὸ "ἀνάθεμα", εἶναι ἐξίσου δυνατὴ, ἴσως μάλιστα καὶ ισχυρότερη στὴν ἐλληνόφωνη ρωμιοσύνη τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Ὅσης βεβαίως εἶχε ἀπομείνει τὸ 1916.

Στὴ Σμύρνη, ρωμαλέο αστικό κέντρο με διαφορά ἀπὸ τὴν πρωτεύουσά μας, τὴν Ἀθήνα, τὰ θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα τῶν ἐλληνοφώνων ὀρθόδοξων Ρωμιῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν καὶ Ἕλληνες υπήκοοι, ασκοῦνταν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ Δημογεροντία, με πρόεδρο τὸν Μητροπολίτη. Οἱ γάμοι, τὰ διαζύγια, ἡ ἐκπαίδευση, τὰ σχολεῖα, τὰ γηροκομεία, τὰ ὀρφανοτροφεία, τὰ νοσοκομεία, τὰ πτωχοκομεία λειτουργοῦσαν καὶ διοικούνταν ἀπὸ τὴ Δημογεροντία.

Στὴν παλαιὰ Ἑλλάδα τοῦ 1821 ἕως τοῦ 1880 με τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας, ὅλες οἱ παραπάνω ἀρμοδιότητες εἶχαν περιέλθει στὴν ἐλληνικὴ πολιτεία, ἡ ὁποία προωθοῦσε τὴ διοικητικὴ ἐνσωμάτωση καὶ τῶν περιοχῶν που ἀπελευθερώθηκαν με τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους. Συνεπῶς, μέσα σ' αὐτὴ τὴ θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ ταυτότητα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωελλαδικοῦ ἐλληνισμοῦ, λαμβάνει χώρα τὸ ἀνάθεμα, με στόχο τὴν καταλυτικὴ ἐπίδραση στὶς θρησκευτικὲς συνειδήσεις.

Στὰ προεκλογικὰ δρώμενα τοῦ 1985 σταμάτησε σ' ἓνα χωριὸ μὴ γιὰ γιὰ ὑποψήφιο βουλευτὴ Ἡρακλείου, τὸν ἔβαλε στὸ σπῆτι τῆς καὶ τὸν πήγε στὸ εἰκονοστάσι, γιὰ νὰ τοῦ δείξει ὅτι εἶχε βάλει τὴ φωτογραφία τοῦ μαζί με τοὺς Ἁγίους. Αὐτὸ ὡς ἐρμηνευτικὸ εργαλεῖο, ὥστε μέσα ἀπὸ ἓνα δόκιμο ἱστορικὸ διασκελισμὸ, στὶς ἀρχές τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, νὰ καταλάβομε τι προσδοκοῦσαν νὰ ἐπιτύχουν με τὸ "ἀνάθεμα" τοῦ Βενιζέλου στὶς συνειδήσεις τῶν πάππων μας καὶ προπάππων μας οἱ ἀντιβενιζελικοί. Ὅμως, οἱ συνέπειες τοῦ "ἀναθέματος" γιὰ τοὺς διοργανωτὲς τοῦ δὲν ἦταν οἱ ἀναμενόμενες.

Καταρχήν, εἶναι πλέον ἀποσαφηνισμένο ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι τὸ "ἀνάθεμα" υπήρξε ἔργο τῶν ἐπιστράτων² τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, κάτι τὸ ὁποῖο ἀποσιωπείται καὶ πιστώνεται στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία τὸ ἐτέλεσε. Ἡ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, παρ' ὅλη τὴ δεδομένη φιλοβασιλικὴ τῆς κατεύθυνση, ἰδιαιτέρως τοῦ προέδρου τῆς Ἀθηνῶν Θεοκλήτου, υπήρξε διστακτικὴ νὰ προχωρήσει στὸ "ἀνάθεμα", με ἐξάιρεση τὸν Λαρίσης Ἀρσένιο. Σὲ κάποια μάλιστα συνεδρίαση ὁ Μητροπολίτης Ἡλίας Δαμασκηνός ἐνημέρωσε ὅτι ἡ Ἱερά Σύνοδος «συκοφαντεῖται καὶ ἐλέγχεται ὑπὸ τινῶν ὡς Βενιζελίζουσα».³

Από την κανονική ανακήρυξη το 1850 η Εκκλησία της Ελλάδος πορεύεται σε μια άκριτη και άκρατη πολιτειοκρατία. Η εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση επέβαλε με τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος την απόλυτη βούλησή της. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η Ιεραρχία δεν είχε δικαίωμα σύγκλησης. Ο βασιλιάς διόριζε τους αρχιερείς από τριπρόσωπο που του υπέβαλε η πενταμελής περίπου διοριζόμενη Σύνοδος.⁴ Κατά τον ίδιο τρόπο εκλεγόταν και ο Αθηνών.

Είναι δε ιδιαίτερα αξιοσημείωτο το εξής γεγονός: το 1873, όταν η Σύνοδος προχώρησε στην εκλογή του Κερκύρας Αντωνίου Χαριάτη σε Αθηνών, χωρίς να υποβάλλει τριπρόσωπο στον βασιλέα, η πολιτεία ακύρωσε την εκλογή,⁵ επειδή θεωρούσε τον Αντώνιο ρωσόφιλο. Ο δε Αντώνιος επέστρεψε στην Κέρκυρα.

Όλα αυτά έρχονται να μας βοηθήσουν στην αντικειμενική προσέγγιση των γεγονότων, ότι δηλαδή το ανάθεμα είναι πράξη εκκλησιαστική, η οποία όμως δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ελληνικής πολιτείας, η οποία και το επέβαλε. Είναι δε ιστορικά αποσαφηνισμένο ότι η πολιτεία διά των επιστράτων οργάνωσε και επέβαλε τον αναθεματισμό του Βενιζέλου στην πολιτειοκρατούμενη Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία παρέμεινε στην κατάσταση αυτή ως το 1923, όταν μετά το κίνημα του Πλαστήρα, η βενιζελίζουσα πολιτεία, προχώρησε για πρώτη φορά στην χειραφέτηση και απελευθέρωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, από τα δεσμά της πολιτείας, με τον Καταστατικό Χάρτη του 1923.⁶

Το "ανάθεμα" οργανώθηκε, για να αποδομηθεί και να αποδυναμωθεί στα λαϊκά στρώματα η επιρροή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η Ελλάδα όμως είχε ήδη διχαστεί σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Με το Κίνημα της Θεσσαλονίκης και την Κυβέρνηση της Άμυνας έχουν διαμορφωθεί οι δύο «Ελλάδες».

Η θαλασσοκράτειρα Ελλάδα του Βενιζέλου, κατά το Θουκυδίδειο «μέγα τὸ τῆς θαλάττης κράτος», με την Αντάντ και η στεριανή αντιβενιζελική Ελλάδα του Κωνσταντίνου, της Αυστροουγγαρίας και των Κεντρικών Δυνάμεων.

Χωρίς να έχω ερευνήσει ενδελεχώς τις πηγές, δε νομίζω ότι οι βενιζελόφρονες ήταν δυνατόν να επηρεαστούν από το "ανάθεμα" και να αλλάξουν φρόνημα. Αντιθέτως, τέτοιες πράξεις ενισχύουν τον φανατισμό και στις δύο πλευρές. Συνεπώς, το "ανάθεμα" ήταν μια πράξη μισαλλοδοξίας, αλλά και απόγνωσης των αντιβενιζελικών της παλαιάς Ελλάδας, διά της Εκκλησίας προς τον Βενιζέλο.

Το αποτέλεσμα από τον αναθεματισμό του Βενιζέλου στον χώρο της παλαιάς Ελλάδος, όπου εγένετο τα αναθέματα, υπήρξαν περισσότερο πράξεις εμπάθειας και μισαλλοδοξίας, με αναμφίβολα οφέλη γι' αυτούς που οργάνωναν και λάμβαναν μέρος στα αναθέματα.

Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο αναθεματισμένος Βενιζέλος της Αθήνας έχει άριστες σχέσεις με τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, με τους αρχιερείς και εκκλησιαστικούς εκπροσώπους της Ελλάδος των Βαλκανικών Πολέμων. Ο Σισανίου Ιερόθεος, με σώμα εθελοντών, έφτασε στη Θεσσαλονίκη, για να ενισχύσει το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και μόνο τρεις από τους αρχιερείς των

Νέων Χωρών, οι Κοζάνης Φώτιος, Καστορίας Ιωακείμ και Δράμας Αγαθάγγελος, εναντιώθηκαν στους αμυνίτες και στον Βενιζέλο και έμειναν πιστοί στον βασιλιά.

Πριν, αλλά και μετά το "ανάθεμα", ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε αγαστή συνεργασία με την ιεραρχία των Νέων Χωρών. Οι Ιεράρχες των περιοχών αυτών, στη μεγάλη πλειοψηφία τους υπήρξαν βενιζελικοί. Όπως φάνηκε και στη συνέχεια, κατά την εκλογή το 1921 του Μελετίου Μεταξάκη στον Οικουμενικό Θρόνο,⁷ συμπορεύτηκαν με τον Βενιζέλο και στήριξαν τον Μελέτιο.

Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος συγκάλεσε τον Φεβρουάριο του 1917 την Επαρχιακή Σύνοδο της Θεσσαλονίκης,⁸ ένα όργανο παράλληλο με την Επαρχιακή Σύνοδο της Εκκλησίας Κρήτης και αποφάσισε τη σύγκληση της Ιεραρχίας των Νέων Χωρών,⁹ δηλαδή του κράτους της Θεσσαλονίκης, για να μελετήσουν θέματα που απασχολούσαν τις εκεί Μητροπόλεις. Της συγκλήσεως της Επαρχιακής Συνόδου Θεσσαλονίκης είχε προηγηθεί συνεννόηση μεταξύ των Ελευθερίου Βενιζέλου, Θεσσαλονίκης Γενναδίου και Γεωργίου Αβέρωφ.

Όταν συνήλθε η συνέλευση των Ιεραρχών της Νέας Ελλάδος, επισήμως αποφάσισε το μνημόσυνο της εθνικής Κυβέρνησης με τον εξής τύπο «ὕπὲρ τῶν εὐσεβessάτων μελῶν τῆς ἔθνικῆς ἡμῶν Κυβερνήσεως, τοῦ Ἑθνους καὶ τοῦ Στρατοῦ».¹⁰

Ο αναθεματισμός κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου δεν επέδρασε στην Ιεραρχία, αλλά και στη σύνολη θρησκευτική συνείδηση του χριστιανικού πληθυσμού του κράτους της Θεσσαλονίκης. Ενίσχυσε όμως τις δυνάμεις του αντιβενιζελισμού στο κράτος των Αθηνών του Κωνσταντίνου, αλλά και τούτο ήταν πρόσκαιρο. Η εγκατάσταση της κυβέρνησης Βενιζέλου στην Αθήνα, εξαιτίας του αναθέματος, είχε ένα ισχυρό έρεισμα που της επέτρεπε να εκλέξει Αθηνών τον Μελέτιο Μεταξάκη έως τότε Μητροπολίτη Κιτίου. Μια μεγάλη εκκλησιαστική προσωπικότητα, αντικαθιστώντας έτσι τον Μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο Μηνόπουλο, στον οποίο οι επίστρατοι, μετά του Λαρίσης Αρσενίου επέβαλαν τη συμμετοχή του στο "ανάθεμα".

Η επίδραση του "αναθέματος" στις συνειδήσεις των απλών ανθρώπων στις πόλεις εκείνες, όπου εγένετο το "ανάθεμα" και ακουγόταν το σύνθημα «ὁ φονεύων βενιζελικὸ δὲν φονεύει ἄνθρωπο» οδηγούσε περισσότερο στην αμφίδρομη πόλωση και στον φανατισμό των δύο παρατάξεων, βενιζελικών και αντιβενιζελικών, όπως συνήθως συμβαίνει με τέτοιες ακραίες ενέργειες και λιγότερο θα πτόησε τις συνειδήσεις των βενιζελικών.

Το "ανάθεμα" υπήρξε μια υπόθεση της παλαιάς Ελλάδας, δοθέντος ότι τα επικοινωνιακά μέσα των αρχών του 20ού αιώνα δεν μπορούσαν να καταστήσουν γνωστό το γεγονός στον ευρύτερο ελληνισμό της Μικράς Ασίας, του Πόντου, των Βαλκανίων και βεβαίως στις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας που είχε απελευθερώσει ο ελληνικός στρατός.

Η επιρροή του "αναθέματος" περιορίζεται στην επικράτεια του κράτους των Αθηνών και δεν κατόρθωσε να επιδράσει στις ευρύτερες συνειδήσεις του ελληνισμού. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ήταν προ-

σκείμενοι στον Βενιζέλο και χάρη σ' αυτούς είχε τα θριαμβευτικά αποτελέσματα των εκλογών του 1928.

Σημειώσεις

1. Χρ. Κοντογιώργος, *Τὰ παρασκήνια τοῦ Ἀναθέματος* (Αθήναι 1917)· Ν. Π. Σοῦλεντάκης, «Το κύρος του Αναθέματος κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου (ἀνέκδοτα στοιχεῖα)», *Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικοῦ Δικαίου* 48/4 (2004)· Α. Νανάκης, Μητρ., *Ἡ Ἐκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος* (Θεσσαλονίκη 2008), 63-70· Ι. Μ. Κονιδάρης, «Το ἀνάθεμα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου (12-12-1916)», *Νομοκανονικά* 2 (2016), 9-19.
2. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Ἐθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση: οἱ ἐπίστρατοι του 1916* (Αθήνα 1996).
3. Θ. Στράγγας, *Ἐκκλησία Ἑλλάδος, Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν, 1817-1967*, τ. Α' (Αθήναι 1969), 674.
4. Π. Ροδόπουλος, Μητρ., *Ἐπιτομή Κανονικοῦ Δικαίου* (Θεσσαλονίκη 1998), 251.
5. Β. Ατέσης Μητρ., *Ἡ ἀκύρωσις τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Ἀντωνίου Χαριάτου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν* (εν Αθήναις 1951).
6. Α. Νανάκης Μητρ., *Ἐκκλησία Ἐθναρχούσα και Ἐθνική* (Θεσσαλονίκη 2007), 207-213.
7. Α. Νανάκης, Μητρ., *Ἡ χηρεία του Οικουμενικοῦ Θρόνου και ἡ ἐκλογή του Μελετίου Μεταξάκη* (Θεσσαλονίκη 1991).
8. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, ἔτος Β', τχ. ΙΘ' (1917), 178-190, 210-220, 241-268, 304-320, 353-373, 401-412, 449-456, 497-514· Αθ. Αγγελόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστική ἱστορία των Νέων Χωρῶν* (Θεσσαλονίκη 1982), 45-63.
9. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* (σημ. 8), 178-190, 210-220, 241-268, 304-320, 353-373, 401-412, 449-456, 497-514· Αθ. Αγγελόπουλος, (σημ. 8), 64-69.
10. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* (σημ. 8), 182-184· Αγγελόπουλος, (σημ. 8), 54.

ΜΑΡΙΑΝΝΑ Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

«Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἔθνικοῦ Ἐξωμότου...».

Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης.¹

Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἔθνικοῦ Ἐξωμότου – Ποῖοι καὶ πῶς δύναται νὰ προλάβουν τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ ἐκ τῆς Θεσσαλονίκης ἔθνικοῦ αἵσχους καὶ τὴν ἐπιβράβευσιν τῶν ἐγκλημάτων τοῦ ἔθνικοῦ Ἀντάρτου.²

Πρόκειται για τον τίτλο αντιβενιζελικού φυλλαδίου που τυπώθηκε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1916 με αφορμή τη συγκρότηση και δράση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Η φρασεολογία του είναι καθόλα σύντομη με εκείνη παρόμοιων εκδόσεων που κυκλοφόρησαν την ίδια περίοδο στην Παλαιά Ελλάδα,³ όπως και με εκείνη του ακραίου αντιβενιζελικού Τύπου, ενώ όσον αφορά στο πνεύμα της είναι ταυτόσημο με όσα, με κομψότερο τρόπο, υπονοούσαν οι μετριοπαθέστερες αντιβενιζελικές εφημερίδες.

«Ἐξωμότης, αντάρτης, ιερόσυλος, γενιτσάραγας, αδελφοκτόνος, αργυρώνητος σωματέμπορος της Θεσσαλονίκης, πράκτορας ξένων συμφερόντων, Μεφιστοφελής» είναι κάποιοι από χαρακτηρισμούς, με τους οποίους ο αντιβενιζελικός κόσμος περιέγραφε τον Ελευθέριο Βενιζέλο εκείνη την περίοδο. Πρόκειται για λέξεις «σκοτεινές», που κουβαλούσαν και κουβαλούν ένα ηθικό βάρος. Είναι χαρακτηρισμοί που υποδήλωναν οριακότητα και φανέρωναν την ταραχή των εκφορέων τους μπροστά σε μια κατάσταση πρωτόγνωρη και ανεξέλεγκτη.

Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης έχει απασχολήσει την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, αλλά κυρίως από τη σκοπιά της ελληνικής και ευρωπαϊκής διπλωματικής ιστορίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως και από εκείνη της τοπικής ιστορίας της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης.⁴ Υπάρχει ωστόσο, μια πτυχή που έχει περάσει απαρατήρητη από την ιστοριογραφία. Τα χαρακτηριστικά και τα γεγονότα αυτής της περιόδου (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917) είχαν ένα ειδικότερο βάρος για την ιστορία των ελληνικών κομμάτων. Σημάδεψαν τη διαδρομή τους, απίθωσαν στους ώμους τους βαριές κληρονομιές, διαμορφώνοντας, ως ένα βαθμό, τον χαρακτήρα, τον λόγο αλλά και την πορεία τους μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Ειδικότερα για την ιστορία των κομμάτων της αντιβενιζελικής παράταξης, τα οποία από το 1910 επιδίωκαν να συγκροτήσουν μια ταυτότητα και να ανταπαντήσουν ουσιαστικά στο πρόγραμμα των Φιλελευθέρων, η περίοδος δράσης της Προσωρινής Κυβέρνησης συνιστούσε τη δεύτερη κορύφωση αυτής της διαδικασίας αυτο-

προσδιορισμού τους, μετά από εκείνη των Βαλκανικών Πολέμων.⁵ Η συνταγματική «εκτροπή» του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1916 και όσα ακολούθησαν δικαίωσαν στα μάτια τους όλα όσα πίστευαν για τον πολιτικό τους αντίπαλο. Παράλληλα όμως, ήταν και πρώτης τάξεως αιτία για να ορίσουν αντιστικτικά το δικό τους πολιτικό ύφος και ήθος, τον τρόπο του πολιτεύεσθαι και το όραμά τους.

Στόχος της ανά χειράς μελέτης είναι μια πρώτη ενασχόληση με το προαναφερθέν ιστοριογραφικό κενό. Επιχειρείται, αφενός μεν η παρουσίαση της πρόσληψης των γεγονότων που σχετίζονταν με το Κίνημα της Θεσσαλονίκης και την Προσωρινή Κυβέρνηση από τους αντιβενιζελικούς, αφετέρου δε μια πρώτη σύνθεση της εικόνας που οι τελευταίοι συγκροτούσαν για την παράταξή τους, συνήθως σε αντιπαράθεση με την πολιτική του Βενιζέλου. Βασική πηγή είναι οι αγορεύσεις των αντιβενιζελικών βουλευτών στη βουλή και κυρίως ο Τύπος, ο οποίος, ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι συχνά συνιστούσε, όχι μόνον έναν καθρέφτη της αντιβενιζελικής ιδεολογίας, αλλά και ένα παραμορφωτικό είδωλό της.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η υπό εξέταση περίοδος έφερε ιδιαίτερα και καινοφανή χαρακτηριστικά. Το νεότερο ελληνικό κράτος δεν είχε ποτέ βιώσει διχασμό τόσο βαθύ, όπως αυτόν που εκ των πραγμάτων επέβαλε η συγκρότηση δύο αντιμαχόμενων ελληνικών κυβερνήσεων στο εθνικό έδαφος. Παράλληλα, από τη μεταπολίτευση του 1862 είχε να αμφισβητηθεί έτσι ξεκάθαρα ο ύψιστος πολιτειακός παράγοντας. Στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και το πρώτο τέταρτο του 20ού υπήρξαν στιγμές διάχυτης δυσαρέσκειας απέναντι στο Παλάτι, ιδίως μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897, όμως ήταν μόνο στις 24 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου του 1916, όταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος κηρύχθηκε έκπτωτος από την Προσωρινή Κυβέρνηση εξαιτίας των Νοεμβριανών και των βίαιων διώξεων των βενιζελικών.⁶

Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτή της περιόδου ήταν η απροκάλυπτη εμπλοκή των ξένων κυβερνήσεων στην εσωτερική πολιτική της χώρας. Η παρεμβατικότητα των Μεγάλων Δυνάμεων, προφανώς και δεν συνιστούσε μια πρωτοφανή εμπειρία. Μολαταύτα ετούτη την περίοδο ήταν τόσο ευδιάκριτη και μεροληπτική, τόσο ταπεινωτική και ανάλγητη, που όχι μόνο επανέφερε τις μνήμες του Κριμαϊκού Πολέμου αλλά και τις ξεπερνούσε.

Τέλος, την εμπειρία του διχασμού πρώτη φορά τη βίωσαν τόσο καθολικά και ευρέως οι Έλληνες πολίτες. Επρόκειτο για ένα ζήτημα, που δεν περιορίστηκε εντός των θυρών της βουλής και των πολιτικών γραφείων, ούτε στις στήλες του Τύπου ή στις συζητήσεις των πολιτικολογούντων θαμώνων των καφενείων της χώρας. Ήταν γεγονός βιωματικό για όλους: για τους υπαλλήλους της δημόσιας διοίκησης, το διπλωματικό προσωπικό, για την ιεραρχία και τον κλήρο, για τους αξιωματικούς και τους στρατιώτες, που βρέθηκαν ενώπιον τραγικών διλημμάτων, όταν κλήθηκαν να διαλέξουν μεταξύ του «βενιζελικού» και του «βασιλικού» στρατοπέδου, για τα γυναικόπαιδα που υπέφεραν από την πείνα που είχε προκαλέσει ο ναυτικός αποκλεισμός, που επέβαλλε η Αντάντ (μερικός τον Μάιο και ασφυκτικός από τον Νοέμβριο του 1916 έως και την άνοιξη του 1917). Είναι πολύ χαρακτηριστικό ένα

απόσπασμα από χρονογράφημα του Σπύρου Μελά που, αν και αναφερόταν στους Αθηναίους, μπορούσε να έχει γενικευτική ισχύ για τους κατοίκους τόσο της Παλαιάς όσο και της Νέας Ελλάδας:

Ὁ πτωχὸς Ἀθηναῖος! Ἐφαντάσθητε ποτὲ τζιτζίκι ἐν μέσω φοβερᾶς θυέλλης; Διότι αὐτὸς ἦτο τζιτζίκι. Ἔπινε τὴν δρόσον τῆς νυκτός, τὰ νερὰ τῶν καφενείων καὶ ἐφλυᾶρει ἀκάκως ἐπὶ τῆς καταστάσεως [...]. Ἄλλὰ τώρα; [...] Πρέπει νὰ γίνῃ ἤρωσ -τὸ ὀλιγώτερον [...] εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ βάλῃ τώρα τὴν κεφαλὴν του μέσα εἰς τὰς δύο παλάμας καὶ νὰ σκεφθῇ πολὺ, νὰ σκεφθῇ σοβαρῶς καὶ νὰ ἐνεργήσῃ ἀκόμη σοβαρότερον!⁷

Οι αντιβενιζελικοί υποδέχτηκαν τα νέα για το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τη σύσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης, έχοντας συγκεκριμένες απόψεις για τη σύνθετη κατάσταση που επικρατούσε στην πολιτική ζωή της χώρας από την άνοιξη του 1915, όπως και για το μεγάλο δίλημμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Οι αντιλήψεις αυτές, που σε σημαντικό βαθμό νοηματοδότησαν και την αντίδρασή τους για τα γεγονότα Σεπτεμβρίου 1916 - Ιουνίου 1917, είχαν δύο βασικές συνισταμένες.

Κατ' αρχάς τα αντιβενιζελικά κόμματα ήταν πεπεισμένα ότι ο Κωνσταντίνος δεν είχε παραβιάσει το Σύνταγμα, όταν οδήγησε τον Ελευθέριο Βενιζέλο για δεύτερη φορά σε παραίτηση τον Οκτώβριο του 1915, παρόλο που είχαν διεξαχθεί εκλογές τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου. Η απαλλαγή του βασιλέα, και κατ' επέκταση της αντιβενιζελικής παράταξης από τις ευθύνες της για τον εκτροχιασμό της πολιτικής ζωής, ενέτεινε την ηθική απαξίωση της συνταγματικής εκτροπής του Ελευθερίου Βενιζέλου, όταν ανέλαβε την ηγεσία της Προσωρινής Κυβέρνησης. Αυτή η απαξίωση προσαυξανόταν από την πλάνη των αντιβενιζελικών, ότι μετά τη νίκη τους στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915 συνιστούσαν τον μοναδικό εκφραστή της λαϊκής βούλησης παρά τη μεγάλη αποχή των βενιζελικών.⁸

Η δεύτερη συνισταμένη αφορούσε στην εξωτερική πολιτική. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον μεγαλοϊδεατισμό καμία από τις δύο παρατάξεις δεν τον αποποιήθηκε. Η κύρια διαφωνία ήταν στον τρόπο και στη διαδρομή επίτευξης των εθνικών στόχων. Οι αντιβενιζελικοί πίστευαν ότι με την πολιτική της ουδετερότητας διασφάλιζαν τα εθνικά συμφέροντα, ακολουθώντας μάλιστα παραδοσιακά και δοκιμασμένα μονοπάτια. Ο Βενιζέλος, αντίθετα, κατηγορήθηκε ότι «έπαιζε», όπως ακριβώς είχε κάνει και κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο,⁹ επικίνδυνα διπλωματικά παιχνίδια, βασισμένος κυρίως στη διαίσθησή του που «ήμπορεί νὰ εἶνε παίγνιον διασκεδάζον ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος τὴν ἐπιχειρεῖ, διότι τῷ γαργαλίζει τὸν ὑπερφίαλον ἐγωῖσμόν του...».¹⁰

Προϊόν αυτών των «παιγνίων» ήταν και η αποδοχή της απόβασης των αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1915), την οποία μάλιστα κάποιιοι αντιβενιζελικοί βουλευτές είχαν καταγγείλει ως αποτέλεσμα της συνεννόησης μεταξύ του Βενιζέλου -πρωθυπουργού τότε- και της Αντάντ.¹¹ Σημαντική μερίδα των αντιβενιζελικών με αρκετή δόση εθελοτυφλίας εξίσωνε, μάλιστα, την παρουσία

και τη δράση των στρατευμάτων της Αντάντ στο ελληνικό έδαφος, με εκείνη των Γερμανοβουλγάρων στην ανατολική Μακεδονία.¹² Ειδικότερα για τα γεγονότα στο Ρούπελ και την Καβάλα (Μάιος-Αύγουστος 1916) η βασική γραμμή της βασιλικής παράταξης ήταν ότι δεν ευθυνόταν η ίδια αλλά ο Βενιζέλος και οι Σύμμαχοι, οι οποίοι αποβιβαζόμενοι στη Θεσσαλονίκη είχαν δημιουργήσει μια εστία πολέμου, που αναμενόμενα θα προκαλούσε την αντίδραση του αντίπαλου στρατοπέδου.¹³

Πάνω σε αυτό το ιδεολογικό υπόστρωμα χτίστηκε η πρόσληψη του κινήματος της Θεσσαλονίκης, την επιτυχία του οποίου οι αντιβενιζελικοί δεν την φαντάζονταν. Όταν στις αρχές Σεπτεμβρίου κυκλοφόρησαν οι πρώτες φήμες για την ανάληψη της ηγεσίας του από τον Βενιζέλο, οι αντιβενιζελικές εφημερίδες τις χαρακτήρισαν ως «τερατώδεις» και «θλιβερό μυθιστόρημα».¹⁴ Ο Δ. Γούναρης, ένα ηγετικό στέλεχος της βασιλικής παράταξης, είχε σχολιάσει στον δημοσιογράφο Αρ. Καμπάνη, ότι αφ' ης στιγμής ο Βενιζέλος αναλάμβανε την ηγεσία, θα έπρεπε να τον θεωρούν «πολιτικῶς νεκρὸν...».¹⁵ Όμως τα γεγονότα τους διέψευσαν. Η Προσωρινή Κυβέρνηση συστάθηκε. Παρόλο που δεν αναγνωρίστηκε αμέσως από τις δυτικές δυνάμεις και συνάντησε αρκετές δυσκολίες στην επέκταση της επιρροής της και ειδικότερα στη στρατολόγηση, κατόρθωσε εν τέλει να επιβιώσει.

Διακηρυγμένος στόχος, τόσο των Αμυντικών αξιωματικών, όσο κατόπιν και του Ελευθερίου Βενιζέλου όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης, ήταν η προστασία των εδαφών της Μακεδονίας από τους Βούλγαρους εισβολείς. Η αντιβενιζελική ρητορική τον αμφισβήτησε με δύο επιχειρήματα, τα οποία εναλλακτικά προέτασσε. Το συνηθέστερο ήταν ότι οι αντίπαλοί τους δεν κινήθηκαν από εθνικό ενδιαφέρον και ότι πίσω από τη δικαιολογία της σωτηρίας της Μακεδονίας έκρυβαν τον «καταχθόνιο» σκοπό της ανατροπής του νομίμου καθεστώτος στην Αθήνα και της εκδίωξης του βασιλέα: «... έσύρθη [ο Ελ. Βενιζέλος] εις Θεσσαλονίκην άπλῶς και μόνον διὰ νὰ κλονίση τὸν Θρόνον!».¹⁶ Υπήρχε, άλλωστε, το προηγούμενο της σύγκρουσης του Βενιζέλου με τον πρίγκιπα Γεώργιο το 1905, όταν ο τελευταίος ήταν αρμοστής στην Κρήτη. Η επανάσταση στο Θέρισο (Μάρτιος του 1905), η οποία επί της ουσίας στρεφόταν ενάντια της πολιτικής του πρίγκιπα Γεωργίου και οδήγησε στην αντικατάστασή του, συχνά παραλληλιζόταν με το Κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η αντίληψη ότι τα κινήματα των βενιζελικών είχαν ως τελικό στόχο την αποδυνάμωση της βασιλείας και την πολιτική κυριαρχία των πρώτων, παρέμεινε ακλόνητη στους αντιβενιζελικούς κύκλους και μετά το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁷

Το δεύτερο επιχείρημα αντικατόπτριζε όλη τη δυσφορία των αντιβενιζελικών για τη διαφορετικότητα και τις νεωτεριστικές τάσεις του αντίπαλου τους στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Όπως έχει προαναφερθεί για τους αντιβενιζελικούς, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν ήταν τίποτε περισσότερο από ένας «τυχερός τυχοδιώκτης», που, εμπιστευόμενος αλαζονικά το ένστικτό του, έσερνε το έθνος σε επικίνδυνες περιπέτειες. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ένα άρθρο της Σκριπ τον Απρίλιο του 1917, σύμφωνα με το οποίο αιτία για τα παθήματα του τόπου ήταν

η παλαιότερη μεταστροφή του ελληνικού πνεύματος και η ακόρεστη δίψα της ελληνικής ψυχής προς το «καινόν». Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, οι Έλληνες αποποιήθηκαν τη συνετή πολιτική της «περισυλλογής» και της «έπιφυλάξεως» των παλαιών πολιτικών και ανέθεσαν όλες τις ελπίδες τους «εις ένα άπαίσιον τυχοδιώκτην» τον οποίον για πρώτη φορά είδαν το 1910, γνωρίζοντας μόνο λίγα για τη δράση του στο Θέρισο. Όταν κατάλαβαν την πλάνη τους, ήταν πλέον αργά να ελέγξουν τη δυναμική του.¹⁸

Έναντι του «τυχοδιωκτισμού» του Βενιζέλου, η αντιβενιζελική ρητορική αναδιπλώνονταν στα επιχειρήματα της σύνεσης και της παράδοσης, επικαλούμενη ένα σχεδόν εξιδανικευμένο παρελθόν, προκειμένου να στηρίξει την πολιτική της ουδετερότητας και αναμονής για την κατάλληλη στιγμή εμπλοκής στον πόλεμο, η οποία ωστόσο κατέληξε σε πολιτική αδράνειας. Είναι ενδεικτικό ότι το «πάθημα» του πολέμου του 1897 ανακυκλώθηκε εκείνη την περίοδο συστηματικά στις αντιβενιζελικές εφημερίδες,¹⁹ για να αποδείξει ότι, αν τότε με παρόμοιες στοχεύσεις και με το έθνος σύσσωμο η χώρα είχε κινδυνέψει να δει τους Τούρκους στην Αθήνα, τώρα σε μια πολύ πιο σύνθετη κατάσταση και διηρημένη θα μπορούσε να οδηγηθεί στην καταστροφή.

Η επικράτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης στις Νέες Χώρες και σε αρκετά νησιά του Αιγαίου και παράλληλα η αντοχή του κράτους των Αθηνών στις πιέσεις της Αντάντ βάρυνε τη διαίρεση. Τα αντιβενιζελικά έντυπα που κυκλοφόρησαν εκείνη την περίοδο, φυλλάδια και εφημερίδες απέδωσαν αποκλειστικά στον Ελευθέριο Βενιζέλο την ευθύνη για το νέο και επικίνδυνο αυτό «έθος» στην πολιτική ζωή του τόπου:

Ό Βενιζελισμός είναι μοναδικόν φαινόμενον εις τήν νεωτέραν μας ιστορίαν, άποτελεί δέ μίαν ριζικήν και άπότομον αντίθεσιν πρὸς τήν πολιτικήν και έθνικήν συνείδησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ [...] Εἰς τὰς έποχὰς τῶν έθνικῶν κρίσεων, ὅλη ἡ φυλή παρουσίαζεν έννιαῖον και στενωῶς ἀλληλέγγυον μέτωπον, αἱ δέ παραλλαγαι εἰς ἀντιλήψεις, [...] έξηφανίζοντο και τελεία πειθαρχία έβασίλευεν. Αὐτην τήν παράδοσιν άνέτρεψεν ὁ Βενιζελισμός.²⁰

Για τους αντιβενιζελικούς σε καιρούς χαλεπούς έθνος, κράτος, στρατός και εκκλησία βρέθηκαν αντιμέτωπα με τον ανατροπέα «πάσης έννόμου τάξεως και ιστορικής έν τῷ Ἑλληνικῷ τόπῳ παραδόσεως».²¹ Πυκνές ήταν οι αναφορές στον Τύπο για το δίλημμα των στρατιωτών και αξιωματικών να αθετήσουν τον ὄρκο στον βασιλέα,²² ενώ σχόλια έγιναν για το διχαστικό πνεύμα που εμφυσήθηκε στην εκκλησία με την πρόθεση σύγκλησης της Ιεραρχίας των Νέων Χωρών στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1917.²³ Ακόμη και οι απεργιακές κινητοποιήσεις των ηλεκτροτεχνικών στην Αθήνα τον Μάρτιο συνδέθηκαν με τα «καταχθόνια σχέδια» διαίρεσης του «τυχοδιώκτη» της Θεσσαλονίκης.²⁴

Στον αντίποδα της πολιτικής της διαίρεσης ο αντιβενιζελισμός αντέτεινε ότι υπηρετούσε την παράδοση της ενότητας. Ένα από τα βασικά επιχειρήματά του ήταν ότι επειδή ο βενιζελισμός είχε αποκηρύξει με το Κίνημα τους δεσμούς του με τη νομιμότητα και τη συνταγματική τάξη της χώρας, το κράτος των Αθηνών «παρέμεινε ούτω Κράτος Έλληνικόν, εκπροσωποῦν τὴν Ἐθνικὴν ἐνότητα».²⁵ Παραμένει, βέβαια, προς διερεύνηση, αν η έμφαση στο ελληνικό κράτος, ως εκπρόσωπος της εθνικής ενότητας, βρισκόταν σε υπέρπουσα αντιπαράθεση με την πλατύτερη έννοια του ελληνισμού, η οποία περιλάμβανε τον αλύτρωτο και παροικιακό ελληνισμό.

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, γι' αυτήν την αντίληψη καθοριστικό ρόλο είχε και το σύμβολο της βασιλείας, οικειοποιημένο καθ' ολοκληρία εκείνη την περίοδο από την αντιβενιζελική παράταξη. Εφόσον από τη συνείδηση των αντιβενιζελικών είχε εξαλειφθεί η υπόνοια ότι και ο βασιλιάς συνέβαλε στον διχασμό, εξαναγκάζοντας δύο φορές τον πρωθυπουργό του σε παραίτηση και συνταυτιζόμενος με την παράταξή τους, τότε ήταν λογικό να παραμένει για τους ίδιους σε περιωπή υπερκομματική και υπερεθνική. «Ο Βασιλεύς, τὴν στιγμὴν αὐτὴν [...] εἶνε Σύμβολον [...] Συμβολίζει τὴν Πατρίδα ἠνωμένην ἀδιασπᾶστως [...] Τὴν Φυλὴν ἀποβλέπουσαν πάντοτε πρὸς τὰ ἱερὰ ἰδεώδη της ...»²⁶ υπογράμμισε η *Νέα Ἡμέρα*. Στην *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση*, περιοδικό που εξέδιδε ο κύκλος του Ἴωνα Δραγούμη, τονίζοταν ότι, αν η Αντάντ ήθελε πραγματικά τον λαό σύσσωμο στο πλευρό της, έπρεπε να απευθυνθεί στον βασιλέα που μπορούσε να τον εμπνεύσει και όχι στον Βενιζέλο που μόνο αποσύνθεση προκαλούσε.²⁷

Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι αξίες της «παράδοσης» και της «ενότητας», που διασφάλιζε το σύμβολο της βασιλείας, είχαν ήδη διεκδικηθεί από τον αντιβενιζελισμό από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Το νέο χαρακτηριστικό, το οποίο προβλήθηκε και προστέθηκε ως στοιχείο της ταυτότητάς του, ήταν η προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και της αυτοτέλειας. Επρόκειτο για έννοιες, τις οποίες οι αντιβενιζελικοί περιόρισαν μονοσήμαντα στη σχέση της χώρας με τη Δυτική Ευρώπη, κυρίως τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία, παραθεωρώντας ή υποβαθμίζοντας τη σχέση της χώρας με τις βαλκανικές και τις Κεντρικές Δυνάμεις.

Η σιωπηλή αλλά ουσιαστική υποστήριξη του κινήματος από τους Γάλλους στην Αθήνα, η de facto (αν και όχι de jure) αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης στις 20 Οκτωβρίου, όπως και η απόφαση υλικής και ηθικής ενίσχυσης από την Αντάντ, η κατάληψη της Κατερίνης από τις βενιζελικές δυνάμεις με την έγκριση του γάλλου στρατηγού Maurice Sarrail (Μωρίς Σαρράιγ) στις 20 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου και τέλος η επίσημη αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης στα τέλη Νοεμβρίου από την Αγγλία,²⁸ τη Γαλλία και τη Ρωσία συνιστούσαν για τους αντιβενιζελικούς την απόδειξη ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος εξυπηρετούσε με την πολιτική του συμφέροντα αλλότρια και ότι στήριζε την επιτυχία των ενεργειών του στα όπλα των ισχυρών του φίλων. Είναι πολύ χαρακτηριστικό το σχόλιο του αντιβενιζελικού βουλευτή από τη Μακεδονία Γ. Μπούσιου, ο οποίος το 1917 υποστήριξε ότι το Κίνημα της

Θεσσαλονίκης δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως μια αυθόρμητη επανάσταση διότι «έτέθη ὑπὸ τὴν προστασίαν ξένων κυβερνήσεων ...».²⁹

Ἦδη ἀπὸ τον Ιούνιο του 1916, ὅταν ἐπισημῶς ο Ελευθέριος Βενιζέλος εἶχε υποστηρίξει το τελεσίγραφο των χωρῶν της Αντάντ (8/21 Ιουνίου), με το οποίο οι τελευταίες επικαλούμενες την ιδιότητα των Προστάτιδων Δυνάμεων ἀπαίτησαν την παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη και την προκήρυξη νέων ἐκλογῶν, κατηγορήθηκε για ἐξυπηρέτηση ξένων συμφερόντων. Ἐπρόκειτο για μια ατυχή πολιτική ἐπιλογή, η οποία ἔδωσε ἀφθονη τροφή για σχόλια και κατακρίσεις. Ο δημοσιογράφος Χρήστος Χρηστουλάκης, σφοδρὸς πολέμιος του Κρητικῶν πολιτικῶν, σε φυλλάδιό του που κυκλοφόρησε το 1916 σχολίασε ὅτι ο Ελευθέριος Βενιζέλος ἔπασχε ἀπὸ «φραγκολεβαντινισμό», ἔτρεφε ἀκριτο θαυμασμό για τον ευρωπαϊκὸ πολιτισμὸ και ὡς ἐκ τούτου «δὲν κατέχεται ἀπὸ καμμίαν ἔθνικὴν ὑπερηφάνειαν».³⁰

Αυτές οι παρατηρήσεις για τον ἀρχηγὸ των Φιλελευθέρων ἀπέκτησαν γενικευτική ἰσχὺ για τον βενιζελικό χῶρο, ἰδίως μετὰ την ἐκδήλωση του Κινήματος της Ἐθνικῆς Ἀμυνας. Το Ἐσπερινὸν Ἄστυ σχολιάζοντας τους πανηγυρισμοὺς των βενιζελικῶν για κάθε «νίκη» της Αντάντ εἰς βάρος του κράτους των Αθηνῶν (κατάληψη σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, ἀποβίβαση στρατευμάτων στον Πειραιά, κτλ.) ἐπεσήμανε ὅτι ομιλοῦν: «ὡς Μαροκινοὶ περὶ Ἑλλάδος καὶ ὡς ὀπιόφαγοι περὶ Δονκιχωτικῶν ἐπιτυχιῶν».³¹ Η στάση τους χαρακτηρίστηκε ὡς ἀποξενωμένη ἀπὸ τον ἀγαθὸ πατριωτισμὸ. Ὅσοι συμφωνοῦσαν με τα τελεσίγραφα: «Δὲν εἶναι πλέον Ἑλληνας. Ἐπώλησαν τὴν ψυχὴν τοὺς εἰς τοὺς ξένους»³² ἀποφαινόταν τελεσίδικα η Σκριπ.

Ἐν ἀντιθέσει οι ἀντιβενιζελικοὶ φιλοτεχνοῦσαν μια αὐτοεικόνα ἀκραιφνοῦς πατριωτισμοῦ με βασικὸ συστατικὸ τον ἀγῶνα μέχρις ἐσχάτων για την υπεράσπιση της ἐθνικῆς κυριαρχίας και ἀνεξαρτησίας. «Τὸ ἐπίσημον Ἑλληνικὸν Κράτος [...] ἀξιῶσι ν' ἀσκήσῃ ὅλα τὰ δικαιώματα καὶ τὰς ἐξουσίας κράτους ἐλευθέρου καὶ ἀνεξαρτήτου».³³ Προσηλωμένοι ἐμφαντικὰ στην ὄντως προκλητικὴ στάση της Αντάντ ἀπέναντι στη χῶρα, ἀποσιωποῦσαν ἢ υποτιμοῦσαν τη σημασία ἄλλων γνωστῶν γεγονότων, μειωτικῶν της ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας, τα οποία τους βάραιναν, ὅπως η παράδοση του Δ' Σώματος Στρατοῦ στους Γερμανοὺς και η μεταφορὰ του σε στρατόπεδο στο Γκαίρλιτς.

Η στάση των «ξένων» φαίνεται ὅτι γενικότερα ἀναμόχλευσε ἰδεολογικὲς ἀνησυχίες του ἐλληνισμοῦ ἀπὸ τον 19ο αἰῶνα. Η συζήτηση για τη θέση της χῶρας ἀπέναντι στην Ἐυρώπη και την «ἐλληνικότητα», που ἦταν ἀνέκαθεν στενὰ συνυφασμένη με τον ἀντιδυτικισμό, ἐπανεμφανίστηκε και το 1916-1917. Ο φιλελληνισμὸς, κυρίως των Ἀγγλῶν και των Γάλλων, ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ σειρά φυλλαδίων που κυκλοφόρησαν ἐκεῖνη την περίοδο,³⁴ ἐνῶ ἐπανήλθε και η συζήτηση περὶ της ξενομανίας και του ἀκριτου μιμητισμοῦ του δυτικῶν προτύπου. Προφανῶς αὐτὸ το ὑφέρπον ἀντιδυτικὸ ρεύμα δὲν συνεπαγόταν την καθολικὴ ἀπάρνηση της Ἐυρώπης, οὔτε ὑπονοοῦσε ὅτι ἀμφισβητεῖτο συνολικὰ η θεώρηση ὅτι η Ἑλλάδα ἀνήκε στον ευρωπαϊκὸ στερέωμα, ἀλλὰ ὑπῆρξε σαφῆς ἀποστασιοποίησι ἀπὸ αὐτό.

Αν και οι μετριοπαθέστεροι προσπάθησαν να κρατήσουν μια ψύχραιμη στάση απέναντι στην πολιτική της Αντάντ, χαρακτηρίζοντάς την ως αποτέλεσμα των ραδιοουργιών του Ελευθερίου Βενιζέλου, πιο ακραίοι διέγνωσαν σε αυτήν την παρακμή ή και ανυπαρξία των πολιτικών και πολιτισμικών αξιών του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Για παράδειγμα στις 3/16 Φεβρουαρίου 1917 με αφορμή την ανακοίνωση του γάλλου πρωθυπουργού Aristide Briand (Αριστείδης Μπριάν) για τη συνέχιση του αποκλεισμού έγραφε η *Πελοπόννησος*:

Οί Γάλλοι εἶνε πάντοτε οἱ αὐτοί. Ἀλαζόνες εἰς τὰς ἐπιτυχίας των. Ψοφοδεεῖς εἰς τὰς ἀποτυχίας των. [...] Λαὸς βάρβαρος, ἄγριος μὲ βερνίκον πολιτισμοῦ: Κατὰ τοιοῦτου λαοῦ ἄς ἐξεγερθῶμεν μὲ τὴν ὕστατὴν μας πνοήν. [...] Δὲν θὰ πολεμήσωμεν ἀπλῶς ἐχθρούς. Θὰ πολεμήσωμεν ἐγκληματίας, οἱ ὅποιοι ζητοῦν τὴν χώρας μας καὶ τὴν δουλείαν μας. Ἄς δώσωμεν τέλος εἰς τὰ ψεύδη καὶ τὴν ὑποκρισίαν καὶ οὕτω θὰ φανῶμεν Ἕλληνες ὅπως ἐφάνημεν καὶ πρὸ τῆς πύλης τοῦ Ρωμανοῦ.³⁵

Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μια τέτοιου τύπου κριτική, που συνήθως προερχόταν από μορφωμένους αντιβενιζελικούς, ίσως ασύγγνωστα συνδεόταν με το πανευρωπαϊκό και ειδικότερα γερμανικό ρεύμα του ὕστερου 19ου αιώνα, αμφισβήτησης των αντιλήψεων του γαλλικού ρεπουμπλικανισμού και των φιλελεύθερων αρχών-κληρονομιά της γαλλικής επανάστασης.³⁶ Η υπόθεση αυτή χρήζει, ωστόσο, συστηματικότερης έρευνας, η οποία είναι εκτός των στόχων της παρούσας μελέτης.

Ένα άλλο μοτίβο που ξεδιπλωνόταν παράλληλα με αυτό του αντιδυτικισμού ήταν η προβολή των πολιτισμικών αξιών και της ένδοξης ιστορίας των Ελλήνων. Οι συσχετισμοί, για παράδειγμα, της αντίστασης της Παλαιάς Ελλάδας του 1916-1917 με την ελληνική αρχαιότητα, το Βυζάντιο και την επανάσταση του 1821, εντοπίζονται συχνά στα αντιβενιζελικά δημοσιεύματα.³⁷ Είναι χαρακτηριστικό κείμενο εφημερίδας που απευθυνόμενο στον βασιλέα Κωνσταντίνο, τον προσφωνούσε όχι με το όνομά του αλλά με εκείνο του Κόδρου,³⁸ του βασιλέα των Αθηνών, που σύμφωνα με την παράδοση είχε θυσιασθεί, για να σώσει την πόλη του από τους Πελοποννήσιους. Παράλληλα εξυμνείτο το ελληνικό ήθος και ο πολιτισμός,³⁹ γεγονός που καταδεικνύει ότι ένα, επί της ουσίας διπλωματικό και στρατιωτικό δίλημμα, δηλαδή συμμαχία ή όχι με την Αντάντ, ιδεολογικοποιήθηκε, για να λάβει πλέον διαστάσεις πολιτισμικής επιλογής.

Το μένος -περιστασιακό έστω- και η απαξίωση για την Ευρώπη ήταν προφανές. Τίποτε ωστόσο δεν συγκρινόταν με την απέχθεια προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Για τους αντιβενιζελικούς το «τραγικότερο» όλων ήταν η συνειδητοποίηση ότι εν τέλει ο «απεχθής» αντίπαλος είχε κατορθώσει να κατισχύσει για άλλη μια φορά. Η αναγνώριση της επιτυχίας της Προσωρινής Κυβέρνησης και η επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1917 ως πρωθυπουργού της χώρας, αναπόδραστα οδηγούσε σε μια ενδοπαραταξιακή διαπίστωση: το έλλειμμα στην

ηγεσία του αντιβενιζελισμού, που δεν κατόρθωσε να αναμετρηθεί αποτελεσματικά με τον μεγάλο αντίπαλο.

Η δυσαρέσκεια των αντιβενιζελικών αυξανόταν με την πάροδο του χρόνου, με την παράταση κυρίως του αποκλεισμού και την υποχωρητικότητα των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στα συνεχόμενα αιτήματα και τελεσίγραφα της Αντάντ. Η κυβέρνηση του Σκουλούδη ήταν η μόνη που είχε απομείνει σε κάποια περιωπή. Η τρίμηνη κυβέρνηση του Αλ. Ζαΐμη (9 Ιουνίου 1916-3 Σεπτεμβρίου 1916), αλλά πολύ περισσότερο η κυβέρνηση του ακαδημαϊκού Σπυρίδωνος Λάμπρου (27 Σεπτεμβρίου 1916-21 Απριλίου 1917) και η δεύτερη κυβέρνηση του Αλ. Ζαΐμη (21 Απριλίου-14 Ιουνίου 1917) κρίθηκαν από αρκετούς κατώτερες των περιστάσεων.⁴⁰

Η πιο ακραία πτέρυγα των αντιβενιζελικών δήλωνε απερίφραστα απογοητευμένη και μάλιστα από πολύ νωρίς. Ο Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, καλώντας τον λαό σε εξέγερση, λίγες μέρες μετά την εκδήλωση του Κινήματος στη Θεσσαλονίκη, επισήμανε ότι ο Βενιζέλος είχε εξαπατήσει τους Έλληνες πολίτες, οικειοποιούμενος τον διπλασιασμό της Ελλάδας, αλλά και οι αντίπαλοί του «δὲν ἐστάθησαν ἱκανοὶ ἵνα ἐξαγάγουν τὸν λαὸν ἐκ τῆς πλάνης».⁴¹ Βαθμηδόν αυξήθηκαν τα παράπονα και οι κατηγορίες για μαλθακότητα, ανωφελείς τακτικισμούς και άσκοπες διπλωματικές αβρότητες. Ο Κ. Έσλιν, δικηγόρος, πολιτικός και αρχηγός παρακρατικής ομάδας το 1916, παραδέχτηκε δημόσια στη Σκριπ ότι είχε πάψει να αρθρογραφεί, γιατί είχε απογοητευτεί από τους χειρισμούς των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων.⁴²

Όσο οι Έλληνες πολιτικοί υποχωρούσαν, άλλο τόσο ο αντιβενιζελικός Τύπος, αλλά και βουλευτές -ιδίως όσοι δεν είχαν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, άρα και γνώση της στάσης του βασιλέα- στρέφονταν προς το παλάτι, προσμένοντας από αυτό μια δυναμική απάντηση απέναντι στις εθνικές ταπεινώσεις.⁴³ Ο ανώνυμος αρθρογράφος Ίππεύς στις 30 Δεκεμβρίου του 1916 και εν αναμονή νέου τελεσιγράφου από την Αντάντ, αφού έκανε έκκληση για λυσσαλέα και ακατάβλητη εργασία από όλους, παρότρυνε όσους δεν αισθάνονταν κατάλληλοι για να την αναλάβουν, να φύγουν «είτε πρωθυπουργοὶ λέγεσθε, είτε ὑπουργοὶ, στρατηγοὶ, διαχειρισταί, γραφεῖς τέλος ἢ ἄπλοὶ στρατιῶται». Ο ελληνικός λαός και ο στρατός αποζητούσε πλέον την παρέμβαση του βασιλέα του: «Καὶ Σὺ, Μεγάλε Βασιλεῦ, ἀνάσπασον τὴν ρομφαίαν Σου».⁴⁴

Υπήρχε, ωστόσο, και μια πολύ μικρότερη μερίδα αντιβενιζελικών, η οποία ίσως με μεγαλύτερη οξυδέρκεια αντιλαμβανόταν ότι οι αντιλήψεις του Κωνσταντίνου περί του πρακτέου δε διαφοροποιούνταν πολύ από εκείνες των πρωθυπουργών του. Ο Δ. Βουτετάκης για παράδειγμα, εκδότης του *Ἐθνικοῦ Ἐγερτηρίου*, οργισμένος δεν εξαίρεσε κανέναν από το κατηγορητήριο του. «Ἐλειψε μία ἰσχυρὰ θέλησις καὶ ἓνας προβλεπτικὸς νοῦς ἀπὸ τὸν τόπον τοῦτον [...] Δὲν εὐρέθη οὔτε εἰς Ἐκείνον τὸν ὁποῖον ἢ φαντασία μας ἔπλασσε ὅμοιον πρὸς τοὺς βράχους τοῦ Ὀλύμπου...»⁴⁵ έγραψε σε φυλλάδιό του.

Η αίσθηση της αναποτελεσματικότητας και η διαπίστωση ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος με την εκτροπή από τη νομιμότητα και με ένα κίνημα κατόρθωσε να

επιβάλλει την πολιτική του, παρωθούσε μερικούς σε πολύ ριζοσπαστικές προτάσεις αντίδρασης. Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του Δ. Βουτετάκη για τον Δ. Γούναρη, ο οποίος υπήρξε υπουργός Εσωτερικών επί κυβερνήσεως του Στ. Σκουλούδη. Επέμενε ότι ο Αχαιός πολιτικός έπρεπε να είχε αλλάξει με κάθε κόστος εκείνους τους νόμους που επέτρεπαν στους βενιζελικούς να κυριαρχήσουν στη διοίκηση, παραβιάζοντας εν ανάγκη και το ίδιο το Σύνταγμα:

Όταν ή πολιτεία καταρρέει και οί νόμοι σέ έμποδίζουν νά τήν στηρίξης, άν κάθεται και τούς καμαρώνης και δέν τούς δίδεις μία κλωτσιά νά τούς στείλης είς τούς χιλίους διαβόλους, είσαι μάλλον κατάλληλος νά βγής είς δασκαλικήν τινά έδραν ...⁴⁶

Εάν σχηματοποιήσει κανείς τις επισημάνσεις των αντιβενιζελικών, κατά την υπό εξέταση περίοδο, για τον Βενιζέλο και κατ' επέκταση την Προσωρινή Κυβέρνηση θα έλεγε ότι η τελευταία, όχι μόνο προέκυψε από μια ανταρσία, κινείται ενάντια στον βασιλέα και έφερε τους ξένους στη χώρα, αλλά εν τέλει δεν εξέφραζε την πλειοψηφία. Όχι λοιπόν μόνο ο Βενιζέλος αλλά ο βενιζελισμός στο σύνολό του βρισκόταν εκτός νόμου και εκτός εθνικής ιστορίας.⁴⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι κάθε συμφωνία των βενιζελικών με τις απαιτήσεις της Αντάντ, ιδίως όσες αμφισβητούσαν την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, όπως ο αφοπλισμός ή η απομάκρυνση των πρεσβευτών των Κεντρικών Δυνάμεων από την Αθήνα, συνιστούσε για τους αντιβενιζελικούς τεκμήριο αρνησιπατρίας.⁴⁸ Ο αντιβενιζελισμός πίστευε ότι μόνος αυτός είχε μείνει πιστός σε όσα συνιστούσαν την ταυτότητα και τις θεσμικές παραδόσεις του ελληνισμού, την ενότητα, την ευνομία, την ευλάβεια προς την κυβέρνηση και τον βασιλέα και τον ηρωικό πατριωτισμό, ο οποίος δεν είχε χώρο για «αντάρτικα κινήματα, με διαιρέσεις και εμφυλίους σπαραγμούς».⁴⁹

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι για αμφότερες τις παρατάξεις, αλλά κυρίως για την αντιβενιζελική, τα γεγονότα που συνέβησαν εκείνη την περίοδο, η οποία έκλεισε με την εξορία του βασιλέα και σημαντικού τμήματος της αντιβενιζελικής ηγεσίας ύστερα από το τελεσίγραφο της Αντάντ (29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917), δημιούργησαν ένα πρώτο «μαρτυρολόγιο», το οποίο εμπλουτίστηκε σημαντικά κατά την περίοδο διακυβέρνησης των βενιζελικών το 1917-1920.⁵⁰

Τα γεγονότα στη Χαλκιδική, όπου συγκροτήθηκε μιας μορφής 'αντάρτικου' από Επίστρατους, που αρνούσαν να στρατευθούν με την Προσωρινή Κυβέρνηση και το οποίο κατεστάλη με εξαιρετική βιαιότητα από βενιζελικές και γαλλικές δυνάμεις,⁵¹ τα αιματηρά συμβάντα στην Απείρανθο της Νάξου, που προκλήθηκαν εξαιτίας της άρνησης των κατοίκων της περιοχής να προσχωρήσουν στους βενιζελικούς,⁵² διάφορα περιστατικά βίας στη δυτική Μακεδονία και κυρίως τα θύματα των συγκρούσεων των Νοεμβριανών⁵³ συνιστούσαν στην ιστορία του αντιβενιζελισμού τεκμήρια παραταξιακής, αλλά και εθνικής αφοσίωσης, όπως και απτές αποδείξεις των παθημάτων του τόπου από τη δράση του Ελευθερίου Βενιζέλου και των ξένων

υποστηρικτών του. Είναι ενδεικτική η παρατήρηση της Πολιτικής Έπιθεωρήσεως ότι το βενιζελικό κίνημα μπορούσε να θεωρείται πράγματι «αντιβουλγαρικό» με τη διαφορά ότι η «πρόθεσις 'άντι' θα ἔχη τὴν σημασίαν τῆς ἀντικαταστάσεως καὶ ἀναπληρώσεως μὲ ἀρκετὴν μάλιστα δόσιν ὑπερβάσεως».⁵⁴

Όλα αυτά, μαζί με τα γεγονότα του 1917-1920, ήταν αναμενόμενο οι αντιβενιζελικοί να μην μπορέσουν να τα ξεχάσουν. Το σημαντικότερο ωστόσο, ήταν ότι δεν κατάφεραν ούτε να τα ξεπεράσουν. Όταν επανήλθαν στην εξουσία μετά τις εκλογές του 1920, καθοδηγήθηκαν, και μερικές φορές παρασύρθηκαν, από τις εμπειρίες των προηγούμενων ετών στη διαχείριση της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Η περίοδος 1916-1917 συνιστούσε έναν βασικό σταθμό.

Στον αντιβενιζελικό Τύπο, όπου η διπλωματική αυτοσυγκράτηση δεν ήταν επιβαλλόμενη, τα πράγματα ήταν ξεκάθαρα. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων των ελληνικών κυβερνήσεων με τις δυτικές δυνάμεις αναφορικά με το Μικρασιατικό Ζήτημα, στις στιγμές των μεγάλων απογοητεύσεων οι συνειρμοί των αντιβενιζελικών δημοσιογράφων στα γεγονότα του 1916-1917 ήταν αναπόφευκτοι. Τον Απρίλιο του 1921 απογοητευμένη από τη στάση της Γαλλίας, η *Καθημερινή* σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Οἱ Βρυκόλακες», την ερμήνευσε ως εκδίκηση για τα όσα είχαν συμβεί κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών.⁵⁵ Αναμενόμενη ήταν επίσης και η δυσπιστία τους για τις ενέργειες και τις προθέσεις των βενιζελικών αξιωματικών, που είχαν συσπειρωθεί γύρω από την *Άμυνα Κωνσταντινουπόλεως*. Τον Απρίλιο του 1922 με αφορμή τις ενέργειες των Αμυνιτών με διακηρυγμένο στόχο την ενίσχυση της μικρασιατικής υπόθεσης, η εφημερίδα *Καθημερινή* σε πρωτοσέλιδο άρθρο της σημείωσε ότι με την λέξη «Άμυνα»

Ἐνθυμούμεθα τὴν βενιζελικὴν Ἄμυναν καὶ τὰ βενιζελικὰ κινήματα, τὰ ὁποῖα ἤρχιζαν πάντοτε μὲ ἕν κήρυγμα ἔθνικόν, ὅπως τὸ κίνημα τοῦ Θερίσσου καὶ τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ κατέληγον πάντοτε εἰς μίαν ἀνατροπὴν τοῦ Ἰθύνοντος, καὶ μίαν ἐγκατάστασιν βενιζελικῆς δικτατορίας...⁵⁶

Στοιχειωμένη από το παρελθόν η ρητορική της παράταξης αδυνατούσε να συναινέσει στη σύμπραξη με τους βενιζελικούς, που θα μπορούσε ενδεχομένως να είχε ενισχύσει την εθνική υπόθεση το 1921-1922. Τον Ιανουάριο του 1922, απαντώντας σε φήμες περί συνεργασίας μεταξύ των δύο παρατάξεων ο Γ. Βλάχος σε κεντρικό άρθρο του επεσήμανε:

Δὲν παρεφρονήσαμεν, ὥστε νὰ κοιμηθῶμεν μίαν ἑσπέραν ἤσυχoi καὶ νὰ ἐξυπνήσωμεν τὴν πρωΐαν, νὰ εὕρωμεν τὸ φρούριον παραδεδομένον εἰς τὸν Γύπαρην, νύκτωρ εἰσαχθέντα διὰ τῆς πύλης, καὶ τὰς βενιζελικὰς σημαίας ἐπὶ τῶν ἐπάλλεξων. Ὅσοι φρόνιμοι καὶ ὅσοι ἀνοηταίνοντες, ἅς πεισθοῦν ὅτι δὲν θὰ ἐπιτραπῇ νὰ παρασκευασθῇ ἄλλοτε μία Δευτέρα 29ῆ Μαΐου 1917. Ἡ πρώτη ἦτο ἀρκετῆ.⁵⁷

Σημειώσεις

1. Η μελέτη αυτή συνιστά προϊόν μεταδιδακτορικής έρευνάς μου υπό την εποπτεία του καθηγητή Β. Γούναρη, με τίτλο «Πολιτική Σύγκρουση και Ιδεολογική Διαμάχη (1914-1935): Η ευρωπαϊκή διάσταση». Η έρευνα χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα υποτροφιών Αριστείας (2016-2017) της Επιτροπής Ερευνών (ΕΛΚΕ) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
2. Δημήτριος Βουτετάκης, *Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἔθνικοῦ ἐξωμότου* (Αθήνα 1916).
3. Για μια πρώτη παρουσίαση και ανάλυση του περιεχόμενου των αντιβενιζελικών φυλλάδιων: Γεώργιος Πλουμίδης, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολιτική τους (1910-1935)», στο: Θάνος Βερέμης – Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του* (Αθήνα 1980), 605-631.
4. Νικόλαος Πετσάλης–Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917: καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού διχασμού* (Αθήνα 1988)· Γιάννης Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917)», *Μνήμων* 8 (1982), 150-188· George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, (Θεσσαλονίκη 1974), 361-500· Ευάγγελος Χεχίμογλου - Χαϊδης Κεραμοπούλου - Γιάννης Κοτσίφος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η προσωρινή κυβέρνηση 1916-1917* (Αθήνα 1994)· Αντώνης Σατραζάνης, *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη, το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη 2012).
5. Marianna D. Christopoulos, «Antivenizelist Criticism of Venizelos' Policy during the Balkan Wars (1912-1913)», *Byzantine and Modern Greek Studies* 39.2 (2015), 249-265.
6. Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *1915. Ο εθνικός διχασμός* (Αθήνα 2015), 100-101.
7. Εφ. *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 8 Οκτωβρίου 1916.
8. Μια εμπεριστατωμένη ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος του Δεκεμβρίου 1915 και της αποχής βλ. ειδικότερα, Νίκος Οικονόμου, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής γεωγραφίας του βενιζελισμού», στο: Θάνος Βερέμης - Γιούλα Γουλιμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του* (Αθήνα 1989), 367-385.
9. Για την κριτική των αντιβενιζελικών στον Ελευθέριο Βενιζέλο κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, βλ. Μαριάννα Χριστοπούλου, «Ο "ονειροπόλος πραγματοποιός": Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909-1923», στο: Νικόλαος Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιδράσεις* (Αθήνα 2014), 259-262· Christopoulos (σημ. 5), 249-265.
10. *Εφημερίδα Συζητήσεων τῆς Βουλῆς* (εφεξῆς *ΕΣΒ*), Συνεδρίαση Θ', 21 Σεπτεμβρίου 1915, 163.
11. *ΕΣΒ*, Συνεδρίαση ΝΔ, 24 Μαΐου 1916, 1008-1009.
12. Οφείλει κανείς να παρατηρήσει ότι οι αντιβενιζελικοί βουλευτές από τη Μακεδονία δεν ήταν σύμφωνοι με αυτήν την «εξίσωση». Ο κοζανίτης βουλευτής Γ. Μπούσιος δήλωσε στη βουλή ότι η είσοδος των Βούλγαρων στη Μακεδονία δεν ήταν ίδια με την είσοδο γενικά των ξένων, *ΕΣΒ* (σημ. 11), 1001-1002 και 1006. Για την αντίδραση του Ίωνα Δραγούμη, Γιάννης Μάζης, *Ίων Δραγούμης ο Ασυμβίβαστος* (Αθήνα 2016), 232.
13. Βλ. και τις απόψεις του Δ. Ράλλη, *ΕΣΒ* (σημ. 11), 1006, όπως και την ομιλία του Δ. Γούναρη τον Αύγουστο του 1916 στην Αθήνα, εφ. *Σκρίπ*, 15 Αυγούστου 1916.
14. Εφ. *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 6 και 9 Σεπτεμβρίου 1916.
15. Αρίστος Καμπάνης, *Ό Δημήτριος Γούναρης καὶ ἡ ἑλληνικὴ κρίσις τῶν ἐτῶν 1918-1922* (Αθήνα 1946), 214-5.
16. Εφ. *Νέα Ἡμέρα*, 14 Σεπτεμβρίου 1916. Βλ. επίσης *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* 1/36 (1916), 1208-9.
17. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Καθημερινή*, 16 Απριλίου 1922.
18. Εφ. *Σκρίπ*, 20 Απριλίου 1917.
19. Το παράδειγμα του ατυχούς πολέμου χρησιμοποιούταν ως επιχείρημα των αντιβενιζελικών ήδη από το φθινόπωρο του 1915. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του βουλευτή Λ. Τσουκαλά, *ΕΣΒ* (σημ. 10), 173. Βλ. επίσης *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 15 και 19 Σεπτεμβρίου 1916.
20. Εφ. *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 11 Οκτωβρίου 1916.
21. Ευθύφρονος, *Βασιλεὺς καὶ Ἐκκλησία / Ἡ Ἐθνικὴ Βασιλεία ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ/ Ἑλλάς, Ἑλλάσποντος, Γερμανία* (Αθήνα Σεπτέμβριος 1916).
22. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 23 Αυγούστου, 23 και 28 Οκτωβρίου 1916. Το 1926 ένας ανώνυμος ανώτατος αντιβενιζελικός αξιωματικός κυκλοφόρησε ένα φυλλάδιο εναντίον του Ελευθερίου Βενιζέλου, στο οποίο αποτυπώνεται ανάγλυφα η αντίληψη ότι εξαιτίας του Κινήματος της Θεσσαλο-

- νίκης ο στρατός διχάστηκε βαθιά και οριστικά. Κ. Σ., *Ἑλλάς καὶ Βενιζελισμὸς - Οἱ παράγοντες καὶ ἡ Στρατοκρατία - Βενιζελικοὶ Ἀρχηγοὶ Κομμάτων - Στρατὸς καὶ Πολιτικὴ* (Ἀθήνα 1926), 5-15.
23. Εφ. *Σκρίπ*, 19 Ἀπριλίου 1917. Ἡ σύνοδος τελικὰ δὲν συγκλήθηκε. Για τὰ γεγονότα, βλ. ειδικότερα Θεοδόσιος Τσιρώνης, *Ἐκκλησία πολιτευομένη: ὁ πολιτικὸς λόγος καὶ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1913-1941)* (Θεσσαλονίκη 2010), 75-80. Βλ. ἐπίσης καὶ ἀρθρο τοῦ Γ. Μπούσιου ἀναφορικὰ με τὶς διώξεις ποὺ υπέστησαν ὅσοι μητροπολίτες καὶ ἐπίσκοποι τῶν Νέων Χωρῶν δὲν εἶχαν προσχωρήσει στο Κίνημα ἢ ἐπέμεναν νὰ μνημονεύουν τὸν Κωνσταντῖνο, στο: Γ. Μπούσιος, «Διωγμὸς ἱεραρχῶν καὶ κατὰπτωσις Ἐκκλησίας», *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* 1/16 (1920), 264-269.
 24. Εφ. *Σκρίπ*, 14 Μαρτίου 1917.
 25. Εφ. *Σκρίπ*, 13 Ὀκτωβρίου 1916.
 26. Εφ. *Νέα Ἡμέρα*, 4 Ὀκτωβρίου 1916. Ἡ εφ. *Ἐσπερινὸν Νέον Ἄστυ*, 21 Ἰουλίου 1916, υπογράμμισε ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς εἶχε ταυτίσει τὸν βασιλέα τοῦ με τὸ ἔθνος.
 27. *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* 1/39 (1916), 1311.
 28. Μουρέλος (σημ. 4), 150-188.
 29. *ΕΣΒ*, *Συνεδρίασις* 10^α, 11 Αὐγούστου 1917, 193.
 30. Χρήστος Χρηστουλάκης, *Ποῖος πραγματικῶς εἶνε ὁ Βενιζέλος / Ψυχολογικὴ καὶ πολιτικὴ κριτικὴ* (Ἀθήνα 1916), 21, 51. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ομιλία τοῦ Δ. Γούναρη στὴν Ἀθήνα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1916, ὅπου κατηγορήσε τὸν Βενιζέλο ὅτι ἡ «πολυπράγμων πολιτικὴ του» εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ υπηρετήσῃ «τὰ πράγματα τῶν μεγάλων. Διὰ τὰ πράγματα τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος ἀδιαφορεῖ», εφ. *Ἀστραπή*, 16 Αὐγούστου 1916.
 31. Εφ. *Ἐσπερινὸν Νέον Ἄστυ*, 20 Σεπτεμβρίου 1916.
 32. Εφ. *Σκρίπ*, 9 Νοεμβρίου 1916.
 33. Εφ. *Σκρίπ*, 13 Ὀκτωβρίου 1916.
 34. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Μενέλαος Πανάς, *Φιλελεύθεροι Τύραννοι! Ἦτοι περιληπτικὴ ἱστορικὴ μελέτη περὶ Ἀγγλίας* (Ἀθήνα 1916)· Βλάσης Γαβριηλίδης, *Δύο Πολιτισμοὶ* (Ἀθήνα 1917)· *Ἡ Ἀγγλικὴ Πολιτικὴ καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ πρῶν διπλωμάτων. Τί Διδάσκει ἡ Ἱστορία Ἐκατονταετῆς Δυσμένεια καὶ Ἀντίδρασις τῆς Ἀγγλίας κατὰ τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα 1917). Παράλληλα ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀνάδειξη τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ, βλ. Παῦλος Καρολίδης, *Ὁ Γερμανικὸς Φιλελληνισμὸς* (Ἀθήνα 1917).
 35. Εφ. *Πελοπόννησος*, 3 Φεβρουαρίου 1917.
 36. Στὴν περίπτωσι τοῦ Ἰῶνα Δραγοῦμη, ἡ ὁποία εἶναι ἡ πιο μελετημένη, εἶναι ἀδιαμφισβήτητη ἡ σύνδεσι με τὸ ἐθνικιστικὸ, ἀντικοινοβουλευτικὸ καὶ ριζοσπαστικὸ ρεῦμα τῆς Action Francaise, καὶ ἰδίως τοῦ Maurice Barrès, ποὺ ἀμφισβητοῦσε τὰ ιδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μάτζης (σημ. 11), 316-322.
 37. Εφ. *Πελοπόννησος*, 9, 15 Φεβρουαρίου καὶ 3 Μαρτίου 1917· εφ. *Σκρίπ*, 24 Δεκεμβρίου 1916. Ὅταν κάτοικοι τῆς Λαμίας ἔκαναν διαδήλωσι κατὰ τοῦ ἀφοπλισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ποὺ ζητοῦσε ἡ Ἀντάντ, ὁρκίσθησαν μπροστὰ στο ἀγάλμα τοῦ Ἀθανασίου Διάκου ὅτι πρῶτα θα παραδώσουν τὴν ψυχὴ τους καὶ μετὰ τὰ ὅπλα, εφ. *Σκρίπ*, 8 Νοεμβρίου 1916.
 38. Εφ. *Σκρίπ*, 27 Δεκεμβρίου 1916.
 39. Εφ. *Σκρίπ*, 11 Μαρτίου 1917, ἀρθρο τοῦ λογοτέχνη Ἡλία Βουτιερίδη.
 40. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* 1/50 (1916), 1654· εφ. *Σκρίπ*, 25, 26 καὶ 27 Ἀπριλίου 1917. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ *Σκρίπ* σε ἀπολογισμὸ τῆς γιὰ τὴν ἀπερχόμενη κυβέρνησι Λάμπρου παραδέχτηκε ὅτι σε καιρὸ οἰξείας κρίσις, ἡ κυβέρνησι εἶχε κάνει ὅτι μπορούσε γιὰ νὰ περισώσῃ τὴν κατὰστασι, εφ. *Σκρίπ*, 21 Ἀπριλίου 1917. Παρόλα αὐτὰ ὅλο τὸ προηγούμενο διάστημα, ἡ εφημερίδα ἐπιτίθετο στὶς ἐπιλογές τῆς κυβέρνησις Λάμπρου συστηματικὰ.
 41. Εφ. *Νέα Ἡμέρα*, 3 Σεπτεμβρίου 1916.
 42. Εφ. *Σκρίπ*, 15 Νοεμβρίου. Βλ. ἐπίσης εφ. *Σκρίπ*, 29 Δεκεμβρίου 1916 καὶ 11 Μαρτίου 1917. Ὁ βουλευτὴς Ἀργολιδοκορινθίας Γ. Θ. Καρπετόπουλος παρότρυνε τοὺς πολιτικούς νὰ βγουν ἀπὸ τοὺς «τέσσερις τοίχους» τῶν γραφείων τους καὶ νὰ ἀπαντήσουν δυναμικὰ στα ἐυρωπαϊκὰ τελεσίγραφα, εφ. *Σκρίπ*, 24 Δεκεμβρίου 1916.
 43. Βλ. τὶς τοποθετήσεις τοῦ βουλευτῆ Ἀρκαδίας Π. Ε. Σπυράκη στὴν εφ. *Σκρίπ*, 30 Δεκεμβρίου 1916, καὶ παρόμοιες τοποθετήσεις τοῦ Λουκά Κανακάρη-Ρούφου, εφ. *Νέα Ἡμέρα*, 10 Νοεμβρίου 1916.
 44. Εφ. *Σκρίπ*, 30 Δεκεμβρίου 1916. Βλ. ἐπίσης καὶ ἀρθρο τοῦ ἰδίου ἀρθρογράφου στὶς 27 Δεκεμβρίου 1916.
 45. Βουτετάκης (σημ. 2), 10.
 46. Βουτετάκης (σημ. 2), 12.
 47. Βλ. εφ. *Ἐσπερινὸν Νέον Ἄστυ*, 16 Ὀκτωβρίου 1916.
 48. Εφ. *Σκρίπ*, 9 Νοεμβρίου 1911.
 49. Εφ. *Ἐσπερινὸν Νέον Ἄστυ*, 16 Σεπτεμβρίου 1916.

50. William Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917. Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», στο: Θάνος Βερέμης - Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (σημ. 3), 519-550.
51. Γεώργιος Βεντήρης, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920*, τ. 1-2 (Αθήνα 1970), τ. 2, 325-328. Στο περιοδικό *Πολύγυρος* έχει δημοσιευθεί σειρά άρθρων αναφορικά με τα γεγονότα, βλ. ενδεικτικά Γιάννης Δ. Κανατάς, «Τα «Δεκεμβριανά» του 1916 στον Πολύγυρο», *Πολύγυρος* 13/72 (2012), 6-11· Γ. Αικατερινάρη, «Η Χαλκιδική στον Εθνικό Διχασμό 1916-1917. Επίσημα έγγραφα και μαρτυρίες», *Πολύγυρος* 16 (2003), 21-26.
52. Αξίζει να σημειωθεί ότι αργότερα, όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος ενημερώθηκε για τα έκτροπα στην Απείρανθο κατέθεσε νομοσχέδιο για την αποζημίωση των κατοίκων της, όπως και αυτών της Χαλκιδικής, βλ. Μαυρογορδάτος (σημ. 6), 289-294.
53. Για τα γεγονότα των Νοεμβριανών, βλ. ειδικότερα Ι. Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916* (Αθήνα 2007), 97-235.
54. *Πολιτική Ἐπιθεώρησις* 1/43 (1916), 1435-6.
55. Εφ. *Καθημερινή*, 21 Απριλίου 1921.
56. Εφ. *Καθημερινή*, 16 Απριλίου 1922.
57. Εφ. *Καθημερινή*, 12 Ιανουαρίου 1922.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΧΑΡΑΣ

Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης μέσα από τα μάτια των αντιβενιζελικών

Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης έχει αποτελέσει ως σήμερα αντικείμενο μελέτης διαφόρων ερευνητών με εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Η πολυπολιτισμικότητα, η πρόσφατη εξάπλωση της Ελλάδας, η δημιουργία των προσδοκιών για μεγαλεία, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος κ.λπ. έκαναν και κάνουν τη Θεσσαλονίκη της εποχής ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο μελέτης. Παρόλα αυτά, πολλά ζητήματα παραμένουν ανεξερεύνητα ή υποσκιασμένα. Ένα από αυτά, που ανήκει στον χώρο των υποσκιασμένων, είναι και η Προσωρινή Κυβέρνηση ως θέμα συζήτησης, ως προβληματισμός, ως εμπόδιο και ως εικόνα για τους αντιβενιζελικούς. Γιατί όσο και αν υπάρχουν πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες, που φωτίζουν εντυπωσιακά την περίοδο με λεπτομέρειες, ακόμη και για τους αντιβενιζελικούς (όπως π.χ. η μελέτη του Γιάννη Μουρέλου για τα Νοεμβριανά,¹ η οποία φωτίζει ακριβώς και την άλλη πλευρά), η πιο προσωπική πλευρά που αναδεικνύεται μέσα από την αλληλογραφία και τα ημερολόγια σημαντικών προσωπικοτήτων της ευρύτερης αυλής, με κομβικό ρόλο στα γεγονότα και τις εξελίξεις, δίνει πρόσβαση σε πληροφορίες άλλου είδους, που ξεφεύγουν από το πλαίσιο των επίσημων αναφορών προξένων, πρεσβευτών ξένων απεσταλμένων ή επιτροπών.

Η ιστορία είναι λίγο πολύ γνωστή: η σύγκρουση μεταξύ Βενιζέλου και βασιλιά Κωνσταντίνου το 1915, σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι στον πόλεμο, οδήγησε τον Βενιζέλο, ύστερα από διπλές εκλογές το ίδιο έτος, σε αποχώρηση από την πρωτεύουσα και ύστερα από ένα διάστημα λίγων μηνών στη Θεσσαλονίκη (τον Σεπτέμβριο του 1916), όπου ανέλαβε την αρχηγία του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης και τη δημιουργία κυβέρνησης θετικά διακείμενης στους Συμμάχους. Υπό τη δεύτερη αυτή κυβέρνηση τέθηκαν όλες οι βενιζελικές περιοχές (Νέες χώρες, νησιά ανατολικού Αιγαίου, Κρήτη), σε άμεση συνεργασία με τη Στρατιά της Ανατολής, που είχε αποβιβαστεί στη Μακεδονία ήδη από το 1915. Η Παλαιά Ελλάδα παρέμεινε υπό την επίσημη κυβέρνηση των Αθηνών, θεωρητικά ουδέτερη, πρακτικά διοικούμενη από τη φιλοβασιλική κυβέρνηση του συζύγου της αδερφής του κάιζερ, Κωνσταντίνου, η οποία άφηνε ευλόγως υπόνοιες δυνητικής συνεργασίας με τη Γερμανία στους βενιζελικούς.

Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα αντιλαμβάνονταν εντελώς διαφορετικά τον ρόλο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι βενιζελικοί, ακολουθώντας την πεποίθηση του Βενιζέλου για νίκη της Αντάντ στον πόλεμο, είχαν την ελπίδα ότι αργότερα θα έπαιρναν είτε τη Μικρά Ασία, είτε την Κωνσταντινούπολη είτε την Κύπρο,² ως αντάλλαγμα για τη συμμετοχή της χώρας στην πλευρά των Συμμάχων, ενώ οι

βασιλικοί, ακολουθώντας το δόγμα «μικρή αλλά έντιμη Ελλάς», σύμφωνα με το οποίο δεν υπήρχε κανένας λόγος να διακινδυνεύσουμε τα εδάφη μας όπως το 1897, είχαν την ελπίδα ότι στην καλύτερη περίπτωση η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη και δεν θα είχε πρόβλημα με τις γείτονες χώρες. Στην αντίθετη περίπτωση -της εμπλοκής στον πόλεμο με τους Συμμάχους δηλαδή- πίστευαν ότι: α) οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας θα κινδύνευαν λόγω της συμμαχίας της Τουρκίας με τη Γερμανία, β) η ελληνική κυβέρνηση θα έχανε κάθε γερμανική υποστήριξη και γ) τα βουλγαρικά και τα γερμανικά στρατεύματα που βρίσκονταν στη Μακεδονία και τη Θράκη θα μετατρέπονταν αυτομάτως σε εχθρικά.³

Σε αυτό το πλαίσιο, το κάθε στρατόπεδο είχε σχηματίσει τη δική του εικόνα για τον άλλο. Για τους βενιζελικούς ο βασιλιάς ήταν ένας γερμανόφιλος που είχε απορρίψει τη συνταγματική οδό που οδηγούσε σε συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο με την πλευρά των Συμμάχων (αφού ο Βενιζέλος είχε νικήσει στις εκλογές με κυριότερο ζήτημα τη συμμετοχή στον πόλεμο) και άρα ήταν υπαίτιος για τον Διχασμό. Για τους αντιβενιζελικούς πάλι, ο Βενιζέλος ήταν ο προδότης που είχε διχάσει τη χώρα στα δύο και εκείνος που παρέδιδε εθνική γη στους ξένους. Ποια ήταν όμως η εικόνα που είχαν για το σύνολο αυτής της κυβέρνησης, που εκ πρώτης ήταν παράνομη, δεν αναγνωριζόταν και αποτελούσε το δημιούργημα του τρισκατάρατου Βενιζέλου;

Σε αυτό το σημείο, και πριν συνεχίσουμε στην περαιτέρω ανάλυση, κρίνεται σκόπιμο να επαναπροσδιοριστούν οι βάσεις, πάνω στις οποίες χτίζονται τα ερωτήματα της παρούσας μελέτης. Και αυτό γιατί πολλές παρεξηγήσεις, που βασίζονται σε ιστοριογραφικές αναπαραγωγές στερεοτύπων, έχουν δημιουργήσει διαστρεβλωμένες αντιλήψεις του παρελθόντος, οι οποίες συνεχίζουν να αναπαράγονται στο παρόν.

Πρώτο ζήτημα, λοιπόν, είναι η ορολογία των δύο κυβερνήσεων και ο ίδιος ο όρος «προσωρινή κυβέρνηση». Στην πραγματικότητα, Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων δεν υπήρχε για τους αντιβενιζελικούς, ούτε κράτος των Αθηνών, ούτε Προσωρινή Κυβέρνηση: υπήρχε η επίσημη κυβέρνηση και το πραξικόπημα του Βενιζέλου, νόμιμη κυβέρνηση και παράνομο κίνημα. Και πράγματι, σύμφωνα με τους τύπους, δεν υπήρχε δεύτερη κυβέρνηση -έτσι κι αλλιώς, εκ των πραγμάτων, είναι αδύνατο ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα να έχει δύο κυβερνήσεις-, αν φυσικά παραλείψει κανείς, πράγμα δύσκολο, τα επιχειρήματα περί παρανομίας της άλλης πλευράς (παράνομο ήταν να αγνοήσει ο βασιλιάς το αποτέλεσμα των πρώτων εκλογών του 1915).

Δεύτερο ζήτημα, ποια αντιβενιζελική ματιά εξετάζουμε στο άρθρο αυτό. Γιατί άλλη η αντιβενιζελική ματιά, η οποία προβλήθηκε μέσα από τον Τύπο της εποχής, άλλη της μεταγενέστερης βιβλιογραφίας, άλλη αυτή που μπορεί να παρατηρηθεί μέσα από τα διπλωματικά αρχεία και άλλη αυτή που εξετάζουμε εδώ, του στενού περιβάλλοντος του βασιλιά Κωνσταντίνου, μέσα από προσωπικά αρχεία και ημερολόγια των πρωταγωνιστών.

Τρίτον, αυτό που ονομάζουμε κύκλος του βασιλιά Κωνσταντίνου δεν είναι ένα συμπαγές μπλοκ αντιβενιζελικών, και καλό είναι να ξεκαθαρίσουμε εξ αρχής ότι υπήρχαν διαφορετικές ομάδες συμφερόντων, φιλιών και αντιθέσεων σε αυτό το περιβάλλον. Για παράδειγμα, ο Στρέιτ ή ο Μεταξάς δεν ήταν δύο προσωπικότητες που κινούνταν από κοινού, ούτε είχαν ίδιες βάσεις, ούτε συμφωνούσαν σε όλα. Ούτε μπορεί να θεωρείται δεδομένο ότι όλοι οι πρωταγωνιστές των αντιβενιζελικών ήταν γερμανόφιλοι. Και σίγουρα ήταν διαφορετικός κύκλος από αυτόν που κινούνταν κοντά στη βασίλισσα Σοφία (με τον βαρόνο Σενκ, τον Φαλκενχάουζεν, κ.λπ.).

Τέταρτον, το ζήτημα της δημοκρατίας. Είναι γνωστό ότι ο βενιζελικός κόσμος στη Θεσσαλονίκη ζήτησε δημοκρατία από τον Βενιζέλο και ότι αυτός αρνήθηκε. Και μάλιστα, με βάση αυτό το δεδομένο έχει τεθεί πολλές φορές το ερώτημα, αν ο Βενιζέλος αρνήθηκε για λόγους στρατηγικής και κατά πόσο υπήρχε δημοκρατικό φρόνημα στην Ελλάδα της εποχής. Αυτό το οποίο δεν έχει εξεταστεί ακόμη είναι το πώς χρησιμοποιήθηκε η δημοκρατία από την άλλη πλευρά ως μέσο προπαγάνδας. Μέσα από τα αρχεία φαίνεται ότι οι αντιβενιζελικοί προτάσσουν διαρκώς τον αντιδυναστικό χαρακτήρα του κινήματος, όπως το ονομάζουν, του Βενιζέλου, με σκοπό ακριβώς να μειώσουν το κύρος του ιδίου και της Προσωρινής Κυβέρνησης στα μάτια του κόσμου και των ξένων συμμάχων -ιδίως των Άγγλων-, αλλά και για να πείσουν πόσο κακός είναι ο Βενιζέλος. Και αυτό το κάνουν εν πλήρη γνώση των πραγματικών αντιλήψεων του Βενιζέλου, ο οποίος δεν είχε καμία πρόθεση να αμφισβητήσει το πολίτευμα -διακρίνεται ξεκάθαρα μέσα από αρχεία όπως αυτό του αυλάρχη του βασιλιά, Αλέξανδρου Μερκάτη.⁴

Πώς είδαν λοιπόν την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης εξ αρχής οι αντιβενιζελικοί; Το καλοκαίρι του 1916, όταν οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι αντεπιτέθηκαν ύστερα από την αγγλογαλλική επίθεση κατά της λίμνης Δοϊράνης τον Αύγουστο (9-18, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο) άρχισαν να έχουν βλέψεις προς μια ευρύτερη επίθεση στη Μακεδονία. Έτσι άρχισαν τις προσπάθειες προσεταιρισμού της βασιλικής κυβέρνησης, με στόχο να την πείσουν να ενταχθεί η χώρα στον πόλεμο με την πλευρά των Γερμανών.⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, και υπό την πίεση των Γερμανών, οι αντιβενιζελικοί μαθαίνουν την άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και τη δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης. Και οι εντυπώσεις τους είναι οδυνηρές. Ο Στρέιτ, άνθρωπος του παλατιού, έγραφε εκείνη την ημέρα (12 Σεπτεμβρίου) στο ημερολόγιό του «ὁ Πρωθυπουργὸς καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν, λέγει [ὁ Βασιλιάς], ἦσαν τὸ πρῶτ' πανικόβλητοι, συνεβούλευον δὲ ὅτι πρέπει νὰ ἐξέλθωμεν ἀμέσως τῆς οὐδετερότητος».⁶ Ἄλλωστε φαίνεται ὅτι τουλάχιστον ὁ βασιλιάς δεν πίστευε μέχρι και την τελευταία στιγμή ὅτι ὁ Βενιζέλος θα πετύχαινε στην ὁργάνωση μίας δεύτερης κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη. Μάλιστα ὁρισμένες μέρες πριν (στις 8 Σεπτεμβρίου) ἔλεγε στο κοντινὸ του περιβάλλον «Τὸ κίνημα τῆς Κρήτης, φαίνεται, ἀπέτυχε. Ἐπίσης ἐν Μακεδονίᾳ ἄγεται ἡ ὑπόθεσις πρὸς διάλυσιν καὶ βεβαίως θὰ ἐπέλθῃ αὕτη, ἂν μὴ μεταβῇ ἐκεῖ ὁ Βενιζέλος».⁷

Όταν λοιπόν, αντί να διαλυθεί η βενιζελική προσπάθεια εγκαθίσταται η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, οι αντιβενιζελικοί βρίσκονται μπροστά σε μια ιδιαίτερα δυσμενή εξέλιξη για αυτούς, που προκαλεί αναταράξεις στο εσωτερικό τους, φόβο και διασπάσεις. Το κοντινό στη Σοφία περιβάλλον άρχισε να ωθεί προς τη λύση της εξόδου στον πόλεμο με το πλευρό της Γερμανίας -με τη συνδρομή φυσικά των Γερμανών και του Φαλκενχάουεζεν-, άλλοι πιο ψύχραιμοι, όπως ο Μεταξάς, πίστευαν πως η Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη,⁸ -παρόλη την πεποίθηση του τελευταίου σε τελική νίκη των Γερμανών-, και άλλοι, όπως ο Στράτος, πίστευαν ότι έπρεπε να μπουκ στον πόλεμο με την πλευρά των Συμμάχων, τόσο για να αποφύγουν τη σύγκρουση με την Αντάντ, όσο και για να διασπάσουν τον Βενιζέλο⁹, καθώς θεωρούσαν ότι αλλιώς τους περίμενε η καταστροφή. Στους τελευταίους συγκαταλεγόταν και οι πρίγκιπες Ανδρέας και Νικόλαος, ο πρώτος υποστηρίζοντας τη στήριξη στην κυβέρνηση του Βενιζέλου, και ο δεύτερος προτρέποντας τον Κωνσταντίνο να δηλώσει συμμαχία με τους Άγγλους και τους Γάλλους.¹⁰ Άλλοι, όπως ο Στρέιτ, δεν πίστευαν ότι οι Σύμμαχοι θα επιτίθεντο στην Αθήνα και θα επέβαλαν τον Βενιζέλο στη θέση του βασιλιά,¹¹ και θεωρούσαν ότι αν πίεζαν πολύ οι Σύμμαχοι ακόμη και μια οικουμενική κυβέρνηση με τον Βενιζέλο ήταν πιθανή.¹² Τέλος, άνθρωποι, όπως ο Σ. Μεταξάς ήταν πανικόβλητοι και θεωρούσαν ότι έπρεπε άμεσα να επιλέξουν αν θα είναι υπέρ ή κατά της Αντάντ, θεωρώντας ότι πια η ουδετερότητα ήταν επιζήμια,¹³ ενώ ο γνωστός δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας Έμπρός Καλαποθάκης, ο οποίος λάμβανε επίσης μέρος στις συζητήσεις του παλατιού, εξέφραζε την άποψη ότι ούτε τους Γερμανούς έπρεπε να υποστηρίξουν σε ενδεχόμενη κάθοδό τους προς τον νότο, γιατί τότε αυτοί θα έφταναν ως την Αθήνα.¹⁴

Για την ίδια την κυβέρνηση του Βενιζέλου τι πίστευαν όμως; Φαίνεται ότι, ενώ μεν είχαν πανικοβληθεί, δεν πίστευαν ακόμη ότι θα επικρατούσε το κίνημα, όπως το αποκαλούσαν, ούτε ότι θα είχε η χώρα δύο κυβερνήσεις. Ο Στρέιτ έγραφε στο ημερολόγιο του στις 7 Οκτωβρίου, ότι στην Ιταλία θεωρούσαν αποτυχημένο το κίνημα του Βενιζέλου και ότι ο βρετανός πρέσβης Elliot το αποδοκίμαζε, ενώ ο Γούναρης, όπως και ο Ζαΐμης, θεωρούσαν ότι οι δυνάμεις της Αντάντ δεν θα αναγνώριζαν την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και δεν θα έφερναν σε καμία περίπτωση πίσω με τη βία τον Βενιζέλο στην Αθήνα.¹⁵ Ο δε Αθηνογένης πίστευε ότι το κίνημα ήταν μισητό από τον λαό και ότι ο Σαράιγ δεν το ήθελε και γι' αυτό η Προσωρινή Κυβέρνηση θα κατέρρεε.¹⁶

Την αποτυχία του κινήματος του Βενιζέλου τη θεωρούσαν δεδομένη, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου. Ταυτοχρόνως, πίστευαν ότι οι ίδιοι θα έβρισκαν λύση και θα συνεννοούνταν τελικά με την Αντάντ, ώστε να παραμείνει η χώρα ουδέτερη. Μόνο προς τα τέλη του Οκτώβρη οι αντιβενιζελικοί συνειδητοποίησαν ότι η Αντάντ έκλινε προς τη μεριά του Βενιζέλου, αν και πίστευαν πως αυτό οφειλόταν σε ραδιουργίες του ίδιου του Βενιζέλου και όχι στην πολιτική των Συμμάχων. Γι' αυτό και βρέθηκαν προ απροόπτου, όταν οι Σύμμαχοι απαίτησαν την παράδοση

των όπλων.¹⁷ Στη σύγχυση που δημιουργήθηκε ύστερα από αυτές τις απαιτήσεις των Συμμάχων, οι αντιβενιζελικοί φάνηκε για άλλη μια φορά ότι αδυνατούσαν να συνεννοηθούν και να λάβουν ψύχραιμες αποφάσεις -ο Αιγινήτης μάλιστα ανέφερε πως «όλοι είμεθα πανικόβλητοι».¹⁸ Ορισμένοι ήταν υποχωρητικοί, υποστηρίζοντας ότι έπρεπε να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των Συμμάχων, άλλοι ήταν ακραίοι και θεωρούσαν πως έπρεπε να οδηγηθούν μέχρι και σε σύγκρουση μαζί τους και άλλοι προσπαθούσαν να βρουν κάποια μη επιζήμια για τους ίδιους λύση. Σε αυτό το πλαίσιο προτάθηκε ακόμη και η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο με την Αντάντ, σχέδιο το οποίο εγκρίθηκε από το συμβούλιο του στέμματος και ανατέθηκε στους Γούναρη και Ζαΐμη,¹⁹ αν και τελικά δεν προχώρησε.

Φτάνοντας στα μέσα Νοεμβρίου, οι Σύμμαχοι πίεζαν πια αφόρητα το παλάτι και τους αντιβενιζελικούς για την παράδοση του οπλισμού, και το ενδεχόμενο μιας βίαιης επέμβασης από την πλευρά τους, για να επιβάλλουν τους όρους τους δεν μπορούσε να αποκλειστεί. Σε αυτό πλαίσιο άρχισαν να προστίθενται νέοι υποστηρικτές του κωνσταντινικού περιβάλλοντος που επιθυμούσαν την έξοδο στον πόλεμο με την Αντάντ -όπως ο Δημητρακόπουλος-²⁰ ενώ πεισματικές φωνές υπέρ της αρνήσεως στους Συμμάχους και της ενεργητικής αντίστασης σε περίπτωση επίθεσης (όπως του Σκουλούδη και του Ράλλη) προστίθονταν στις απόψεις Γούναρη, τη στιγμή που ακόμη και ο βασιλιάς είχε αρχίσει να πείθεται ότι οι Σύμμαχοι τελικά θα προέβαιναν σε μια βίαιη ενέργεια -αν και δεν πίστευε ούτε στιγμή ότι μπορεί να βομβάρδιζαν την Αθήνα.²¹

Το μόνο σίγουρο για αυτούς μέσα σε αυτή τη σύγχυση ήταν ότι μοναδικός υπεύθυνος για τα δεινά τους ήταν ο Βενιζέλος και η κυβέρνησή του.²² Αυτός έφταιγε που οι Σύμμαχοι δεν έρχονταν σε συμφωνία μαζί τους, αυτός ευθυνόταν για τον χωρισμό της χώρας στα δύο και αυτός κινούσε τα νήματα, ώστε να διώξει τον βασιλιά. Ακόμη και για το αίτημα των Συμμάχων για παράδοση του οπλισμού πίστευαν πως ευθυνόταν ο Βενιζέλος, αφού θεωρούσαν πως εποφθαλμιούσε αυτά τα όπλα, ώστε να επιτεθεί ο ίδιος στην Αθήνα και να επιβληθεί.²³ Και από μια άποψη ίσως να μην είχαν άδικο. Όπως έγραφε και ο Πετσάλης-Διομήδης στην εισαγωγή του γνωστού βιβλίου του, ένας ήταν ο σκοπός της Προσωρινής Κυβέρνησης: «να λάβουν οι Σύμμαχοι τα απαραίτητα μέτρα που θα οδηγήσουν τελικά στην ανατροπή της βασιλικής κυβέρνησης των Αθηνών και στην ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο και τους οπαδούς του».²⁴

Τα Νοεμβριανά δεν θα αλλάξουν ιδιαίτερα τον τρόπο που έβλεπαν τα πράγματα οι αντιβενιζελικοί. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του αυλάρχη του βασιλιά Αλέξανδρου Μερκάτη στις 14 Δεκεμβρίου, σχετικά με τη συνάντησή του με τον Βρετανό πρέσβη Έλιοτ, όπου απορημένος τον ρωτούσε να του πει «off the record, ως απλό πολίτη», «ποιά είναι η αληθινή κατάσταση και ποιές οί σκέψεις τών Δυνάμεων για τόν Βασιλιά» και «πώς γίνεται να διατρανώνουν ότι δεν είναι εχθροί του Βασιλιά και ταυτοχρόνως να υποστηρίζουν το «άντιδυναστικόν έπαναστατικόν

κίνημα;», και πως γίνεται να μην πείθονται για τα ειλικρινή δείγματα ουδετερότητας που δείχνουν, ενώ για άλλη μια φορά αποδίδει το φταίξιμο στον Βενιζέλο που «διαρκῶς παραπλανᾷ τὰς Δυνάμεις τῆς Ἀντάντ προφασιζόμενος ὅτι αὐτὸς φροντίζει διὰ τὸ ἀντιβουλγαρικὸν κίνημα ἐνῶ πράγματι ἐργάζεται καταχθονίως διὰ τοὺς ἀνατρεπτικοὺς κατὰ τοὺς καθεστῶτος σκοποὺς του». ²⁵ Ἄλλωστε και στη μικτή επιτροπή των αποζημιώσεων για τα Νοεμβριανά -για την οποία έγραψε το εκτενέστατο πόνημά του ο Γ. Μουρέλος- οι θέσεις της κυβέρνησης της Αθήνας και η οπτική των αντιβενιζελικών ήταν παρόμοια: υπεύθυνη για τα Νοεμβριανά και τον βομβαρδισμό ήταν η βενιζελική παράταξη, η οποία είχε σχέδιο ανατροπής του νόμιμου καθεστώτος. ²⁶

Ταυτοχρόνως, το περιβάλλον της Αυλῆς, που ἤλπιζε σε μια γερμανική επίθεση από τον βορρά, δεν είχε χάσει τις ελπίδες του (βασίλισσα Σοφία, Φαλκενχάουζεν, Ζαλοκώστας, Θεοτόκης). Η βασίλισσα Σοφία και οι πρέσβεις Ζαλοκώστας και Θεοτόκης είχαν συνεχῆ αλληλογραφία με το Βερολίνο, στην προσπάθειά τους να πείσουν τους Γερμανούς να επιτεθούν στον Σαράιγ από τον βορρά, αν και οι Γερμανοί αρνούνταν πεισματικά να κινηθούν πρώτοι. ²⁷

Σε αυτό το κλίμα λοιπόν, παρατηρούμε ότι η Προσωρινή Κυβέρνηση παρέμενε για τους αντιβενιζελικούς ένα «επαναστατικό κίνημα», μια ραδιουργία του Βενιζέλου. Ἄλλωστε, μέχρι τα Χριστούγεννα του 1916 η Προσωρινή Κυβέρνηση ως τέτοια δεν αναφερόταν ούτε μία φορά από το κοντινό στον βασιλιά περιβάλλον με το όνομα αυτό. Στα αρχεία του Στρέιτ και του Μερκάτη οι αναφορές σε αυτήν ήταν το «κίνημα» ή η «επανάσταση» του Βενιζέλου, ²⁸ και η γενικότερη άποψη των αντιβενιζελικών ήταν ότι θα αποτύχει, γιατί ούτε καν οι Σύμμαχοι δεν την έβλεπαν θετικά. Η δε Ιταλία χρησιμοποιείτο πλείστες φορές, όχι μόνο για να δειχθεί η αντιπάθεια προς τον Βενιζέλο και την κυβέρνησή του, αλλά και για να δειχθεί ότι ούτε τα ξένα κράτη αναγνώριζαν άλλη κυβέρνηση, πέραν της επίσημης, και ότι θεωρούσαν τους βενιζελικούς στη Θεσσαλονίκη απλώς ως rebelles. ²⁹

Ποια ήταν όμως η εικόνα που είχαν οι αντιβενιζελικοί στις αρχές του 1917 για αυτό το μόρφωμα, το οποίο δίσταζαν να χαρακτηρίσουν κυβέρνηση; Κατά τον Μάξιμο, ο οποίος υποτίθεται ότι είχε πληροφορίες από τους υπαλλήλους της Εθνικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, η Προσωρινή Κυβέρνηση ήταν «μισητή εις τὸν τόπον καὶ εἰς τοὺς ξένους, οἱ ὅποιοι δὲν τὴν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν». Κατά τον ίδιο, οι άνθρωποι της Προσωρινῆς Κυβέρνησης ἔκαναν τον καμπόσο μόνο στους Ἕλληνες και φέρονταν δουλικά στους ξένους. Για τον στρατό δε, που είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν οι βενιζελικοί, πίστευαν ότι ήταν πολύ μικρός. Το συμπέρασμα του Μάξιμου ήταν ότι «οἱ ἐκ Θεσσαλονίκης εἶναι demoralises καὶ κακὰ ἐνδεδυμένοι», με την παρατήρηση ταυτοχρόνως ότι «ἐν Θεσσαλονίκη ἐπικρατεῖ μεγάλη ἀκρίβεια». ³⁰

Τους επόμενους μήνες το στενό περιβάλλον του βασιλιά συνέχισε να βρίσκεται σε σύγχυση. Ο Στρέιτ ήταν πιο διαλλακτικός, ο Γούναρης έλεγε πως δεν πρέπει να υποχωρήσουν καθόλου απέναντι στις απαιτήσεις των Συμμάχων, και ο βασιλιάς αμφιταλαντευόταν, μην πιστεύοντας ακόμη πως οι Σύμμαχοι στήριζαν απόλυτα τον Βενιζέλο. Η βασίλισσα Σοφία φοβόταν, όπως και ο Λάμπρου, ενώ άλλοι εύχονταν νίκη της Γερμανίας.

Εν τω μεταξύ όμως, είχε οριστικοποιηθεί ότι η Γερμανία δεν θα έκανε τελικά την περίφημη προέλαση προς τον νότο και τη στρατιά του Σαράιγ, ο συμμαχικός αποκλεισμός είχε αρχίσει να εξαντλεί τα αποθέματα τροφής της πρωτεύουσας και ακόμη και οι πιο καλόπιστοι είχαν πειστεί ότι η Αντάντ ήταν εχθρική απέναντί τους. Αυτό που δεν είχε αλλάξει ήταν η δαιμονοποίηση της Προσωρινής Κυβέρνησης και του Βενιζέλου. Άλλωστε ο αντιβενιζελικός Τύπος και η αντιβενιζελική κοινή γνώμη φρόντιζαν να καλλιεργούν την αρνητική γνώμη και για τον Βενιζέλο και για την Προσωρινή Κυβέρνηση και για τους Συμμάχους: «ή κοινή γνώμη και ό Τύπος εἶναι ἐναντίον εἰς Entente διότι ἐξακολουθεῖ ἀποκλεισμὸν παρὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ τελεσιγράφου, διότι ἀναμειγνύεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ζήτημα τασσομένη μὲ τὸ κίνημα κατὰ τοῦ καθεστῶτος». Και βέβαια, για τη στάση των Συμμάχων ευθυνόταν ο ίδιος ο Βενιζέλος, ο οποίος ενορχήστρωνε ακόμη και τη συνέχιση του αποκλεισμού.

Μέσα από αυτήν τη διαστρεβλωμένη αντίληψη της πραγματικότητας, οι αντιβενιζελικοί θεωρούσαν πως τελικά ο κόσμος θα στρεφόταν εναντίον του Βενιζέλου και της Προσωρινής Κυβέρνησης και γι' αυτό στις κατ' ιδίαν συζητήσεις τους έδιναν παραδείγματα των λόγων που θα συνέβαινε αυτό -βλ. παράδειγμα επεισοδίων σε φούρνο της Αθήνας για την εξασφάλιση ψωμιού, όπου κάποια μητέρα μαινόταν εναντίον του Βενιζέλου που αφήνει το παιδί της να πεθάνει από την πείνα.³¹ Υποστήριζε, λοιπόν, ο Στρέιτ ότι με τη συνέχιση του αποκλεισμού «ἐπιτυγχάνεται ἀντίθετον τοῦ ἐπιδιωκομένου διὰ τὸν Sarail καὶ τὸν Βενιζέλον σκοποῦ ὅτι ὁ λαὸς θὰ στραφῆ κατὰ τοῦ Βασιλέως».³² Άλλωστε, ακόμη και ο ίδιος ο βασιλιάς πίστευε ότι ο λαός ήταν μαζί του και εναντίον του Βενιζέλου, όπως και πριν μερικούς μήνες, όταν με την παράδοση του Ρούπελ πίστευε ότι οι διαμαρτυρίες του κόσμου στη Θεσσαλονίκη δεν ήταν παρά «ὀλιγάριθμοι διαδηλωταὶ ποὺ εἶχαν πληρωθεῖ 20 δραχμὰς κατ' ἄτομον ὑπὸ τῶν βενιζελικῶν ἀπλῶς διὰ νὰ τὸν ἐνοχλήσουν!».³³

Καταλήγοντας, φαίνεται ότι ο τρόπος, με τον οποίο έβλεπαν οι κοντινοί στον βασιλιά την Προσωρινή Κυβέρνηση ήταν τουλάχιστον επιπόλαιος και αποπροσανατολιστικός της πραγματικότητας. Αρνούμενοι να δεχτούν τη de facto κατάσταση, εξακολουθούσαν να θεωρούν μέχρι τελευταία στιγμή πως οι δυτικές νομιμόφρονες χώρες δεν ήταν δυνατό να στηρίζουν ένα επαναστατικό κίνημα ενάντια σε μια επίσημη κυβέρνηση και τον βασιλιά της, και θεωρούσαν πως τόσο τα Νοεμβριανά όσο και η εχθρική εναντίον τους πολιτική ήταν αποτέλεσμα της επιρροής του Βενιζέλου και όχι των καθουτών γεωστρατηγικών και πολιτικών συμφερόντων τους δεδομένου του Παγκοσμίου Πολέμου. Η εικόνα τους για την Προσωρινή Κυβέρνηση διαμορφωνόταν περισσότερο σύμφωνα με την επιθυμία τους να δουν μια

εξαντλημένη, χωρίς λαϊκό έρεισμα και χωρίς συμμάχους επαναστατική προσπάθεια ανατροπής του βασιλιά, παρά από κάποια πιο ρεαλιστική ανάγνωση των εγχώριων και διεθνών συνθηκών.

Σημειώσεις

1. Γιάννης Μουρέλος, *Τα νοεμβριανά του 1916* (Αθήνα 2007).
2. Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, «Τη Σύμωρη ή την Πόλη; Μία εναλλακτική λύση που ό Βενιζέλος άπέρριψε μάλλον βεβιασμένα» και Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και τó κυπριακό ζήτημα», στο: Θ. Βερέμης - Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω άπό τόν Βενιζέλο και τήν έποχή του* (Αθήνα 1980), 101-118.
3. Ημερολόγιο Στρέιτ, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Αρχείο Στρέιτ, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (εφεξής ΕΛΙΑ), 15-16.
4. Στο συγκεκριμένο αρχείο βρίσκουμε π.χ. εμπιστευτική επιστολή του Βενιζέλου προς τον Ρακτιβάν (26 Οκτωβρίου 1916), όπου αναφέρει σαφώς ότι στόχος της Προσωρινής Κυβέρνησης δεν ήταν ούτε να αλλάξει το πολίτευμα ούτε τον βασιλικό οίκο, ούτε να αμφισβητήσει τις εξουσίες του βασιλιά, Αρχείο Μερκάτη, ΕΛΙΑ, 5/2. Παρόλο όμως που ο αυλάρχης είχε στην κατοχή του μια τέτοια επιστολή, στο ημερολόγιο του Στρέιτ διακρίνουμε συνεχώς κατηγορίες εναντίον του Βενιζέλου ως υποκινητή της κατάργησης της δυναστείας, της εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας, της ανατροπής του βασιλιά, κ.λπ., Ημερολόγιο Στρέιτ (σημ. 3), *passim*. Επειδή ο Στρέιτ ήταν άνθρωπος πολύ κοντά στον βασιλιά θεωρούμε άπίθανο να μην γνώριζε την ύπαρξη τέτοιων επιστολών και άρα το πιθανότερο είναι ότι ηθελημένα καλλιέργούσε το φανατικό κλίμα εναντίον του Βενιζέλου και της Προσωρινής Κυβέρνησης.
5. Βλ. Δημήτρης Μπαχάρας «Ήεριμένοντας τους Γερμανούς...». Φόβοι και ελπίδες στην Ελλάδα του Διχασμού», στο: Κ. Δέδε - Δ. Δημητρόπουλος - Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεώτερα χρόνια* (Αθήνα 2017).
6. Ημερολόγιο Στρέιτ, 12 Σεπτεμβρίου 1916 (σημ. 3).
7. Ημερολόγιο Στρέιτ, 8 Σεπτεμβρίου 1916 (σημ. 3).
8. Ημερολόγιο Στρέιτ, 1 και 7 Σεπτεμβρίου 1916 (σημ. 3).
9. Ημερολόγιο Στρέιτ, 27 Σεπτεμβρίου 1916 (σημ. 3).
10. Τηλεγραφήματα πρίγκιπα Ανδρέα προς Κωνσταντίνο, 7 Σεπτεμβρίου 1916 και τηλεγραφήματα πρίγκιπα Νικολάου προς Κωνσταντίνο, 3 Οκτωβρίου 1916, Αρχείο Μερκάτη, ΕΛΙΑ, 4/1.
11. Ημερολόγιο Στρέιτ, 28 Σεπτεμβρίου 1916 (σημ. 3).
12. Ημερολόγιο Στρέιτ, 3 Οκτωβρίου 1916 (σημ. 3).
13. Ημερολόγιο Στρέιτ, 28 Σεπτεμβρίου 1916 (σημ. 3).
14. Ημερολόγιο Στρέιτ, 3 Οκτωβρίου 1916 (σημ. 3).
15. Ημερολόγιο Στρέιτ, 7 και 8 Οκτωβρίου 1916 (σημ. 3).
16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 8 Οκτωβρίου 1916 (σημ. 3).
17. Για τα αιτήματα των Συμμάχων, βλ. George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917* (Θεσσαλονίκη 1974), 422, 429, 432-433.
18. Ημερολόγιο Στρέιτ, 1 Νοεμβρίου 1916 (σημ. 3).
19. Ημερολόγιο Στρέιτ, 8 Νοεμβρίου 1916 (σημ. 3).
20. Ημερολόγιο Στρέιτ, 15 Νοεμβρίου 1916 (σημ. 3). Για τις προτάσεις του Δημητρακόπουλου βλ. και επιστολή προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο 24 Δεκεμβρίου 1916, Αρχείο Μερκάτη, ΕΛΙΑ, 4/1.
21. Ημερολόγιο Στρέιτ, 15 και 20 Νοεμβρίου 1916 (σημ. 3).
22. Βλ π.χ. και Νικ. Ζαχαρόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη: Το κίνημα της εθνικής άμυνας στη Θεσσαλονίκη στο ιστορικό του πλαίσιο* (Θεσσαλονίκη 1997), 223.
23. Ζαχαρόπουλος (σημ. 22), 227.
24. Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο Κυβερνήσεων* (Αθήνα 1988), 17.
25. Αρχείο Μερκάτη, ΕΛΙΑ, 5/2.
26. Μουρέλος (σημ. 1), 50-51, 117.
27. Μπαχάρας (σημ. 5).
28. Ημερολόγιο Στρέιτ, 26 Δεκεμβρίου 1916 (σημ. 3). Ακόμη και σε επιστολή του Δημητρακόπουλου προς

τον βασιλιά στις 24 Δεκεμβρίου 1916 δεν αναφερόταν σε επέκταση της Προσωρινής Κυβέρνησης αλλά σε επέκταση των επαναστατών.

29. Ημερολόγιο Στρέιτ, 18 Ιανουαρίου 1917 (σημ. 3). Τη στάση αυτή των Ιταλών επιβεβαιώνει και ο Μουρέλος στο βιβλίο του, Μουρέλος (σημ. 1), 32, για «λόγους γενικότερης πολιτικής και εξυπηρέτησης εθνικών συμφερόντων», ενώ ο ίδιος ο ιδιαίτερος γραμματέας του βασιλιά Κωνσταντίνου, Γεώργιος Μελάς, παρείχε και μια πιο συγκεκριμένη αιτιολόγηση, στο προσωπικό του ημερολόγιο: οι Ιταλοί θεωρούσαν τον Βενιζέλο ως «σοβαρόν εμπόδιον εις τήν κατακτητικήν πολιτικήν τῶν ἐν Ἀνατολῇ. Μεγάλη καὶ ἰσχυρὰ Ἑλλάς ὅπως τήν ὄνειρεύεται ὁ Βενιζέλος δὲν τοὺς συμφέρει βέβαια. Ἄλλως τε ἀρκετὰ γνωρίζω ὁ ἴδιος ἀπὸ τὰς ἀδιακόπους ραδιουργίας τοῦ φίλου μου Μποσδάρι ἐν Ἀθήναι. Εἶχα κι ἐγὼ τότε τήν μυστικήν μου ἀστυνομία...». Ημερολόγιο, 20 Σεπτεμβρίου 1916, Αρχείο Γεωργίου Μελά, ΕΛΙΑ.
30. Ημερολόγιο Στρέιτ, 19 Ιανουαρίου 1917 (σημ. 3).
31. Ημερολόγιο Στρέιτ, 27 Ιανουαρίου 1917 (σημ. 3).
32. Ημερολόγιο Στρέιτ (σημ. 31).
33. Ημερολόγιο 1916-1917, Αρχείο Γεωργίου Μελά, ΕΛΙΑ, 5.

Συντηρητισμός εναντίον ριζοσπαστισμού: Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού*

I. Ο ριζοσπαστισμός και ο συντηρητισμός στην Ευρώπη

Για να κατανοήσει κανείς τον πολιτικό λόγο του Εθνικού Διχασμού χρειάζεται να ανατρέξει στην πολιτική προϊστορία του Ελευθερίου Βενιζέλου την περίοδο που αυτός πολιτευόταν στην Κρητική Πολιτεία. Σε επίπεδο πολιτικών ιδεών, ο Εθνικός Διχασμός ήταν μια σύγκρουση του φιλελευθερισμού στη ριζοσπαστική εκδοχή του με τον αντιδραστικό συντηρητισμό, δηλ. τον συντηρητισμό στην ακραία (μοναρχική μάλιστα) εκδοχή του. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανήκε στη φιλελεύθερη παράταξη από τη στιγμή που εξελέγη πληρεξούσιος Κυδωνίας στην Κρητική Συνέλευση το 1889.¹ Ο φιλελεύθερος ριζοσπαστισμός, που ο μεγάλος Κρης ηγέτης εγκολπώθηκε το 1905, είχε το στοιχείο της επανάστασης και της ρήξης με τα καθεστώτα. Όπως ορθώς επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, ο Βενιζέλος εστράφη προς την επαναστατική οδό λόγω της απολυταρχικής διακυβέρνησης και του συγκεντρωτικού τρόπου άσκησης της εξουσίας από τον πρίγκιπα Γεώργιο (της Κρήτης), ο οποίος απεχθανόταν αποδεδειγμένα τον κοινοβουλευτισμό και το συνταγματικό πολίτευμα, όπως εν πράγματι απέδειξαν ο περιορισμός του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, η φίμωση του Τύπου, ο διορισμός των δημοτικών αρχόντων, ο διορισμός, η μετάθεση και η παύση των δικαστικών και εν γένει των δημοσίων υπαλλήλων με πολιτικά κριτήρια (δηλ. βάσει της προσήλωσής τους προς το πρόσωπο του ηγεμόνα) κ.ά.² Ο Βενιζέλος, χωρίς να έχει εντυφήσει συστηματικά στις φιλοσοφικές θεωρίες, διέθετε ωστόσο ευρύτατη ενημέρωση για τις πολιτικές ιδέες και τις ιδεολογικές αναζητήσεις (και βεβαίως τη νομική σκέψη) του ευρωπαϊκού κόσμου της εποχής του από την ανάγνωση των εφημερίδων και άλλων ξένων εντύπων (η προσωπική βιβλιοθήκη του, που σήμερα φυλάσσεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη των Χανίων, περιλαμβάνει 7.177 τίτλους βιβλίων και 378 τίτλους εφημερίδων και περιοδικών· επίσης, μέρος της βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Εθνικού Ιδρύματος "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" στα Χανιά), καθώς και από την επαφή του με την ευάριθμη ευρωπαϊκή παροικία των Χανίων (της πρωτεύουσας της Κρητικής Πολιτείας).³ Ο Κρης ηγέτης εντρυφήσε και εμπνεύστηκε ιδιαίτερα

Επίκουρος καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

*Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μέρος ευρύτερης μελέτης του γράφοντος για τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τις πολιτικές ιδέες του.

από την προσωπικότητα και τις ιδέες του Λέοντος Γαμβέττα και των υπολοίπων θεμελιωτών της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας, όπως επίσης και από τη βρετανική φιλελεύθερη πολιτική παράδοση.⁴ Έτσι ερμηνεύεται η ροπή του προς τη ριζοσπαστική εκδοχή του φιλελευθερισμού, όπως η τελευταία είχε αναπτυχθεί και επικρατήσει κυρίως στη Γαλλία.⁵

Βασική και απαρέγκλιτη αρχή του Βενιζέλου ήταν ο ανόθευτος φιλελευθερισμός και ο γνήσιος κοινοβουλευτισμός, που θα διασφάλιζαν στο ακέραιο τις προσωπικές ελευθερίες και τη λαϊκή κυριαρχία αντιστοίχως. Σε αυτές τις αρχές του ο Βενιζέλος ήταν ανένδοτος. Η αγέρωχη απάντησή του στον μοναρχισμό, που απειλούσε να καταπατήσει αυτές τις φιλελεύθερες πολιτειακές αρχές και τις ελευθερίες, ήταν η λέξη «έπανάστασις!». Η εφ. *Κήρυξ των Χανίων*, που απηχούσε τις απόψεις του, ήταν (στο φύλλο της 7ης Ιουνίου 1902) ξεκάθαρη ως προς αυτό: «Όπου ἡ ἐξουσία ἀφαιρεῖ τὰς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ διὰ πραξικοπήματος, ἐκεῖ ἀνοίγεται πλέον ἡ νόμιμος ὁδὸς τῶν ἐπαναστάσεων!». ⁶ Μοναρχισμός και λαϊκή κυριαρχία λοιπόν δεν συμβιβάζονταν. Η υπεράσπιση της δεύτερης έναντι του πρώτου ήταν ύψιστης προτεραιότητας για τον Βενιζέλο και συνιστούσε ζήτημα εθνικής σωτηρίας (*salus populi*)· όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε επιστολή του το 1906 (μεσούντος του κινήματος του Θερίσου): «Ἡ σωτηρία τοῦ τόπου δὲν δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ ζητηθῆ παρὰ μόνον εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς ἐξουσίας τοῦ μοναρχικοῦ παράγοντος ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν καὶ ἐξασφάλισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαϊκοῦ παράγοντος». ⁷ Ο φιλελεύθερος ριζοσπαστισμός του Βενιζέλου έφθανε μάλιστα ήδη από τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας στο σημείο να αμφισβητεί ευθέως το δικαίωμα του ηγεμόνα να ρυθμίζει «αυτοβούλως» την εξωτερική πολιτική, τα ζητήματα πολέμου και ειρήνης και εθνικής ασφάλειας. ⁸

Το πολύμηνο κίνημα του Θερίσου (1905-1906) ήταν συνεπώς μια «έπανάστασις», «ὅπως ἀπαλλαγῆ ὁ τόπος τοῦ δεσποτισμοῦ» (*sic*). Πλέον του πάγιου αιτήματος «τῆς Ἐνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος», οι «έπαναστάται» του Θερίσου εξεγέρθηκαν πρωτίστως κατά του «δεσποτισμοῦ» και του «ἀπολυταρχισμοῦ» του Γεωργίου, ζητώντας την αντικατάστασή του από άλλο, μετριοπαθές πρόσωπο στο ύπατο αξίωμα του αρμοστή της μεγαλονήσου. ⁹ Το ίδιο μοτίβο σφοδρῆς σύγκρουσης μεταξύ των δύο πολιτειακών κοσμοαντιλήψεων επρόκειτο να επαναληφθεῖ στα χρόνια του πρώτου Εθνικού Διχασμοῦ μεταξύ του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου (1915-17). Για «δυναστικὴν πολιτικὴν» θα κατηγορήσει τον Κωνσταντίνο ο Βενιζέλος με επιστολή του τον Φεβρουάριο του 1915, όταν θα παραιτηθεῖ για πρώτη φορά από την πρωθυπουργία. ¹⁰ Ο Εθνικός Διχασμός, που ξεκίνησε το 1915 με υπαιτιότητα του Κωνσταντίνου, ήταν μια αντίδραση των ηττημένων συντηρητικῶν δυνάμεων ἐνάντια στην «επανάσταση» του 1909, που είχε φέρει τον Βενιζέλο στην εξουσία, και στις νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που εξέφραζε το Κόμμα των Φιλελευθέρων. ¹¹ Πράγματι, τα γεγονότα του 1909, ιδίως εκείνα της 15ης Αυγούστου στο Γουδί, υπήρξαν πανθομολογουμένως από τους συγχρόνους, «επαναστατικά». ¹² Το 1909 η ιστορία της

χώρας χωρίστηκε σε «προεπαναστατική» και μετεπαναστατική «εποχή».¹³ Το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν ο «διάδοχος τῆς ἐπαναστάσεως» και ο ενσαρκωτής του πνεύματος και του πολιτικού νοήματος του 1909.¹⁴ Και μια «Νέα Ἑλλάς» ανέτειλε «εὐοιώνως» το 1910 μετά τα πρώτα μεταρρυθμιστικά μέτρα που έλαβε η «Κυβέρνησις ἐπαναστάσεως» του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη.¹⁵

Ο ριζοσπαστισμός στην Ελλάδα και στην αυτόνομο Κρητική Πολιτεία δεν ήταν βεβαίως αυτοφυής, αλλ' ετερόφωτος και επηρεασμένος πρωτίστως από τη γαλλική και κατά δεύτερον την αγγλική παράδοση. Όπως προαναφέρθηκε, το ελληνικό ριζοσπαστικό ρεύμα άντλησε στοιχεία τόσο από το γαλλικό πρότυπο (της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας, της οποίας θεμελιωτές ήταν ριζοσπάστες, όπως ο Γαμβέττας) όσο και από το αγγλικό (οι Άγγλοι ριζοσπάστες ήταν μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές και δεν αποσχίστηκαν ποτέ από το Φιλελεύθερο Κόμμα). Ο ριζοσπαστισμός στη Γαλλία του 19ου αιώνα ήταν κληρονόμος του πνεύματος της Επανάστασης του 1789 και ιδίως του ιακωβινικού ρεύματος.¹⁶ Βασικές αρχές του γαλλικού ριζοσπαστισμού ήταν η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ο ρεπουμπλικανισμός, ο αντικληρικαλισμός και η *laïcité* (δηλ. ο διαχωρισμός Εκκλησίας - Κράτους και ο εξοβελισμός κάθε εκκλησιαστικής επιρροής από την κοινωνία και τη δημόσια εκπαίδευση). Το γαλλικό Ριζοσπαστικό Κόμμα (ίδρ. 1901) ανήκε στον χώρο της δημοκρατικής Αριστεράς και, ως προς το κοινωνικό ζήτημα (προεξάρχοντος του θέματος της βιομηχανικής εργατικής τάξης), συνέκλινε μάλιστα με τους σοσιαλιστές. Ωστόσο, το Ριζοσπαστικό Κόμμα, του οποίου ηγετικές φυσιογνωμίες αναδείχθηκαν ο Léon Bourgeois και ο Georges Clemenceau (Κλεμανσώ), δεν ήταν κόμμα μαρξιστικό· οι Γάλλοι ριζοσπάστες δεν ήταν μαρξιστές, αλλά ιδεαλιστές, ηθικιστές και θετικιστές (πίστευαν δηλ. στις άπειρες δυνατότητες προόδου της ανθρωπότητας, υιοθετώντας τα διδάγματα του Condorcet, όπως αυτές διατυπώθηκαν περίτρανα στο *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1793-1794). Βεβαίως, το κοινωνικό ζήτημα επέιχε κεντρική θέση στο πολιτικό πρόγραμμά τους (απώτερος σκοπός τους ήταν η ηθική και υλική πρόοδος της τάξης της πιο πτωχής και της πιο πολυάριθμης), αλλά απέριπταν τον μακιαβελισμό του μαρξισμού και την πάλη των τάξεων ως μέθοδο επίλυσης του εργατικού ζητήματος. Πίστευαν ότι η κοινωνική ανισότητα θα εξομαλυνόταν μέσω της ισονομίας, της ηθικής και πνευματικής προόδου και της ομαλής εξέλιξης των πολιτικών πραγμάτων και όχι μέσω μιας βίαιης επανάστασης (αναγκαίας άλλοτε για την ανατροπή του μοναρχισμού των Βουρβόνων και του καισαρικού βοναπαρτισμού του Ναπολέοντα). Βασικά εργαλεία για να επιτευχθεί αυτό ήταν η καθολική ψηφοφορία (των ανδρών) και η δημόσια δωρεάν εκπαίδευση. Οι ριζοσπάστες διέφεραν επίσης από τους σοσιαλιστές του Jean Jaurès (Ζαν Ζωρές) ως προς το ζήτημα της ατομικής ιδιοκτησίας, την οποία θεωρούσαν ιερή και απαραβίαστη.¹⁷

Οι Βρετανοί ριζοσπάστες ήταν έτι μετριοπαθέστεροι. Δεν αμφισβήτησαν ποτέ τη βασική οικονομική φιλοσοφία του φιλελευθερισμού (άλλωστε, ποτέ δεν αποκόπηκαν από το Φιλελεύθερο Κόμμα, αλλ' απλώς το 1906 σχημάτισαν μια

ιδιαίτερη κοινοβουλευτική ομάδα εντός του Κόμματος, η οποία το 1908-1909 πρωταγωνίστησε στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας τους, υποσκελίζοντας προσωρινά ακόμη και το Εργατικό Κόμμα σε κοινωνική ευαισθησία) και στην αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού, προσβλέποντας κυρίως στην εισαγωγή ορισμένων ουμανιστικών αρχών στην κυρίαρχη πολιτική γραμμή και στην οικοδόμηση ενός στοιχειώδους Κράτους Πρόνοιας, που θα περιελάμβανε την παροχή συντάξεων. Επιθυμούσαν η Ηθική Οικονομία να αντικαταστήσει μελλοντικά την Πολιτική Οικονομία και έδωσαν κοινοβουλευτικούς αγώνες για τον περιορισμό των ωρών της εργασίας και την εκ τούτου περιστολή της ανεργίας των εργατών, σε σημείο ώστε οι Συντηρητικοί να ταυτίσουν τον ριζοσπαστισμό (τον οποίον αποκαλούσαν «νεοφελελεύθερισμό») με τον σοσιαλισμό. Πάντως, ο ιδεαλισμός και το προοδευτικό πνεύμα των Βρετανών Φιλελεύθερων Ριζοσπαστών και η ισχυρή βούλησή τους για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις δεν πρέπει να συγχέονται με τον σοσιαλισμό και τον συνδικαλισμό της εποχής· οι Βρετανοί Ριζοσπάστες πίστευαν ότι η κοινωνική αρμονία ήταν κάτι το εφικτό με θεσμικό τρόπο και απεχθάνονταν τις ταξικές συγκρούσεις.¹⁸

Στην αντίπερα όχθη του πολιτικού φάσματος του ύστερου 19ου αιώνα, ο συντηρητισμός (μια έννοια που ξεπήδησε από την ομότιτλη εφημερίδα *Le Conservateur*, που εξέδωσε ο υποκόμης Σατωβριάνδος το 1817 και προπαγάνδιζε την παλινόρθωση της μοναρχίας και την αποκατάσταση του κύρους της Εκκλησίας και του Κλήρου στη Γαλλία) έδινε έμφαση στη νομιμότητα, στην τάξη και στην παράδοση. Ο συντηρητισμός, που γεννήθηκε ως αντίδραση προς τη Γαλλική Επανάσταση και τις ανατρεπτικές ιδέες της, υπερασπιζόταν το πολιτικό και κοινωνικό status quo και την ιεραρχική κατάταξη της κοινωνίας. Ως υπερασπιστής λοιπόν του ancien régime, ο συντηρητισμός του 19ου αιώνα είχε ως κορωνίδα του τον θεσμό της «ἐλέω Θεοῦ» μοναρχίας και τα πρωτεία της Εκκλησίας. Ιδανικά των συντηρητικών ήταν η σταθερότητα, η ειρήνη και η ευπείθεια. Η απέχθειά τους για τη λαϊκή κυριαρχία, την οποία ταύτιζαν με την οχλοκρατία, ήταν βαθύτατη, και το αντιδημοκρατικό τους αυτό πνεύμα τούς οδηγούσε να εξομοιώνουν τελικώς την επανάσταση με την αναρχία. Βασιζόμενοι στις φιλοσοφικές ιδέες του Edmund Burke και του Joseph de Maistre, οι συντηρητικοί της Ευρώπης απέρριπταν εν τέλει την ιδέα της προόδου, ισχυριζόμενοι ότι το κακό και τα δεινά είναι αδιαχώριστα από την ανθρώπινη φύση, κι επομένως σκοπός ενός πραγματιστή πολιτικού είναι να μετριάσει τον πόνο και όχι να τον εξαλείψει. Με βάση αυτήν την απαισιόδοξη κοσμοθεωρία, η πολιτική δεν μπορούσε παρά να έχει περιορισμένο ρόλο στα ανθρώπινα πράγματα, εφόσον ελάχιστα μπορούσε να τα αλλάξει. Κατά συνέπεια, η προσήλωση στην παράδοση, στη χριστιανική θρησκεία και στην οικογένεια είχαν μεγαλύτερη αξία για τους συντηρητικούς από την πολιτική δράση. Ο πραγματισμός ήταν ο βασικός γνώμονας των συντηρητικών, οι οποίοι απέρριπταν a priori τον ιδεαλισμό και την αισιοδοξία των αντιπάλων τους ως καθαρή ουτοπία. Περιττό να προσθέ-

σουμε ότι, συνάμα με το Στέμμα και την εκκλησιαστική Ιεραρχία, υπέρτατη αξία για τους συντηρητικούς ήταν ο απόλυτος σεβασμός της ατομικής ιδιοκτησίας.¹⁹

II. Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού

Με μια πρώτη ανάγνωση, ο Εθνικός Διχασμός και το κίνημα της Εθνικής Αμύνης αφορούσε σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και άμυνας απέναντι στον ρεβανσισμό και στις αρπακτικές διαθέσεις των Βουλγάρων. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε για την Ελλάδα μια μοναδική ευκαιρία νέας επέκτασης των ελληνικών συνόρων, προς Ανατολάς αυτή τη φορά (στη Θράκη και στη Δυτική Μικρά Ασία), αλλά συνάμα και μια πρόκληση διατήρησης των εδαφικών κεκτημένων των δύο Βαλκανικών Πολέμων (1912-13). Υπό αυτήν την έννοια, ο Διχασμός του 1915-17 θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί (σύμφωνα με τον πολιτικό επιστήμονα Γιώργο Θ. Μαυρογορδάτο) ως «κρίση εθνικής ολοκλήρωσης».²⁰ Σε κάθε περίπτωση, η αμαχητί και χωρίς ανταλλάγματα απώλεια της Ανατολικής Μακεδονίας ήταν μια τερατώδως σκανδαλώδης πολιτική επιλογή του βασιλιά Κωνσταντίνου, την οποία σημαντική μερίδα του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών και του πολιτικού κόσμου, με προεξάρχοντα τον Ελευθέριο Βενιζέλο, δεν μπορούσαν να ανεχθούν. Σε επιστολή του προς τον διευθυντή της *Πατρίδος* (Γεώργιο Βεντήρη) τον Νοέμβριο του 1916 ένας επιστολογράφος με το ψευδώνυμο «Θεσσαλονικεύς» (ο Αλέξανδρος Ζάννας;) δηλώνει εξ ονόματος του «Κράτους της Θεσσαλονίκης» πως: «Σήμερον ἐργαζόμεθα καὶ ἀγωνιζόμεθα ν' ἀπολυτρώσωμεν τὰ Ἑλληνικὰ ἐδάφη ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Βουλγάρων, πρὸς τοὺς ὁποίους τὰ παρέδωκαν προδοτικῶς αἱ Κυβερνήται τῶν Ἀθηνῶν».²¹ Η είσοδος των Βουλγάρων στα ενδότερα της ελληνικής Μακεδονίας τον Αύγουστο και ο κίνδυνος η Ελλάδα να απωλέσει τις Νέες Χώρες και να επανέλθει «εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1897 κατάστασιν» προσέδωσε μιαν οξύτατη εθνικιστική διάσταση στον Εθνικό Διχασμό, που είχε ξεσπάσει την προηγούμενη χρονιά, οδηγώντας τον στην κορύφωσή του. Οι δύο αντίπαλες παρατάξεις άρχισαν να ανταλλάσσουν βαρείς ύβρεις περί εσχάτης προδοσίας. Χαρακτηριστικά, ο Σπύρος Σπυρομήλιος (ο Μακεδονομάχος και Ηπειρωτομάχος οπλαρχηγός) βροντοφώναξε μέσα από τις στήλες της βενιζελικής *Νέας Ελλάδος*: «Ἡμεῖς εἶμεθα οἱ Ἑλληγνες καὶ σεῖς οἱ Βούλγαροι».²²

Η διάσωση της ελληνικής Μακεδονίας από τα χέρια των Βουλγάρων ήταν μεν ο πρώτος και άμεσος στόχος του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης, αλλά ο Εθνικός Διχασμός είχε ευρύτερες πολιτικο-κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις. Συγκρούονταν μέσα σ' αυτόν δύο διαφορετικοί πολιτικοί κόσμοι και δύο αντίπαλες διαταξικές συμμαχίες (που τις έχει προσδιορίσει αναλυτικά ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος²³), καθώς και δύο αντίπαλες ιδεολογίες, ο συντηρητισμός και ο ριζοσπαστισμός, που μεσουράνησαν τον ύστερο 19ο αιώνα ανά την Ευρώπη. Ως εκ τούτου, ο προαναφερθείς επιστολογράφος της *Πατρίδος* καταγγέλλει «τοὺς διευθύνοντας κύκλους τῶν Ἀθηνῶν», «ὅτι ἀποτελοῦν τὸ σάπιο μέρος τοῦ Ἑθνους». Το Κράτος της Θεσ-

σαλονίκης αντιπροσώπευε «τοὺς Ἑλληνας τοὺς ἀληθινούς, τοὺς Ἑλληνας τοὺς ζωντανούς», που ενστερνίζονταν «τὰ εὐγενέστερα Ἰδεώδη τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς». Ο εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στα δύο Κράτη ήταν μια πάλη ανάμεσα στο «Φῶς» (τῆς Θεσσαλονίκης) και στο «Σκότος» (των Αθηνών).²⁴

Ομοίως, σε τηλεγραφική ανακοίνωσή του, που δημοσιεύθηκε στους *Times* του Λονδίνου (8 Νοεμβρίου 1916, π.η.), ο Βενιζέλος προέταξε ως έτερο σκοπό του κινήματός του, δηλ. εκτός τῆς απελευθέρωσης των εδαφῶν που υπέστησαν τὴν εισβολή των Βουλγάρων, τὴν ένταξη τῆς Ελλάδας στο στρατόπεδο των Δυνάμεων που κυριαρχούσαν στη Μεσόγειο Θάλασσα (και τα οποία τότε μάχονταν «ὑπὲρ τῶν ἐλευθεριῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν δικαίων τῶν μικρῶν ἐθνῶν ἵνα ταῦτα ζῶσιν ἐλεύθερα καὶ ἀνεξάρτητα» και διεξήγαγαν «τὸν μέγαν πόλεμον κατὰ τοῦ Πρωσικοῦ μιλιταρισμοῦ»), ενώ παράλληλα απέκρουσε ως «αἰσχροῦν συκοφαντίαν» τὴν κατηγορία των αντιπάλων του, ὅτι το κίνημά του ἦταν «ἀντιδυναστικόν». Ο επικεφαλῆς του Κράτους τῆς Θεσσαλονίκης κατήγγειλε, στο τηλεγράφημά του αὐτό, ὅτι τους τελευταίους 20 μήνες (δηλ. μετὰ τον δεύτερο εξαναγκασμό του σε παραίτηση τον Σεπτέμβριο του 1915) στην Ελλάδα επικρατούσε «ἀπολυταρχία», ἀλλὰ αρνήθηκε ὅτι ο ἴδιος ἀπέβλεπε «εἰς ἀνατροπὴν τοῦ Θρόνου, εἰς ἀλλαγὴν τοῦ Τύπου τῆς Κυβερνήσεως ἢ εἰς ἀντικατάστασιν τῆς Βασιλευούσης Βασιλικῆς Οἰκογενείας δι' ἄλλης Δυναστείας». ²⁵ Αὐτὴν τὴν προσήλωσή του στο υφιστάμενο πολίτευμα τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας επανέλαβε επανειλημμένως ο Βενιζέλος τα ἔτη 1916-17, ὅπως στον λόγο του στο συλλαλητήριο τῆς 14ης Αυγούστου 1916 στην Αθήνα (βλ. παρακάτω). Για αὐτὸν ακριβῶς τον λόγο, ο Βενιζέλος διατήρησε μέχρι τέλους (μέχρι δηλαδή που επανήλθε στην Αθήνα και ανέλαβε εκ νέου τα ἡνία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τον Ιούνιο του 1917) τα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῆς πολιτειακῆς νομιμότητας: Τα μέλη τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησής του ἔφεραν τον τίτλο του «Συμβούλου» (και ὄχι του Ὑπουργοῦ, πλην των Ὑπουργῶν Στρατιωτικῶν και Ναυτικῶν), τα Ὑπουργεῖα τῆς Εθνικῆς Ἀμύνης ἦταν επισήμως «Ἀνώταται Διευθύνσεις» και τα νομοθετήματά τῆς ἦταν «διατάγματα» (χωρὶς πλήρη ἰσχύ νόμου) ἢ «αποφάσεις». ²⁶

Μια δεύτερη ὅμως προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῆς γλώσσας του Εθνικοῦ Διχασμοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι το ζήτημα τῆς εθνικῆς διαμάχης μεταξύ βενιζελικῶν και αντιβενιζελικῶν/κωνσταντινικῶν ἦταν ζήτημα βαθύτατα πολιτειακό και συνταγματικό. Ἦταν μια πάλη μεταξύ τῆς γνήσιας κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας και του βασιλικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ. Ὅπως το ἔθεσε εὐστοχα ἡ Νέα Ἑλλάς, το δῆλημα ἦταν εἴαν ο ελληνικὸς λαὸς θα κυβερνάτο «ὅπως αὐτὸς θέλη διὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ τοῦς ὁποίους θὰ ἐκλέγη» ἢ «ὅπως θέλη ὁ Βασιλεὺς και οἱ περὶ τὸν Θρόνον ὀλίγοι ἐπιτήδαιοι καὶ αὐλοκόλακες» (ὅπως οἱ Β. Δούσμανης και Γ. Στρέϊτ, τους οποίους κατονόμασε): το ζήτημα ἦταν «Σύνταγμα ἢ ἀπολυταρχία», με τὴν δεύτερη πολιτειακὴ ἀρχὴ να ἰσοδυναμεῖ με «κακοδιοίκησιν» και «τυραννίαν», παρόμοια τῆς τυραννίδας του Πεισιστράτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. ²⁷ Ο (βενιζελικός) *Κῆρυξ* (3 Ιουλίου 1916) ἔθεσε ως ἐξῆς το «συνταγματικὸν ζήτημα» και το «ζήτημα τῆς

έσωτερικῆς διοικήσεως», τα οποία είχαν να κάνουν με τις αρμοδιότητες και τα προνόμια του Στέμματος:

Δικαιοῦται τὸ Στέμμα νὰ ἀναζητῆ τοὺς ὑπευθύνους συμβούλους του μεταξὺ τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα εἶνε εἴτε προσωπικῶς εἴτε καὶ διὰ τὰς πολιτικὰς των ιδέας περισσότερον ἄρεστὰ εἰς Αὐτὸ ἢ ὑποχρεοῦται νὰ λαμβάνη ὡς ὑπευθύνους συμβούλους του ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει εἰς αὐτὸ ἡ λαϊκὴ ἐτυμηγορία;

Δικαιοῦται τὸ Στέμμα ἐπὶ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ζητημάτων νὰ ἔχη ἰδίως αὐτοτελεῖς γνώμας καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν ἀσχέτως πρὸς τὴν λαϊκὴν ἐτυμηγορίαν, δι' ἐπανηλειμμένων ἐν ἀνάγκῃ διαλύσεων τῆς Βουλῆς, λόγῳ τοῦ ὅτι ὑπέχει τοῦτο εὐθύνας ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, δι' ἃς οὐδεὶς λόγος ὀφείλεται πρὸς τὸν λαόν;

Ενδεχόμενη επικράτηση τέτοιων πολιτειακών αντιλήψεων θα σήμαινε την ανατροπή των επιτευγμάτων της «επαναστάσεως» του 1909 και της τελευταίας 5ετίας, που η χώρα διακυβερνήθηκε από το Κόμμα των Φιλελευθέρων.²⁸

Η πολιτική επικράτηση της αντιβενιζελικής παράταξης ήταν εφικτή μόνον μέσω της ενίσχυσης των εξουσιών του Στέμματος και της επιστροφής ουσιαστικά της χώρας στον μοναρχισμό του πρώιμου 19ου αιώνα. Τον Φεβρουάριο του 1915 (κατόπιν της πρώτης παραίτησης του Βενιζέλου από την εξουσία) η αντιβενιζελική πολιτική σημαία αναβαθμίσθηκε «εἰς βασιλικήν».²⁹ Η επιτυχία αυτής της τακτικής προϋπέθετε, κατ' αντίστιξη, τη δαιμονοποίηση του πολιτικού αντιπάλου της και την πλήρη περιθωριοποίησή του από το πολιτικό σύστημα της Παλινόρθωσης, που η αντιβενιζελική μερίδα επιδίωκε μανιωδώς να οικοδομήσει. Εκμεταλλευόμενοι λοιπόν τεχνηέντως την κρίση που ξέσπασε σε ανώτατο πολιτειακό επίπεδο τον Φεβρουάριο του 1915, οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων («οἱ αὐλοκόλακες», «οἱ βρυκόλακες τοῦ Παλιοκομματισμοῦ» και «οἱ ψευτο-βάρδοι τοῦ Στέμματος»), «οἱ γνωστοὶ στρατιωτικοὶ κύκλοι» και «ὀλίγοι γερμανόφρονες» εἰκόνισαν τον Βενιζέλο ως «κακὸν Δαίμονα τοῦ Θρόνου».³⁰ Η πολιτική υπόσταση των αντιπάλων του Βενιζέλου ἐγκειτο στον σφετερισμό της «βασιλικῆς αἴγλης».³¹ Η κατ' ουσίαν προσπάθεια επιστροφῆς στην ἀπόλυτη μοναρχία και η εξάρτηση των πάντων ἀπὸ τη διάθεση του «μοναρχικοῦ παράγοντος» ἦταν «μεσαιωνισμὸς» και «εἰδωλολατρεία»,³² ἕνας βασιλικὸς ἀπολυταρχισμὸς που παρέπεμπε στη ρήση του Λοδοβίκου ΙΔ' «ἐγὼ εἰμι τὸ Κράτος».³³ Εξ ἀντιθέτου, ο βενιζελισμὸς ἐγγυάτο την πιστὴ ἐφαρμογὴ του δημοκρατικοῦ πολιτεύματος και την ἀρχὴ της λαϊκῆς κυριαρχίας.³⁴ Ο Γεώργιος Παπανδρέου, σε ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ Νέα Ἑλλάδα (23 Ιουλίου 1916), κατήγγειλε τὴν «ἐπιτελική» μέθοδο των παλαιοκομματικῶν να ταυτίζουσαν «τὸν Βενιζελισμὸν πρὸς Ἀντιδυναστικὸν» (και βεβαίως τον ἴδιο τον ἐπιστολέα ως «ἀντιδυναστικὸν», με ἀποτέλεσμα να ἀνασταλεῖ ο διορισμὸς του ως Νομάρχης Λέσβου). Ο πρῶτον νομάρχης Χίου και μέλλον πρωθυπουργὸς σχολίασε δηκτικὰ ὅτι «ἐντὸς τῶν δύο τελευταίων χρόνων, ἀντὶ νὰ ἔχωμεν ἐξέλιξιν προοδευτικὴν, ἐγυρίσαμεν ἀπεναντίας

δεκαετηρίδας όπίσω και είς τήν έθνικήν και είς τήν πολιτικήν και τήν κοινωνικήν μας ζωήν». Αυτή η οπισθοδρόμηση είχε χαρακτήρα μεσαιωνισμού: Οί Αύλοκόλακες, έπιδιώκοντες, χάριν τών ιδίων συμφερόντων, τήν μοναρχικήν έφαρμογήν του κοινοβουλευτικού μας πολιτεύματος, δια νά έπιτύχουν άσφαλέστερα τόν σκοπόν τών, άσχολούνται άπό τίνος με τήν κατασκευήν άντιδυναστικών.³⁵

Η Νέα Έλλάς, επ' αφορμή της συμπλήρωσης επταετίας «άπό τής στρατιωτικής έπαναστάσεως είς τò Γουδι», έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου, η «όλιγαρχία» των «προεπαναστατικών κομμάτων» και «οί άεί του Θρόνου έκμεταλλευταί υπό τò προσωπεϊόν τών Ήρακλέων» να ανατρέψουν πλήρως τα θετικά αποτελέσματα «του κινήματος τής 15ης Αυγούστου 1909» και «διά τής αύλοκολακείας και τής άπολυταρχίας» να αφαιρέσουν τελικά από τον λαό «τήν ίσχύν νά κανονίζη τήν ιδίαν του τύχην», και να επαναφέρουν τη χώρα πίσω «είς τας πονηράς ήμέρας, τας πρό τής έπαναστάσεως». ³⁶ Οι μεθοδεύσεις «των Σκουλουδογούναρη και του Έπιτελείου» συνιστούσαν άπόπειρα «έγκαθιδρύσεως τής άπολυταρχίας έν Έλλάδι», αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετούσαν τα πολεμικά σχέδια της Γερμανίας και «των Χοεντσόλλερν». ³⁷ Έτσι, μετά την είσοδο των Βουλγάρων στην ανατολική και στην κεντρική Μακεδονία, η μαχητική φιλελεύθερη εφημερίδα έκανε θερμή έκκληση στον Βενιζέλο να εξέλθει «τής νομιμοφροσύνης» του και να ηγηθεί του αγώνα για τη σωτηρία της χώρας. ³⁸

Η πίεση των Φιλελευθέρων προς τον ηγέτη τους δεν άργησε να φέρει αποτελέσματα. Στον λόγο του «πρός τόν λαόν τών Άθηνών και Πειραιώς» (14 Αυγούστου 1916), ο Βενιζέλος κατηγόρησε πλέον για πρώτη φορά ευθέως και δημοσίως τον Κωνσταντίνο ότι επιδίωκε «νά συγκεντρώση είς χείρας Του όλην τήν κυβερνητικήν έξουσίαν» (δηλ. να διευθύνει αυτός τις εσωτερικές πολιτικές υποθέσεις) και «νά θέση ούσιαστικώς κατά μέρος τò έλεύθερον πολίτευμα» της χώρας (δηλ. να καταλύσει τον κοινοβουλευτισμό). ³⁹ Παρότι ο βενιζελικός Τύπος σχολίασε τότε πως ο αρχηγός των Φιλελευθέρων διατηρούσε ακόμη «τήν νομιμοφροσύνην» του και ότι ο βασιλικός θρόνος δεν απειλείτο από κανέναν στην Ελλάδα (καταδικαστέα ήταν μόνον η μέχρι τότε «άκολουθηθεΐσα πολιτική»), ⁴⁰ στην πραγματικότητα η ρήξη μεταξύ των δύο κορυφαίων πολιτικών άνδρών είχε πλέον επέλθει.

Το (ακραίο βασιλικό) Σκρίπ, το οποίο έδιδε τον τόνο της αντιπαράθεσης, απορρίπτοντας τις παραπάνω αιτιάσεις ως «χυδαΐες ύβρεις», κατηγόρησε τον Βενιζέλο για «μικρότητα», «κυνισμό» και «ψυχοπάθεια». ⁴¹ Η οργανωμένη απάντηση ήλθε την επομένη (15 Αυγούστου) από το αντι-συλλαλητήριο, στο οποίο αγόρευσαν οι Δ. Ράλλης, Δ. Γούναρης και Στ. Δραγούμης, και κυριάρχησε η κραυγή «Κάτω ό προδότης!» (Βενιζέλος). Την κυρίαρχη πρόσληψη της διαμάχης Βενιζέλου - Κωνσταντίνου περιέγραψε εναργέστερα όλων ο Δ. Ράλλης, χαρακτηρίζοντας ως «άνιέρους και νοσίους» τους λόγους του Βενιζέλου «πρός τò σεπτόν πρόσωπον» του βασιλέως· προς τούτους, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων ήταν (σύμφωνα με τον παλαίμαχο αντίπαλό του) «ένοχος εσχάτης προδοσίας» ως «έκ προθέσεως και έκουσίως ύποστηρίζων τήν είσβολήν ξένων στρατευμάτων είς τήν έπικράτειαν» (σ.σ. των Αγγλογάλλων

Συμμάχων στη Μακεδονία).⁴² Με άλλα λόγια, βάσει αυτής της συνταγματικής και πολιτειακής αντίληψης, η αμφισβήτηση των βασιλικών επιλογών στην εξωτερική αλλά και στην εσωτερική πολιτική κατεύθυνση της χώρας συνιστούσε ανοσιότητα και ιεροσυλία απέναντι σε ένα πρόσωπο, που θεωρείτο ιερό και απαραβίαστο. Συνακόλουθα, ο ακραίος βασιλικός Τύπος κάλεσε τον Βενιζέλο να λησμονήσει «τάς ἔξεις καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ χαρακτῆρος του» και να ενθαρρύνει «τάς σκέψεις καὶ τὰς ἀποφάσεις τοῦ Βασιλέως» ως προς τη διαχείριση της εθνικής κρίσης: ο βασιλεύς ήταν «ὁ Ἄνευθυνος Ἄρχων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ» καὶ ὁ «ἐνσαρκῶν τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν» και το «Ἔθνος», του οποίου ακολούθως προστάτης ήταν «ὁ Θεὸς τῆς Ἑλλάδος».⁴³ Το Σκρίπ ἐφθασε ἔτσι τον Σεπτέμβριο του 1916 στο σημείο να χαρακτηρίσει την αμφισβήτηση των βασιλικών επιλογών από τον Βενιζέλο «ἀναρχίαν» και το Κόμμα των Φιλελευθέρων «ἀναρχικὸν».⁴⁴

Διόλου απορίας ἄξιον εἶναι συνεπῶς το γεγονός ὅτι το κίνημα της Εθνικῆς Ἀμύνης της Θεσσαλονίκης ἐκλήφθη ἀπὸ τους ορκισμένους ἀντιπάλους του ως «ἐπανάστασις κατὰ τῶν καθεστώτων» και ως ἐπανάληψη της «ἐπαναστάσεως τοῦ Θερίσου».⁴⁵ Ο Βενιζέλος (ο «στασιαστής» και «ἐγωπαθὴς ἀναρχικὸς τοῦ Θερίσου»⁴⁶) τιθέμενος ἐπικεφαλῆς του κινήματος ἐγινε, μία ἀκόμη φορά μετὰ το 1905, «ἐξωμότης» και «ἔσχατος προδότης», «ἀντάρτης» και «πατριδοκάπηλος» στα μάτια των ἐχθρῶν του.⁴⁷ Οἱ «ἐπαναστᾶται» της Θεσσαλονίκης ἐπαναστάτησαν «διὰ νὰ πολεμήσουν προσωπικῶς τὸν Βασιλέα».⁴⁸ ὁ σκοπὸς τους ἦταν «ἀνῆθικος καὶ ἀνίερος»: «νὰ ἀποσυνθέσουν τὸ Κράτος, νὰ καταλύσουν τὸν Θρόνον, νὰ ἀνατρέφουν τὸ πολίτευμα».⁴⁹ «Τὸ ἐν Θεσσαλονικῇ ἐπαναστατικὸν κίνημα» δεν μπορούσε παρά να εἶναι γαλλικῆς ἐμπνευσης (ἄλλωστε, ἡ Γαλλία ἦταν ἡ μήτρα της ἐπανάστασης και της ἀβασίλευτης) και να στοχεύει στην ἐγκαθίδρυση «μίας δημοκρατίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ».⁵⁰ Το «ἐπαναστατικὸν κίνημα» λοιπόν, «κίνημα θεμελιούμενον ἐπὶ ἀναρχικῶν βάσεων καὶ μεταδίδον τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀποσύνθεσιν», δεν ἦταν «ἀντιβουλγαρικὸν» ἀλλὰ «καθαρῶς ἀντιβασιλικὸν» και στρεφόμενον αποκλειστικῶς και μόνον «κατὰ τοῦ Βασιλέως».⁵¹ Μετὰ τα Νοεμβριανὰ ἐπεισόδια των Ἀθηνῶν (18-19 Νοεμβρίου 1916) οἱ «συνωμόται» της Θεσσαλονίκης κατέστησαν ἐτι περαιτέρω «μυσαροὶ ἐπίορκοι καὶ πρὸ παντὸς ἐχθροὶ προσωπικοὶ τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς Δυναστείας Του».⁵² Ἡ ἀντίδραση στο «στυγερὸ ἔγκλημα» που διέπραξε ὁ Βενιζέλος και οἱ ἀκόλουθοί του κορυφώθηκε στο λαϊκὸ «ἀνάθεμα» της 12ης Δεκεμβρίου 1916. Το «ἀνάθεμα κατὰ τοῦ προδότου τῆς πατρίδος καὶ κατηραμένου Βενιζέλου», «ὅστις διετόλμησε νὰ διασειῇ τὰ θεμέλια τοῦ Βασιλικοῦ Θρόνου», ἐδραζόμενον στην μομφή (που ἐκστόμισε με ὅλη την ἐμφαση και την ἐπισημότητα ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόκλητος Α΄ ἐνώπιον του συγκεντρωμένου πλήθους στο Πεδίον του Ἄρεως), ὅτι ὁ «στυγερὸς ἐγκληματίας» ἐπιβουλεύεται τὴ βασιλεία.⁵³

Εἶναι ἐπομένως προφανές ὅτι ὁ κωνσταντινικὸς ἀντιβενιζελισμὸς μπορεῖ κάλλιστα να ἐνταχθεῖ στον ἀντιδραστικὸ συντηρητισμὸ του 19ου αἰῶνα. Κατὰ συνέπεια, ὁ Εθνικὸς Διχασμὸς, που προκλήθηκε ἀπὸ τον βασιλιά Κωνσταντῖνο, συνιστοῦσε ἐν πολλοῖς μιαν ἀντεπανάσταση στην ἐπανάσταση του 1909 και μιαν ἐκδήλωση

ακραίου και τυφλού μοναρχισμού από την πλευρά μεγάλου μέρους της ελλαδικής κοινωνίας· ενός τυφλού μοναρχισμού, που έφθασε μάλιστα στο σημείο να παραγνωρίσει την απώλεια εθνικών εδαφών κατ' εκλογήν του βασιλιά, εδαφών που μόλις είχαν απελευθερωθεί με μεγάλο κόστος σε αίμα και θυσίες. Κύρια επιδίωξη των συντηρητικών ήταν η επαναφορά του *ancien régime* (στο πρότυπο μιας αυστηρά ιεραρχημένης και ταξικά στατικής κοινωνίας) και η ισχυροποίηση του θεσμού της βασιλείας. Ο καθηγητής του συνταγματικού δικαίου Νίκος Αλιβιζάτος ορθώς επισημαίνει ότι η ελίτ των παλαιών κομμάτων, συσπειρωμένη γύρω από τον θρόνο, διεκδικούσε τη χαμένη ισχύ της και τη νομή του κράτους και της εξουσίας, απ' όπου την είχε ανατρέψει «η αλλαγή του 1909».⁵⁴ Ο Κωνσταντίνος Α', ακολουθώντας εμφανώς το πρότυπο της βιλχελμιανής Γερμανίας και του Β' Ράιχ (1871-1918) διεκδικούσε κατ' αποκλειστικότητα δι' εαυτόν τις αρμοδιότητες της διοίκησης των ενόπλων δυνάμεων και της χάραξης της εξωτερικής πολιτικής.⁵⁵ Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε ο Κωνσταντίνος Α' στον πλήρη και αποκλειστικό έλεγχο του στρατεύματος. Ο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος σχολιάζει ότι ο Κωνσταντίνος ενσάρκωνε το αρχέγονο πρότυπο του βασιλιά-πολέμαρχου.⁵⁶ Οι Έλληνες επίστρατοι ήταν «στρατιῶται τοῦ Βασιλέως» («στρατιῶται ἰδικοὶ μου», όπως δήλωσε τον Σεπτέμβριο του 1916 σε τελετή ορκωμοσίας νεοσυλλέκτων)· ο ελληνικός στρατός ήταν ο «στρατός Του». Η σχέση του «Βασιλέως» προς τους στρατιώτες ήταν μια άμεση σχέση «πατρότητος» του ιδίου «πρὸς τὰ θετὰ τέχνα Του».⁵⁷ Πέραν όμως από τα ζητήματα πολέμου, ειρήνης, άμυνας και εξωτερικών σχέσεων της χώρας, από το 1915 και με αφορμή ένα εξωτερικό ζήτημα (τη συμμετοχή ή μη της χώρας στον Μεγάλο Ευρωπαϊκό Πόλεμο) έγινε εμφανής η νοσταλγία του Έλληνα εστεμμένου ανώτατου άρχοντα (και γυναικαδέλφου του Κάιζερ) για το μοναρχικό παρελθόν και η επιθυμία του να ελέγξει, πέραν των εξωτερικών υποθέσεων, τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις με τον διορισμό αυλικών κυβερνήσεων. Εν τέλει, η αντίληψη του Κωνσταντίνου για την άσκηση της βασιλικής εξουσίας ήταν εξόφθαλμα ασύμβατη με τον κοινοβουλευτισμό.⁵⁸

III. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, ο Εθνικός Διχασμός (1915-17) αποτελεί μια πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη κρίση (πολιτική, πολιτειακή, ταξική και στρατιωτική), η οποία έχει τις ρίζες της στην «επανάστασιν» του 1909 και στις αντιδράσεις προς αυτήν. Κεντρικό πρόσωπο αυτής της κρίσης είναι ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, ο οποίος συγκέντρωσε τα πυρά των αντιπάλων του, που είχαν παραμεριστεί πολιτικά το 1910 και είχαν στερηθεί την εξουσία επί μία πενταετία. Πίσω όμως από τα πρόσωπα του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου (γύρω από το οποίο συσπειρώθηκαν ταχύτατα οι ηττημένοι του 1909) υποκρύπτονταν πολλαπλά συμφέροντα και φιλοδοξίες καθώς και δύο αντίπαλες ιδεολογίες της εποχής του *fin de siècle*, ο (φιλελεύθερος) ριζοσπαστισμός και ο (αντιδραστικός) συντηρητισμός. Η πρώτη ιδεολογία κοιτούσε προς το μέλ-

λον, ενώ η δεύτερη προς το παρελθόν. Η πρώτη ιδεολογία είχε ως πυρήνα της τη λέξη «ἐπανάστασις», ενώ η δεύτερη «τα καθεστώτα». Η πάλη ανάμεσα σε αυτά τα δύο ιδεολογικά ρεύματα υπήρξε αδυσώπητη, αμφίροπη και πολύχρονη, μέχρι που θριάμβευσε πανηγυρικά (το 1935-36) το ρεύμα που ήταν βαθύτερα εδραιωμένο μέσα στο Κράτος και στους μηχανισμούς του και πάνω απ' όλα είχε την αμέριστη στήριξη της Αυλής (δηλ. ο συντηρητισμός και ο μοναρχισμός).

Σημειώσεις

1. Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην 1901-1906* (2^η έκδ. Αθήνα 2005), 15.
2. Σβολόπουλος (σημ. 1), 101, 104, 106-107.
3. Σβολόπουλος (σημ. 1), 120-121, 147· πρβλ. <http://www.librarychania.gr/index.php/vivliothiki-elef-venizelou> (ανάκτηση: 31 Οκτωβρίου 2016).
4. Σβολόπουλος (σημ. 1), 124-125.
5. Σβολόπουλος (σημ. 1), 122.
6. Σβολόπουλος (σημ. 1), 130-131.
7. Σβολόπουλος (σημ. 1), 132-133.
8. Πρβλ. Σβολόπουλος (σημ. 1), 138.
9. Σβολόπουλος (σημ. 1), 165, 179-180, 182, 223, 267.
10. Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος 1828-1964*, τ. Γ' (Αθήνα 1966), 327.
11. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα 2015), 21-22, 40.
12. Αριστ. Ν. Κυριακός, *Ἡ Νέα Ἑλλάς: Μεγάλη πατριωτική ἱστορία ἐπισκοποῦσα τὴν ἀπὸ τοῦ 1897 καὶ ἐντεῦθεν μέχρι σήμερον κατάστασιν καὶ περιλαμβάνουσα τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων τῆς 15ης Αὐγούστου 1909* (Αθήνα 1910), 3-4.
13. «Οἱ ἐκμεταλλεῦται τοῦ Στέμματος», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 6 Ιουλίου 1916, 1.
14. Εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 4 Ιουλίου 1916, 2.
15. Κυριακός (σημ. 12), 428, 549.
16. Claude Nicolet, *Le radicalisme* (Παρίσι 1967), 6.
17. Nicolet (σημ. 16), 5-11, 16-18, 22, 25-26, 30, 42-43, 49· Walter Laqueur (επιμ.), *A Dictionary of Politics* (Λονδίνο 1972), 395.
18. H.V. Emy, *Liberals, Radicals and Social Politics 1892-1914* (Cambridge 1973), vii-viii, xi-xiii, 66, 69-70, 184, 186.
19. Noël O'Sullivan, *Conservatism* (Λονδίνο, Μελβούρνη και Τορόντο 1983), 9-10, 32· Του ιδίου, «Conservatism», στο: David Miller (επιμ.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought* (Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1987), 97-98· David Robertson, *The Penguin Dictionary of Politics* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1986), 65· Roger East - Tanya Joseph (επιμ.), *Cassell Dictionary of Modern Politics* (Λονδίνο 1994), 71-72· Bee Wilson, «Counter-revolutionary thought», στο: Gareth Stedman Jones - Gregory Claeys (επιμ.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought* (Cambridge και Νέα Υόρκη 2011), 9, 11, 15-16, 19-21, 30-31· Lawrence Goldman, «Conservative political thought from the revolutions of 1848 until the *fin de siècle*», στο: Stedman Jones - Claeys (σημ. 19), 691-695.
20. Μαυρογορδάτος (σημ. 11), 189-191, 216-219.
21. Εφ. *Πατρίς*, 9 Νοεμβρίου 1916, 1.
22. Σπ. Σπυρομήλιος, «Ποιοί ἤμεθα ἡμεῖς οἱ προδότες καὶ ποιοί ἐσεῖς», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 13 Αυγούστου 1916, 1.
23. Μαυρογορδάτος (σημ. 11), 235-267.
24. Εφ. *Πατρίς* (σημ. 21).
25. Εφ. *Πατρίς* (σημ. 21), 4, όπου το τηλεγράφημα του Βενιζέλου αναδημοσιεύεται μεταφρασμένο.
26. Βλ. την *Ἐφημερίδα τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως*, που εκδόθηκε συνολικά σε 105 φύλλα από τον Σεπτέμβριο του 1916 μέχρι τον Ιούνιο του 1917.
27. «Ἐπὶ ποίων ζητημάτων θ' ἀποφανθῆ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς» και «Διὰ τοὺς ἀυλοκόλακας», εφ. *Νέα Ἑλλάς*,

- 3 Ιουλίου 1916, 1, 3.
28. Αναδημοσιεύεται στο: «Ἐπὶ ποίων ζητημάτων καλῆται νὰ ἀποφανθῇ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὰς προσεχεῖς βουλευτικὰς ἐκλογὰς», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 4 Ιουλίου 1916, 2.
29. «Οἱ ἐκμεταλλεῦται τοῦ Στέμματος» (σημ. 13).
30. «Οἱ ἐκμεταλλεῦται τοῦ Στέμματος» (σημ. 13).
31. «Ἐπὶ ποίων ζητημάτων θ' ἀποφανθῇ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς» (σημ. 27), 1.
32. «Οἱ ἐκμεταλλεῦται τοῦ Στέμματος» (σημ. 13).
33. «Ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδίου τῶν Πριγκήπων», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 13 Ιουλίου 1916, 1.
34. «Οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ἀποτυχίας τῆς πριγκηπικῆς ἀποστολῆς», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 18 Ιουλίου 1916, 1.
35. Εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 23 Ιουλίου 1916, 3.
36. «Μετὰ μίαν ἑπταετίαν», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 6 Αυγούστου 1916, 1.
37. «Ἐλευθέρειε Βενιζέλε αἰ ψυχὰι τῶν ἡρώων τῆς Φαιᾶς Πέτρας σὲ παροτρύνουν νὰ τὰς ἐκδικηθῆς», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 10 Αυγούστου 1916, 1.
38. (σημ. 37).
39. «Ὁ λόγος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου: Τί πρέπει νὰ εἴπη ὁ λαὸς πρὸς τὸν βασιλέα», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 15 Αυγούστου 1916, 1.
40. «Ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία ἐλάλησεν», εφ. *Νέα Ἑλλάς*, 15 Αυγούστου 1916, 2.
41. «Τὸ χθεσινὸν τεχνητὸν συλαλλητήριον καὶ ἡ ἀληθὴς ἀπόφασις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ», εφ. *Σκρίπ*, 15 Αυγούστου 1916, 1.
42. Εφ. *Σκρίπ*, 16 Αυγούστου 1916, 1.
43. «Πρὸ τῆς νέας φάσεως τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων», εφ. *Σκρίπ*, 17 Αυγούστου 1916, 1.
44. «Θὰ ἀνέλθῃ διὰ τοῦ στομίου ξένων πυροβόλων διὰ νὰ κατέλθῃ ὑπὸ τοὺς ἐμπυσμῶδες τοῦ Ἑλλ. λαοῦ», εφ. *Σκρίπ*, 2 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
45. «Διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἐξαπατήσεως τοῦ Ἑλλ. λαοῦ», εφ. *Σκρίπ*, 3 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
46. Α. Σπηλιωτόπουλος, «Καὶ σύ, Μεγάλε Βασιλεῦ, μὴ διασαλευθῆς εἰς τὰς ἀποφάσεις σου», εφ. *Σκρίπ*, 17 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
47. «Ἴδου ὁ προδότης, Ἐμπτύσατέ τον ὄλοι!», εφ. *Σκρίπ*, 13 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
48. «Ἐπαναστᾶται ὑπὲρ τῶν ξένων καὶ ὄχι ὑπὲρ τῆς πατρίδος», εφ. *Σκρίπ*, 15 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
49. «Ἡ γελοιογραφία τῆς ἐπαναστάσεως», εφ. *Σκρίπ*, 21 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
50. «Ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ ἀξία τῆς ἐπαναστάσεως», εφ. *Σκρίπ*, 14 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
51. «Ὅχι πλέον ἀντιβουλγαρικὸν ἀλλὰ καθαρῶς ἀντιβασιλικὸν κίνημα», εφ. *Σκρίπ*, 10 Οκτωβρίου 1916, 1.
52. Α. Σπηλιωτόπουλος, «Ὁ ἀληθὴς Ἑλληνικὸς λαὸς περιστοιχεῖ σύσσωμος τὸν Βασιλέα του», εφ. *Σκρίπ*, 10 Δεκεμβρίου 1916, 1.
53. Εφ. *Σκρίπ*, 13 Δεκεμβρίου 1916, 1-2.
54. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010* (Αθήνα 2011), 224-225.
55. Αλιβιζάτος (σημ. 54), 213-215.
56. Μαυρογορδάτος (σημ. 11), 175.
57. Εφ. *Σκρίπ*, 9 Σεπτεμβρίου 1916, 1.
58. Μαυρογορδάτος (σημ. 11), 176.

Ο «μεταβολισμός» της αγροτικής ιδιοκτησίας ως
πολιτική της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης
(Ελευθερίου Βενιζέλου)

I.- Η κεντρική βάση της ανακοινώσεώς μου αυτής στοχεύει στην ειδικότερη αναλυτική αξιολόγηση των διάφορων νομοθετικών μορφών με τις οποίες επήλθε η σταδιακή επίτευξη των ειδικότερων «μεταβολιστικών» φαινομένων του υφιστάμενου, ιδιαίτερα στις Νέες Χώρες, τέως οθωμανικού «ιδιοκτησιακού» καθεστώτος, που έλαβε την τελική του μορφή με το δικαικό (νομοθετικό) «μεταβολισμό» της φύσεως της οθωμανικής «ιδιοκτησίας» αυτής επί των τέως δημόσιων (κυρίως) οθωμανικών γαιών, και οι οποίες διαμόρφωσαν την κύρια βάση της μεταρρυθμίσεως της αγροτικής ιδιοκτησίας, που θεμελίωσε τη βασική πολιτική του όλου αγροτικού προγράμματος της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης (Ελευθερίου Βενιζέλου). Η νομοθετική υλοποίηση του προγράμματος αυτού επιτεύχθηκε επί υπουργίας του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την τελική ολοκλήρωσή του, συνιστάμενου στην αναγνώριση μιας οιονεί «νέας» μορφής ιδιοκτησίας, (κατά μετατροπή) στη θέση της υφιστάμενης επί Τουρκοκρατίας παλαιότερα, τέως οθωμανικής «ιδιοκτησίας», με εξειδικευμένη αναφορά στις θέσεις και τις απόψεις του Αχαιού πολιτικού Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, κατά την περίοδο 1916-1917, όπου τέθηκαν από την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης (Ελευθερίου Βενιζέλου) οι πρώτες ουσιαστικές βάσεις υλοποιήσεως της αγροτικής μεταρρυθμιστικής πολιτικής της.

Οι βάσεις των «μεταβολιστικών» αυτών φαινομένων αναγνωρίσεως των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που είχαν κτηθεί υπό το προηγούμενο οθωμανικό νομικό καθεστώς, οι οποίες πρωτοτέθηκαν στην ελληνο-τουρκική σύμβαση προσαρτήσεως της Θεσσαλίας και Άρτας του 1881,¹ συντέλεσαν στη μετέπειτα διαμόρφωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών στις Νέες Χώρες, μετά το 1912-1913, όπου, με βάση το ρυθμιστικό πλαίσιο των διεθνών συνθηκών και τη ρητή αναγνώριση του καθεστώτος αυτού από την ελληνική νομοθεσία, τα δικαιώματα αυτά απέκτησαν ουσιαστικό νομικό περιεχόμενο.

Κατά συνέπεια, το πρόβλημα, που επιζητείται η ειδικότερη αξιολόγησή του, δεν αφορά μόνο τα κεκτημένα ιδιοκτησιακά δικαιώματα επί της τέως οθωμανικής ιδιοκτησίας, τα οποία ρητά διασφαλίζονταν από τις σχετικές διεθνείς πράξεις, αλλά αφορά ιδιαίτερα την τεκμηρίωση του τρόπου με τον οποίο η «πλασματική» αυτή ιδιοκτησία που αναγνωρίστηκε, δε «μεταβλήθηκε» μόνο ερμηνευτικά σε ιδιοκτησία με τη μορφή της κυριότητας του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου και του

Αστικού Κώδικα, αλλά αναγνωρίστηκε και νομοθετικά, συνταυτιζόμενη με την πλήρη ιδιοκτησία με την έννοια της κυριότητας.

Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να σημειωθεί μια απαραίτητη διαστολή που πρέπει να γίνεται στις μορφές «αναγνωρίσεως» του ιδιοκτησιακού αυτού καθεστώτος της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας, στις οποίες περιλαμβάνονται η έννοια του νομικού (συμβατικού) «μεταβολισμού» της ιδιοκτησίας, όπως ακριβώς διαμορφώθηκε ο «μεταβολισμός» αυτός από το ρυθμιστικό περιεχόμενο της συμβάσεως προσαρτήσεως της Θεσσαλίας και Άρτας του 1881, αντιδιαστέλλόμενη από την αυτοδίκαιη «μετατροπή» της ιδιοκτησιακής βάσεως της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας σε πλήρη κυριότητα, όπως επιτεύχθηκε από τη ρητή ελληνική ρυθμιστική νομοθεσία των ετών 1914-1917 (νόμος 147/1914, διάταγμα 2468/1917= νόμος 1072/1917).

Έτσι πραγματοποιήθηκε σταδιακά μια ουσιαστική «εξαλλαγή», αναφερόμενη στην περαιτέρω πλήρη αλλαγή της όλης φύσεως μιας νομικής καταστάσεως, πιο συγκεκριμένα της υφιστάμενης καταστάσεως της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας, εξαιτίας της ρυθμιστικής επιταγής του άρθρ. 4 της συμβάσεως προσαρτήσεως της Θεσσαλίας και Άρτας του 1881, σύμφωνα με την οποία, η ελληνική κυβέρνηση ανέλαμβανε την υποχρέωση «αναγνωρίσεως» του «δικαιώματος τής ιδιοκτησίας» επί των αναφερόμενων στο άρθρο αυτό οθωμανικών γαιών, ο χαρακτηρισμός των οποίων ως «δημόσιων γαιών» ηθελημένα παρελείπετο. Κι αυτό γιατί η κατηγορία των γαιών (ως δημόσιων οθωμανικών γαιών) στην οποία ανήκαν, προέκυπτε σαφώς από την εννοιολογική συγκριτική συσχέτιση του άρθρ. 4 της συμβάσεως με το άρθρ. 3 του οθωμανικού Νόμου περί Γαιών του 1858 (περαιτέρω οθΝπΓαιών), που απέδιδαν ορολογικά οι περιλαμβανόμενες στο άρθρ. 3 του οθΝπΓαιών δημόσιες οθωμανικές γαίες, ονομαστικά αναφερόμενες, με βάση τις ειδικότερες κατηγορίες τους, που ταυτίζονταν απόλυτα (σε συγκριτική αντιπαράθεση) με τις ενδεικτικά απαριθμούμενες οθωμανικές γαίες του άρθρ. 4 της συμβάσεως, η «δημόσια ιδιοκτησία» των οποίων «μεταλλάχθηκε» με την έννοια της ουσιαστικής «εξαλλαγής» σε «κυριότητα», με την έννοια του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου που ίσχυε τότε.

Με την πιο πάνω ρύθμιση επιτεύχθηκε στην ουσία νομική «αφομοίωση» των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των τέως οθωμανικών γαιών, η οποία ως ουσιαστικό αποτέλεσμα είχε το νομικό «μεταβολισμό» της έννοιας της ιδιοκτησίας, έτσι ώστε αν ο «μεταβολισμός» αυτός ήταν πραγματικά η επιτασσόμενη ρύθμιση της συμβάσεως του 1881 θα αποτελούσε αντικείμενο μόνο κριτικών παρατηρήσεων για την αποδοχή του.

Στην προκείμενη όμως περίπτωση του άρθρ. 4 της συμβάσεως του 1881 η άρση της ιδιότητας των γαιών αυτών ως δημόσιων δεν ήταν απαραίτητη, γιατί τέτοια προϋπόθεση δεν είχε τεθεί, που συντείνει συμπερασματικά η ίδια η διατύπωση του άρθρ. 4, σύμφωνα με το οποίο «*Η Έλληνική Κυβέρνηση θέλει αναγνωρίσει στις χώρες που παραχωρούνται [στην Ελλάδα] τὸ τῆς ιδιοκτησίας δικαίωμα...*» επί των ρητά απαριθμούμενων γαιών, τίτλων, κ.ά., από το οποίο θα μπορούσε να συναχθεί ότι παράλληλα αναγνωριζόταν η προϋπαρξή μιας πλασματικής ιδιοκτησίας, η

οποία, με τις προϋποθέσεις που έθετε η ρυθμιστική διάταξη του ίδιου άρθρου, θα αναγνωριζόταν από το ελληνικό κράτος ως «το της ιδιοκτησίας δικαίωμα», με την έννοια της κυριότητας.

II.- Ο νομικός αυτός «μεταβολισμός» της τέως οθωμανικής «δημόσιας ιδιοκτησίας» στην πλήρη κυριότητα του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, που στηρίχθηκε στο ερμηνευτικό πλαίσιο της ρυθμιστικής επιταγής της συμβάσεως του 1881, δεν είχε τα ίδια μορφολογικά στοιχεία στις προσαρτήσεις των Νέων Χωρών του 1912-1913, όπου η «ιδιοκτησιακή» βάση των κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων επί των τέως οθωμανικών γαιών δε «μεταβλήθηκε» στηριγμένη απλώς στο ρυθμιστικό πλαίσιο μιας διεθνούς πράξεως (έμμεσος συμβατικός νομικός μεταβολισμός), αλλά εμφανίστηκε διαφοροποιημένα.

Ο «νομικός αυτός μεταβολισμός» της ιδιοκτησίας των τέως οθωμανικών γαιών δε βασίστηκε μόνο στις επιτασόμενες από τη σχετική διεθνή πράξη (τη σύμβαση «περί ειρήνης μεταξύ Ελλάδος-Τουρκίας» του 1913) επιταγές, αλλά ουσιαστικά οριοθετήθηκε από τη ρυθμιστική της «ιδιοκτησίας» αυτής ελληνική νομοθεσία, η οποία θέσπισε, με μια νέα ερμηνευτική του συγκερασμού των νομικών «ιδιοκτησιακών» σχέσεων των δύο Δικαίων, την αυτοδίκαιη «μετατροπή» της «ιδιοκτησιακής» βάσεως των οθωμανικών γαιών σε πλήρη κυριότητα.

Παράλληλα, με την ίδια αυτή ρυθμιστική νομοθεσία, δε γινόταν έμμεση αναφορά στο εννοιολογικό περιεχόμενο των «ιδιοκτησιακών» αυτών δικαιωμάτων επί των τέως οθωμανικών γαιών (όπως στη σύμβαση του 1881), αλλά εισαγόταν, στο πλαίσιο της ελληνικής νομοθεσίας, ολόκληρο το προηγούμενο οθωμανικό γαιοκτητικό καθεστώς (οθΝπΓαιών του 1858), που αφορούσε όμως εξειδικευμένα «τις περι γαιών [οθωμανικές] διατάξεις, πού ρύθμιζαν τὰ ἐπὶ [των γαιών] αὐτῶν ιδιωτικῆς φύσεως δικαιώματα» (άρθρ. 2 παρ. 4, νόμου 147/1914).

Έτσι η «αναγνώριση» των κεκτημένων υπό το προηγούμενο οθωμανικό δικαιοκταθεστώς «ιδιοκτησιακών» δικαιωμάτων, μετά το 1912-1913, ήταν πιο ολοκληρωμένη, αφού οδηγούσε στη ρητή «ένταξη» των δικαιωμάτων αυτών μεταξύ των ουσιαστικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, ενώ ο υφιστάμενος «νομικός μεταβολισμός» τους ήταν άμεσος και πλήρης, εξαιτίας της άμεσης στηρίξεως της νομιμοποίησής τους, όχι μόνον σε διατάξεις διεθνούς πράξεως, αλλά και σε ρητές ρυθμίσεις της ελληνικής νομοθεσίας.

III.- Η υλοποίηση του πιο πάνω «νομικού μεταβολισμού» βασίστηκε σε συνολογημένη διεθνή πράξη, τη «Σύμβαση [Συνθήκη] περί ειρήνης μεταξύ Ελλάδος-Τουρκίας» του 1913, τη λεγόμενη «Συνθήκη τῶν Ἀθηνῶν» που προαναφέρθηκε, οι διατάξεις της οποίας ρητά οδηγούσαν στη χρησιμοποιούμενη από τη σύμβαση ορολογία της άμεσης «αναγνωρίσεως» των «ιδιοκτησιακών» δικαιωμάτων, με την έννοια της νομικής κατοχυρώσεώς τους, για τη διασφάλιση των οποίων γινόταν χρήση του ευρύτερου, έναντι άλλων, όρου της «αναγνωρίσεως», μάλλον γιατί

εμφανίζεται «ως» ευρύτερος σε περιεχόμενο και επειδή θεωρήθηκε ότι περιέχει την απαραίτητη νομική δέσμευση, η οποία οδηγεί στο αποτέλεσμα, που ήταν η «αναγνώριση» των υπό το οθωμανικό καθεστώς κεκτημένων «ιδιοκτησιακών» δικαιωμάτων.

Οι ειδικότερες ρυθμίσεις της πιο πάνω συμβάσεως των Αθηνών, που σχετίζονται με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, αναφέρονται κυρίως στα άρθρ. 5 και 6 αυτής, το περιεχόμενο των οποίων δημιούργησε δικαιώματα εκ των προτέρων αποδεδειγμένα, τα οποία η ελληνική πολιτεία όχι απλώς τα «υπέθαλψε» αλλά πανηγυρικά τα αναγνώρισε!, άκριτα τις περισσότερες φορές, άλλοτε με «σιγή» και άλλοτε με «αστήρικτες» αιτιολογίες ή υπεκφυγές «παιδικού» τύπου, όπως «για την κάλυψη αγροτικών αναγκών»!

Έτσι οι συνομολογημένες ρυθμίσεις της συμβάσεως των Αθηνών του 1913 προέβλεπαν στα επίμαχα αυτά άρθρα ότι:

Α) Άρθρ. 5: «Τὰ μέχρι τῆς καταλήψεως τῶν ἐκχωρηθειῶν χωρῶν κεκτημένα δικαιώματα καθὼς καὶ αἱ δικαστικαὶ πράξεις καὶ οἱ ἐπίσημοι τίτλοι οἱ ἐκδοθέντες παρὰ τῶν ἀρμοδίων Ὀθωμανικῶν Ἀρχῶν ἔσονται σεβαστὰ καὶ ἀπαραβίαστα μέχρις ἐννόμου περὶ τοῦ ἐναντίου ἀποδείξεως».

Β) Άρθρ. 6 περιλαμβάνονταν:

βα) Άρθρ. 6.1: «Οἱ κάτοικοι τῶν ἐκχωρηθειῶν χωρῶν, οἵτινες συμμορφούμενοι ταῖς διατάξεις τοῦ ἄρθρ. 4 τῆς παρούσης συμβάσεως [ασκήσεως του δικαιώματος επιλογῆς υπέρ της οθωμανικῆς ἰθαγένειας] καὶ διατηροῦντες τὴν ὀθωμανικὴν ἰθαγένειαν ἤθελον μεταναστεύσει εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν ἢ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἢ οἵτινες μονίμως ἤθελον ἐγκατασταθῆ ἐν αὐτοῖς, θὰ ἐξακολουθήσωσι διατηροῦντες τὰς ἀκινήτους αὐτῶν ἰδιοκτησίας, τὰς κειμένας ἐν ταῖς ἐκχωρηθείσαις ταύταις χώραις, ἐκμισθοῦντες ἢ διὰ τρίτων διαχειριζόμενοι αὐτάς».

ββ) Άρθρ. 6.2: «Τὰ ἐν ταῖς ἐκχωρουμέναις τῇ Ἑλλάδι χώραις δικαιώματα ἰδιοκτησίας ἐπὶ ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν ἀκινήτων κατεχομένων ὑπὸ ἰδιωτῶν δυνάμει τίτλων ἐκδεδομένων παρὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους ἢ συμφώνως πρὸς τὸν ὀθωμανικὸν νόμον, καὶ προγενεστέρων τῆς καταλήψεως, θέλουσιν ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως».

βγ) Άρθρ. 6.3: «Τὰ αὐτὰ κρατοῦσιν ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὰ δικαιώματα ἰδιοκτησίας ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων, τῶν ἐγγεγραμμένων ἐπ' ὄνοματι νομικῶν προσώπων ἢ κατεχομένων ὑπ' αὐτῶν δυνάμει τῶν ὀθωμανικῶν νόμων, τῶν προγενεστέρων τῆς εἰρημένης καταλήψεως».

βδ) Με τη δήλωση στο άρθρ. 6.4 ότι: «Οὐδεὶς δύναται νὰ στερηθῆ τὰς ἰδιοκτησίας αὐτοῦ, ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως, εἰμὴ διὰ λόγους δεόντως βεβαιουμένης δημοσίας ὠφελείας, μετὰ προηγούμενην δικαίαν ἀποζημίωσιν».

Ερμηνευτικό συμπέρασμα των ρυθμίσεων αυτών ήταν ότι έπρεπε να τύχουν ουσιαστικής προστασίας ὅ λ α τ α, υπό το προηγούμενο οθωμανικό δικαιοκτικό καθεστώς, κεκτημένα ιδιωτικά (άλλως «ιδιοκτησιακά») δικαιώματα, οι δικαστικές αποφάσεις των οθωμανικών δικαστηρίων, καθώς και οι «νόμιμοι» οθωμανικοί γαιοκτητικοί

τίτλοι, οι οποίοι προσπόριζαν τα αντίστοιχα με τους τίτλους αυτούς γενικότερα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, αρκεί να είχαν εκδοθεί από την αρμόδια αρχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του σχετικού οθωμανικού νόμου περί Γαιών του 1858 που προέβλεπαν το ειδικότερο περιεχόμενό τους.²

Η επιτασσύμενη αυτή προστασία των κεκτημένων αυτών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ήταν απόλυτη: «ἔσσονται σεβαστὰ καὶ ἀπαραβίαστα», ενώ θέτονταν ως χρονικό σημείο της ενεργητικής νομιμοποίησης της υπάρξεως, εκδόσεως ή κτήσεως αυτών το διάστημα «μέχρι τῆς καταλήψεως τῶν ἐκχωρηθεισῶν χωρῶν» (άρθρ. 5) ή της υπάρξεώς τους «προγενεστέρως τῆς καταλήψεως» (άρθρ. 6).

Βασικότερη, όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί η υποχρέωση της ελληνικής κυβερνήσεως (άρθρ. 6.2) για αναγνώριση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επί αστικών ή αγροτικών ακινήτων, εφόσον κατέχονταν από ιδιώτες με βάση τίτλους της οθωμανικής επικράτειας ή τίτλους βασιζόμενους στην οθωμανική νομοθεσία, αρκεί να ήταν προγενέστεροι της «καταλήψεως».³

Κατά συνέπεια επί των διατάξεων αυτών, θα μπορούσε να διατυπωθεί ένας ουσιαστικός νομικός προβληματισμός, ο οποίος διαμορφώθηκε ως απόρροια του γραμματικού περιεχομένου των ρυθμιζόμενων με τις πιο πάνω επιταγές ιδιοκτησιακών, κυρίως, δικαιωμάτων, αναφερόμενος σε ένα βασικό και κύριο ερώτημα σχετικά με τα δικαιώματα αυτά της ιδιοκτησίας, των οποίων η περί αυτών κοσμοθεωρία του οθωμανικού δικαίου ήταν διαμετρικά αντίθετη με τη έννοια της ιδιοκτησίας του υφιστάμενου σε ισχύ στη λοιπή Ελλάδα βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, η επικέντρωση του οποίου αφορούσε την ειδικότερη εφαρμογή των διατάξεων αυτών,⁴ που έπρεπε να λειτουργήσουν για την ενεργοποίηση της υποχρέωσης αυτής του ελληνικού κράτους.

Όσαύτως, με βάση το νομοθετικό αυτό πλαίσιο προκύπτει ένα θετικό ερμηνευτικό κενό, με την έννοια ότι δε διευκρινιζόταν το βασικά εφαρμοζόμενο δίκαιο, και αν το κυρίαρχο δίκαιο που θα λαμβανόταν υπόψη θα ήταν το αντίστοιχο της κτήσεως των δικαιωμάτων αυτών, που ήταν το οθωμανικό ή το ελληνικό, με τη μορφή που «ίσχυε» και λειτουργούσε τότε στην Ελλάδα, ως δίκαιο της διάδοξης κυριαρχίας, στο νομικό καθεστώς της οποίας θα υπάγονταν στη συνέχεια και οι δικαιούχοι των «κεκτημένων» υπό το προηγούμενο οθωμανικό δικαϊκό καθεστώς δικαιωμάτων (ως δίκαιο λειτουργίας των «κεκτημένων» δικαιωμάτων).

IV.- Συναφής πηγή αξιολογήσεως του νομικού προβληματισμού, που ήδη αναπτύχθηκε, ήταν και η σχετική ερμηνευτική της συμβάσεως των Αθηνών εγκύκλιος υπ' αριθ. 34498/20ής Δεκεμβρίου 1913 του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, που υπογράφονταν από τον υπουργό των Εξωτερικών Δημήτριο Πανά και απευθυνόταν «Πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης, Ἐσωτερικῶν, Οἰκονομικῶν καὶ Ἐθνικῆς Οἰκονομίας Β[ασιλικῆ] Ὑπουργείᾳ»,⁵ η οποία, ως ευρισκόμενη εγγύτερα με τις συνθήκες συνάψεώς της, επιχειρούσε να «ερμηνεύσει» το άρθρ. 6.2, δίνοντας έτσι μια «επίσημη» μορφή της ελληνικής θέσεως, διά του Υπουργείου των Εξωτερικών, σχετικά με τον

όρο «δικαιώματα ιδιοκτησίας», τον οποίο μάλιστα ανέφερε μόνο με τη γαλλική του απόδοση «droits de propriété», χωρίς όμως να δίδει κανένα ερμηνευτικό στοιχείο από το οποίο θα συναγόταν η απάντηση για την άρση της ασάφειας του όρου «δικαιώματα ιδιοκτησίας».

Ειδικότερα, η εγκύκλιος περιελάμβανε ότι: «ὁ ὄρος “droits de propriété” δέον νὰ ἐρμηνευθῆ ἐν τῇ κρατούσῃ ἐν Τουρκίᾳ γενικωτέρα σημασίᾳ, ἥτοι ὁ ὄρος οὗτος περιλαμβάνει πάντα τὰ ἐπὶ ἀκινήτων ἐμπράγματα δικαιώματα, δηλονότι δικαιώματα κυριότητος ἐπὶ κτημάτων κατὰ κυριότητα ἐξουσιαζομένων (μουλκ), δικαιώματα ἐπικαρπίας, προκειμένου περὶ δημοσίων γαιῶν (εραζὶ μιριέ), βακουφικῶν (αφιερωμένων) κτημάτων κ.λπ., συμφώνως πρὸς τοὺς Ὀθωμανικοὺς Νόμους τοὺς ἰσχύοντας μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς καταλήψεως τῶν προσαρτηθεισῶν χωρῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς Νομοθεσίας ταύτης θέλουσι καθορισθῆ καὶ τ’ ἀμοιβαῖα δικαιώματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἐπικαρπωτῶν δημοσίων γαιῶν [...] ἀποκλειομένης τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μεταγενεστέρων τῆς καταλήψεως νεαρῶν Νόμων», ἀπὸ το περιεχόμενο της οποίας δε συνάγεται πάντως το ακριβές περιεχόμενο των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας», εκτός κι αν θεωρηθεί ότι στο περιεχόμενο αυτό υπάγονταν: «πάντα τὰ ἐπὶ ἀκινήτων ἐμπράγματα δικαιώματα» σύμφωνα με την πιο πάνω γραμματική διατύπωση της ίδιας Εγκυκλίου, τα οποία προβλέπονταν ότι «ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Νομοθεσίας ταύτης [δηλαδή της οθωμανικῆς] θέλουσι καθορισθῆ καὶ τ’ ἀμοιβαῖα δικαιώματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἐπικαρπωτῶν δημοσίων γαιῶν».

Ἡ μόνη ορθὴ κατὰ τεκμήριο θέση της εγκυκλίου αὐτῆς ἦταν ἡ ερμηνευτικὴ ἀναγωγή των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» στο ρυθμιστικὸ των δικαιωμάτων αὐτῶν οθωμανικὸ δίκαιο, με βάση το οποίο θα καθορίζονταν «καὶ τ’ ἀμοιβαῖα δικαιώματα του Ἑλληνικοῦ Δημοσίου καὶ των ἐπικαρπωτῶν δημοσίων γαιῶν», θέση, ὅμως, ἡ οποία δεν εναρμονιζόταν ἀπόλυτα με το γραμματικὸ περιεχόμενο των σχετικῶν ἀρθρων της συμβάσεως, την οποία ἡ εγκύκλιος αὐτὴ θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ πραγματικὰ ἐρμήνευε, κατὰ τρόπο, βέβαια, ὄχι ἀπόλυτα σαφῆ, κι αὐτὸ γιατί, πέρα ἀπὸ το νομικὰ ἀπαράδεκτο ἐλληνικὸ φαινόμενο, «χρησιμοποιούνταν» ἡ ἐν τοῖς πράγμασι τακτικὴ της «ερμηνείας» των νόμων ἀλλὰ καὶ των διεθνῶν πράξεων ἀπὸ τὴ διοίκηση (εκτελεστικὴ ἐξουσία), διαμέσου διοικητικῶν ἐγκυκλίων, υποκαθιστώντας ἔτσι τοὺς συντάκτες τοὺς καὶ τὰ αρμόδια ὄργανα (νομοθετικὴ ἐξουσία) γιὰ τὴ νόμιμη ἐρμηνεία τοὺς.

Το ρυθμιστικὸ περιεχόμενο, ὅμως, ἰδιαίτερα της συμβάσεως αὐτῆς των Ἀθηνῶν θα μπορούσε νὰ εἶχε σαφέστερη διατύπωση στα θέματα της «ἀναγνώρισεως» των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας», ἀν ληφθῆι ὑπόψη ὅτι στο ἴδιο το κείμενο της συμβάσεως υπῆρχαν λεπτομερέστατα ἀρθρα ἀναφερόμενα κυρίως: i) στη συνολογημένη υποχρέωση των συμβαλλόμενων Κυβερνήσεων νὰ προσφύγουν perai στο Διαιτητικὸ Δικαστήριον της Χάγης γιὰ τὴν ἐπίλυση της υφιστάμενης διαφορᾶς που εἶχε ἀναφύει κατὰ τὴν υπογραφή τοῦ ἀπὸ 26ης Οκτωβρίου 1912 Πρωτοκόλλου Παραδόσεως της Θεσσαλονίκης, ὡς πρὸς τὰ ὄπλα των Ὀθωμανῶν στρατιωτῶν της φρουρᾶς της πόλεως της Θεσσαλονίκης, ἐπίσης ii) στις θρησκευτικὲς ἰδιαιτερότητες

των παραμενοντων υπό την ελληνική διοίκηση μουσουλμάνων, των αντίστοιχων με το θρήσκευμά τους κοινοτήτων, ως και iii) στη νομική κατάσταση των μουσουλμάνων μουφτήδων (άρθρ. 11).

Παράλληλα, τονίζονταν ιδιαίτερα: i) οι ιδιομορφίες των οθωμανικών γαιών της κατηγορίας των αφιερωμένων ή βακουφικών (κτημάτων) (άρθρ. 12), καθώς και ii) το περιεχόμενο των προσαρτημένων πρωτοκόλλων, κυρίως του υπ' αριθ. 2, το οποίο περιελάμβανε κατάσταση κτημάτων ευρισκόμενων στις εκχωρηθείσες χώρες, τα οποία σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της οθωμανικής κυβερνήσεως ανήκαν στην ιδιωτική περιουσία του οθωμανικού κράτους και κατά συνέπεια έπρεπε να παραμείνουν «είς Αὐτὸ», απαιτήσεις, όμως, τις οποίες η ελληνική κυβέρνηση δεν αποδεχόταν, ούτε τους οθωμανικούς αυτούς ισχυρισμούς, «ἀνθισχυριζομένη» ότι «τὰ κτήματα ταῦτα δέον νὰ ἀνήκωσιν εἰς Αὐτὴν», διεκδικούμενα περαιτέρω για τη δικαστική τους επίλυση στο Διαιτητικό Δικαστήριο της Χάγης, καθώς και του υπ' αριθ. 3 πρωτοκόλλου, το οποίο εξειδίκευε τα δικαιώματα τόσο των μουσουλμανικών κοινοτήτων όσο και των δικαιοδοσιών των μουφτήδων.

Λογική απόρροια των πιο πάνω ρυθμίσεων αποτελεί ένα συναγόμενο βασικό αποτέλεσμα, που εξειδικεύει περαιτέρω μία πολύ απλή και στοιχειώδη συλλογιστική, που ταυτόχρονα οδηγεί άμεσα σε ένα καίριο ερώτημα αναφορικά με τις παρατιθέμενες υπερβολικά λεπτομερείς ειδικότερες ρυθμίσεις, όχι μόνο της συμβάσεως αλλά και των τριών προσαρτημένων σ' αυτήν πρωτοκόλλων, τις σχετιζόμενες με τα πιο πάνω θέματα, που ομολογουμένως προκαλούν!, κυρίως με τις ιδιαίτερα αναλυτικές τους αναφορές, τέτοιες που δεν παρατέθηκαν ούτε για τα τόσο επισφαλή ιδιοκτησιακά θέματα!, η εξειδικευμένη αναφορά των οποίων προκαλεί ποικίλα ερωτηματικά, κυρίως για τον επιδιωκόμενο (αλλά μη εμφανώς γνωστό!) σκοπό των Οθωμανών, παρά για την τόσο ασαφή εννοιολογικά ερμηνεία των παρατιθέμενων όρων, οι οποίοι τις περισσότερες φορές προκαλούσαν, αντί για την επιδιωκόμενη ερμηνεία, «σύγχυση», τη σημασία των οποίων γνώριζαν οι Οθωμανοί, κι αν δεν την «εμφάνιζαν» αποτελούσε κυρίως ευθύνη της ελληνικής αντιπροσωπείας να προβεί στις απαραίτητες διευκρινιστικές επισημάνσεις!

Στη βάση της πιο πάνω αξιολογήσεως των ρυθμιστικών διατάξεων της συνθήκης των Αθηνών, αναφορικά με την αναγνώριση των σχετικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, στηρίχτηκε η «πρωτόγνωρη» για τα ελληνικά δικαιικά δεδομένα θεμελιακή «μετατροπή» της βάσεως των δικαιωμάτων αυτών, που οδήγησε μεταγενέστερα σε μια ουσιαστική μορφή ρητού και άμεσου «νομικού μεταβολισμού» της τέως οθωμανικής «δημόσιας ιδιοκτησίας» στην πλήρη κυριότητα του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, που επιτεύχθηκε όχι μόνο με τις επιτασσόμενες επιταγές της πιο πάνω διεθνούς πράξεως, αλλά ουσιαστικά οριοθετήθηκε από τη ρυθμιστική της «οθωμανικής» αυτής ιδιοκτησίας ελληνική νομοθεσία.

Αρχικά με τον αξιολογούμενο στη συνέχεια νόμο 147/1914, ο οποίος εισήγαγε στο πλαίσιο της ελληνικής νομοθεσίας τις εξειδικευμένες ρυθμίσεις των «περί γαιών [οθωμανικών] διατάξεων» του οθΝπΓαιών του 1858, ενώ στη συνέχεια με

τον μεταγενέστερο νόμο 1072/1917 αναγνωρίστηκε η αυτοδίκαιη «μετατροπή» της «ιδιοκτησιακής» βάσεως των κεκτημένων δικαιωμάτων επί των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών σε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας.⁶

V.- Το πρόβλημα της εφαρμογής νομοθετημάτων και θεσμών του προϋφιστάμενου νομοθετικού καθεστώτος, και ειδικότερα στην προκείμενη περίπτωση του οθωμανικού, αποτελεί ουσιαστική υποχρέωση της διάδοχης κυριαρχίας, η οποία αναφέρεται κυρίως στις ρυθμίσεις του διεθνούς Δικαίου και ειδικότερα της συμβάσεως της Χάγης του 1907, όπου στο άρθρ. 43 των ειδικών κανονισμών της, διατυπώνεται σαφής ρυθμιστική διάταξη που επιτάσσει τη διατήρηση των υφιστάμενων νόμων (της προηγούμενης κυριαρχίας) στις κατεχόμενες στρατιωτικώς χώρες, εκτός της υπάρξεως, στη ρυθμιζόμενη αυτή περίπτωση, «άναποφεύκτου κωλύματος»,⁷ για την εφαρμογή των οποίων, κυρίως κατά τη «διακυβέρνηση» του Ρακτιβάν, λήφθηκαν υπόψη οι διατάξεις τους και λειτούργησαν ιδιαίτερα στις λεγόμενες «άνακτηθείσες μακεδονικές χώρες», δηλαδή την περίοδο 1912-1913, προτού προσαρτηθούν στην Ελλάδα (τυπικά) οι Νέες Χώρες.

Την περίοδο, όμως, μετά το 1913 κυριάρχησε, επίσης, μια τάση, η οποία⁸ θεωρούσε ότι η διάδοχη της οθωμανικής ελληνική κυριαρχία οφείλει άμεσα και το ταχύτερο δυνατό χρονικό διάστημα να εκδώσει σαφή νομοθεσία με ρητές διατάξεις διαχρονικού δικαίου, οι ρυθμίσεις του οποίου πρέπει τις διατάξεις της προηγούμενης νομοθεσίας, αναφορικά με τους θεσμούς και τις νομικές καταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί και προΐσχυαν, να τις εναρμονίσουν: τόσο με τις νομοθετημένες διατάξεις που ήδη λειτουργούσαν στη διάδοχη κυριαρχία, όσο και με τις νομικές καταστάσεις που έχουν ή είχαν δημιουργηθεί, ιδιαίτερα αυτές που έχουν αρχίσει τη λειτουργία για να δημιουργηθούν νέες έννομες καταστάσεις και σχέσεις, με το νομοθετικό καθεστώς που ισχύει στη διάδοχη κυριαρχία.

VI.- Βασική αιτιολογία εκδόσεως των απαραίτητων διαχρονικού δικαίου ρυθμίσεων αποτέλεσε και το ουσιαστικής σημασίας γεγονός των «ακούσιων» παραλείψεων της ελληνικής πολιτείας, ιδιαίτερα στην περίπτωση της παραχώρησης στη χώρα μας της Θεσσαλίας και της Άρτας, το 1881,⁹ όπου φαίνεται ότι η Ελλάδα και η κυβέρνησή της, ακριβώς δεν κατάλαβαν τι έγινε με την εν λόγω παραχώρηση, όπου άφησαν την εναρμόνιση των μη συσχετιζόμενων νομοθεσιών, θεσμών και καταστάσεων, οθωμανικού και ισχύοντος ελληνικού (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου, στην ελληνική Δικαιοσύνη, η οποία, χωρίς καμία νομοθετική ρύθμιση διαχρονικού δικαίου, όπου στο ασαφές δικαιοκένον είχε προστεθεί και η «τεχνική» αδυναμία ουσιαστικής γνώσεως της φύσεως του οθωμανικού δικαίου και των θεσμών που ευρίσκονταν σε λειτουργία, κλήθηκε να επιλύσει τα πιο ουσιαστικά γαιοκτητικά προβλήματα.

Ένα από τα προβλήματα αυτά, το πιο ουσιαστικό, που λειτουργούσε τότε ως ιδιόρρυθμο δικαίωμα εμπράγματης μορφής (θεωρούμενο ως μια έκφραση «ιδιοκτησιακού» δικαιώματος) επί των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, χωρίς να

ταυτίζεται με την ιδιοκτησία (κυριότητα) του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, ήταν το αναφερόμενο στο δικαίωμα «εξουσιάσεως» επί των δημόσιων γαιών, πιο γνωστό ως tassaruf¹⁰ («τασσαρούφ»), το οποίο, τελικά, «μεταβολίστηκε», το πιθανότερο, από αθέλητη «άγνοια» αλλά τελείως παράνομα, με την επίκληση ενός κατά φαινόμενο υφιστάμενου δικαιοκτικού πλάσματος, σε πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας (κυριότητας), σύμφωνα, βέβαια, με το ισχύον τότε ελληνικό (βυζαντινορωμαϊκό) δίκαιο.

Τα «πικρά» αυτά διδάγματα φαίνεται ότι οδήγησαν την ελληνική πολιτεία, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, σε νομοθετικές ρυθμίσεις, οι οποίες, όμως, «κατάφεραν» να επιτύχουν «πολιτικά» ακριβώς το ίδιο τελικό δικαιοκτικό αποτέλεσμα, μόνο που για το σκοπό αυτό δεν αφέθηκε η επίλυση των γαιοκτητικών προβλημάτων των τέως οθωμανικών γαιών στη ελληνική δικαιοσύνη, αλλά με την άμεση συνδρομή της νομοθετικής μηχανής, που διαμόρφωσε ένα αρχικό δικαιοκτικό πλαίσιο, κατά τεκμήριο ασφαλές!, διαμέσου του θεσπισμένου ελληνικού νομοθετήματος, με τις ουσιαστικές διατάξεις του νόμου 147/1914, οπότε θα λειτουργούσαν οι ρυθμίσεις μιας ρητής οθωμανικής νομοθεσίας (του οθΝπΓαιών), εφαρμοζόμενες, όμως, σύμφωνα με το περιεχόμενο των σχετικών [οθωμανικών] διατάξεων, στη συνέχεια όμως οδήγησε, τελικά, στην οριοθέτηση των προϋποθέσεων για να επιτευχθεί μεταγενέστερα, το δικαιοκτικό «αδιανόητο» να παραχωρηθούν με άλλη ρητή νομοθετική ρύθμιση (διάταγμα 2468/1917= νόμος 1072/1917), εις τους κεκτημένους τα δικαιώματα «εξουσιάσεως» (tassaruf) επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών, η πλήρης κυριότητα επί των γαιών αυτών, κατανεμόμενη κατά τα 4/5 στους δικαιούχους των δικαιωμάτων αυτών, και τα υπόλοιπα 1/5 των γαιών αυτών σε συγκυριότητα με το ελληνικό δημόσιο εξ αδιαιρέτου, παρεχόμενης, στη συνέχεια, δυνατότητας εξαγοράς του εναπομείναντος 1/5 από τους δικαιούχους των 4/5 με ανάλογο τίμημα και χωρίς καμία υποχρέωση καλλιέργειάς τους.¹¹

VII.- Έτσι, ειδικότερα, η ρητή αναγνώριση ολόκληρου του δικαιοκτικού πλαισίου της οθωμανικής γαιοκτητικής νομοθεσίας ουσιαστικά εισάγεται με τις βασικές ρυθμίσεις του πιο πάνω νόμου 147/1914 «περί τῆς ἐν ταῖς προσαρτωμέναις [Νέαις] χώραις ἐφαρμοστέας νομοθεσίας καὶ τῆς δικαστικῆς αὐτῶν ὀργανώσεως»,¹² οι οποίες εντάσσονται κύρια και ουσιαστικά στο ελληνικό δίκαιο, με τις εξειδικευμένες διατάξεις τους, ιδιαίτερα του άρθρ. 2 παρ. 4, να περιέχουν (άλλως να αντιγράφουν πιστά) και όχι απλώς να αποδίδουν ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου.¹³

Από την άποψη του περιεχομένου του ο νόμος 147, από τους πιο θεμελιακούς του ελληνικού δικαίου, θεσπίζει την αποκλειστική ισχύ των ελληνικών ποινικών και αστυνομικών νόμων, που είχαν ήδη εισαχθεί με βάση τον νόμο ΔΡΛΔ/28ης-10-1913 στις προσαρτημένες χώρες, ενώ εισάγει στις Νέες Χώρες εν γένει την ελληνική αστική νομοθεσία του παλαιού [ελληνικού] βασιλείου, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, που είχε «εξισωθεί» αναγωγικά με τη «κείμενη» νομοθεσία με βάση το διάταγμα της 23ης-2/7ης-5-1835 «περί Πολιτικού Νόμου»,¹⁴ το οποίο, ως σημειωθεί, ρητά αναγνωρίζει την ισχύ των εθίμων, ενώ ιδιαίτερα

στις προσαρτημένες χώρες επαναλαμβάνεται η εξακολούθηση της ισχύος για την Κρήτη των διατάξεων του Βυζαντινού Δικαίου, αναφορικά με το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο (άρθρ. 2 παρ. 3, νόμου 147).

Το πρόβλημα, όμως, της ισχύος των οθωμανικών διατάξεων διατηρείται, σύμφωνα με τη θεσπιζόμενη γραμματική αναφορά στο ειδικότερο περιεχόμενό τους (άρθρ. 2 παρ. 4 νόμου 147), το οποίο περιλαμβάνει ότι: «έν ταῖς χώραις ταῖς διατελούσαις τέως ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριαρχίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους εἰσάγεται ἔν γένει ἡ Ἑλληνικὴ ἀστικὴ νομοθεσία. Διατηροῦνται ὅμως ἐν ἰσχύι αἱ περὶ γαιῶν [οθωμανικές] διατάξεις, αἱ ρυθμίζουσαι τὰ ἐπ' αὐτῶν [των οθωμανικῶν γαιῶν] ἰδιωτικῆς φύσεως δικαιώματα, τῶν περὶ τούτων δικαιοπραξιῶν συντελουμένων ἐφεξῆς κατὰ τοὺς Ἑλληνικοὺς νόμους»¹⁵ (άρθρ. 2 παρ. 4), που σημαίνει ότι διατηρούνται σε ισχύ ἄμεσα, αποκλειστικά και εξειδικευμένα, με βάση τις ρυθμίσεις του νόμου 147, οι περί οθωμανικῶν γαιῶν διατάξεις του οθωμανικοῦ δικαίου, στις οποίες, εφόσον ο ελληνικός νόμος τις κατέστησε εσωτερικό δίκαιο, ουσιαστικά, πλέον, ανάγεται (ἢ ορθότερα υπάγεται) το περαιτέρω ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο στο προϋφιστάμενο οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα, οι διατάξεις του οποίου θεωρούνται οἰονεὶ ελληνικό δίκαιο και περιέχουν κυρίως και ὄχι απλῶς αποδίδουν ρυθμίσεις του οθωμανικοῦ δικαίου, που περιλαμβάνονται στο βασικό κωδικοποιημένο οθωμανικό νόμο περί Γαιῶν του 1858, οι διατάξεις του οποίου ρύθμιζαν τα ιδιωτικά δικαιώματα των δικαιούχων¹⁶ ἐπὶ των δημόσιων, των μη κυρίως αφιερωμένων ἢ βακουφικῶν, των καθιερωμένων σε κοινὴ χρῆση, των νεκρῶν και των λεγόμενων μοναστηριακῶν γαιῶν.

Επίσης, αναγνωρίζεται το ιδιαίτερο καθεστῶς των μουσουλμάνων και των ισραηλιτῶν που ανήκε στο προσωπικό τους θρήσκευμα, αναφορικά με τις γαμικές και τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων, οι οποίες διέπονται και κρίνονται ἀπὸ τον ιερὸ τους νόμο (άρθρ. 4), οριοθετεῖται ἡ ἄμεση εισαγωγή του ελληνικοῦ δικαστικοῦ οργανισμοῦ και των δικονομιῶν, πολιτικῆς και ποινικῆς (άρθρ. 5), ἐνῶ επεκτείνεται ολόκληρη ἡ ισχύουσα στην παλαιὰ Ελλάδα ἐμπορικὴ νομοθεσία, συμπεριλαμβανόμενων των διατάξεων περί ἐμπορικῶν και βιομηχανικῶν σημάτων (άρθρ. 7), αναγνωρίζεται το κύρος των μεταγενέστερων της ἄρσεως της ἀπαγορεύσεως δικαιοπραξιῶν ἐπὶ ἀκινήτων συναπτόμενων συμβάσεων, χωρίς δυνατότητα ἰσχυροποιήσεως των προηγουμένως ἀκύρως γενόμενων δικαιοπραξιῶν (άρθρ. 8.1), προσδιορίζεται ὅτι ἡ συντέλεση της κτήσεως των ἐμπράγματων δικαιωμάτων ἐπὶ ἀκινήτων πραγματοποιεῖται διὰ της μεταγραφῆς (άρθρ. 8.2), ἐνῶ, εξειδικεύεται, παράλληλα, ἡ δυνατότητα ἀναγνωρίσεως ως δεκτικῶν μεταγραφῆς των ποικιλοτρόπως συνταγμένων ἀντεγγράφων, ως ἀποδεικτικῶν του πραγματικοῦ ἰδιοκτητῆ ἀκινήτων κτημάτων, που ἐμφανίζονταν μέχρι τότε εικονικά στο ὄνομα ἰδιώτη, σε ἀντιδιαστολή με τους πραγματικούς δικαιούχους που ἦταν τα νομικά πρόσωπα ευαγῶν ἢ φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων, κοινοτήτων ἢ του ελληνικοῦ δημοσίου, κι αὐτό γιατί ἡ οθωμανικὴ νομοθεσία δεν ἀναγνώριζε την ἔννοια των νομικῶν προσώπων, με συνέπεια αὐτά να ἐμφανίζονται εικονικά στο ὄνομα ἰδιωτῶν (άρθρ.8.3), με χα-

ρακτηριστική προστατευτική πρακτική που είχε διαμορφωθεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την Τουρκοκρατία, για τη διασφάλιση ιδιαίτερα των ακίνητων περιουσιακών στοιχείων των διάφορων εκκλησιαστικών οργανισμών που δεν είχαν τη νομική δυνατότητα να εγγραφούν στο οθωμανικό κτηματολόγιο, με αποτέλεσμα τη λύση του παρένθητου εικονικού ιδιοκτήτη που φρόντιζε στη συνέχεια στην κατάρτιση του σχετικού αντεγγράφου, όπου διευκρινιζόταν τόσο ο φυσικός όσο και ο εικονικός ιδιοκτήτης.¹⁷

Ωσαύτως, ρυθμίζεται η δυνατότητα εγγραφής των κεκτημένων δικαιωμάτων υποθήκης, με βάση την οθωμανική νομοθεσία, επί ακίνητων κτημάτων κειμένων στις προσαρτημένες χώρες, στα ειδικά βιβλία υποθηκών που θα τηρούνταν στις περιφέρειες των ειρηνοδικείων (άρθρ. 9-10), ενώ προβλέπεται η ίδρυση νέων δικαστηρίων (άρθρ. 11), η χωροθέτηση των οποίων, σε συνδυασμό με την υπαγωγή των υφιστάμενων κατώτερων δικαστηρίων των Νέων Χωρών σε ανώτερα δικαστήρια της Παλαιάς Ελλάδας, και αντίστροφα, οδηγεί σε μια βασική ενοποίηση του ελληνικού δικαιοδοτικού χώρου (άρθρ. 12), στο πλαίσιο του οποίου ρυθμίστηκε η περαιτέρω δικαστική οργάνωση, τόσο από την αριθμητική αναφορά του δικαστικού προσωπικού της καθήμενης και της όρθιας δικαιοσύνης, όσο και των υφιστάμενων ποικίλων σχετικών προβλημάτων, των δικηγορικών συλλόγων και των δικηγόρων, κ.ά. (άρθρ. 13-34).

VIII.- Οι ειδικότερες «μεταβολιστικές» καταστάσεις της τέως οθωμανικής «δημόσιας ιδιοκτησίας», μετά τον έμμεσο συμβατικό νομικό «μεταβολισμό» που βασίστηκε σε βασικές ρυθμιστικές επιταγές της συμβάσεως προσαρτήσεως της Θεσσαλίας και της Άρτας του 1881, και την ουσιαστική υλοποίηση του νομικού «μεταβολισμού» της «ιδιοκτησίας» με βάση τόσο τις ρυθμίσεις της συμβάσεως «περι ειρήνης μεταξύ Ελλάδος-Τουρκίας» του 1913, όσο και την οριοθέτηση της ρυθμιστικής της «ιδιοκτησίας» αυτής ελληνική νομοθεσία του νόμου 147/1914, που εισήγαγε στο πλαίσιο της ελληνικής νομοθεσίας ολόκληρο το προηγούμενο οθωμανικό γαιοκτητικό καθεστώς του οθωμανικού Νόμου περί Γαιών του 1858, ολοκληρώθηκαν με το δικαικό (νομοθετικό) «μεταβολισμό» της φύσεως της οθωμανικής ιδιοκτησίας» επί των τέως δημόσιων (κυρίως) οθωμανικών γαιών που βασίστηκε στις νομοθετικές ρυθμίσεις της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης του 1917 του Ελευθερίου Βενιζέλου, που κυρώθηκαν από την ίδια κυβέρνηση Βενιζέλου με νόμο της ελληνικής πολιτείας το ίδιο έτος 1917.

Έτσι στο πλαίσιο του νομοθετημένου προγράμματος της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, του Ελευθερίου Βενιζέλου, διαμορφώθηκαν πλέον οριστικά οι πρώτες ουσιαστικές βάσεις υλοποιήσεως της αγροτικής μεταρρυθμιστικής πολιτικής της, που πραγματοποιήθηκε αρχικά νομοθετικά διά διαταγμάτων, επί «υπουργίας» του Συμβούλου των «Δημοσίων Κτημάτων και του Έσωτερικού Έποικισμού» στην Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.

Η πολιτική αυτή ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είχε την ολοκλήρωση του όλου προγράμματος, συνιστάμενου στην αναγνώριση μιας οιονεί «νέας» μορφής πλήρους ιδιοκτησίας με την έννοια της κυριότητας, με την αυτοδίκαιη «μετατροπή» της στη θέση του υφιστάμενου επί Τουρκοκρατίας στις Νέες Χώρες τέως οθωμανικού «ιδιοκτησιακού» καθεστώτος, «μεταβολιστική» σχέση που διευρύνθηκε πλέον οριστικά με ειδικό νόμο, από την κυβέρνηση Βενιζέλου με υπουργό Γεωργίας επίσης τον ίδιο Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, αναφορικά με την επέκταση της ισχύος των διαταγμάτων αυτών σε ολόκληρο το κράτος.

ΙΧ.- Έτσι υποστηρίζεται ότι με «πρωτοβουλία»¹⁸ του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και αποδοχή του προτεινόμενου αγροτικού του προγράμματος από τον Ελευθέριο Βενιζέλο η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης εξέδωσε σειρά πέντε διαταγμάτων, που αφορούσαν στη ρύθμιση του αγροτικού ζητήματος: α) το υπ' αριθ. 2466 «περι παραχωρήσεως κτημάτων του Κράτους εις καλλιεργητάς πρὸς σχηματισμὸν μικρῶν ιδιοκτησιῶν», β) το υπ' αριθ. 2467 «περι παραχωρήσεως κτημάτων ἐν Μακεδονίᾳ εἰς τοὺς μετασχόντας τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος», γ) το υπ' αριθ. 2468 «περι ρυθμίσεως τῶν ἐννόμων σχέσεων ἐπὶ τῶν κατὰ τοὺς Ὀθωμανικοὺς νόμους δημοσίων γαιῶν», δ) το υπ' αριθ. 2469 «περι ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἀγροτικῶν ἀκινήτων», και ε) το υπ' αριθ. 2470 «περι τῶν ὁμολογιῶν τῶν ἐκδιδομένων διὰ τὴν ἀποζημίωσιν τῶν ἀπαλλοτριουμένων ἀγροτικῶν κτημάτων», με χωρικά ὅρια εφαρμογῆς των διαταγμάτων αυτών μόνο την περιοχή της Μακεδονίας ως την περιφέρεια του «Κράτους της Θεσσαλονίκης».

Αξιολογώντας στη συνέχεια, ειδικότερα το νομοθετικό πλαίσιο των τέως οθωμανικών γαιών, διαπιστώθηκε μια ουσιαστική διαφοροποίησή του, εξαιτίας της θεσπίσεως του πιο πάνω υπ' αριθ. 2468/20ῆς Μαΐου 1917 διατάγματος υπ' αριθ. Γ' «περι ρυθμίσεως τῶν ἐννόμων σχέσεων ἐπὶ τῶν κατὰ τοὺς Ὀθωμανικοὺς νόμους δημοσίων γαιῶν», με το οποίο διαρρυθμίστηκαν ὅλες οι σχετιζόμενες με την οθωμανική δημόσια «ιδιοκτησία» ἔννομες σχέσεις, που θα προέκυπταν ἀπὸ τη λειτουργία των γαιῶν αυτών ὑπὸ το ἐλληνικὸ δικαιοκ καθεστῶς.

Εισήχθηκε ἔτσι προσωρινά, μόνο για τη Μακεδονία, την περιφέρεια του ἐλληνικοῦ «Κράτους της Θεσσαλονίκης», μια μορφή δικαιοκ «μεταβολισμοῦ» της τέως οθωμανικῆς δημόσιας «ιδιοκτησίας», συναγόμενη ἀπὸ τις ρητές ρυθμίσεις του εν λόγω διατάγματος, με τις οποίες διαπιστώνεται ὅτι ἐπήλθε ουσιαστικὴ διεύρυνση του δικαιοκ καθεστώτος των τέως οθωμανικῶν γαιῶν, με την αναγνώριση των κεκτημένων ιδιωτικῶν δικαιωμάτων, που ἀνάγονταν κατευθείαν στις ρυθμίσεις του οθΝπΓαιῶν/1858, «μετατρέποντας» τα ἐπὶ των γαιῶν αυτών ιδιωτικὰ δικαιώματα σε πλήρη ιδιοκτησία (κυριότητα).

Το προσωρινὸ αὐτὸ καθεστῶς διευρύνθηκε κατὰ την κύρωση των διαταγμάτων αυτών με το νομοσχέδιο που υπέβαλε στη Βουλή ο ἴδιος ο συντάκτης των πιο πάνω πέντε διαταγμάτων, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος κατὰ τη συνεδρία της 31ης Ιουλίου 1917 με θέμα την επέκταση της ισχύος των εν λόγω διαταγμάτων σε ολόκληρο το

κράτος, που κατέστη ο νόμος 1072 της 18ης Νοεμβρίου/29ης Δεκεμβρίου 1917 υπό τον τίτλο «περί ἐπεκτάσεως καθ' ἅπαν τὸ Κράτος τῶν ὑπ' ἀριθ. 2466, 2467, 2468, 2469 καὶ 2470 Διαταγμάτων τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως [Θεσσαλονίκης] περί ἀγροτικοῦ ζητήματος».¹⁹

Πρωτίστως, ὁμως, με τὸ ἀρθρ. 1 ἐδ. 1 τοῦ ἐν λόγῳ διατάγματος 2468, που καταχωρίζεται αὐτούσιο, ἐνταγμένου ὡς ὑπ' ἀριθ. Γ' με τὸν ἴδιο τίτλο «περί ρυθμίσεως τῶν ἐννόμων σχέσεων ἐπὶ τῶν κατὰ τοὺς Ὀθωμανικοὺς νόμους δημοσίων γαιῶν» στὸν πιο πάνω νόμο 1072/1917, στὴν οὐσία ὑπερακοντίστηκε ἡ βασικὴ διάταξη τοῦ ἀρθρ. 2 παρ. 4 τοῦ νόμου 147, ἡ ὁποία θέσπιζε τὴ διατήρηση σε ἰσχὺ τῶν περὶ γαιῶν οθωμανικῶν διατάξεων, που ρύθμιζαν ἔτσι τὰ ἐπὶ τῶν γαιῶν αὐτῶν κεκτημένα ἰδιωτικῆς φύσεως δικαιώματα, διευρύνοντας ολόκληρο τὸ πλαίσιο τῆς ἀρχικῆς ρυθμίσεως με τὴ διαμόρφωση ἐνὸς πλήρους νομοθετικοῦ «μεταβολισμοῦ»,²⁰ ἀναγνωρίζοντας τὴν αὐτοδίκαιη «μετατροπὴ»²¹ τῶν δικαιωμάτων «ἐξουσιάζσεως» (tassaruf) ἐπὶ τῶν δημόσιων οθωμανικῶν γαιῶν, ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἐν λόγῳ διατάγματος (20ῆς Μαΐου 1917), σε δικαιώματα πλήρους ἰδιοκτησίας (κυριότητος).

Τὰ δικαιώματα αὐτὰ πλήρους ἰδιοκτησίας παραχωρήθηκαν στοὺς δικαιούχους τῆς «ἐξουσιάζσεως» κατὰ τὰ 4/5 ἐξ ἀδιαιρέτου, με συνδικαιούχο κατὰ τὸ 1/5 ἐξ ἀδιαιρέτου τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο,²² τὸ ὁποῖο κι αὐτὸ τὴ συνέχεια (1929)²³ περιήλθε αὐτοδικαίως καὶ χωρὶς ἐγγραφή στα βιβλία Μεταγραφῶν, ἐναντι τιμήματος, στοὺς συνιδιοκτήτες τῶν υπόλοιπων 4/5, ὁπότε ἡ πιο πάνω συνιδιοκτησία ἐπὶ τῶν δημόσιων γαιῶν καταργήθηκε.

Χ.- Βασικὴ ἀνάλυση προσωπικῆ, πολιτικῆ καὶ νομικῆ ἐντοπίζεται σε διάφορα κείμενα τοῦ Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου, ὡς Συμβούλου (υπουργοῦ) «τῶν Δημοσίων Κτημάτων καὶ τοῦ Ἑσωτερικοῦ Ἀποικισμοῦ» τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης καὶ μετέπειτα ὡς Ὑπουργοῦ Γεωργίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλοῦνται στοιχεῖα τῆς ἀγροτικῆς καταστάσεως τῆς χώρας καὶ οἱ ἐν γένει προσπάθειές του γιὰ τὴ θεραπεία τῶν υπαρχόντων, συνεχῶς ἀναφύομενων καὶ πολυποικίλων προβλημάτων που προέρχονταν ἀπὸ τὶς διαφορές τῶν δικαιοῦχων καθεστώτων, τοῦ οθωμανικοῦ, τῆς προηγούμενης κυριαρχίας τῶν Νέων Χωρῶν, καὶ τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ, τῆς διάδοχης κυριαρχίας τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας.

Ἔτσι μολονότι δὲν κατατέθηκε στὴ Βουλὴ τυπικὴ εἰσηγητικὴ ἐκθεση ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο ὑπουργὸ Γεωργίας Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο,²⁴ ἐνόψει τῆς ἐπεκτάσεως σε ολόκληρο τὸ κράτος τῆς ἰσχύος τῶν πέντε διαταγμάτων τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο κείμενο, ἰδιαίτερος ἀναλυτικὸς γιὰ τὶς πιο χαρακτηριστικὰ τομῆς τῶν διαταγμάτων αὐτῶν, γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ πληροφόρηση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Τύπου, ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ λύσις αὐτοῦ», που χαρακτηρίστηκε δικαίως ὡς «κατ' οὐσίαν Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση».²⁵

Παράλληλα, ὁ ἴδιος ὁ Μιχαλακόπουλος, γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα τοῦ συνταχθέντος πιο πάνω ὑπ' ἀριθ. 2468 διατάγματος καὶ τὴν καίρια σημασία

που θεωρούσε ότι είχαν οι περιεχόμενες σ' αυτό ρυθμίσεις του για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, με χαρακτηριστική ειλικρίνεια διατύπωνε ευθέως στην παρ. XII της πιο πάνω «Ἐκθέσεως»²⁶ αλλά και με ουσιαστική δικαιοκίνητη ανάλυση και την απαραίτητη αξιολόγηση σημείωνε ότι: «πρέπει νὰ γίνῃ γνωστὸν ὅτι τὰ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἡπειρῷ ἀγροτικὰ κτήματα δὲν ἀνήκον εἰς τὴν καθαρὰν καὶ ἀπόλυτον ἰδιοκτησίαν τοῦ κατέχοντος αὐτά, ἀλλὰ εἰς τὴν κυριότητα τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο παρεχῶρει τὴν κατοχὴν καὶ τὴν κάρπωσιν τοῦ κτήματος εἰς διάφορα πρόσωπα δι' εἰδικοῦ παραχωρητηρίου (ταποῦ συνήθως). Τὰ κτήματα δὲ αὐτὰ ἦσαν καὶ ὠνομάζοντο δημόσιαι γαῖαι (ἐραζι ἐμιριγιέ). Τὸ δικαίωμα, τὸ ὁποῖο ἀπέκτα ὁ λαμβάνων εἰς κάρπωσιν τὸ κτῆμα, ὀνομάζεται τεσαρούφ, τὸ μετέφρασε δὲ ἢ ἐπὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ὀθωμανικῶν κωδίκων ἐπιτροπῇ “ἐξουσίασιν”. Εἰς τί συνίσταται τὸ δικαίωμα αὐτὸ; Εἰς τὴν κάρπωσιν τοῦ κτήματος. Ἀλλὰ διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως τὸ ἔχομεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν νομοθεσίαν. Βεβαίως, δὲν εἶναι δυνατὸν τῶρα οὔτε ἀνάλυσιν τοῦ τουρκικοῦ νόμου νὰ σᾶς κάμω, οὔτε νὰ σᾶς ἀναφέρω πῶς καὶ διὰ τίνους λόγους παρήχθη ἱστορικῶς τὸ δικαίωμα τοῦτο εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν φυλῶν. Ἀρκεῖ νὰ σᾶς εἶπω ὅτι, ὁ εἷς ὄν παρεχωρήθη τὸ δικαίωμα «τεσαρούφ», δὲν ἔχει τὰ δικαιώματα τὰ ὁποῖα ἔχει ἕνας κύριος ἰδιοκτήτης τοῦ κτήματος, διότι ὑπῆρχον, κατὰ τὸν τουρκικὸν νόμον, οἱ ἑξῆς περιορισμοί: α) Δὲν ἠδύνατο νὰ κτίσῃ οἰκοδόμημα ἐπ' αὐτοῦ ἄνευ εἰδικῆς ἀδείας τοῦ Κράτους, β) Δὲν ἠδύνατο νὰ φυτεύσῃ δένδρα, νὰ κάμῃ ἀμπελῶνα κ.λπ. εἰς τὸ κτῆμα ἄνευ εἰδικῆς ἀδείας τοῦ Κράτους, γ) Δὲν ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ τὸ χῶμα τῆς γῆς πρὸς κατασκευὴν τούβλων ἢ κεραμιδιῶν κ.λπ. ἄνευ ὁμοίας ἀδείας, δ) Δὲν ἠδύνατο νὰ μεταβιβάσῃ εἰς ἄλλον τὸ κτῆμα, διότι ὁ τελευταῖος οὐδὲν ἀπέκτα δικαίωμα ἄνευ ἐκδόσεως νέου τίτλου ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου κτηματικοῦ ὑπαλλήλου, ε) Δὲν ἠδύνατο νὰ μεταβιβάσῃ τὸ κτῆμα διὰ διαθήκης, στ) Ἄν ἀπέθνησκεν ὁ ἐξουσιαστής, ἤμποροῦσαν, λόγῳ κληρονομίας, νὰ λάβουν νέους τίτλους μόνον οἱ στενώτατοι συγγενεῖς, μέχρις ἀδελφῶν δηλαδὴ καὶ οἱ σύζυγοι πάντες οἱ λοιποὶ συγγενεῖς ἀπεκλείοντο, ζ) Ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ ἐξουσιαστής νὰ καλλιεργῇ πάντοτε τὸ κτῆμα του, διότι ἐὰν τὸ ἄφηνεν, ἄνευ σπουδαίων ἀφορμῶν, ἀκαλλιεργητὸν ἐπὶ μίαν τριετίαν, ἔχανε τὰ δικαιώματά του καὶ τὸ Κράτος ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ ἐκ νέου τὸ κτῆμα. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὀλίγα δύνασθε νὰ ἐννοήσετε, ὅτι ὑπάρχει σημαντικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως τὸ ἐννοοῦμεν ἡμεῖς, καὶ τοῦ τεσαρούφ. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν τὸ ζήτημα ἦτο τὸ αὐτό, ἀλλὰ τὸ Κράτος δὲν ἐπεμελήθη νὰ ἐκτιμῆσῃ τὰ δικαιώματά του καὶ ἀφῆκε τοὺς ἐξουσιαστᾶς νὰ γίνουν ἰδιοκτῆται διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου».

Στη συνέχεια, προκειμένου να τεκμηριώσει το προαναφερθέν ποσοστό που παρακρατούνταν από το ελληνικό δημόσιο, αναφέρονται πληροφοριακά ορισμένα χαρακτηριστικά οικονομικά στοιχεία από άλλες χώρες, αναφορικά με την καταβολή χρηματικών ανταλλαγμάτων από τους εξουσιαστές των τέως αυτών οθωμανικών γαιών προς το Κράτος, για να αποκτήσουν το δικαίωμα της ελεύθερης και απόλυτης ιδιοκτησίας, σε σύγκριση με το ανακτημένο από το ελληνικό δημόσιο 1/5 δικαίωμα εξ αδιαιρέτου συγκυριότητας επί του όλου κτήματος από το παραχωρημένο στον

μέχρι τώρα εξουσιαστή δικαίωμα εξουσιάσεως, που ρυθμιζόταν με το άρθρ. 1 εδ. 2 του διατάγματος 2468, που προαναφέρθηκε.

Συναφώς, στο πλαίσιο της ορθότερης τεκμηριώσεως του νομοσχεδίου του για την επέκταση της ισχύος των εν λόγω πέντε διαταγμάτων ο Μιχαλακόπουλος διατύπωσε στη Βουλή κατά τη συνεδρία της 31ης Ιουλίου 1917 ορισμένες, σχετικές με την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε πιο πάνω, θέσεις,²⁷ αναφορικά με τη φιλοσοφία του υπ' αριθ. 2468 διατάγματος, ιδιαίτερα για το «ζήτημα τῆς μετατροπῆς τῶν ἐννόμων σχέσεων ἐπὶ τῶν δημοσίων, πρώην τουρκικῶν γαιῶν εἰς σχέσεις καθαρᾶς ἰδιοκτησίας», με ορθότερη διατύπωση για το ουσιαστικό αντικείμενο του διατάγματος, που ήταν ακριβώς η «μετατροπὴ τῶν ἐννόμων σχέσεων», ἀντὶ τοῦ ἐπίτιτλου τοῦ διατάγματος 2468, «περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐννόμων σχέσεων ἐπὶ τῶν κατὰ τοὺς ὀθωμανικοὺς νόμους δημοσίων γαιῶν» περιλαμβανόμενου στο νομοσχέδιο του μετέπειτα νόμου 1072, στο οποίο αξιολογούσε την οθωμανική γαιοκτητική νομοθεσία, στο πλαίσιο της οποίας: «κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν δικανικὴν ἀντίληψιν, οἱ ἀσκεπεῖς γαῖαι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀνήκουσιν εἰς τὸ Κράτος. Τὸ Κράτος παραχωρεῖ ἐπ' αὐτῶν ἐν δικαίωμα καρπώσεως, ἐν δικαίωμα ἐμφυτεύσεως, τὸ ὅποιον οἱ μεταφρασταὶ τοῦ Κώδικος τοῦ Ὀθωμανικοῦ ὀνομάζουσιν ἐξουσίαν. Ἐπαναφορὰ ὑπάρχει μεταξύ τοῦ ἰδιοκτήτου καὶ τοῦ ἔχοντος τὸ δικαίωμα τοῦτο: Εἶδον κάπου ἀναγραφὴν ὅτι ἡ διαφορὰ εἶναι ἰδανικὴ. Δὲν εἶναι ἰδανικὴ. Ὁ ἔχων τὸ δικαίωμα ἐξουσιάσεως, ἐκ παραχωρήσεως τῆς δημόσιας Ἀρχῆς, δὲν δύναται, κατὰ τὴν Τουρκικὴν νομοθεσίαν, νὰ κτίσῃ ἐπὶ τοῦ κτήματος τοῦ ἀσκεποῦς ἄνευ ἀδείας τῆς Ἀρχῆς, δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ χῶματα τοῦ κτήματος ἄνευ ἀδείας τῆς Ἀρχῆς,...κ.λπ.» και άλλες απαγορεύσεις που ἤδη προαναφέρθηκαν πιο πάνω με την ἀνάπτυξη τῆς μορφῆς τῆς «Εἰσηγητικῆς Ἐκθέσεως» για τὴν ἐπίλυση τοῦ αγροτικῆς ζητήματος τῆς Μακεδονίας.

Με τις διαφορές αυτές εννοιολογικές διακυμάνσεις, στις θεσπισμένες ἀπὸ τις διεθνείς ἀναγνωρίσεις τῶν κεκτημένων ἰδιοκτησιακῶν δικαιωμάτων, ἐπιτεύχθηκαν νομοθετικές διευρύνσεις στην εἰδικότερη φύση τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν, ἀλλοτε ἐκούσιες (πολιτικά) και ἀλλοτε ἀκούσιες (με ὅλες τις πιθανές ἢ πιθανολογούμενες ἐρμηνείες), που υπερακόντισαν νομοθετικά, κι αὐτὸ εἶναι τὸ πιο ἀνησυχητικὸ, τὴν ἀρχικὴ φιλοσοφία και κοσμοθεωρία τοῦ Ρακτιβάν για τὴ «διατήρηση σὲ ἰσχύ τῶν περὶ γαιῶν [οθωμανικῶν] διατάξεων, ποὺ ρύθμιζαν τὰ ἐπ' αὐτῶν ἰδιωτικῆς φύσεως δικαιώματα» (νόμος 147/1914), ἡ ἀξιολόγηση τῶν ὁποίων ἀκόμη και με τις ρυθμίσεις τοῦ ευρισκόμενου σε ἰσχύ οθωμανικοῦ νομοθετήματος (αν τηροῦνταν!, γιατί ὁ οθΝπΓαίων δὲν ἦταν νομοθέτημα τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε τις μετατροπές τῆς ἰδιοκτησιακῆς βάσεως τῶν ἐπὶ τῶν γαιῶν αὐτῶν δικαιωμάτων, που ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸ φοβερό και ἀκρως τυπικὸ οθωμανικὸ κτηματολόγιο), ὁδήγησε σε καταστρατηγήσεις, σε πείσμα ὅλων τῶν ἀναλυτικῶν ὁδηγιῶν τῶν οικονομικῶν υπηρεσιῶν τῆς τότε Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Μακεδονίας.

Σημειώσεις

1. Γεώργιος Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, 1821-1912* (Θεσσαλονίκη 1984), 332-336 κ. εξ.
2. Γεώργιος Π. Νάκος, «“Δικαιικοί μεταβολισμοί” της ιδιοκτησίας στις Νέες Χώρες μετά την ένταξή τους στην ελληνική επικράτεια», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 30 (1989), 936 κ. εξ. Για την πρώτη χρήση του όρου «δικαιικός μεταβολισμός», βλ. πιο κάτω στο κείμενο της εργασίας μας σημ. 20. Βλ. επίσης Νάκος (σημ. 1), 332-336 κ. εξ.
3. Νάκος, «Δικαιικοί μεταβολισμοί» (σημ. 2), 937.
4. Άρθρ. 5 και 6 της συμβάσεως των Αθηνών. Βλ. επίσης Γεώργιος Π. Νάκος, «Το νέο σύστημα δικαίου στη Μακεδονία Μετά και Κατά την Απελευθέρωση των Νέων Χωρών από τον οθωμανικό ζυγό», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* (εφεξής ΕΚΕΙΕΔ ΑκΑθ) 46 (2016), 347 κ. εξ.
5. Το κείμενο βλ. Σταμάτης Αντωνόπουλος, *Αί Συνοθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Άθηνων* (εν Αθήναις 1917), 176 κ. εξ.
6. Τελείως εξειδικευμένη τεκμηρίωση, βλ. Νάκος, «Δικαιικοί μεταβολισμοί» (σημ. 2), 936-938 κ. εξ., σε προβλ. με 931 κ. εξ.
7. Για το περιεχόμενο του οποίου ειδικότερη αξιολόγηση, βλ. Νάκος (σημ. 4), 315 κ. εξ., 320 κ. εξ., 329 κ. εξ., 334 κ. εξ., 343 κ. εξ.
8. Με βάση τη θεωρία των «κεκτημένων» ιδιωτικών δικαιωμάτων, για τα οποία η διάδοχη κυριαρχία οφείλει να προβεί σε ρυθμίσεις που να οδηγούν σε μια μορφή αναγνωρίσεώς τους, αρκεί τα νομικά αποτελέσματα που δημιουργήθηκαν από έννομες πράξεις που έγιναν, υπό τις ρυθμίσεις του προγενέστερου δικαιικού καθεστώτος, να συντέλεσαν στη νόμιμη δημιουργία ιδιωτικών δικαιωμάτων, τα οποία με τον τρόπο αυτό έχουν ήδη κτηθεί και θεωρούνται έτσι «κεκτημένα». Στα «κεκτημένα» ιδιωτικά δικαιώματα, όμως, δεν καταλέγονται οι απλές προσδοκίες αυτών, που ήταν εξαρτημένες από ενδεχόμενες αιρέσεις ή προθεσμίες, για να μπορούσαν να καταστούν δικαιώματα, οπότε νομικά δεν είχαν κτηθεί και κατά συνέπεια δεν μπορούσαν να ενασκηθούν, γιατί ως «κεκτημένα» ήταν ανύπαρκτα, για τα οποία, βλ. ειδικότερα Νάκος (σημ. 1), 184 κ. εξ.
9. Βλ. Νάκος (σημ. 1), 303-304 κ. εξ.; Νάκος, «Δικαιικοί μεταβολισμοί» (σημ. 2), 931 σημ. 9, 13 κ. εξ.
10. Το οποίο, ως κατηγορία δικαιικού θεσμού του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος, ενώ θεωρούνταν ότι αποτελούσε ένα πλήρες εμπράγματο δικαίωμα επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών, χρήσεως, καρπώσεως, μεταβιβάσεως και κληρονομικής διαδοχής (υπό ορισμένες προϋποθέσεις), εξαιτίας μιας σχετικής νομικής αυτοτέλειας που διέθετε, κυρίως στις βασικές χρησιμότητές του, ως ουσιαστικού ιδιοκτησιακού δικαιώματος, για τις «εκφάνσεις» του οποίου ιδιαίτερη αξιολόγηση, βλ. αντί άλλων Νάκος (σημ. 1), 165, 269 κ. εξ., παρόλα αυτά στερούνταν ενός στοιχείου που απόλλεπε, έτσι ώστε να καταστεί πλήρως αυτοτελές, που χαρακτηριζόταν με τον τεχνικό νομικό οθωμανικό όρο takabe, η ερμηνεία του οποίου αποδιδόταν ως μια μορφή ενισχυμένης «φιλής κυριότητας», η οποία παρακρατούνταν από την οθωμανική πολιτεία, ως εκδήλωση όχι μόνο της δημοσιονομικής εξουσίας διαθέσεως των γαιών αυτών, Νάκος (σημ. 1), 265 κ. εξ., αλλά και ως «επιφύλαξη μιας δημοσιονομικής υποτέλειας του εδάφους στο κράτος», σύμφωνα με τη χαρακτηριστική ερμηνευτική αντιμετώπιση του Α. Ζ. Καλλικλή, Α. Ζ. Καλλικλής, *Τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον ἐν Ἑλλάδι* (Αθήνα 1931), 40. Περαιτέρω το tassaruf αντιμετώπιστηκε νομοθετικά σαν οιονεί ιδιοκτησία, που περιελάμβανε στις ειδικότερες γι' αυτή ρυθμίσεις όλες τις περιπτώσεις που την αφορούσαν, θεωρούμενη σαν «ουσιαστική» ιδιοκτησία. Τις χαρακτηριστικές αυτές ρυθμίσεις, βλ. Νάκος (σημ. 1), 67-68 κ. εξ., καθώς και τις ουσιαστικές εννοιολογικές αναγωγικές συσχετίσεις των νομικών όρων και θεσμών του οθωμανικού δικαίου, με τις θεωρούμενες σαν αντίστοιχες έννοιες και θεσμούς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, Νάκος (σημ. 1), 272 κ. εξ., οι οποίες έχουν στη βάση τους μια «σχετικότητα», εξαιτίας των θεμελιακών διαφορών που υπήρχαν στη φύση και στη δομή των δύο αυτών δικαίων, Νάκος (σημ. 1), 282-284 κ. εξ., 288 κ. εξ., 293 κ. εξ.
11. Η οποία αποτελούσε, ιδιαίτερα η τελευταία, βασική ρύθμιση του οθΝπΓαιών, η παραβίαση της οποίας οδηγούσε σε απώλεια του δικαιώματος tassaruf, με βάση τη ρύθμιση που επαναλαμβάνεται στον νόμο 262 «Περὶ συμπληρώσεως τοῦ Νόμου 147 τῆς 5 Ἰανουαρίου 1914 περὶ τῆς ἐν ταῖς προσαρτωμέναις χώραις ἐφαρμοστέας νομοθεσίας καὶ τῆς δικαστικῆς αὐτῶν ὀργανώσεως», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* (εφεξής ΕτΚ) 130Α/12.5.1914, άρθρ. 9.1, αναφερόμενο στα εγκαταλειμμένα ακίνητα των Νέων Χωρών, για τα οποία δόθηκε στους φερόμενους ως αξιούντες δικαιώματα ιδιοκτησίας ή άλλα εμπράγματα δικαιώματα ετήσια προθεσμία προσαγωγής των αποδεικτικών τίτλων των δικαιωμάτων τους, ενώ παράλληλα τονίστηκε στο άρθρ. 9.2 ότι «μένουσιν ἄθικτα ἐκ τῆς διατάξεως ταύτης τὰ κατὰ τοὺς περὶ γαιῶν

[οθωμανικούς] νόμους δικαιώματα τοῦ δημοσίου ἐπὶ τῶν μὴ τακτικῶς καλλιεργηθεισῶν δημοσίων γαιῶν». Σχετικὰ ερμηνευτικὰ στοιχεία βλ. Ν. Π. Ελευθεριάδης, *Γνωμοδοτήσεις περὶ κτηματικῶν ζητημάτων καὶ διαφορῶν ἐν ταῖς Νέαις Χώραις*, τχ. Β' (ἐν Αθήναις 1917), 80-84 κ. εξ., με συμπαραβολὴ τοῦ ἀρθρ. 68 τοῦ οθωμανικοῦ Νόμου περὶ Γαιῶν τοῦ 1858 (εφεξῆς οθΝπΓαιῶν), σύμφωνα με το οποίο οριζόταν ὅτι, εἴαν ὁ νόμιμος δικαιούχος τῆς εξουσιάσεως (tassaruf) δημόσιας γῆς τὴν ἀφήσει ἐπὶ τριετία ἀκαλλιέργητη, ἐπιστρέφει αὐτὴ στο οθωμανικὸ δημόσιο, *Οθωμανικοὶ Δικαστικοὶ Νόμοι. Νόμος περὶ Γαιῶν* [κ.ά. *οθωμανικοὶ νόμοι*], τχ. Β' (ἐν Αθήναις 1915), 80. Πρβλ. ἐπίσης τὸν νόμο 262, Κωνσταντῖνος Α. Βασιλείου, *Νεώτεροι Κώδικες* (ἐν Αθήναις 1915), 1306-1307. Εἰδικότερα γιὰ τὴ «μετατροπὴ» τῶν δικαιωμάτων εξουσιάσεως σε πλήρη ἰδιοκτησία, ἐξ ἀδιαιρέτου, κατὰ τὰ 4/5 στοὺς δικαιούχους τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν καὶ κατὰ τὸ 1/5 με συνδικαιούχο τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο, βλ. ἰδιαιτέρα Νάκος (σημ. 4), 359 κ. εξ. Βλ. παράλληλα τὶς νομοθετικὲς ρυθμίσεις γιὰ τὶς παραχωρήσεις τοῦ 1/5 ἐπὶ τῶν δασῶν, στοὺς δικαιούχους τῶν υπόλοιπων 4/5 ἐπὶ τῶν δασῶν, πιο κάτω στο κείμενο τῆς μελέτης μας αὐτῆς σημ. 23.

12. Νόμος 147«περὶ τῆς ἐν ταῖς προσαρτωμέναις χώραις ἐφαρμοστέας νομοθεσίας καὶ τῆς δικαστικῆς αὐτῶν ὀργανώσεως», ΕτΚ 25Α/1.2.1914, ὁ ὁποῖος ὡς νομοσχέδιο κατατέθηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρακτιβάν στη Β' συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῆς 6ης Νοεμβρίου 1913, ἐνῶ εισηγητικὴ ἐκθεση δὲν ἐντοπίστηκε!, ἐπισημάνθηκε, ὁμως, σχετικὴ εἰσήγηση τοῦ ἐν λόγῳ νομοσχεδίου, στὴν ἰδιωτικὴ ἐκδοσὴ τῆς εφ. *Εθνικὸς Κήρυξ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Αἱ Ἄγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ Κοινοβουλίου, 1909-1956*, περ. Β', τ. Γ' (Αθήναι 1957), 8 κ. εξ. Σχετικὰ με τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τοῦ βασικοῦ ἀρθρ. 2 παρ. 4 τοῦ νόμου 147, βλ. ἐπίσης Νάκος (σημ. 4), 347, 355 κ. εξ.
13. Πρβλ. Νάκος, «Δικαιικοὶ μεταβολισμοί» (σημ. 2), 938 κ. εξ. Οἱ ρυθμίσεις αὐτῆς τοῦ ἀρθρ. 2. 4 Νόμου 147/1914, ἐνῶ καταργήθηκαν με τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Αστικοῦ Κώδικα (εφεξῆς ΑΚ) (23ης-2-1946), με τὸ ἀρθρ. 5 ἐδ. 8 Εἰσαγωγικοῦ Νόμου (εφεξῆς ΕἰσΝ) ΑΚ, ἐρμηνεύεται ὅτι ἡ παράθεσὴ τοῦ ἦταν μεν ρητὴ ἀλλὰ τυπικὴ, Νάκος, «Δικαιικοὶ μεταβολισμοί» (σημ. 2), 938 σημ. 56, γιὰτὶ μετὰ τὴν 23η-2-1946 συνεχίζεται ἡ λειτουργία τοῦ μέχρι σήμερα, ἀναγωγικὰ, με βάση ἰδιαιτέρα τὸ ἀρθρ. 51 τοῦ ΕἰσΝΑΚ: «Ἡ ἀπόκτηση κυριότητος ἢ ἄλλου ἐμπράγματος δικαιώματος πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Αστικοῦ Κώδικα κρίνεται κατὰ τὸ δίκαιον ποὺ ἴσχυε ὅταν ἐγίναν τὰ πραγματικὰ γεγονότα γιὰ τὴν ἀπόκτησίν τους», ἐνῶ ἀναγωγικὰ ἰσχύει, ἐπίσης, καὶ γιὰ τὰ ἐλκόμενα ἀπὸ τὶς ρυθμίσεις τοῦ κεκτημένα ἰδιωτικῆς φύσεως δικαιώματα, ἀναφορικὰ με τὸ νομοθετικὸ πλαίσιο ὑπαγωγῆς τους στὶς ρυθμίσεις τοῦ οθΝπΓαιῶν 1858. Σχετικὰ βλ. ἐπίσης Νάκος (σημ. 1), 23, 27, 31 κ. εξ., 187 κ. εξ., 454 κ. εξ.
14. Ἡ λειτουργία τοῦ ὁποῖου συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1946, ποὺ τέθηκαν σε ἰσχύ ο ΑΚ καὶ ο ΕἰσΝΑΚ, ὅπου με τὸ ἀρθρ. 1 ΑΚ γιὰ τὶς πηγῆς τοῦ δικαίου θεσπιζόταν ὅτι οἱ κανόνες τοῦ δικαίου περιλαμβάνονται στοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθιμα, ἀρχὴ ποὺ εἶχε υιοθετηθεῖ καὶ ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ ΕἰσΝΑΚ, ὁ ὁποῖος ἐνῶ στὸ ἀρθρ. 1 τῶν μεταβατικῶν διατάξεων οριζόταν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἰσχύος τοῦ ΑΚ καταργοῦνται ὅλες οἱ διατάξεις τῶν γενικῶν ἢ τοπικῶν ἐθίμων ποὺ ἀντιβαίνουν στὶς διατάξεις τοῦ, κ.λπ., με ἐπόμενα ρητὰ καὶ εἰδικὰ ἀρθρα υιοθετοῦσε πλήρως τὶς κεκτημένες ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐθιμικὲς καταστάσεις ποὺ προΐσχυαν, ὅπως στα ἀρθρα υπ' αριθ.: i) 51, ποὺ θεσπίζει ὅτι ἡ ἀπόκτηση κυριότητος ἢ ἄλλου ἐμπράγματος δικαιώματος πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ΑΚ κρίνεται κατὰ τὸ δίκαιον ποὺ ἴσχυε ὅταν πραγματοποιήθηκαν τὰ πραγματικὰ γεγονότα γιὰ τὴν ἀπόκτησίν τους, ii) 57, ποὺ ἀναφέρει ὅτι τὰ ἐμπράγματα δικαιώματα σε ξένο πρᾶγμα ἢ δικαίωμα, ποὺ ὑπάρχουν κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ΑΚ, ἰσχύουν καὶ στὸ ἐξῆς, καὶ διέπονται ἀπὸ τὸ ἕως τώρα δίκαιον, iii) 58, ποὺ ρυθμίζει τὴ διατήρηση τοῦ ἐμπράγματος δικαιώματος τῆς ἐμφυτεύσεως σε ξένο ἔδαφος, ποὺ ὑπάρχει κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ΑΚ, τὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ διέπεται ἀπὸ τὸ ἕως τώρα δίκαιον ἢ ἀπὸ τὶς εἰδικὲς σχετικὰ με αὐτὸ διατάξεις ποὺ ἰσχύουν ἕως τώρα, iv) 59, τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζει τὴ διατήρηση τῶν ἐμπράγματος δικαιωμάτων τῆς ἐπιφάνειας ἢ τῆς χωριστῆς κυριότητος, ποὺ ὑπάρχουν κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ΑΚ σε φυτεία ἢ δένδρα ἢ οἰκοδομὲς σε ξένο ἔδαφος, τὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν νὰ διέπονται ἀπὸ τὸ ἕως τώρα δίκαιον ἢ ἀπὸ τὶς εἰδικὲς γι' αὐτὰ σχετικὲς διατάξεις ποὺ ἰσχύουν ἕως τώρα, v) 60, τὸ ὁποῖο θεσπίζει τὴ δυνατότητα τοῦ καθενὸς ἐκ τῶν μερῶν νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ΑΚ τὴν ἐξαγορὰ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἄλλου, στὶς περιπτώσεις ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στα πιο πάνω ἀρθρα 58, 59, ἐφόσον δὲν παρέχεται ἢ δὲν παρέχεται πλέον ἡ δυνατότητα αὐτῆ, vi) 61-63, ὅπου προσδιορίζεται εἰδικότερα ἡ κατὰ τὰ παραπάνω διαδικασία ἐξαγορᾶς, κ.ά.
15. Τὴ νομοθετικὴ ἐξελικτικὴ πορεία τῶν ρυθμίσεων τοῦ νόμου 147 βλ. Νάκος (σημ. 1), 23 σημ. 19, 31 σημ. 28, 61 σημ. 96, 454 σημ. 154.
16. Γιὰ τὸ εἰδικότερον περιεχόμενον τῶν ὁποῖων σε μιὰ πιο ολοκληρωμένη μορφή βλ. Νάκος (σημ. 1), 67 κ. εξ.
17. Ἡ εἰδικότερη ἐφαρμογὴ ἀναγνωρίσεως τῶν ἐν λόγῳ ἀντεγγράφων (ἀρθρ. 8.3 τοῦ νόμου 147/1914) ὡς δεκτικῶν μεταγραφῆς ἐγγράφων, ποὺ τέθηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρακτιβάν (τὸν συντάκτη τοῦ νόμου 147), ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, θεωρήθηκε ὡς ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ποὺ φέρονταν εἰκονικὰ ὅτι ἀνήκαν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία

σε ιδιώτες, επειδή η οθωμανική νομοθεσία δεν αναγνώριζε την έννοια των νομικών προσώπων, όντως οδήγησε στην κτήση από πολλά φιλανθρωπικά ιδρύματα ικανού αριθμού περιουσιακών στοιχείων. Η διασφαλιστική αυτή πρακτική, όμως, ήταν ήδη γνωστή, σε ουσιαστική χρήση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, όπου λειτουργούσε με πολλές ρυθμίσεις και ιδιαίτερη συνέπεια κατά την Τουρκοκρατία, με σαφή μέριμνα στη σύνταξη των λεγόμενων *άντεγγράφων εικονικότητας*, όπως επισημαίνεται εμφαντικά σε εγκύκλιο του Μεγάλου Πρωτοσύγκελλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντίου, της 21ης Ιουνίου 1891 «περί εξασφάλισης ιδιοκτησιών εκκλησιαστικών και σχολικών κτημάτων και σχετικών έγγραφων εικονικότητας», βλ. Ιωάννης Σταυρίδης (επιμ.), *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών Έγκυκλίων Πατριαρχικών Αποδείξεων και Έγκυκλίων τής Μ. Πρωτοσύγκελλίας* [ἀπὸ τοῦ 1863 μέχρι τέλους τοῦ 1899] (ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900), 182 κ. εξ. Παράλληλα, νεότερη αξιολόγηση, βλ. Γεώργιος Π. Νάκος, «Οι Χριστιανικές Κοινότητες της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία και η μεταγενέστερη μετεξέλιξή τους (Ν. 2508/1920)», *Πρακτικά του ΚΕ΄ Συνεδρίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη», Ιερά Μονή Βλατάδων 15-17 Δεκεμβρίου 2011* (υπό έκδοση), ενώ για τη φύση των αντεγγράφων, βλ. Γεώργιος Π. Νάκος, «Τα εικονικά έγγραφα ως εξασφαλιστική μορφή ιδιοκτησίας των Ορθόδοξων Χριστιανικών Καθιδρυμάτων κατά την Οθωμανοκρατία», στο: *Τόμος Κωνσταντίνου Πιτσάκη, Νομική Σχολή Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης* (υπό έκδοση).

18. Βλ. ειδικότερα Ηλίας Γ. Κυριακόπουλος (επιμ.), *Ανδρέου Μιχαλακόπουλου. Λόγοι Κοινοβουλευτικοί*, τ. Α΄, (Αθήναι 1962), 408 κ. εξ.
19. Νόμος 1072 «περί επέκτασεως καθ' ἅπαν τὸ Κράτος τῶν ὑπ' ἀριθ. 2466, 2467, 2468, 2469 καὶ 2470 Διαταγμάτων τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως περὶ ἀγροτικῆς ζητήματος», ΕτΚ 305Α/29.12.1917, 1383 κ. εξ. Για τη νομοθετική αυτή πρωτοβουλία του τότε υπουργού της Γεωργίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, βλ. σχετικά Νάκος (σημ. 1), 391 σημ. 33, 427, σημ. 116, 454-455 σημ. 154, και ειδικότερα Κυριακόπουλος (σημ. 18), 408 κ. εξ., 418-419 κ. εξ., 432 κ. εξ. Το ουσιαστικό πνεύμα του νομοσχεδίου «περί επέκτασεως τῆς ἰσχύος τῶν πέντε διαταγμάτων κ.λπ.», σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερα ρηξικέλευθες προτάσεις του Μιχαλακόπουλου περί συστάσεως συνεταιρισμῶν, η λειτουργία των οποίων θα μπορούσε να οδηγήσει κατασταλτικά στη μείωση ἄλλως στην κατάρρευση των εντάσεων μεταξύ τσιφλικιούχων και μορτιῶν, η καθιέρωση ειδικά του θεσμοῦ των «γεωμετρῶν, ἐχόντων στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν, οἱ ὅποιοι δὲ θὰ εἶχον βεβαίως τὸν προορισμὸν νὰ κατασκευάσουν τὸν ἀπὸ πολλῶν δεκάδων ἐτῶν μελετώμενον κτηματικὸν χάρτην, διὰ τὴν σύστασιν κτηματολογίου, ἀλλὰ θὰ εἶχον τὸν οἰκονομικῶς σπουδαιότατον, καίτοι στοιχειώδη καὶ ἀπλοῦν, προορισμὸν νὰ προβαίνουν, ἀφ' ἐνδὸς μὲν εἰς τὴν καταμέτρησιν τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου, μὲ ἀρκετὴν πρὸς τὴν ἀκρίβειαν προσέγγισιν, καὶ εἰς τὴν ὀροθέτησιν αὐτῶν, διὰ νὰ προλάβωμεν τὰς καταπατήσεις καὶ τοὺς σφετερισμοὺς τῆς δημοσίας περιουσίας, ὅπως ἔγινον ἐν μεγάλῃ ἐκτάσει εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν κτηματικῶν συνεταιρισμῶν διανομῆς τῶν κτημάτων, τὰ ὅποια ἤθελον μεταβιβάζεσθαι εἰς τὸ σύνολο αὐτῶν», Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, *Μικταὶ Σελίδες. Ἀνδρέου Μιχαλακοπούλου*, τ. Γ΄ (Αθήναι 1967), 543 κ. εξ. Επίσης στην ανάπτυξη των γενικών γραμμῶν που διατρέχουν το κατατεθέν νομοσχέδιο, στον λόγο που εκφώνησε στη Βουλὴ ο Μιχαλακόπουλος ως αρμόδιος υπουργός της Γεωργίας, κατά τη συνεδρία της 31ης Ιουλίου 1917, ημερομηνίας υποβολῆς του νομοσχεδίου «ἐπέκτασεως τῆς ἰσχύος» των πιο πάνω πέντε διαταγμάτων της Προσωρινῆς Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, σημείωσε ιδιαίτερα ὅτι για την ἔλλειψη της σχετικῆς εισηγητικῆς εκθέσεως, παρέσχε μια «κατὰ συνθήκη» δικαιολογία ὅτι «ὁ χρόνος δὲν συνεχώρησε τὸν καταρτισμὸν τῆς...», στα Πρακτικά της Βουλῆς, *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίαση 10, 31 Ιουλίου 1917 (ἐν Αθήναις 1929), 63-70, δικαιολογία η οποία παρατίθεται συμπληρωμένη στην ἴδια πιο πάνω συνεδρία ὅτι η αιτία της μη καταρτίσεως εισηγητικῆς εκθέσεως του νομοσχεδίου ἦταν ὅτι, ἐκτὸς των ἄλλων, «στερούμεθα, [ειδικότερης γνώσεως, ἐξαιτίας] τῆς [μη] ὑπάρξεως στατιστικῶν δεδομένων περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ιδιοκτησίας ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς συγκρίσεως πρὸς ἄλλα Ἔθνη καὶ δὴ ὅμορα πρὸς ἡμᾶς», Κυριακόπουλος (σημ. 18), 408 κε. Επίσης βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίαση 48, 11 Οκτωβρίου 1917, αὐτόθι, 701 κ. εξ., σε πρβλ. με Κυριακόπουλος (σημ. 18), 432 κ. εξ. Στην ἴδια συνεδρία διατυπώθηκαν πολὺ ενδιαφέρουσες συζητήσεις ἀπὸ πολλοὺς βουλευτῆς ιδιαίτερα των ἀγροτικῶν περιούχων και ἐρωτήσεις πρὸς τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, Κυριακόπουλος (σημ. 18), 435 κ. εξ., ὅπως: «νὰ γίνῃ μία [υπουργικὴ] δήλωσις ἐπὶ τοῦ ὅρου «καθαρὰ ιδιοκτησία», στην οποία ο Μιχαλακόπουλος ἀπάντησε ὅτι: «διὰ τοῦ ὅρου «καθαρὰ ιδιοκτησία» ὀρίζονται τὰ λεγόμενα «μούλκια», διότι, ὡς γνωρίζετε, εἰς τὴν Λεβάδειαν εἶχομεν τὰ τουρκικά. Λέγοντες «καθαρὰ ιδιοκτησία» δὲν ἐννοοῦμεν τὴν ιδιοκτησία τὴν μὴ βεβαρυμένην δι' ὑποθηκῶν», για να συνεχισθῆ το ἐρώτημα: «ἐπομένως ὅλα τὰ κτήματα τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος εἶναι μούλκια», με ρητὴ υπουργικὴ ἀπάντησις ὅτι: «ὅλα εἶναι μούλκια. Νομίζουσι τινές, ὅτι δικαιοσύνη εἶναι νὰ ἀνατρέψωσιν ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἔγινε πρὸ πολλῶν ἐτῶν. Δικαιοσύνη εἶναι νὰ σεβαστῶσιν ἐκεῖνο, τὸ ὅποιο ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐθεωρήθη ὡς ἔννομος τάξις». Σε ἐπόμενη ἐρώτησις σχετιζόμενη

με την προϋφιστάμενη οθωμανική ιδιοκτησία στην περίπτωση αγοράς κτήματος πρώην Οθωμανού από 30-40 χωρικούς Χριστιανούς, κατεχόμενου κατά τμήματα, δόθηκε θετική απάντηση από τον Μιχαλακόπουλο: «ἐφ' ὅσον αὐτοὶ ἔχουσι τὰ μέσα τῆς καλλιέργειας, θὰ κρατήσωσι τὰ κτήματά των», Κυριακόπουλος (σημ. 18), 436. Αναφορικά με τα προβλήματα της τέως αυτής οθωμανικής ιδιοκτησίας ενόψει της σχετικής συζητήσεως στη Βουλή εμφανίστηκαν και ορισμένα, τα οποία είχαν μια εξειδικευμένη προϊστορία, όπως των ηπειρωτικών «ιμπλακίων», των κτημάτων δηλαδή που ανήκαν σε γηγενείς Χριστιανούς της Ηπείρου και είχαν καταληφθεί «δυναστικά» από τον Αλή πασά της Ηπείρου, κατεχόμενα μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου από το ελληνικό δημόσιο, ως διάδοχο του οθωμανικού κράτους, Κυριακόπουλος (σημ. 18), 436, στα οποία «οἱ καλλιεργητὲς τοὺς καταβάλλουν ἓνα δικαίωμα ἐπικαρπίας, γεώμορον, εἰς τὸ ἑλληνικὸ κράτος». Τα προβλήματα αυτά με τις ιδιαιτερότητές τους ἦσαν πολλά και καλούνταν το αρμόδιο υπουργεῖο να δώσει λύσεις, όπως στο μεγάλο θέμα των λειβαδιών, με λύση συναρτημένη σύμφωνα με την προϋφιστάμενη οθωμανική ιδιοκτησία, Κυριακόπουλος (σημ. 18), 437.

20. Το πλαίσιο της πρώτης χρήσεως του εν λόγω χαρακτηριστικού ὄρου: «νομοθετικός [δικαιικός] μεταβολισμός», με τις ειδικότερες «μορφές» του, αναπτύσσεται πληρέστερα και πιο ολοκληρωμένα, Γεώργιος Π. Νάκος, «Στοιχεία απαλλοτριωτικών αποφάσεων Αγιορειτικών μετοχίων της Θάσου», *EKEIEA AKAΘ* 47 (Αθήνα 2016), σημ. 17.

21. Η οποία ως βασικός δικαιικός ὄρος τέθηκε ως προμετωπίδα ειδικού τίτλου στο πρώτο ἄρθρο του εν λόγω διατάγματος 2468: «Μετατροπὴ ἐξουσιάσεως εἰς κυριότητα», επερχόμενης ἔτσι μιας ουσιαστικής νομικής μεταβολῆς του δικαιώματος «ἐξουσιάσεως» σε πλήρη και αμετάκλητη κυριότητα, τα 4/5 ἐξ ἀδιαιρέτου τοῦ ὅλου κτήματος στους δικαιούχους της «ἐξουσιάσεως», με συνδικαιούχο κατὰ το 1/5 ἐξ ἀδιαιρέτου τοῦ ἑλληνικὸ δημόσιο, που οδήγησε στον πληρέστερο δικαιικό ὄρο του «νομικὸ μεταβολισμὸ» του (βλ. ἀμέσως πιο πάνω σημ. 20). Το διάταγμα 2468 δημοσιεύθηκε στην *Ἐφημερίδα τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος* 94 Α/22.5.1917, 313 κ. ἐξ. Βλ. ἐπίσης Νάκος, «Δικαιικοὶ μεταβολισμοί» (σημ. 2), 939 σημ. 6.

22. Ενδεικτικὰ βλ. Νάκος (σημ. 1), 456 κ. ἐξ.

23. Βλ. Νάκος, αὐτόθι. Βλ. ἐπίσης, Νάκος «Δικαιικοὶ μεταβολισμοί» (σημ. 2), 939 σημ. 61.

Οι παραπάνω διατάξεις ἐντάχθηκαν με το ἴδιο περιεχόμενο στο Νόμο 2052/27ης-2-1920 *περὶ Ἀγροτικῶν Νόμων* (που καταργούσε με το ἄρθρ. 75 τα Διατάγματα 2466-2470 τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, ὅπως διατυπώθηκαν στον νόμο 1072/1917), ἄρθρ. 49 -50 κ. ἐξ., οι ρυθμίσεις των οποίων διατηρήθηκαν και στις ἐπόμενες τροποποιήσεις ἢ κωδικοποιήσεις των διατάξεων του Αγροτικῶν Νόμου: ὡς ἄρθρ. 36 του νομοθετικῶν διατάγματος τῆς 4/4ης-9-1924 (ὅπως κωδικοποιήθηκε με το Προεδρικὸ Διάταγμα τῆς 3/3ης-10-1924)

ὡς ἄρθρ. 143 του προεδρικῶν διατάγματος τῆς 15ης/22ας -10-1926, που ἐπανακωδικοποίησε τις διατάξεις περὶ *Ἀγροτικῶν Νόμων*, και

ὡς ἄρθρ. 143 (που διατηρήθηκε) του προεδρικῶν διατάγματος τῆς 5ης/23ης-7-1932, που ἐπανακωδικοποίησε τις ρυθμίσεις των Νόμων 4048/5ης-3-1929 και 5496/25ης -5-1932 περὶ κωδικοποιήσεως σε ἐνιαίον κείμενον των διατάξεων του *Ἀγροτικῶν Νόμων* υπ' αριθ. 5496.

Στη συνέχεια το πιο πάνω 1/5 δικαίωμα ἐξ ἀδιαιρέτου τοῦ ἑλληνικῶν δημοσίου, μεταγενέστερα, με βάση τα ἄρθρ. 101-114 του Προεδρικῶν Διατάγματος τῆς 11ης-11-1929 περὶ *διοικήσεως δημοσίων κτημάτων*, που ἐκδόθηκε με ἐξουσιοδότηση του ἄρθρ. 2 του νόμου 4266/1929 *περὶ ὑπαγωγῆς τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν κ.λπ.*, καταργήθηκε, και ἔτσι η πιο πάνω συνιδιοκτησία (του 1/5 ἐξ ἀδιαιρέτου τοῦ ἑλληνικῶν δημοσίου) ἐπὶ των δημοσίων γαιῶν (των οθωμανικῶν δηλαδή, που διέπονταν προηγούμενα ἀπὸ τον οθΝπΓαιῶν) των λεγόμενων Νέων Χωρῶν, περιήλθε, με βάση το ἄρθρ. 101 ἐδ. 1, αὐτοδικαίως και χωρὶς ἐγγραφή στα βιβλία Μεταγραφῶν, ἐναντι τμήματος, στους συνιδιοκτῆτες των υπόλοιπων 4/5 κατὰ το χρόνο ἰσχύος του παραπάνω διατάγματος.

Η τελευταία αὐτή παραχώρηση ἐγένεαι αἰτία δημιουργίας τῆς ἀπόψεως που υποστηρίχθηκε ὅτι η κατηγορία των δημοσίων οθωμανικῶν γαιῶν καταργήθηκε, ἐννοώντας, βέβαια, θεωρητικὰ, την κατάργηση τῆς ονομασίας τῆς ὡς διακεκριμένης κατηγορίας στο μέλλον, κι αὐτό γιατί, μολονότι με την τελευταία παραχώρηση του 1/5 τοῦ δημοσίου στους δικαιούχους των 4/5 ολοκληρώθηκε η πλήρης κυριότητα των δικαιούχων ἐπὶ των τέως δημοσίων οθωμανικῶν γαιῶν, που θα σήμαινε την ἀποδοχή του πιο πάνω χαρακτηρισμοῦ (περὶ καταργήσεως τῆς κατηγορίας των δημοσίων οθωμανικῶν γαιῶν), δε σημαίνει, ὁμως, ὅτι η ἀποδοχή αὐτή μπορεί να λειτουργήσει ἀρνητικὰ, ἀφοῦ ἔχει ἤδη υποστηριχθεῖ ὅτι ἀσχετα με τα οποιαδήποτε ἀποτελέσματα μετατροπῆς τῆς ιδιοκτησιακῆς βάσεως των γαιῶν αὐτῶν οὐδόλως καταργήθηκε και η ἀναγωγικὴ λειτουργία των γαιῶν αὐτῶν και τα ἐξ αὐτῶν ἐλκόμενα δικαιώματα, ἀφοῦ αὐτὰ ἐξακολουθοῦν ἀναγωγικὰ να λειτουργοῦν μέχρι σήμερα (μέχρι τῆς 23ης-2-1946, με βάση το ἄρθρ. 2 παρ. 4 του νόμου 147/1914, που καταργήθηκε ρητὰ με το ἄρθρ. 5 ἐδ. 8 ΕἰσΝΑΚ), με

βάση το ειδικότερο περιεχόμενο των άρθρ. 51, 57-59 κ. εξ. ΕισΝΑΚ, που ήδη πιο πάνω αναπτύχθηκε. Παράλληλα, οι παραχωρήσεις του 1/5 εξ αδιαιρέτου επί των δασών, εις τους κυρίους των υπόλοιπων 4/5 των δασών, υλοποιήθηκαν με τα άρθρ. 50 κ. εξ. του νόμου υπ' αριθ. 4173/1929 και 34 του νομοθετικού διατάγματος υπ' αριθ. 86/1969, με καταβολή του προσδιοριζόμενου στις διατάξεις αυτές τιμήματος.

24. Μιχαλακόπουλος (σημ. 19), 536.
25. Μιχαλακόπουλος (σημ. 19), 536 σημ.
26. Μιχαλακόπουλος (σημ. 19), 546 κ. εξ.
27. Ειδικότερα, βλ. Κυριακόπουλος (σημ. 18), 408 κ. εξ.

ΧΑΡΗΣ ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ

Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση: μια άσκηση εκσυγχρονισμού στο περιβάλλον του Μεγάλου Πολέμου

Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση είναι μια από τις πιο γνωστές και σημαντικές κληρονομίες, που άφησε το κράτος της Θεσσαλονίκης στην παιδεία μας. Στο τρίτο εδάφιο του πέμπτου άρθρου του Ν.Δ 2585/11-5-1917 (Φ.Ε. τής Προσωρινής Κυβέρνησης 96/30-5-1917) προβλέπεται ότι «ἵνα τύχη ἐγκρίσεως διδακτικὸν βιβλίον, ὀφείλει: [...] γ) Νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν ἀπλοῦν καὶ σαφὲς κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὕφος. Τὰ διὰ τὰς τεσσάρων πρώτων τάξεων τῶν δημοτικῶν σχολείων προοριζόμενα ἀναγνωστικά, ὡς καὶ τὰ βιβλία τῶν ἀριθμητικῶν ἀσκήσεων διὰ τὴν γ', δ' ε' καὶ ς' τάξιν τῶν αὐτῶν σχολείων, ὀφείλουσι νὰ εἶναι γεγραμμένα εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην (δημοτικὴν) γλῶσσαν, ἀπηλλαγμένην παντὸς ἀρχαϊσμοῦ ἢ ἰδιωτισμοῦ».

Το διάταγμα στη συνέχεια έγινε νόμος του κράτους με αριθμό 827/1917. Ο Βενιζέλος επιπλέον διορίζει τον Δημήτρη Γληνό γενικό γραμματέα του Υπουργείου της Παιδείας· τροποποιείται η σύνθεση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και εισάγεται ο θεσμός των Ανωτέρων Εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης (Ν. 1439/5.9.1917) με τον διορισμό του Αλέξανδρου Δελμούζου και του Μανόλη Τριανταφυλλίδη.¹ Η συνεργασία των τριών αυτών βασικών εκπροσώπων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο απολήγει στις νομοθετικές ρυθμίσεις του Ν. 1332/27-4-1918 και του Β.Δ. της 15-5-1918 (κωδικοποίησε σε ένα ενιαίο κείμενο τους Νόμους 827 και 1332). Από τον Αύγουστο του 1917 είχαν εγκριθεί από το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο τα έξι πρώτα διδακτικά βιβλία (τρία Αλφαβητάρια και τρία Αναγνωστικά για τις δυο πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου αντίστοιχα), τα οποία στη συνέχεια κανονίστηκαν από την άποψη της γραμματικής από τον Μ. Τριανταφυλλίδη. Στις 2 Απριλίου του 1918 σε αγόρευσή του στη Βουλή με αντικείμενο την επέκταση της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας και στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού σχολείου ο Βενιζέλος μιλώντας με μια διάθεση απολογισμού επισημαίνει ότι ο δρόμος για τη συναίρεση της λαϊκής και της λόγιας γλώσσας περνά από το σχολείο: «Σὰς εἶπον, ὅτι ἐπαναστάτης ἀκόμη, πρὶν ἐπιτύχη ἢ πολιτικὴ μου, ὄχι μόνον ἐδέχθην τὸ πρόγραμμα αὐτό, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐφήρμοσα εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Εἶπον καθαρὰ, ὅτι εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖο θὰ εἶναι πλέον ἡ δημοτικὴ γλῶσσα». Η αξιολογία αυτή ολοκλήρωση διαθέτει πλευρές που δεν αποκαλύπτονται με την πρώτη και δείχνουν ότι η βενιζελική πολιτική για τη γλώσσα

συνίσταται από ένα συγκροτημένο και πολυεπίπεδο πλέγμα ιδεών, οι οποίες πλέον εμφανίζουν μια εξαιρετική συνεκτικότητα. Θεωρούμε ότι με την προηγούμενη διατύπωση υποδηλώνεται ότι η νομοθετική εργασία που επιτελέστηκε στη Θεσσαλονίκη συναρμόζεται με παλιότερες σκέψεις και επεξεργασίες του Βενιζέλου· συντονίζεται με τις θέσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου, όπως είχαν εξελιχθεί κατά την προηγούμενη εξαετία, εφόσον ο Γληνός μεταβαίνει στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να προωθήσει το ζήτημα της διδασκαλίας της δημοτικής και είναι ο συντάκτης του σχετικού νόμου² και όλα αυτά συμβαίνουν σε ένα «επαναστατικό» περιβάλλον, περισσότερο δεκτικό σε σύγκριση με το παρελθόν, το οποίο επιπλέον δεν ξεχνιέται, αλλά αφήνει το ευδιάκριτο στίγμα του και μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα.

Υπόθεση βασική της παρουσιάσής μας είναι ότι για την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης το άνισο περιβάλλον του εναγκαλισμού με τις πολιτικές και στρατιωτικές επιλογές των συμμάχων δεν συνιστά απλώς πεδίο άσκησης μιας πολιτικής, που ανταποκρίνεται με ιδιαίτερη προσοχή στους συσχετισμούς των δυνάμεων της Συνεννόησης και αναμένει τη δικαίωσή της, όταν οι δυνάμεις αυτές προκρίνουν μια τέτοια εξέλιξη,³ αλλά εμφανίζει συνδέσεις και με το παρελθόν, ιδίως με την πολιτική του 1910-1915. Οι συνδέσεις αυτές, σε ό,τι ειδικότερα αφορά στην παρούσα εργασία, υποδεικνύουν ότι η εξέλιξη των σκέψεων του Βενιζέλου σχετικά με τα ζητήματα της εκπαίδευσης παρουσιάζει μια ορισμένη αποκρυστάλλωση, χρωματισμένη από την ιδιαιτερότητα των συνθηκών. Μέσα στο πολεμικό περιβάλλον και στις ραγδαίες εξελίξεις της πολεμικής τεχνολογίας ακόμη και πολιτικές, φαινομενικά περιφερειακές ως προς το πολεμικό δρώμενο, υπόκεινται σε πιέσεις για εκσυγχρονισμούς. Οι εκσυγχρονισμοί δε διακριβώνονται μόνο στους τρόπους και στους όρους διεξαγωγής του πολέμου, όπως λέει ο Γεώργιος Βεντήρης,⁴ αλλά επιταχύνουν όλες εκείνες τις διαδικασίες ενίσχυσης των δεσμών της πολιτικής της Προσωρινής Κυβέρνησης με τις προοπτικές και τις βλέψεις των κοινωνικών-παραγωγικών δυνάμεων, ιδίως στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου η γενικότερη οικονομική και κοινωνική μετεξέλιξη της Μακεδονίας να μη συντελεστεί ερήμην των κρατικών πολιτικών και οι ιδιότυπες διαδικασίες της σχέσης του ελληνικού κράτους με τις δυνάμεις της Συνεννόησης να μη θέσουν σε κίνδυνο τα κέρδη από τους Βαλκανικούς Πολέμους.⁵

Το σχολείο ήταν ο κατεξοχήν μηχανισμός, που θα μπορούσε να συναιρέσει στοιχεία της εξωτερικής και της εσωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου και να τα αποδώσει στην πολιτισμική φυσιογνωμία της μεγάλης πλέον ελληνικής κοινωνίας μέσα σε αυτό το περιβάλλον των επιτακτικών εκσυγχρονισμών. Ο ισχυρισμός αυτός έχει ρίζες που χάνονται στην παράδοση του κατώτερου και μέσου ελληνικού σχολείου στα οθωμανικά χρόνια. Η ελληνική εκπαίδευση αναπτύχθηκε τότε κυρίως μέσα στα αστικά κέντρα και λιγότερο στην ύπαιθρο, στις μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις των χωριών και των κοινοτήτων. Στη βαλκανική ενδοχώρα το ελληνικό μέσο σχολείο λειτούργησε πάντοτε σε κέντρα εμπορικής δραστηριότητας και έντονης πολιτισμικής παρουσίας του ελληνισμού ως χώρος γνωσιακού εκσυγχρονισμού και

διαμόρφωσης του νέου πνεύματος της αγοράς με την εισαγωγή και διδασκαλία σε νέα γνωστικά αντικείμενα αντλημένα από τις πρόσφατες επιστημονικές αναπτύξεις. Στη Μακεδονία οι συνειδητοποιήσεις αυτές κάπως καθυστέρησαν, εφόσον τα παλιά εμπορικά δίκτυα της Θεσσαλονίκης και των άλλων μακεδονικών πόλεων προς τη βαλκανική ενδοχώρα και βορειότερα ως τη Ρωσία συμβάδιζαν με τα παραδοσιακά δίκτυα της ζητείας των μοναστηριών⁶ και αυτή η σύμπλοκη σχέση δεν διευκόλυνε τους εκσυγχρονισμούς της εμπορευματικής ιδεολογίας. Αυτές όμως οι παραδοσιακές δομές, όσο και αν αποδείχθηκαν ανθεκτικές μέσα στους αργόσυρτους ρυθμούς της οθωμανικής ζωής, άλλο τόσο δεν μπορούσαν να οργανώσουν επαρκώς την ελληνική εμπορευματική δραστηριότητα εν μέσω εθνικών ανταγωνισμών ή (μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους) τον ενιαίο μέσα στα όρια του κράτους χώρο της αγοράς. Χρειαζόταν λοιπόν μια άλλη εκπαιδευτική αντίληψη, η οποία αρχίζει να συνειδητοποιείται προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αι. στη Θεσσαλονίκη. Είναι ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη η ακόλουθη συσχέτιση: ενώ η Θεσσαλονίκη δεν υπήρξε κέντρο του νεοελληνικού διαφωτισμού και τα νέα μαθήματα των Φώτων (κυρίως η γεωμετρία των κωνικών τομών) διεισδύουν στην εκπαίδευση των Ελλήνων κατοίκων της μόλις στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι., η ελληνική κοινότητα της πόλης δείχνεται έτοιμη, όπως θα δούμε, να εκσυγχρονίσει με ριζικό τρόπο το εκπαιδευτικό έργο (στη στοιχειώδη κυρίως βαθμίδα και στην προσχολική αγωγή) εκατό χρόνια αργότερα, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. Αίτημα αιχμής για αυτή την ανακαίνιση είναι το ξανακέρδισμα των ξενόφωνων πληθυσμών, που ενέμεναν στην ελληνικότητά τους ή είχαν παραμείνει στα ελληνικά πλέον εδάφη μετά τους δύο πρώτους Βαλκανικούς Πολέμους. Αυτή η εσωτερική κατά κάποιο τρόπο συνειδητοποίηση συνήθως υποτιμάται προς όφελος των κρατικών πολιτικών της γλωσσικής επιβολής, ωστόσο είναι ακριβώς εκείνη πάνω στην οποία ο Βενιζέλος δομεί τη συνάφεια των πολιτικών προσανατολισμών του με τις ενδιάθετες αυτές τάσεις των Ελλήνων της Μακεδονίας. Σε αυτούς απευθύνεται ο Βενιζέλος στον λόγο του αμέσως μετά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη στις 30 Σεπτεμβρίου του 1916· αναγνωρίζει την αγωνία τους για την προστασία των «Μακεδονικών πληθυσμών», και διαμορφώνει μια συνεκτική στάση «όλης σχεδόν τῆς Νέας Ἑλλάδος καὶ ὀλοκλήρου τοῦ ἐν δουλείᾳ καὶ διασπορᾷ Ἑλληνισμοῦ», επιδιώκοντας όχι «μόνο νὰ σώσωμεν τὴν ἐθνικὴν τιμὴν καὶ νὰ ἐκδιώξωμεν τὸν μαιίνοντα τὸ ἔδαφος τῆς πατρίδος μας ἐχθρόν, ἀλλὰ καὶ νὰ περισώσωμεν ὅ,τι εἶναι δυνατὸν ἀκόμη νὰ σωθῆ ἔκ τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων».⁷ Το σύνταγμα «Μακεδονικοί πληθυσμοί» σημαίνει «ελληνικοί πληθυσμοί που ζουν στη Μακεδονία» και όσοι άλλοι διαθέτουν μια διαφορετική ή μια πολλαπλή εθνική ταυτότητα: ὅλοι αυτοὶ κινδυνεύουν ἀπὸ τὸν «ἐχθρόν», που «μιαίνει», ἐπειδὴ εἶναι ἐπίσακτος, «τὰ ἐδάφη τῆς πατρίδος». Ο εχθρός αυτός είναι εχθρός, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, όχι επειδή δικαίως ζει στα ίδια χώματα, αλλά επειδή εξαρτάται ή και καθορίζεται εθνικά από ένα διπλανό κράτος, το οποίο κακῶς διεκδικεί οποιοδήποτε χώρο στην ελληνική πατρίδα. Η συσχέτιση μάλιστα των πληθυσμών της Μακεδονίας με τους υπόλοιπους «ἐν δουλείᾳ» ή σε «διασπορά»

Έλληνες αποδίδει στην έννοια της «πατρίδος» δύο σημασίες, η πατρίδα ταυτισμένη με το εθνικό κράτος, που είναι ακόμη υπό διαμόρφωση, και η πατρίδα ως σημείο αναφοράς των Ελλήνων, που ζουν στην ξενιτιά. Είναι ενδιαφέρουσα αυτή η σύνδεση ανάμεσα στις συμβολικές πρακτικές, τις αναπαραστάσεις και την αναφορά στα συναισθήματα, που επιχειρεί με επιγραμματικό τρόπο ο Βενιζέλος. Φαίνεται ότι επαναφέρει σε αυτές τις εξαιρετικές συνθήκες τον ρόλο που διαδραμάτισε η ιστορία και ο πολιτισμός στη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους και υποδεικνύει τη διάθεση να προκύψει η ενσωμάτωση των «νέων εδαφών» όχι απλώς ως πολεμικό, αλλά κυρίως ως πολιτισμικό γεγονός.

Θα χρησιμοποιήσουμε στο σημείο αυτό μια αναλογία, προκειμένου να προειδοποιήσουμε για το όριο της βενιζελικής πολιτικής στη Μακεδονία στα χρόνια της Εθνικής Άμυνας: Ο Βενιζέλος τείνει να επαναλάβει στη μακεδονική περίστασή του την ιδέα της «παθητικής» επανάστασης, με τη σημασία που απέδιδε στον όρο ο Benedetto Croce, όταν χαρακτήριζε το Risorgimento: Όπως εκείνος θεώρησε τη διάχυση του πατριωτισμού ενισχυτικό παράγοντα για την ευόδωση των ανίσχυρων βλέψεων του ιταλικού αστισμού, έτσι και ο Βενιζέλος επιδιώκει να στερεωθεί ο πατριωτισμός και να χρωματίσει τις εκσυγχρονιστικές (αστικού τύπου) προσδοκίες των Ελλήνων της Μακεδονίας, προκειμένου αυτές να αποβάλουν τις διαπιστωμένες μειονεξίες τους και να γίνουν πιο αποτελεσματικές και πιο αποδοτικές στο περιβάλλον του ανταγωνισμού των εθνικισμών. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να προχωρήσουμε και λίγο περισσότερο, αν υπενθυμίζαμε ότι ο ίδιος όρος της «παθητικής επανάστασης» χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια (μετά το 1926) και από τον Antonio Gramsci, προκειμένου να δείξει ότι το Risorgimento υπήρξε μια ακόμη χαμένη επανάσταση [*rivoluzione mancata*], η οποία, επειδή δεν κατόρθωσε να διαμορφώσει μια πραγματική αστική δημοκρατία, αποδείχθηκε τόσο ευάλωτη μετά τον Μεγάλο Πόλεμο απέναντι στον φασισμό.⁸ Η θεωρητικοποίηση του Gramsci βεβαίως δεν έχει κάποια συνάφεια με την πολιτική του Βενιζέλου, απλώς υποδεικνύει ένα εξωτερικό και ανεξάρτητο από αυτή όριο, που στα μάτια μας σχετικοποιεί τις προσδοκίες από την πολιτική του Βενιζέλου,⁹ καθώς υπενθυμίζει όλες εκείνες τις προσπάθειες για την απόσχιση ή, έστω, την αμφισβήτηση της ελληνικής Μακεδονίας, που θα εμφανιστούν στο εγγύς μέλλον.

I.

Η βενιζελική πολιτική στη Θεσσαλονίκη, ειδικότερα το εκπαιδευτικό έργο της Προσωρινής Κυβέρνησης, συναρτάται με τις εμπειρίες, τις θεωρητικοποιήσεις, τις γενικεύσεις μέσα στις κοινωνίες των άλλων εθνικών κρατών, που ενεπλάκησαν στον Μεγάλο Πόλεμο, και προώθησαν τις νέες συνδέσεις ανάμεσα στις πολιτικές της εθνικής ολοκλήρωσης, στη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων και στην εκπαίδευση.¹⁰ Η εκσυγχρονιστική προοπτική στα ζητήματα της γλωσσικής αφομοίωσης, που τίθεται στην Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης δεν είναι, συνεπώς καινοφανής: οι

θεωρητικές συνδέσεις και οι όροι της εκφοράς της έχουν τεθεί στο ευρωπαϊκό περιβάλλον και πριν από τον πόλεμο. Οι αντίστοιχες πολιτικές αποκρυσταλλώσεις είναι λίγο πολύ γνωστές και αφήνουν τα ίχνη τους στις πολιτικές επιλογές του Βενιζέλου.

Η ιδέα της Γερμανίας ως ενός «*Kulturnazion*» καθορίστηκε μέσα από τον κοινό πολιτισμό και όχι από μια σαφώς οριοθετημένη εδαφικότητα. Η απο-εδαφοποίηση της εθνικότητας διευκόλυνε την ιδέα να θεωρούνται οι Γερμανοί, που ζούσαν έξω από τα κρατικά σύνορα, ως αναπόσπαστα μέλη του έθνους τους. Ο Jakob Grimm μιλώντας για τη γερμανική γλώσσα το 1846, όρισε ότι «ένας λαός (*Volk*) είναι οι άνθρωποι, που μιλάνε την ίδια γλώσσα». Ο Georg Heinrich Pertz, εκδότης της μεγάλης ιστορικής συλλογής των *Monumenta Germaniae Historica*, διατεινόταν ότι «εμείς και ο γερμανικός 'Volk' εκτός των συνόρων αποτελούμε ενιαία οντότητα». Αυτές οι απόψεις δεν περιορίζονταν στους ακαδημαϊκούς κύκλους, αλλά μέσω δύο κυρίως περιοδικών, του *Die Gartenlaube* και, από το 1862, του *Globus* γνώρισαν μια ορισμένη διάδοση στη μορφωμένη μεσαία τάξη. Μέχρι το 1900 είχε αναπτυχθεί η ιδέα ότι οι Γερμανοί εκτός Γερμανίας αντλούσαν τη μοναδική δύναμή τους από το κοινό «*Volkstum*», που τους προσέφερε μια ανυπέβλητη αίσθηση κοινού προορισμού. Ήταν πρόθυμοι να διατηρήσουν τη γερμανικότητά τους και η πατρίδα («*Heimat*») είχε υποχρέωση να τους στηρίξει, ιδίως όταν η εθνική ισχύς τους κινδύνευε λόγω της γλωσσικής παραφθοράς. Οι Γερμανοί ωστόσο, εκτός από αυτές τις επίνοιες, είχαν θέσει στο κέντρο της προσοχής τους ειδικότερα μετά την ενοποίηση (1871) τη γλωσσική διατήρηση σε περιοχές έξω από τα κρατικά σύνορα, όπου ζούσαν πληθυσμιακές ομάδες στενότερα ή χαλαρότερα δεσμευμένες στη γερμανική γλώσσα¹¹ στο Βέλγιο, στη Σιλεσία, στη Βοημία και στην Πολωνία χωρίς όμως να προσδοκούν ότι θα σχηματίσουν ένα ενιαίο γερμανόφωνο κράτος, μολονότι όλοι αυτοί θεωρούνταν ότι ανήκουν στο γερμανικό έθνος.¹² επιπλέον ήταν ζωντανή η συνείδηση της σύνδεσης και με άλλα «γερμανικά» έθνη μέσω της παγγερμανικής φυλετικής συγγένειας («*Stammesverwandtschaft*»).

Στη Γαλλία εφαρμόστηκε πρώτα από τους Ιακωβίνους κατά την εποχή της Επανάστασης του 1789 μια πολιτική περιορισμού των τοπικών διαλέκτων προς όφελος της γαλλικής γλώσσας (νόμος Lakanal, 17/11/1794), η οποία, παρά τις βιαιότητες που χαρακτηρίζουν την εφαρμογή της έναντι όσων αρνούσαν να εγκαταλείψουν τη διαλεκτική ομιλία, κατά καιρούς συνδέθηκε με το ρεπουμπλικανικό, το λαϊκό σχολείο και δεν είχε, υποτίθεται, ως στόχο την εξάλειψη των τοπικών διαλέκτων, αλλά την εκμάθηση της γαλλικής, της γλώσσας της δημοκρατίας, του αντικληρικαλισμού, της διαμόρφωσης των παιδιών σύμφωνα με το πνεύμα του 1789. Στην εγκύκλιο του Jules Ferry στις 23 του Σεπτεμβρίου 1880 δηλώνεται ότι:

προκειμένου το σχολείο να είναι αγαπητό και να εκτιμάται από όλους, πρέπει να ταιριάζει με τις τοπικές απαιτήσεις, να προσαρμόζεται στις συνθήκες και στις παραδόσεις, να διατηρεί στα βασικά χαρακτηριστικά του ως εθνικού

θεσμικού οργάνου την ευελιξία και την ποικιλία στις δευτερεύουσες μορφές, χωρίς τις οποίες θα έπαυε να είναι ένα πραγματικά κοινοτικό ίδρυμα.¹³

Σε αυτό το πλαίσιο εκείνη την εποχή το ενδιαφέρον στρεφόταν στην προώθηση της γαλλικής γλώσσας στη γερμανόφωνη Αλσατία, η οποία λεγόταν ότι διακατέχεται από έντονη συνείδηση της πολιτιστικής της αναφοράς με τη Γαλλία.¹⁴ Στις αποικίες της Βόρειας Αφρικής η προώθηση ενός συστήματος εκπαίδευσης επιδίωκε να εδραιώσει τη γαλλοφωνία και να καταλύσει ανταγωνιστικές προς την αποικιοκρατία εγχώριες κοινωνικές δομές.¹⁵ Τέλος ειδικότερη σημασία είχε η επιβολή του βόρειου ιδιώματος στις νότιες περιοχές του κράτους, όπου χρησιμοποιούταν η προβηγκιανή, ή ο περιορισμός της βρετονικής στην περιοχή της Βρετάνης.

Έξω από την Ευρώπη η βρετανική αποικιοκρατία αντιμετωπίζει στη Νότιο Αφρική το ζήτημα της γλωσσικής αφομοίωσης των ολλανδικής καταγωγής αποίκων (Μπόερς) μετά από την κατάλυση με πόλεμο (1899-1902) της αυτονομίας τους στη Δημοκρατία του Transvaal και του Ελεύθερου Κράτους της Οράγγης.¹⁶

Δεν έχει σημασία να παρακολουθήσουμε τους τρόπους συγκρότησης αυτών των πολιτικών, μας ενδιαφέρει ότι αυτές αποδίδουν συγκεκριμένες ρυθμίσεις και εξειδικεύσεις, στο αυστηρά τεχνικό επίπεδο της εκπαίδευσης, της διδασκαλίας και της διδακτικής τεχνολογίας, αλλά κυρίως συνεισφέρουν σε θεωρητικούς κοινωνιολογικούς και πολιτικούς προβληματισμούς για τη σημασία της γλώσσας ως συγκροτησιακού στοιχείου για το εθνικό κράτος. Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας ο Max Weber και ο Émile Durkheim είχαν επιχειρήσει ήδη από το 1885 να κατανοήσουν την πατρίδα ως «κοινότητα της ιστορικής ανάμνησης» («*communauté de souvenir historique*»)¹⁷ και να θεωρήσουν την προβληματική περί έθνους ως σχετική με τη μνήμη και τη μετάδοσή της. Ειδικότερα, η προσέγγιση του Max Weber, που σε μεγάλο μέρος της συγκροτείται πριν από τον Πόλεμο, περιλαμβάνει τις ακόλουθες όψεις, που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας: Η εποχή, δηλ. από τα τέλη του 19ου αι., χαρακτηρίζεται «από τους γλωσσικούς αγώνες, που η κανονική βάση τους είναι η γλωσσική κοινότητα». Το «εθνικό κράτος» εξελίχθηκε να θεωρείται ως ταυτόσημο με το 'κράτος' στη βάση της γλωσσικής ενότητάς του. Ωστόσο, το αίσθημα ότι έχουμε κάτι κοινό [*Gemeinsamkeitsgefühl*] (που σημαίνεται με το συλλογικό όρο «εθνικό αίσθημα»), δεν είναι ενιαίο, αλλά μπορεί να τροφοδοτείται από τις πιο ποικίλες πηγές: οι διαφορές στην οικονομική και στην κοινωνική οργάνωση, καθώς και εκείνες της εσωτερικής δομής της εξουσίας με τις επιδράσεις τους πάνω στα «ήθη» μπορεί να παίζουν κάποιο ρόλο, αλλά όχι αναγκαστικά. Οι κοινές πολιτικές αναμνήσεις, η θρησκευτική ομολογία και τέλος η γλωσσική κοινότητα μπορεί να αποτελέσουν επίσης πηγές του εθνικού αισθήματος. Επιπλέον οι φυλετικοί καθορισμοί του έθνους [*Habitus*] μπορεί να επενεργούν. Η έννοια του 'έθνους' μάς παραπέμπει σταθερά στη σχέση του με την «πολιτική» ισχύ. Είναι φανερό ότι, αν το «εθνικό» σημαίνει κάτι ενοποιητικό, είναι επίσης και ένα είδος ιδιαίτερου πάθους [*Pathos*]. Σε μια ανθρώπινη ομάδα, ενωμένη από την κοινότητα της γλώσσας, τη θρησκευτική ομολογία, τα ήθη

ή τη μοίρα τους, αυτό το πάθος συνδέεται με μια αποκλειστική ιδέα οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, που ήδη υπάρχει ή την επιθυμούμε φλογερά και είναι τόσο αποκλειστική όσο αποδίδουμε μεγαλύτερη έμφαση στην «ισχύ». Αυτός ο εμπαθής πόθος για πολιτική «ισχύ», την οποία διαθέτει ήδη η κοινότητα ή αυτή η παθητική προσδοκία για μια αφηρημένη πολιτική «δύναμη», που διακατέχει εκείνη ως τέτοια, μπορεί να έχουν μεγαλύτερη διάδοση σε μικρές αριθμητικά κοινότητες, όπως στις γλωσσικές κοινότητες των σύγχρονων Ούγγρων, Τσέχων, Ελλήνων, παρά σε μια άλλη κοινότητα, ποιοτικά ομοιογενή, αλλά επιπλέον πιο μεγάλη, όπως αυτή των Γερμανών πριν από πενήντα χρόνια (δηλ. πριν από την Ενοποίηση), η οποία ήταν ουσιαστικά γλωσσική κοινότητα, αλλά δεν είχε καμία προσδοκία για εθνική «ισχύ».¹⁸

Θεωρώ ότι οι προηγούμενες γενικευτικές τοποθετήσεις υποδεικνύουν με έσχατο τρόπο το πλαίσιο του προβληματισμού σχετικά με τη γλώσσα ως συγκροτησιακή αρχή του εθνικού κράτους και προσδιορίζουν ουσιαστικά το θεωρητικό ορίζοντα μέσα στον οποίο θα κινηθεί η βενιζελική πολιτική. Στον ίδιο ορίζοντα, τείνουμε συχνά να το λησμονούμε, κινούνται επίσης όλες εκείνες οι φαινομενικά αντίδρομες θεωρητικοποιήσεις, που ανέδειξαν τα πασιφιστικά και τα άλλα κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη ήδη πριν, αλλά και μετά από τον Πόλεμο. Η κοσμοπολιτική αντιμετώπιση των ζητημάτων της ειρήνης και του πολέμου, ευνοούσε τότε την αυτονόητη εφαρμογή υπερβατικών ιδεών στις πολιτικές πρωτοβουλίες, που αναλαμβάνονταν με προοπτική την παγκόσμια ειρήνη. Αν ωστόσο, υπάρχει μια κύρια αναφορά σε τέτοιες υπερβατικές συγκροτήσεις για την εδραίωση της ειρήνης μετά τον Πόλεμο, αυτή δεν είναι άλλη από το καντιανό πρόγραμμα, που υπόκειται στην πολιτική του Αμερικανού προέδρου Wilson (14 σημεία) για τη συγκρότηση της Κοινωνίας των Εθνών. Ο Kant στο έργο του *Zum ewigen Frieden*, προϋποθέτει όχι μια ενιαία, ηγεμονικού ή άλλου τύπου, ένωση των κρατών, αλλά την ένωση αυτοτελών κρατικών οντοτήτων, που δεν είναι δεσποτείες, αλλά διέπονται από τις αρχές της ρεπουμπλικανικής συγκρότησης.¹⁹ Οποιαδήποτε άλλη αναφορά στις συνδέσεις λ.χ. του γαλλικού ή του γερμανικού κινήματος υπέρ της ειρήνης με τη σοσιαλιστική προοπτική (της Δεύτερης Διεθνούς) δε φαίνεται να κλονίζει τη θέση της γλώσσας ως συγκροτησιακής αρχής του (εθνικού) κράτους, ενώ το ζήτημα της γλωσσικής ομοιογένειας στη νεαρή Σοβιετική Ένωση βασίζεται στη σημασία της γλώσσας για τον καθορισμό της εθνικότητας: διαπιστώνεται επιπλέον παρατεταμένη επιβίωση αντιλήψεων από το τσαρικό παρελθόν, οπότε γλώσσες ανεξάρτητες θεωρήθηκαν ως διάλεκτοι της ρωσικής (κλασικό είναι το παράδειγμα της ουκρανικής), ενώ προωθήθηκε η ρωσική γλώσσα ως κυρίαρχο ενοποιητικό μέσο για την πολιτική οργάνωση και έκφραση της Ένωσης.²⁰

II.

Αυτό το περίπλοκο θεωρητικό και πολιτικό συγκείμενο συμβάλλει και εμπλουτίζει την πολιτική του Βενιζέλου και την εκπαιδευτική ιδεολογία του στο ζήτημα της

γλωσσικής παιδείας μέσω του σχολείου. Υπενθυμίζουμε τις ακόλουθες ανελίξεις της σχετικής πολιτικής του Βενιζέλου ως το 1917:

* Κατά την περίοδο της συνταγματικής συζήτησης στην Κρητική Πολιτεία, το 1899 προωθεί την καινοφανή ιδέα ότι η γλώσσα του κράτους, των νόμων, των υπηρεσιακών εγγράφων, των δημόσιων λόγων οφείλει να εμμένει στην επικοινωνιακή διάστασή της και αντιστρόφως να μη χρησιμοποιείται ως μέσο αποξένωσης του πολίτη από το κρατικό, το δικαστικό και το πολιτικό έργο. Το σχολικό δίκτυο, που θα υποστηρίξει μια τέτοια γλωσσική πολιτική, είναι ελεύθερα διαμορφωμένο χωρίς κρατικές παρεμβάσεις, όπως συμβαίνει στον αγγλοσαξονικό κόσμο και ιδίως στις ΗΠΑ και λιγότερο στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου εφαρμόζονται συγκεντρωτικά μοντέλα εκπαιδευτικής ανάπτυξης με έντονο το στοιχείο της κρατικής επιβολής.

* Κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911 μετά από δεκαετείς σχεδόν εκδηλώσεις κοινωνικής έντασης στους δρόμους της πρωτεύουσας, στις εφημερίδες, στην εκκλησία και στη Βουλή ο Βενιζέλος επιμένει στην επικοινωνιακή διάσταση της γλώσσας, αλλά εξαρτά την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος από τη βαθμιαία προσαρμογή της γραπτής στην προφορική γλώσσα, η οποία θα συντελεστεί μέσα από διαδικασίες αισθητικής/πολιτισμικής και ψυχικής ωρίμανσης και θα παρακολουθείται από τους νόμους και τα άλλα δημόσια κείμενα, τα οποία και θα αποτυπώνουν ακριβώς αυτή την προσαρμογή. Με την πολιτική αυτή η πρόοδος στο γλωσσικό ζήτημα δεν αφήνεται σε ένα μοντέλο ελεύθερα αναπτυγμένης εκπαίδευσης, αλλά συνδέεται με το δημόσιο σχολείο και τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς συσχετισμούς που διαμορφώνονται εκεί προς όφελος της γλωσσικής συναίρεσης.

* Η απόπειρα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1913, η πρώτη σοβαρή προσπάθεια μεταβολής στα εκπαιδευτικά πράγματα²¹ από το 1870, μέσα στην ένταση των πολεμικών γεγονότων και την επέκταση του κράτους αποκτά χαρακτηριστικά που θίγουν, όχι απλώς επιφανειακές δομές πολιτικής, αλλά έχουν σαφή κοινωνική και πολιτισμική αναφορά με ισχυρή μετασχηματιστική προοπτική. Η εξάρτηση της μεταρρύθμισης του 1913 από την εδαφική επέκταση του κράτους βαραίνει κατά κάποιο τρόπο, όμως τα πράγματα είναι ακόμη νωπά και το πλέγμα των πολιτικών της επέκτασης και της εδραίωσης της κυριαρχίας στις νέες περιοχές δεν έχει ακόμη αποδώσει πλήρως ούτε και έχει κατασταλάξει.²² Οι εμπειρίες των μακεδονομάχων, που προέρχονταν από το ελληνικό κράτος, περιλάμβαναν εικόνες μιας αφελλητισμένης γλωσσικά εδώ κι εκεί, πλην γεμάτης αυτοθυσία, εθνικής συνείδησης των γηγενών με τον τρόπο τους επεσήμαιναν ότι η διατήρηση αυτής της συνείδησης είχε ισχυρές ιστορικές καταβολές και δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των ρυθμίσεων και των πρωτοβουλιών που είχαν αναληφθεί πρόσφατα. Αντίθετα μάλιστα, οι εντυπώσεις ότι γύρω από τα σχολεία διαδραματίστηκε ένας τιτάνιος αγώνας, που κλόνησε τον παραδοσιακό πολιτισμικό ρόλο τους και τα έριξε στη δίνη των εθνικισμών, ήταν πολύ ισχυρές και ήρθαν να συνεισφέρουν στη συνειδητοποίηση μιας υστέρησης στην ανάπτυξη του ελληνικού σχολικού δικτύου,²³ η οποία ήταν ήδη από τη δεκαετία του 1880 εμφανής σε ολόκληρο τον ελληνισμό μέσα και έξω

από το κράτος και αφορούσε στη στοιχειώδη εκπαιδευτική βαθμίδα, στο Δημοτικό σχολείο. Η προτεραιότητα στην ανάπτυξη του Δημοτικού σχολείου αποκτά μετά το 1913 συμπληρωματικές διαστάσεις: όχι μόνο το σχολείο ως όργανο διάδοσης της βασικής παιδείας σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, αλλά και ως όργανο κατίσχυσης της ελληνικής παιδείας στις νέες περιοχές, όπου ζούσαν ξενόφωνοι με ελληνική ή άλλη εθνική συνείδηση. Επιπλέον στην περιοχή της Μακεδονίας παρατηρείται μέσα στο ίδιο πλαίσιο και η ενίσχυση της παρουσίας του Νηπιαγωγείου.

Οι πληγές, οι καταστροφές, ο θάνατος και το πένθος, που αναστάτωσαν τις δομές της συμπεριφοράς των ανθρώπων στα νέα εδάφη, έρχονται να αντιμετωπιστούν με το εκπαιδευτικό έργο. Τα πολεμικά γεγονότα είναι ωστόσο κοντά, έχουν μεγάλο ψυχολογικό βάρος και οι εκπαιδευτικές πολιτικές που αναλαμβάνονται δεν έχουν ακόμη αποδώσει. Μένουμε ωστόσο σε δύο προκαταρκτικές διαπιστώσεις: α) Ήδη από το 1908²⁴ σημειώνεται η πρώτη συστηματική απόπειρα ανασχεδιασμού των όρων της στοιχειώδους εκπαίδευσης, προκειμένου να αντιμετωπισθεί το ζήτημα της ελληνικής παιδείας των ξενόφωνων, β) Στις διαπραγματεύσεις της ειρήνης μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους ο Βενιζέλος δεν επικαλούνταν τη γλώσσα ως στοιχείο της εθνικής ταυτότητας.²⁵

Ο λόγος για αυτή του την επιλογή δεν οφείλεται στο γεγονός ότι οι Βούλγαροι επικαλούνταν ως επιχείρημα τη σλαβοφωνία των πληθυσμών, αλλά επειδή οι εμπειρίες από τον Μακεδονικό Αγώνα, ιδίως ο αριθμός των ξενόφωνων αγωνιστών υπέρ της ελληνικής Μακεδονίας, υποδείκνυαν ότι οι συνειδησιακές τοποθετήσεις των κατοίκων, μολοντί είχαν ρευστότητα, ακολουθούσαν περισσότερο πολύπλοκους τρόπους²⁶ και ότι το σχολικό έργο, που είχε εν τω μεταξύ αναληφθεί, δεν μπόρεσε να αποδώσει σε τόσο σύντομο διάστημα τους επιδιωκόμενους μετασχηματισμούς. Η διαπραγματευτική επιλογή του Βενιζέλου συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εξαντλούσε τη σκέψη του· ήταν *ad hoc* προσανατολισμένη στις διαπραγματεύσεις και δεν θα μπορούσε να έχει συνέχεια μέσα στα όρια του κράτους, όπου πλέον ζούσαν, όχι μόνο οι αφελληνισμένοι γλωσσικά ελληνικοί πληθυσμοί, αλλά και ομάδες άλλες χωρίς ελληνική συνείδηση, τις οποίες είτε η παραδοσιακή παρουσία τους είτε η δίνη των πολεμικών επιχειρήσεων είτε οι συνοριακές διευθετήσεις τους έφεραν εντεύθεν των κρατικών συνόρων. Με αυτή τη διαπραγματευτική επιλογή ο Βενιζέλος απλώς επιδιώκει να αφαιρέσει το ζήτημα της παρουσίας των ξενόφωνων στη Μακεδονία από τα σημεία αντιγνωμίας στις σχέσεις της χώρας με τους γείτονές της και να το μετατρέψει σε στοιχείο της εσωτερικής πολιτικής της.²⁷ Ο μετασχηματισμός αυτός προφανώς δεν μπορεί να γίνει αμέσως· ήταν στοιχείο, που αντικειμενικά επηρέαζε τις διμερείς σχέσεις με τους άλλους βαλκάνιους γείτονές μας και ιδίως με τους Βούλγαρους· αποκαλύπτει απλώς μια τάση της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου. Αν μετακινηθούμε ωστόσο στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής, το αντίστοιχο διακύβευμα διατυπώνεται με εξαιρετική σαφήνεια από τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη: «πώς με μία σύντομη έκπολιτιστική εργασία θα

στεφανώσουμε τῶν ὄπλων τὸ θρίαμβο καὶ θὰ φανοῦμε ἄξιοι νὰ διατηρήσουμε τὶς ξεσπλασμένες χώρες».²⁸

Ἡ ἐνταξὴ τῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στους ξενόφωνους στις εσωτερικὲς διεργασίες τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας συνοψίζεται σε δύο προτάσεις: α) ἡ γλωσσικὴ ἀφομοίωσή τους εἶναι κομμάτι ἀναπόσπαστο τῆς γλωσσικῆς πολιτικῆς τοῦ ἐθνικοῦ κράτους· β) κύριος μηχανισμὸς ἐκφορᾶς αὐτῆς τῆς γενικῆς πολιτικῆς εἶναι τὸ σχολεῖο. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔχουμε δύο βασικά κείμενα ποῦ συγκροτοῦν τὴ θεωρητικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς συνειδητοποίησης ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ ἀφομοίωση στὴν εκπαιδευτικὴ ἐπιτελεστικότητα: Ἡ μελέτη τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ με τίτλο *Ἔθνος καὶ γλῶσσα* εἶναι πρῶτο θεωρητικὴ στὴν προοπτικὴ τῆς· ἐνῶ ἡ μελέτη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Ἡ γλῶσσα μας στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας* ἔχει μιὰ σαφέστερη ἐπιχειρησιακὴ εκπαιδευτικὴ διάσταση. Καὶ τὰ δύο κείμενα (εἶδαν τὸ φῶς στις σελίδες τοῦ Δελτίου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου, στὸν τόμο τοῦ 1915, ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε μετὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἐπόμενου ἔτους) εἶναι συμπληρωματικά: ὁποῖος μένει στὸ ἓνα χωρὶς τὸ ἄλλο δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κατανοήσῃ τὸ βάθος τῶν ἐπεξεργασιῶν οὔτε τὸ νόημα τῶν εκπαιδευτικῶν ἀπολήξεων τῶν σχετικῶν σχεδιασμῶν καὶ δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ καταλάβῃ γιὰ ποιοὺς λόγους ὁ μὲν Τριανταφυλλίδης παραθέτει ἐκτενῶς στοιχεῖα ἀπὸ τὴν εκπαιδευτικὴ ἐμπειρία στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ ὁ Γληνὸς σπεύδει στὴ Θεσσαλονίκη, προκειμένου νὰ κατοχυρωθῇ νομοθετικὰ ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς γλῶσσας στις τέσσερις πρῶτες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ σχολεῖου: Ὁ Γληνὸς δὲν ἀξιοποιεῖ ἀπλῶς τὶς ἀκραίες συνθήκες ρήξης τοῦ Βενιζέλου με τὸν θρόνο, ἀλλὰ κυρίως υποδεικνύει ὅτι ἡ προώθηση τῆς διδασκαλίας τῆς δημοτικῆς γλῶσσας στὴ στοιχειώδη βαθμίδα ἀποτελεῖ στοιχειώδη ἀποκατάσταση μιᾶς εκπαιδευτικῆς διαμαρτίας, μιὰ ἀποκατάσταση ποῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία στὴ Μακεδονία καὶ ἐπιβάλλεται νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ ἐκεῖ.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, πρὶν παρακολουθήσουμε τὶς θεωρητικὲς ἀναπτύξεις, ποῦ ὑπόκεινται στὴν πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου, ἀξίζει νὰ παραθέσουμε τὴν κρίση ἐνὸς ἀπὸ τοὺς φωτισμένους δασκάλους τῆς Μακεδονίας, γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, αὐτὸ καθαυτὸ, δὲν λείπει ἀπολύτως τίποτα μπροστὰ στις διδακτικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ σχολεῖου:

Αἱ γλωσσικαὶ ἀσκήσεις διεξάγονται εἰς τὴν ἀφελῆ καὶ ἀνεπιτήδευτον γλῶσσαν τῆς ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ προφορικῆς συνεννοήσεως τῶν ἐγγραμμάτων ἢ μορφωμένων τάξεων. Ἡ ἀπαίτησις αὕτη οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μετὰ τὴν ἄγονον περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος συζήτησιν καὶ τὰς ἀκρότητας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ φιλονικία καὶ τὸ πάθος ἐξώθησε καὶ ἐξωθεῖ τοὺς ἐνεργῶς μετέχοντας αὐτῆς,

σημειώνει ὁ Εὐθύμιος Μπουντώνας τὸ 1908.²⁹ Ἡ διακρίβωση αὐτῆ μας δείχνει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1908, πρὶν δηλ. ἀπὸ τὴ συνταγματικὴ συζήτηση τοῦ 1911 γιὰ τὴ γλῶσσα, ὑπῆρχε στὴ Μακεδονία μιὰ ὠρίμανση στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήμα-

τος, μια ωρίμανση που δεν τη συναντούμε αλλού. Είναι ενδιαφέρον μάλιστα να σημειώσουμε ότι η στάση του Βενιζέλου του 1911 είναι συσκευασμένη με τα ίδια στοιχεία, όπως και του Μπουντώνα: προτεραιότητα της ομιλούμενης έναντι της γραπτής, γλωσσικό αίσθημα των μορφωμένων, ακραία συναισθηματική φόρτιση των εμπλεκόμενων στο ζήτημα.³⁰ Το δεύτερο ζήτημα, που συνδέεται με τις προηγούμενες διαπιστώσεις, είναι ακριβώς η αναφορά σε εγγράμματους και μορφωμένους. Ποιοι είναι αυτοί; Πού θα τους συναντούσαμε; Θεωρώ ότι ο Μπουντώνας δεν αναφέρεται μόνο στους συγκαιρινούς του, αλλά μιλά με την ασφάλεια μιας παλιάς παράδοσης ελληνικής παιδείας, που έχει αναπτυχθεί στα βαλκανικά κέντρα³¹ και που την εκπολιτιστική λειτουργία της δεν την ανιχνεύουμε μόνο στις παραδουνάβιες ηγεμονίες την εποχή των Φαναριωτών ή στις εκπαιδευτικές μετακινήσεις του Ιώσηπου Μοισιόδακα, αλλά και πιο πρόσφατα στα μέσα του 19ου αι., στην απόφαση λ.χ. της βουλγαρικής ελίτ να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο των Αθηνών.³² Η ισχυρή αυτή εντοπισμένη παράδοση δεν εντάσσεται εύκολα στις ιδεολογικές διεργασίες της παλιάς Ελλάδας, παρά τις προσπάθειες του ίδιου του Μπουντώνα να διαδώσει τις απόψεις του κατά τις παραμονές της συνταγματικής συζήτησης του 1911 για τη γλώσσα,³³ και ακριβώς σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η συμβολή του Γληνού και του Τριανταφυλλίδη στη θεωρητική στήριξη της πολιτικής του Βενιζέλου και στην εξασφάλιση των απαραίτητων θεωρητικών διόδων επαφής ανάμεσα στη μακεδονική εκπαιδευτική εμπειρία και στους κεντρικούς σχεδιασμούς.

Στο κείμενο του Γληνού η κοινή εθνική συνείδηση αποτελεί την κρίσιμη έννοια για την ανάπτυξη του και συνηχώντας τη διπλωματική τακτική του Βενιζέλου διαπιστώνεται ότι, ενώ σήμερα η γλώσσα θεωρείται «πρώτιστο» τεκμήριο της εθνικότητας,³⁴ δεν πρέπει να θεωρείται απόλυτα, διότι η εθνική συνείδηση επηρεάζεται από την ύπαρξη όχι απλώς μιας συγγενούς κρατικής οντότητας, όπως συμβαίνει «*μὲ τοὺς Βουλγαρόφωνους Ἑλληνας σχετικὰ μὲ τὴ Βουλγαρία*»,³⁵ αλλά κυρίως

τὸ ἱστορικὸ ἀνακάτωμα τῶν λαῶν ἐπηρεάζει πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο καὶ πότε περισσότερα μαζί ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας. «Ὅσο περισσότερα συντρέχουν μαζί γιὰ ν' ἀποτελέσουν τὸ ἔθνος, τόσο σφιχτότεροι οἱ ἑνωτικοὶ δεσμοί. Μὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἓνα μένει ἀπαραίτητο καὶ κυριαρχικό, ἡ συνείδηση τῆς συγγένειας καὶ ἡ ὁμόροπη θέληση τῶν ἀνθρώπων». Καὶ καταλήγει, ἀφού ἀντλήσε παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ τοὺς Γερμανοὺς τοῦ 19ου αἰ., ὅτι: ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ αἷτια [...] ἐπηρεάζουν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Ὅταν αὐτὰ συντρέχουν γιὰ νὰ ξυπνήσῃ καὶ νὰ ζωντανέψῃ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση, τότε ἡ γλώσσα βέβαια εἶναι τὸ σημαντικώτατο ἀπὸ τὰ γνωρίσματα καὶ στηρίγματά της.³⁶

Στη συνέχεια ο Γληνός δείχνει ότι η καθαρεύουσα ηττήθηκε σε δύο περιοχές, στη λογοτεχνία και στο σχολείο, «τὸ σπουδαιότατο ἐργαστήριον τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας, γιατί ἐκεῖ μέσα προπάντων καλλιεργεῖται καὶ διαμορφώνεται ὁ πιὸ ἰσχυρὸς, ὁ

μόνος απαραίτητος [...] συντελεστής της, δηλ. ή έθνική συνείδηση». ³⁷ Μιλώντας για το σχολείο διακρίνει:

Οι ύπηρεσίες που προσφέρει τὸ σχολειὸ ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα, μποροῦν νὰ ξεχωριστοῦν σὲ δύο διαφορετικοὺς κάπως κύκλους ἐνέργειας. Ὁ πρῶτος κλείνει τὰ παιδιὰ που ἔχουν μητρικὴ γλῶσσα τὴν ἑλληνικὴ, εἴτε τὴν κοινὴν ὀμιλουμένην εἴτε κάποια διάλεκτο, ὁ δεύτερος τὰ ἑλληνόπουλα, που ἔχουν μητρικὴ γλῶσσα ξένη – ἄρβανίτικα, βλάχικα, βουλγάρικα, τούρκικα.

Ας προσέξουμε σε αυτό το σημείο ότι ο Γληνός γενικεύει με τον ίδιο τρόπο, που χρησιμοποίησε ο Βενιζέλος στην πρώτη ομιλία του στη Θεσσαλονίκη, όπως είδαμε προηγουμένως: το πρόβλημα δεν αφορά μόνο στη Μακεδονία, αλλά όλες τις ανταγωνιστικές γλώσσες προς την ελληνική, ανάμεσα στις οποίες και την τουρκική. Υποστηρίζει επιπλέον την πανθομολογούμενη αποτυχία της καθαρεύουσας και στους δύο τύπους σχολείων και προχωρά σε μια κοινωνικού τύπου προσέγγιση, όπου συνδέει τη φοίτηση στο σχολείο με την οικονομική δυνατότητα του παιδιού:

Ὁ πολὺς λαὸς που δὲν εἶχε τὸν καιρὸ καὶ τὰ μέσα γιὰ νὰ περάσῃ τὸ μακρὸ καὶ δύσκολο δρόμο, χτυπήθηκε λιγώτερο ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τοῦτα, ἔμεινε ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ χωρὶς οὔτε καὶ τὰ φαινομενικὰ κέρδη τῆς καθαρεύουσας. Ἐμεινε ἀπλούστατα στὸ σκοτάδι. Οἱ ἄλλοι πάλι που ἔκαναν ὅλο τὸ δρόμο καὶ πήραν ὅλα τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ τοῦ καθαρευουσιάνικου σχολειοῦ, δημιούργησαν τὸ γνωστὸ τύπο τοῦ γραμματισμένου Ἑλληνα, ἀνίκανου νὰ καταλάβῃ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἔθνους, ἀνίκανου νὰ ἰδῇ τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ τὴν κατευθύνῃ, καὶ νὰ ὀργάνωσῃ τὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς λειτουργίες, χωρισμένου ἀπὸ τὸ λαὸ οὐσιαστικὰ καὶ λίγο ἢ πολὺ στοιχείου διαφθορᾶς του. Ὅσο γιὰ τοὺς ξενόφωνους Ἑλληνες ἡ ἀποτυχία ἦταν ἀκόμα πιὸ χεροπιαστή. Παντοῦ ὅπου στὴ Μακεδονία λ.χ., συγκρούστηκε ἡ καθαρεύουσα μὲ μίαν ἄλλη ζωντανὴ γλῶσσα, νικήθηκε. Ὁ βουλγαρόφωνος προσπαθοῦσε μὲ χίλιες θυσίες καὶ κόπους καὶ μὲ ἐπιμονὴ ἀξιοθαύμαστη νὰ μάθῃ τὴ γλῶσσα, που τοῦ παρουσίαζεν ὁ δάσκαλος, ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ ἔθνους. ³⁸ Κι ἂν κατάφερνε νὰ διαβάζῃ καὶ νὰ καταλαβαίνει ὅπωςδῆποτε τὰ βιβλία, ἔβρισκεν ὕστερα πὼς στὴν προσωπικὴ ἐπικοινωνία πρὸς τοὺς ἄλλους ὁμοεθνεῖς του ἦταν ἄχρηστη. Νὰ μιλάῃ ἑλληνικὰ δὲν ἤξερε. Κρατοῦσε λοιπὸν τὰ βουλγάρικα. Καὶ ὅταν ἦρθε τὸ βουλγάρικο σχολειὸ ἔκτος ἀπὸ τὴν ἄλλη ὀργανωτικὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἔφερεν μίαν γλῶσσα εὐκολομάθητη, γλῶσσα που μιλοῦνταν ἀπ' ὅλη τὴν ἄλλη βουλγάρικη φυλὴ, ἐπομένως καὶ ἄμεση ψυχικὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους Βουλγάρους καὶ τὸν πολιτισμὸ τους. ³⁹

Διακρίνουμε στις επεξεργασίες αυτές μια βιασύνη στη διατύπωση και μια κάπως γενικευτική σκέψη, όμως το μείζον έχει ειπωθεί: το καθαρευουσιάνικο σχολείο ητ-

τήθηκε, όπου ήρθε να συνεισφέρει στην ανάδειξη της γλώσσας ως στοιχείου της εθνικής συνείδησης, επειδή ακριβώς είναι ξένο προς την καθημερινή κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα. Ο Γληνός δεν μας αφήνει να διακρίνουμε το νόημα, που έχουν αυτές οι επισημάνσεις, έξω από τα πλαίσια του δημοτικιστικού αγώνα. Και η διαπίστωση αυτή έχει την αξία της, αν αναλογιστούμε ότι οι πολιτικές συμπαραδηλώσεις τους είναι ακόμη το 1916 αντικείμενο αντιπαράθεσης, μολονότι ήδη από τις 15 Δεκεμβρίου του 1914 η κατεύθυνση της βενιζελικής πολιτικής στο ζήτημα της γλωσσικής αφομοίωσης των ξενόφωνων μέσω του σχολείου έχει χαραχθεί. Τότε σε αγόρευσή του ο Βενιζέλος διατυπώνει από το βήμα της Βουλής την ακόλουθη θέση:

Ἐὰν θέλωμεν τοὺς ἀλλογλώσσους αὐτοὺς νὰ τοὺς κάμωμεν νὰ μάθουν τὰ ἑλληνικὰ καὶ Ἑλληνας, ὀφείλομεν νὰ τοὺς διδάξωμεν τὴν λαλουμένην γλῶσσαν καὶ ὄχι τὴν ψευδῆ. Βεβαίως ἔὰν θελήσωμεν νὰ τοὺς ποῦμε τὸν σκύλο νὰ τὸν λέγουν κύνα δὲν θὰ κατορθώσωμεν ποτὲ νὰ κάμωμεν τίποτε.

Μια τέτοια πολιτική εκείνη την εποχή ακούγεται προωθημένη σε όσους δεν βρίσκονται σε επαφή με το σχολείο. Ο βουλευτής Κορινθίας Σωτήριος Κροκιδάς λ.χ., επιφανής νομικός με σπουδές στη Γερμανία και στη Γαλλία και αργότερα πρωθυπουργός, απαντά αμέσως στην τοποθέτηση του Βενιζέλου: «Ἄς μᾶς λείψουν αὐτὰ, ἔὰν πρόκειται νὰ χαλάσῃ ἡ γλῶσσαν μας».⁴⁰ Τι σημαίνει αυτή η αντίδραση; Κατά τη γνώμη μου ο Κροκιδάς φαίνεται να λέει ότι ο εξελληνισμός στη Μακεδονία θα ακολουθήσει μια μόνο οδό, την οδό της ωμής επιβολής. Είναι ο Κροκιδάς ο μόνος που υποστηρίζει μια τέτοια άποψη; Η απάντηση είναι κατηγορηματικά αρνητική. Η γλωσσική καταπίεση και οι βίαιες εθνοκαθάρσεις δε συνιστούν άγνωστη πολιτική επιλογή μόνο στην Ελλάδα,⁴¹ αλλά και τρέχουσα πολιτική επιλογή στην ηπειρωτική Ευρώπη γενικά, όπως είδαμε· επιπλέον οι δημοτικιστές έχουν ένα ειδικότερο λόγο να είναι ευαίσθητοι απέναντι σε τέτοιες πολιτικές λύσεις: γνωρίζουν το βιβλίο του Onisifor Ghibu (το είχε παρουσιάσει ο Γληνός στο δεύτερο τόμο του δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου) με τις παθητικές περιγραφές της γλωσσικής επιβολής και καταπίεσης στα εδάφη της Αυστροουγγαρίας.⁴²

Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης από τη μεριά του είχε συνοψίσει και αυτός το ζήτημα με μια ευρύτερη πρόθεση, που επίσης αφορμάται από τη Μακεδονία, αλλά αφορά και άλλες πληθυσμιακές ομάδες, που ζούσαν στην «παλιά Ελλάδα»: οι ξενόφωνοι στα χωριά ακόμη και της Αττικής ή και γυναίκες που δεν μιλούσαν ελληνικά ήταν επαρκής ένδειξη της αδυναμίας του κράτους στα εκατό χρόνια του ελεύθερου βίου να αντιμετωπίσει το ζήτημα της γλωσσικής ομοιομορφίας. Αναγνώριζε επίσης ότι

σὲ τόπους πιδὸ μακρινοὺς κι ἀπόμερους δὲν ἔγινε ὄ,τι ἔπρεπε γιὰ τὴ γλωσσικὴ ἀφομοίωση τῶν κατοίκων, καὶ χάθηκαν μαζί μ' αὐτοὺς πολὺτιμες ἐθνικὲς

δυνάμεις. Γιατί και τοῦ κράτους ἡ φροντίδα ἦταν ἐκεῖ λιγώτερο σύντονη, καὶ τῶν ξενόφωνων ἡ συνείδηση δὲν εἶναι πάντοτε ξεκαθαρισμένη καὶ βέβαιη, καὶ ἡ ξένη προπαγάντα καλὰ ὀργανωμένη δουλεύει ἐλεύθερα.⁴³

Οι διατυπώσεις του Τριανταφυλλίδη δεν είναι προσωπικές, υποστηρίζονται από πλήθος τοποθετήσεων ειδικών εκπαιδευτικών και κοινωνικών παραγόντων, που δείχνουν μια ορισμένη συνειδητοποίηση του ζητήματος από την ελληνική κοινωνία. Δεν είναι βεβαίως στον ορίζοντα αυτής της εργασίας να δούμε τους τρόπους σύγκλισης όλων αυτών των θεωρήσεων. Ενδιαφέρει απλώς να επισημάνουμε ότι εκφράζουν μια μετακίνηση από το ίδιο το γλωσσικό ζήτημα ως αντικείμενο θεωρητικής γλωσσολογικής προσέγγισης στην ενεργητική συμβολή του σχολείου στην ωρίμανση των συνθηκών, που θα επέτρεπαν στη διαμόρφωση των όρων για την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος μέσα από την κοινωνική και την πολιτισμική ζωή.⁴⁴

III.

Αυτή η μετακίνηση τεκμηριώνεται από τα κείμενα του Δημήτρη Γληνού και του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, αλλά βρίσκει την πολιτική διατύπωσή της στην αγόρευση του Βενιζέλου το 1918. Η αγόρευση αυτή ολοκληρώνει την ανάλογη του 1911 και διευκρινίζει πλευρές που είχαν μείνει λιγότερο φωτισμένες τότε. Στοιχείο εντυπωσιακό είναι ότι το 1918 δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στην εκπαίδευση των ξενόφωνων, αλλά μόνο η συσχέτιση της πολιτικής του Βενιζέλου στη Μακεδονία και η συμβολή της στην ωρίμανση των όρων διεξαγωγής της σχετικής συζήτησης, όπως ήδη έχουμε δει. Ο Βενιζέλος ξεκινά την αγόρευσή του από αυτή την ωρίμανση των συνθηκών, που επιτρέπουν πλέον μια συζήτηση για το σε ποιον ανήκει η γλώσσα του παιδιού, στη μητέρα του ή στο δάσκαλο, και διευκρινίζει:

Μόλις εισέλθη τὸ παιδὶ εἰς τὸ σχολεῖο τοῦ χαλοῦμεν τὴν ψυχὴν του. Ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦμεν εἶναι, ὅταν πάῃ τὸ παιδὶ εἰς τὸ σχολεῖο γιὰ νὰ μάθῃ γράμματα, νὰ πάρῃ τὰς λέξεις, ὅπως τὰς ἔμαθε ἀπὸ τὴ μητέρα του. Θέλομεν νὰ τοῦ πλουτίσωμεν τὸν κύκλο τῶν γνώσεών του καὶ ὄχι νὰ τοῦ ἀλλάξουμε τὴν πίστι τὴν γλωσσική, διότι πίστις γλωσσική εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔμαθε ἀπὸ τὴν μητέρα του [...] Νὰ μὴ τοῦ χαλάσωμεν αὐτὰ, διότι τὸ παιδὶ λαβώνει.

Η κατάφαση του Βενιζέλου στην προτεραιότητα του οικογενειακού περιβάλλοντος έχει πολλαπλές απολήξεις:

α) Το γλωσσικό ζήτημα είναι υπόθεση αποκλειστικά κοινωνικών και πολιτισμικών διεργασιών:

Ἄλλὰ, Κύριοι, δὲν ἔχομεν σήμερον νὰ λύσωμεν τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, τὸ ὁποῖον καὶ ἡμεῖς μόνοι μας θὰ εἴμεθα ἀναρμόδιοι νὰ λύσωμεν, ἀλλὰ καὶ

πολὺ περισσότερον ὀλόκληρος ἢ ἀκαδημία τῶν σοφῶν καὶ πρὸ πάντων τῶν γραμματισμένων καὶ τῶν γλωσσολόγων, τὸ γλωσσικὸν ζήτημα θὰ τὸ λύσῃ ὁ λαὸς καὶ δὲν ἐννοῶ τὸν ἀμόρφωτον λαόν, ἐννοῶ τὸν λαὸν ἐκεῖνον μὲ τὸν ὁποῖον μποροῦμεν νὰ φιλονικῶμεν μεταξύ μας.

Ἡ εκτίμηση αὐτὴ οδηγεῖ σε μιὰ κριτικὴ τοποθέτηση καὶ ἀπέναντι στον δογματικὸ ὀρθολογισμό του Ψυχάρη καὶ ἀπέναντι στις παλινωδίες του Χατζηδάκη· προωθεῖ ἐπιπλέον ὁμόροπες εκτιμήσεις με τὴν ἀγόρευση του 1911.

β) Το δημοτικὸ σχολεῖο, τὸ στηριγμένο στὴν προτεραιότητα τῆς γλώσσας, που φέρνει τὸ παιδί ἀπὸ τὸ σπίτι του, δὲν ὑπάρχει καὶ σήμερα γιὰ πρώτη φορὰ ἰδρύεται:

Πρόκειται σήμερον νὰ ἰδρῦσωμεν, Κύριοι, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἀληθινὸ δημοτικὸ σχολεῖο· δὲν εἶναι ὑπερβολὴ αὐτὸ τὸ ὁποῖον λέγω, ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἕως σήμερον δὲν εἶχε λαϊκὸ σχολεῖο, δὲν εἶχε δημοτικὸ σχολεῖο καὶ πρώτην φορὰ τὸ ἰδρῶμεν σήμερον, ὅτε θέτομεν ὡς βᾶσιν ὅτι τὸ ἀλφαριθμητικὸν, τὸ ἀναγνωσματάριον τοῦ δημοτικοῦ σχολείου θὰ εἶναι γραμμμένο εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν.

γ) Με τὴν κριτικὴ στὸν Χατζηδάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε υποστηρίξει ὅτι οἱ διαλεκτικὲς διαφορὲς τῆς ἐλληνικῆς εἶναι τόσο σημαντικὲς, ὥστε μοναδικὸς ἐνοποιητικὸς παράγοντας εἶναι ἡ λόγια γλῶσσα, ὁ Βενιζέλος περνᾷ στο πιο πολιτικὸ κομμάτι τῆς ἀγόρευσής του. Βασισμένος σε μιὰ μακρὰ πολιτικὴ παράδοση, που στὴν ἀρχὴ τῆς μπορεῖ νὰ ἔχει ἕνα κλασικὸ κείμενο γλωσσικῆς πολιτικῆς του Turgot, διακηρύσσει: «Ἐὰν ὑπάρχη ἔθνος ἐκ τῶν νεωτέρων, τὸ ὁποῖον κατώρθωσεν νὰ ἔχη λαλουμένην γλῶσσαν μίαν, αὐτὸ εἶναι τὸ ἐλληνικόν».⁴⁵ στὴ συνέχεια ἀντιπαραβάλλει τὴ γλωσσικὴ φυσιογνωμία του ἐλληνικοῦ ἔθνους με ἀντίστροφα παραδείγματα: «Οἱ Ἴταλοὶ δὲν ἔχουσιν αὐτὸ τὸ προνόμιον. Εἰς τὴν Ἰταλικὴν Χερσονήσον (ἡ ἀναφορὰ εἶναι ἐνδιαφέρουσα· σχεδὸν μισὸ αἰῶνα μετὰ τὴν ἐνοποίηση ὁ Βενιζέλος ἐπαναλαμβάνει μιὰ εκτίμηση που ἀνάγεται στὸν Metternich· ὁ τελευταῖος ἀναγνώριζε τὴ γεωγραφικὴ ἐνότητα τῆς χερσονήσου, ἀλλὰ ὄχι τὴν προοπτικὴ τῆς ἐνοποίησής της) ἡ διαφορὰ τῆς γλώσσης μεταξύ νοτίων καὶ βορείων εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα, παρὰ ὅτι μεταξύ τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὸ αὐτό. Εἰς τὴν Γαλλίαν τὸ αὐτό. Εἰς τὴν Γερμανίαν τὸ αὐτό». Ἡ ἀντιπαραβολὴ γίνεται ἀνάμεσα σε ὀλοκληρωμένα σχεδὸν ἐθνικὰ κράτη καὶ στὸ ἐλληνικὸ ἔθνος.⁴⁶

δ) Το πού ἐντοπίζεται αὐτὸ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος, που ἔχει ἐνιαία γλῶσσα, ὁ Βενιζέλος τὸ προσεγγίζει με ἀναφορὰ σε ἕνα θετικὸ καὶ σε ἕνα ἀρνητικὸ παράδειγμα: τὸ ἀρνητικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ Τσακωνιά, ὅπου διασώζεται μιὰ πολὺ παλιὰ, δωρικῆς προέλευσης, διάλεκτος σε μιὰ περιορισμένη ορεινὴ περιοχὴ στὴν Πελοπόννησο, δηλ. σε μιὰ ἐκταση, που δὲν μπορεῖ νὰ διασπάσει τὴ συνοχὴ τοῦ ἐθνικοῦ κράτους· τὸ θετικὸ παράδειγμα εἶναι τῆς Κύπρου, που δὲν ἀνήκει στὸ ἐλληνικὸ κράτος (θυμόμαστε ὅτι εἶχε προσφερθεῖ ὡς δέλεαρ ἀπὸ τὴ Συνεννόηση γιὰ τὴν

έξοδο της χώρας στον πόλεμο) και ο κάτοικός της μπορεί να συνεννοηθεί άνετα με ένα Κρητικό, επειδή, παρά τις περιορισμένες διαφορές στο λεξιλόγιο, της γλώσσας «τα καλούπια είναι τα ίδια». Το ίδιο ισχύει και για τον Κρητικό που θα βγει από το νησί του και θα επικοινωνήσει με τους κατοίκους, στην Πελοπόννησο, στο Ιόνιο, στην Κύπρο ή στη Μικρά Ασία. Είναι χαρακτηριστική η απουσία αναφοράς στη Μακεδονία. Η διαπίστωση, ότι το ελληνικό έθνος είναι το μοναδικό από τα νεότερα έθνη με μια γλώσσα, υπονοεί, σύμφωνα με όσα σημειώθηκαν παραπάνω, ένα έθνος που έχει μεν κράτος και εξαιτίας αυτού του γεγονότος ανήκει στα «νεώτερα», όμως δεν έχει ακόμη ολοκληρώσει τη διαδικασία της ενοποίησής του. Η διαδικασία αυτή αποκτά το πλήρες νόημά της, καθώς ο Βενιζέλος συγκρίνει την ελληνική με τις περιπτώσεις των άλλων ευρωπαϊκών κρατών: το ιταλικό *Risorgimento* (1861),⁴⁷ είναι πιο πρόσφατο από τη σύσταση του ελληνικού κράτους· ακόμη πιο πρόσφατη είναι η γερμανική ενοποίηση (1870). Στα δύο άλλα κράτη, στο Ηνωμένο Βασίλειο η πράξη ενοποίησης ανάγεται στο 1707 και η κατίσχυση της αγγλικής γλώσσας δεν καταργεί τις διαλέκτους.⁴⁸ στη Γαλλία αντίθετα η περιοχή της Προβηγκίας, ενωμένη με το γαλλικό βασίλειο από το 1486, δοκιμάζεται από τις απαγορεύσεις στη χρήση της *Provençal* και της *Occitan*,⁴⁹ απαγορεύσεις που είναι γνωστές εκείνη την εποχή στην Ελλάδα, λόγω της αγάπης που έτρεφε η Β' Αθηναϊκή Σχολή στο ποιητικό έργο του Frederic Mistral.⁵⁰

Συνοψίζοντας, στην αγόρευση του 1918 ο Βενιζέλος προωθεί μια επιλογή που θεωρώ ότι η σύγκρισή της με το σχετικά ουδέτερο⁵¹ ιταλικό μοντέλο της συμβολής του σχολείου στη γλωσσική ενοποίηση μπορεί να φανερώσει ένα ενδιαφέροντα εκσυγχρονισμό, που υπόκειται στη γλωσσική και πλέον εκπαιδευτική πολιτική του Βενιζέλου. Το ιταλικό μοντέλο του Legge Casati του 1860 προέβλεπε τη διαμόρφωση όρων υπεροχής του ιδιώματος της Τοσκάνης, της λογοτεχνικής δηλ. γλώσσας της Ιταλίας, έναντι των άλλων ιδιωμάτων που μιλούσε η πλειονότητα των Ιταλών, οι οποίοι στο μέγιστο τμήμα τους ήταν πρακτικά αναλφάβητοι. Στην κατεύθυνση αυτή ο νόμος Casati προέβλεπε ότι οι τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου δε θα εξασφαλίζουν μόνο τη γλωσσική ομοιογένεια, αλλά και θα συνεισφέρουν στη διάχυση των πατριωτικών και πολιτικών αξιών.⁵² Ο Βενιζέλος είδαμε ότι αναγνωρίζει ότι «παρ' ήμιν ύπάρχει μία κοινή λαλουμένη γλώσσα, περισσότερο κοινή παρ' ό,τι εις οίανδήποτε άλλην φυλήν», η οποία επιβάλλει το σχολικό έργο στη στοιχειώδη βαθμίδα να προωθεί αυτή τη γλώσσα. Συμπληρωματικά επίσης θεωρεί ότι το Δημοτικό σχολείο «έχει σκοπόν να μεταδώση εις τὰ παιδιὰ τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀρχάς, να τὰ καταστήσῃ χρησίμους πολίτας καὶ να τοὺς μεταδώσῃ τὰς δεξιότητάς τὰς ἀναγκαίας διὰ τὸν βίον». Η διαφοροποίηση από το νόμο Casati, η απουσία δηλ. ρητῆς αναφοράς στην πατριωτική υποχρέωση του σχολείου προς όφελος της πολιτικής και της παραγωγικής κατάρτισης των μαθητῶν του είναι σαφής. Γιατί ο Βενιζέλος παραλείπει μια τέτοια αναφορά;

Θα πρέπει να σημειώσω προκαταρκτικά ότι διατύπωση του Βενιζέλου δεν εξαντλεί την κρατική πολιτική: σε ένα χαμηλότερο διοικητικό επίπεδο, όπως λ.χ. εκείνο

που απεικονίζεται στο Πρακτικό της Επιτροπής που συνέταξε σύμφωνα με το Ν. 827 (1332) τις οδηγίες «πρὸς συγγραφήν τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» αναφέρεται ρητά ὅτι τα ἀναγνωστικά πρέπει

νὰ ἐπιδιώκωσι διὰ τοῦ περιεχομένου των τὸν καθολικὸν σκοπὸν τοῦ σχολείου, ἤτοι τὴν θρησκευτικὴν, ἠθικὴν καὶ ἐθνικὴν ἀγωγὴν [...] Καὶ εἰς τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἐθνικὴν ζωὴν, ἀποδιδομένης ἰδιαιτέρας σημασίας εἰς τὴν ἔξαρσιν τῶν φυλετικῶν προτερημάτων καὶ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐλαττωμάτων.

Ἡ διατύπωση αὐτή, μολονὶ ἀποτυπώνεται σε ἓνα τέτοιο κείμενο δε φαίνεται νὰ υλοποιεῖται ἀκέραιη στα ἐγκεκριμένα ἀργότερα ἀναγνωστικά: ἔτσι ὁ Γεώργιος Χατζηδάκις μέμφθηκε τα «Ψῆλά Βουνά», ἐπειδὴ ἐκεῖ «περὶ τῶν μεγάλων ἰδανικῶν, τῆς πατρίδος, τῆς θρησκείας, οὐδεὶς γίνεται λόγος».⁵³ Ἡ ἐπιλογή τοῦ Βενιζέλου, μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τις ἐπισημάνσεις, νὰ μὴν κάνει στὴν ἀγόρευση τοῦ 1918 κάποια ἀναφορά στὸν πατριωτικὸ στόχο τῆς ἀγωγῆς φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι τυχαία. Ὅσο καὶ ἀν ἀπὸ πρώτη ἀποψη μας ξαφνιάζει, ἡ ἐπιλογή τοῦ φαίνεται ὅτι ἐδράζεται στὴν ἀκόλουθη παραδοχὴ: με τὴν εἰσαγωγή τῆς δημοτικῆς στὴ γλωσσικὴ διδασκαλία τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης τα παιδιὰ ἀναγνωρίζουν καὶ δὲν ἀμφισβητοῦν τὴν ἀξία τῆς οἰκογένειάς τους· ἀντίθετα τὸ παλιὸ σχολεῖο ὑψωνε τείχη ἀνάμεσα στὴ μορφωτικὴ προσπάθεια τοῦ παιδιοῦ καὶ στὴ γλώσσα τοῦ σπιτιοῦ του. Ἐτσι ὁμως ἀποκαθίσταται με ἥπιον τρόπο ἡ συνοχὴ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας,⁵⁴ που ἔχει πλέον ἐπεκταθεῖ καὶ ἐνέχει ἀκόμη στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς ἐθνικισμοὺς τοῦ παρελθόντος· ἐπιπλέον τὸ σχολεῖο ἀναλαμβάνει ἓνα εἰδικὸ ρόλο, νὰ μεταδώσει τις κοινὲς ἀξίες καὶ ἀρχές, που συνεισφέρουν στὴν ἐπιβίωση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, καὶ ταυτόχρονα τις ἀπαραίτητες δεξιότητες γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐπιτυχία στὸ ἐπάγγελμα καὶ στὸν βίον, που ἐπίσης λειτουργοῦν ἐνισχυτικὰ πρὸς τὴν κοινωνικὴ συνοχὴ. Με τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἀγώνας γιὰ τὸ γλωσσικὸ ξανακέρδισμα τῶν πληθυσμῶν στα νέα ἐδάφη γίνεται ἐπιμέρους στοιχεῖο τοῦ φιλελεύθερου προτάγματος καὶ περνά στὸ παρασκήνιο ἢ ἀκριβέστερα στὸ παρασκήνιο μένουν ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἐνέργειες που θα συγκροτούσαν τὴν αὐθαίρετη καὶ μονόπλευρη γλωσσικὴ ἐπιβολή. Ἐπιλέγεται ἀντίθετα μιὰ μετριοπαθὴς σύλληψη, ἡ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν εἶναι τυχαία: συσχετίζεται καὶ προετοιμάζει τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς βενιζελικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τῆς ρύθμισης δηλ. τῆς παρουσίας τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς νοτιοανατολικῆς Μεσογείου. Σε λιγότερο ἀπὸ 13 μῆνες, τὸν Μάιο τοῦ 1919, οἱ ἐλληνικὲς δυνάμεις θα βρεθοῦν στὴ Σμύρνη καὶ πλησιάζει ἡ ὥρα γιὰ τὸ υβριδικὸ πολυπολιτισμικὸ κράτος, που ἀρχίζει νὰ σχεδιάζει ὁ Βενιζέλος στα μικρασιατικὰ ἐδάφη καὶ εἶχε ἐξαγγεῖλει ἤδη ἀπὸ τὸ 1916 κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Αἴγυπτο.

Σημειώσεις

1. Για όλα αυτά βλ. τα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, που είχαν συστήσει οι Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης τον Ιούνιο του 1916, Νίκος Π. Τερζής, «Εκπαιδευτική Επιτροπή (1916-1920): Ένα γράμμα με το πρόγραμμά της για το 1917-18 και τα πρακτικά των συνεδριών της», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.* ΚΒ' (1984), 579-616.
2. Βλ. Δημήτρης Γληνός, «Ο θεσμός των Έποπτών της Δημοτικής Έκπαιδευσεως», *Εκπαιδευτική έπιθεώρησις* 1 (1917), 13-14. Στο Αρχείο Γληνού σώζονται επαρκή τεκμήρια για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του στη διατύπωση του νόμου. Βεβαίως αυτό δε σημαίνει, όπως συχνά θεωρείται, ότι όλα αυτά έγιναν χωρίς την καθοδήγηση του Βενιζέλου.
3. Βλ. Γιάννης Γ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους», *Μνήμων* Η' (1980-1982), 150-188.
4. Γεώργιος Βεντήρης, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920*, τ. 2 (Αθήνα 1931), 324.
5. Βλ. τον λόγο του στις 30 Σεπτεμβρίου 1916 στη Θεσσαλονίκη (εφ. *Πατρὶς*, 2 Οκτωβρίου 1916), στον οποίο αναγνωρίζει τον καταλυτικό ρόλο των «ἐν τῇ Μακεδονίᾳ» για την επιτυχία του κινήματος της Εθνικής Άμυνας.
6. Βλ. Carol Rogel, "The Wandering Monk and the Balkan National Awakening", *Études Balkaniques* 1 (1976), 114-127.
7. Βλ. εφ. *Πατρὶς* (σημ. 5).
8. Για όλα αυτά βλ. Paul Ginsborg, «Gramsci and the Era of the Bourgeois Revolution in Italy», στο: John A. Davis (ed.), *Gramsci and Italy's Passive Revolution* (London 1979), 31-66. Βλ. επίσης Norma Bouchard (ed.), *Risorgimento in Modern Italian Culture: Revisiting the Nineteenth-century Past in History, Narrative, and Cinema* (New Jersey 2005), 31-32 και S. Patriarca - L. Riall (eds), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy* (2011), 232-254.
9. Υπάρχει μια τάση στη βιβλιογραφία να συνδεθεί η πολιτική της περιόδου από το 1871 ως το 1918 με τις μεταγενέστερες πολιτικές στο ελληνικό κράτος υπέρ ή κατά των ξενόφωνων. Θα δούμε όμως ότι διαπιστώνεται ως προς το ζήτημα αυτό μια σχετική ή απόλυτη ηπιότητα της βενιζελικής πολιτικής, η οποία έχει αναφορά και στο πριν από τους εθνικισμούς ελληνικό σχολείο στις βαλκανικές πόλεις και ειδικότερα στη δέσμευση που ανέλαβε η Ελλάδα με τη συνθήκη του Neuilly για την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και το 1920 με την ανάλογη υποχρέωση, όπως διατυπώνεται στη συνθήκη των Σεβρών, για τη λειτουργία μειονοτικών σχολείων. Βλ. παρά τις οξείες κάποτε διατυπώσεις Anastasia Karakaidou, "Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia", *Journal of Modern Greek Studies* 11/1 (May 1993), 1-28.
10. Βλ. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «Ἡ γλῶσσα μας στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας», *Δελτίο Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* (εφεξῆς Δ.Ε.Ο.) 5 (1915), 13.
11. Βλ. Σχετικά Rainer Münz - Rainer Ohliger, «Auslandsdeutsche», στο: Etienne Francois - Hagen Schulze (eds), *Deutsche Erinnerungsorte* (München 2001), 370-388.
12. Προβλ. Δημήτρης Γληνός, «Ἐθνος καὶ γλῶσσα», Δ.Ε.Ο. 5 (1915), 52, όπου αναφέρεται η ανελαστική πολιτική του γερμανικού εθνικισμού.
13. Βλ. γενικά Jean-François Chanet, *L'école républicaine et les petites patries* (Paris 1996).
14. Βλ. τη σύνοψη της άκρως ενδιαφέρουσας γλωσσικής ιστορίας της Αλσατίας από τον Pierre Klein, "L'Alsace, entre trois langues et deux cultures", *Diasporiques* 8 (NS) (Décembre 2009), 46-52.
15. Antoine Léon, *Colonisation, enseignement et éducation* (Paris 1991).
16. Για τα πριν από τον πόλεμο, οπότε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην ολλανδική και την αγγλική γλώσσα εντοπιζόταν κυρίως στην εκπαίδευση, που προσέφεραν ολλανδικές θρησκευτικές κοινότητες σε βάρος της πιο διαδεδομένης στην παραγωγική δραστηριότητα αγγλικής, βλ. John Abraham Jacob De Villiers, *The Transvaal* (London 1896), 13-14. Βλ. γενικά Heinz Kloss, *Problems of Language Policy in South Africa* (Wien 1978).
17. Βλ. λ.χ. τη συλλογή των άρθρων του Emile Durkheim από το 1885 ως το 1914, Jean-Claude Filloux (introduction et présentation), *La science sociale et l'action* (Paris 1987), ιδίως 170.
18. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen 1922), 627-630. Η παλιότερη μικρή εργασία του με τίτλο, *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik* (Leipzig 1895), δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον για το θέμα μας.
19. Charis N. Meletiadis "De l' aspect distributif de la justice internationale et les origines kantiennees de la Société Des Nations", στο: Christine Mengès-Le Pape (ed.), *La Justice entre Théologie et Droit* (Toulouse 2013).
20. Βλ. Lenore A. Grenoble, *Language policy in the Soviet Union* (Dordrecht - Boston 2003), 20-21, 35-43. Εννο-

- είται ότι η πολιτική του Στάλιν υπόκειται σε ιδιαιτερότητες, που εδώ δεν έχουν θέση.
21. Πρβλ. Αλέξανδρος Δελμούζος, «Πρὸς τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση», *Δ.Ε.Ο.* 7 (1917-1919), 11-12.
 22. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εισήγηση του Ιωάννη Τσιριμώκου για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913 δεν περιέχεται κάποια ειδική αναφορά, αλλά επαναλαμβάνεται η στερεότυπη γενική «υποχρέωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἐκπολιτιστικῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ», Σήφης Μπουζάκης, *Ιωάννης Τσιριμώκος, Εκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση 1913* [=Τετράδια Κοινοβουλευτικοῦ λόγου II, 4, Αθήνα 2013], 18.
 23. Η υστέρηση αφορά αποκλειστικά το στοιχειώδες σχολείο σε σχέση με την αντίστοιχη βουλγαρική ανάπτυξη. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στο: Χάρης Μελετιάδης, «Στοχαστικές προσαρμογές στην ιστορία της νεοελληνικῆς παιδείας», *Ανοιχτός, τόμος αφιερωμένος στην καθ. Βασιλική Παπούλια* (Θεσσαλονίκη 2011), 71, υποσημ. 62.
 24. Βλ. παρακάτω. Εδώ ας σημειωθεί απλώς ότι από το 1905 η Εταιρεία «Ἡ ἔθνικὴ γλῶσσα» ἔχει επισημάνει σε προκήρυξή της (γραμμμένη από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου) τις κακές επιδόσεις του εκπαιδευτικοῦ ἔργου στη Μακεδονία.
 25. Η ίδια αρχή αποτυπώνεται και στον χάρτη που σχεδίασε ο Georgios Soteriadis, *An ethnological map illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor* (London 1918), 1: “The present map [...] takes not language but national consciousness as the only satisfactory criterion of nationality”.
 26. Πρβλ. ἀντίθετα Peter Mackridge, *Language and national identity in Greece, 1766-1976* (Oxford 2010), 254: “But the Greeks and the Bulgarians had different criteria for defining the nationality to which people belonged: while the Bulgarians tended to classify as ‘Bulgarian’ all those inhabitants of Macedonia who spoke a Slav language as their mother tongue, the Greek authorities tended to count as ‘Greeks’ all those who adhered to the patriarchate and all those who sent their children to Greek schools”.
 27. Πρβλ. το μεταγενέστερο σημείωμα του Βενιζέλου προς τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο στις 23/11/1930. Παρατίθεται από τον Τάσο Κωστόπουλο, «Το όνομα του άλλου», *Εταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ και γενικῆς παιδείας. Μειονότητες στην Ελλάδα (7-9 Νοεμβρίου 2002)* (Αθήνα χ.χ.), 383 και 399.
 28. Τριανταφυλλίδης (σημ. 10), 12.
 29. Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, *Ἐπιθεώρησις τῶν ἑλληνικῶν σχολείων* [= *Εὐθύμιος Μπουντώνας*] *Σχολικὰ προγράμματα καὶ διδακτικὰ ὁδηγία*, Α. *Τὸ νηπιαγωγεῖον τῶν ξενοφώνων ἑλληνικῶν κοινοτήτων* (Αθήνα 1908), 20. Βλ. ἐπιπλέον με πιο αναλυτικὴς τοποθετήσεις το δεύτερο τεύχος του ἔργου, *Τὸ κοινὸν δημοτικὸν σχολεῖον* (Αθήνα 1909). Ο Μ. Τριανταφυλλίδης, *Ἄπαντα 4* (Θεσσαλονίκη 1963), 404, αναφέρεται σε μια μεταγενέστερη ἀνάλογη προσπάθεια ἀπὸ τον Κοσμὰ Μιχαηλίδη με τίτλο «Ὁδηγὸς τῆς νηπιαγωγοῦ διὰ τὸ νηπιαγωγεῖον καὶ τὴν πρώτην τάξιν τῶν ἀστικῶν σχολῶν», ἐκδ. τῆς Ιεράς Μητροπόλεως Φιλαδελφείας, 1916, τὴν ὁποία δεν μπόρεσα να εντοπίσω.
 30. Βλ. Χάρης Ν. Μελετιάδης, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος και Λορέντζος Μαβίλης: «Ἀγορεύσεις για τὴ γλῶσσα στη Β’(Διπλή) «Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ» (1911)* [=Τετράδια Κοινοβουλευτικοῦ λόγου, 3, Αθήνα 2010].
 31. Εὐθύμιος Γ. Μπουντώνας, *Ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος καὶ οἱ κίνδυνοι τῆς καθαρουργίας* (Αθήνα 1911), 47.
 32. Aphrodita Alexieva, *Les oeuvres en prose traduites du grec a l’ époque du reveil national Bulgare* (Thessaloniki 1993).
 33. Μπουντώνας (σημ. 31), 17-18.
 34. «Κατ’ ἀρχὴν λοιπὸν κάθε ἄνθρωπος, ποὺ λέει “εἶμαι Ἕλληνας” καὶ τὸ πιστεύει μὲ εὐλικρίνεια καὶ ἐνώνει τὴν τύχη του μὲ τὴν τύχη τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἔχει τὴν ἑλληνικὴν ἔθνικὴ συνείδηση καὶ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐννοεῖται ὅμως πὼς ὅσοι τὸ λὲν αὐτὸ ἔχουν καὶ μερικὰ ἄλλα γνωρίσματα κοινὰ, γνωρίσματα μιανῆς ψυχικῆς προπάντων ὁμοιότητος ἀναμεταξύ τους, ποὺ τοὺς κάνει νάχουν αὐτὴν τὴν ἔθνικὴ συνείδηση καὶ ὄχι ἄλλη [...] Χαρακτηριστικὰ σημάδια, γενετικὰ αἷτια καὶ ἀποτελέσματα τῆς ψυχικῆς ὁμοιότητος, δημιουργήματα καὶ μιανῆς μακρόχρονης κοινῆς ζωῆς ἀπάνω στὴν ἴδια γῆ, εἶναι ἡ γλῶσσα, τὰ κοινὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, οἱ ἱστορικὲς παραδόσεις, οἱ κοινὸι ἔθνικοι πόθοι, καὶ ἡ κοινὴ θρησκεία. Ἀπόλυτα παρμένα κανέν’ ἀπ’ αὐτὰ δὲν ἀρκεῖ μόνο τοῦ νὰ χαράξῃ τὰ σύνορα τῆς περιοχῆς ἐνὸς ἔθνους. Ἀπ’ ὅλα σημαντικώτερα γιὰ τὴν ἔθνικὴ συνείδηση καὶ τὴν ψυχικὴ συγγένεια εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ μιλοῦν οἱ ἄνθρωποι, τὰ κοινὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, οἱ ἱστορικὲς παραδόσεις καὶ τὰ κοινὰ ιδεώδη. Τὴ γλῶσσα τείνουν νὰ θεωρήσουν σήμερα γιὰ πρῶτιστο τεκμήριο ἐθνικότητος», Δ. Φωτεινός [= Δημήτρης Γληνός], «Ἔθνος καὶ γλῶσσα», *Δ.Ε.Ο.* 5 (1915), 51-52.
 35. Η ἐκτίμηση αὐτὴ ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ τὴ σημερινὴ βιβλιογραφία ὡς ἰσχυρὴ, βλ. λ.χ. Victor Roudometof, *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question* (Westport, Connecticut 2002), 90 καὶ με μιὰ γενικότερη ματιὰ το βιβλίο του *Nationalism, Globalization and Orthodoxy* (Westport, Connecticut 2001).
 36. Roudometof, *Collective Memory* (σημ. 35), 53.

37. Για το ζήτημα της σχέσης της ελληνικής γλώσσας με τον εθνικισμό βλ. Evanthia Tsiouris, «Modern Greek: A Study of Diglossia» (αδημ. διδ. διατριβή, University of Exeter 1989).
38. Η αντίληψη αυτή για τον δάσκαλο είναι τρέχουσα και στη Γερμανία και στη Γαλλία από την εποχή των πολέμων του 1870.
39. Δ. Φωτεινός [= Δημήτρης Γληνός] (σημ. 34), 59. Οι σχετικές με τους ξενόφωνους θέσεις του Γληνού απηχούν και τις παλιότερες απόψεις της Εταιρείας «Η εθνική γλώσσα», από την προκήρυξη της «Πρὸς τὸ ἑλληνικὸ κοινὸν» του 1905. Βλ. Δ.Ε.Ο. 4 (1914), 134-136.
40. *Ἐφημερίδες τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίαση 67, 15 Δεκεμβρίου 1914, 1510, πρβλ. Τριανταφυλλίδης (σημ. 10), 39. Η παραπάνω τεκμηρίωση παραλλάσσει σε βάρος της ορθής διδακτικής προσέγγισης τις ιστοριογραφικές γενικεύσεις, που διατυπώνονται εδώ κι εκεί και ιδίως στην κατακλείδα της μελέτης των Κώστα Ντίνα - Σοφίας Ηλιάδου Τάχου, «Μπουντώνας εναντίον Fröbel: Η ελληνική γλώσσα ως ξένη για τους «ξενόφωνους ομογενείς» στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία, αλλά και στην ελληνική Μακεδονία του 1913», στο: Κ. Ντίνας - Α. Χατζηπαναγιωτίδη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η ελληνική Γλώσσα ως δεύτερη/ξένη. Έρευνα, Διδασκαλία, Εκμάθηση»*, Φλώρινα 12-14 Μαΐου 2006 (Θεσσαλονίκη 2007), 483-495.
41. Βλ. Βασίλης Γούναρης, «Η Μακεδονία των Ελλήνων: από το διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: Ι. Στεφανίδης - Βλάσης Βλασιδής - Ευ. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο, διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (Αθήνα 2008), 185-211, ιδίως 205 κ.ε. Βλ. επίσης Victor Friedman, *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language and Flag in the Balkans, Columbus (Ohio 1999)*, 21-22.
42. *Der moderne Utraquismus oder Die Zweisprachigkeit in der Volksschule* (Langensalza 1910).
43. Τριανταφυλλίδης (σημ. 10), 12.
44. Αυτό το στοιχείο αμφισβητήθηκε και πολλοί, μεταξύ αυτών και ο Γ. Χατζηδάκις, θεώρησαν ότι η μελέτη του Τριανταφυλλίδη εντοπίζει την προσπάθεια των δημοτικιστών να εισαγάγουν τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας μόνο στα σχολεία των ξενόφωνων. Σε επιστολή του στις 12 Μαΐου 1916 προς τη Σύναξη του Δ.Ε.Ο., βλ. Δ.Ε.Ο. 5 (1915), 332, ο Γληνός επιχειρεί να αποκρούσει αυτή τη διαστρεβλωτική εντύπωση δηλώνοντας ότι «τὸ ζήτημα τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας εἶναι ἐκπαιδευτικὸν πρόβλημα φλέγον καὶ ζωτικώτατον δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Προσπαθοῦντες νὰ τὸ λύσωμεν μονομερῶς διὰ τοὺς ξενόφωνους, ἐπειδὴ ἐκείνων ὁ κίνδυνος εἶναι αἰσθητότερος εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ εἰς τοὺς ὀλίγους ἀκόμη, ἀποδεικνύομεν ἄλλην μίαν φορὰν τὴν ἀδυναμίαν μας εἰς τὸ νὰ ἐνατενίζωμεν τὴν πραγματικότητα καὶ τὰ προβλήματα ποὺ μᾶς θέτει καὶ ἐξακολουθοῦμεν νὰ παίζωμεν μὲ αὐτὸ τὸ μέλλον τῆς φυλῆς μας τὸ παιγνίδι τῆς στρουθοκαμήλου». Πρβλ. επίσης και Μ. Τριανταφυλλίδης, «Quo-usque tandem», *Ἄπαντα 4* (Θεσσαλονίκη 1963), 513-514.
45. Ο ισχυρισμός είναι γενικευτικός και προκύπτει από συγκριτικά δεδομένα. Ο Τριανταφυλλίδης αργότερα επιχειρηματολογεί σχετικά με βάση τη στατιστική του 1928, η οποία εμφανίζει στην Ελλάδα γλωσσική ομοιογένεια σε ποσοστό 92,83%, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ἡ Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή* (Αθήνα 1938), 557. Ο ίδιος ο Τριανταφυλλίδης ωστόσο, επικαλούμενος μαρτυρία του Κωνσταντίνου Ἀμαντου (Κωνσταντίνος Ἀμαντος, «Οἱ Σέρβοι ἐν Μακεδονίᾳ», εφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 6 Φεβρουαρίου 1926) αναγνωρίζει τη διδακτική δυσκολία της εκπαίδευσης στους ξενόφωνους: «Μὲ τὴ δύσκολη γλώσσα μας ὄχι μόνο σὲ περασμένους αἰῶνες εὐκολύναμε τὸ γλωσσικὸ ἐκσλαβισμὸ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μακεδονίας παρὰ καὶ τελευταῖα εἶδαμε τοὺς ξενόφωνους πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Μικρασία νὰ μαθαίνουν γρήγορα τὰ σλαβικά καὶ ὄχι τὰ ἑλληνικά». Εἶναι ἄλλο ζήτημα οἱ μεταγενέστερες υπερβολές που διατυπώθηκαν κατὰ καιρούς. Βλ. λ.χ. Athanasios Angelopoulos, «Population Distribution of Greece Today According to Language, National Consciousness and Religion», *Balkan Studies* 20 (1979), 123-132.
46. Πρβλ. Turgot, *Œuvres* IV, 356: «Une Nation est un assemblage d'hommes qui parlent une même langue maternelle. Ainsi, tous les Grecs étoient de la même nation, quoique divisés en une foule d'états. Les Italiens aujourd'hui forment une nation, et les Allemands une autre, quoique l'Italie et l'Allemagne soient divisées en plusieurs Souverainetés indépendantes. La nation Française n'étoit pas autrefois réunie en un seul corps de Monarchie; plusieurs provinces obéissoient à divers Souverains, et tout ce qui parle françois n'est même pas réuni au royaume de France».
47. Elmar Schafroth - Maria Selig, *La lingua italiana dal Risorgimento a oggi - Das Italienische nach 1861* (Frankfurt am Main 2014).
48. Βλ. Anne Judge, *Linguistic policies and the survival of regional languages in France and Britain* (Palgrave 2007).
49. Simon Calamel - Dominique Javel, *La langue d'oc pour étendard: les félibres (1854-2002)* (Toulouse 2002) και το παλιότερο του Pierre Pasquini, *Le pays des parlers perdus* (Montpellier 1994).
50. Το ποίημά του *Lis Enfant d'Ourfiéu*, γραμμένο το 1867 κατὰ την Κρητική Επανάσταση εκδήλωνε την πεποίθηση ότι «*Sian li felen de la Grèso inmourtales*», «είμαστε τέκνα της αθάνατης Ελλάδας», ενώ το ανάλογο

τριάντα χρόνια αργότερα με τίτλο *Inne Gregau*, λίγο πριν από την αυτονομία της Κρήτης, μεταφράστηκε από τον Κωστή Παλαμά. Το 1914 η Βουλή των Ελλήνων έστειλε συλλυπητήριο τηλεγράφημα στη γαλλική εθνοσυνέλευση για τον θάνατο του Mistral.

51. Αν το αντιπαραβάλουμε με τις γαλλικές και γερμανικές πολιτικές της βίαιης γλωσσικής επιβολής, που είδαμε προηγουμένως.
52. Υπενθυμίζω ότι ο νόμος του Gabrio Casati έχει μακρότατη παρουσία στην ιταλική εκπαίδευση από τις 13/11/1859 (N.3725, art. 315 του Βασιλείου της Σαρδηνίας) που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την Ιταλία μετά το Risorgimento και διατηρήθηκε ως το 1923, οπότε αντικαταστάθηκε από το νόμο Gentile. Ο νόμος θεωρείται ότι έχει πρωσικές καταβολές, που απηχούνται στην αυστηρή ιεραρχία και στο συγκεντρωτικό του χαρακτήρα. Εξέφρασε την επιθυμία του κράτους να ρυθμίσει τη διάρθρωση και τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, καθώς και τη διδακτέα ύλη σε κάθε τάξη.
53. Βλ. Γεώργιος Χατζηδάκις, *Γεννηθήτω φῶς. Ὁ μαλλιαρισμὸς εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα* (Αθήνα 1920), 48. Πρβλ. και την *Ἐκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας τῆς διορισθείσης πρὸς ἐξέτασιν τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας τῶν δημοτικῶν σχολείων* (Αθήνα 1921), 64: «Οἱ συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου περιγράφουσι μαθητὰς ἄνευ πατρίδος καὶ προφανῶς σκοποῦσι νὰ διαπλάσωσι δι' αὐτοῦ μαθητὰς ἀπάτριδας».
54. Ο Κωνσταντῖνος Ἀμαντος μετὰ ἀπὸ μιὰ ἐπίσκεψή του στη Δυτικὴ Μακεδονία το 1932 ἀποδίδει στο φιλελεύθερο χαρακτήρα τῆς βενιζελικῆς πολιτικῆς τὰ προβλήματα στὴν ἀφομοίωση τῶν ξενόφωνων και προτείνει μιὰ πιο συντονισμένη εκπαιδευτικὴ δραστηριότητα για τὴν ὑπαιθρο του ν. τῆς Φλώρινας: «Νομίζω δ' ὅτι καὶ οἱ πληθυσμοί, γνωρίζοντες καὶ τὴν κατάστασιν τῶν γειτόνων ἀναγνωρίζουν τὸ φιλελεύθερον τῆς Ἑλλάδος. [Ἀκολουθοῦν περιγραφές, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες στὴν περιοχὴ τῆς Φλώρινας «ἐκσλαυίζονται οἱ Ἕλληνες γλωσσικῶς, δὲν ἐξελληνίζονται εὐκόλα οἱ ξενόφωνοι»]. Βεβαίως καὶ τὸ κράτος ὡς φιλελεύθερον δὲν ἐπεδίωξε τὸν ἐξελληνισμόν, ἀλλὰ τουλάχιστον δὲν ἔπρεπε νὰ προλάβῃ τὸν ἐκσλαυισμόν τῶν Ἑλλήνων;». (Το κείμενο με τίτλο «Ἐπιτυχίαι καὶ σφάλματά μας εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν: ἓνα ταξίδι εἰς τὴν Μακεδονίαν» διασώζεται στο Ἀρχεῖο Μανόλη Τριανταφυλλίδη και προέρχεται ἀπὸ ἀγνωστὴ εφημερίδα με ἡμερομηνία 26 Αὐγούστου 1932).

Ο Βενιζέλος και η ελληνική διανόηση κατά την εποχή του Διχασμού

Πέρασα στη μεγάλη αίθουσα που χρησίμευε πάντα για γραφείο του υπουργού, και βρέθηκα για πρώτη φορά μπρος στον Ελευθέριο Βενιζέλο. Μόλις τον αντίκρισα, θυμήθηκα την προφητεία της Γρηάς Λεμονή στην πόλη, «ό Λευτέρης θὰ μᾶς λευτερώση», και την πίστεψα ως τα κατάβαθα της ψυχής μου. Ένοιωσα την ίδια συγκίνηση, το ίδιο ψυχικό συνέπαρμα, όπως όταν πρωτογνώρισα τον Παλαμά.¹

Η αφήγηση είναι του Μανόλη Καλομοίρη. Η αναφορά του στην προφητεία μας συνδέει με την κρητική παράδοση για επιλογή του ονόματος του Βενιζέλου από τον ιερωμένο που τον βάφτισε στην Κρήτη.² Κοινό το όραμα των αλύτρωτων Ελλήνων. Ευνόητη η συναισθηματική τους σύνδεση.

Ο Μανόλης Καλομοίρης ήταν «ο συνθέτης που ονειρεύτηκε να φτιάξει μια αληθινή εθνική μουσική», ο άνθρωπος που προώθησε τον εκσυγχρονισμό «στην περιοχή της πρόσληψης της έντεχνης μουσικής από τα αστικά στρώματα και τη διανόηση»,³ ο άνθρωπος που τόλμησε να εκφράσει με παρρησία τις γλωσσικές του αντιλήψεις, όταν το 1908 το πρόγραμμα της πρώτης συναυλίας του, που μάλιστα θεωρείται μανιφέστο της Εθνικής Σχολής, στο Ωδείο Αθηνών το έγραψε σε δημοτική γλώσσα. Βεβαίως είναι και ο συνθέτης του γνωστού ύμνου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που γράφτηκε σε στίχους Άγγελου Δόξα το 1917. Λίγο πριν, μέσα στη δίνη του Εθνικού Διχασμού ο Καλομοίρης αφιέρωσε την όπερα του «Ο Πρωτομάστορας» στον «Προφήτη»⁴ και «Πρωτομάστορα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος».

Ήταν άραγε θέμα προσωπικής κολακείας ή βαθύτερη ιδεολογική επιταγή η προσέγγισή του στον βενιζελισμό και η στήριξη του Βενιζέλου σε εκείνη την κρίσιμη περίοδο; Το ερώτημα δεν αφορά μόνο στον Καλομοίρη αλλά σε μια μεγάλη ομάδα διανοουμένων, την οποία ενδεικτικά και όχι εξαντλητικά θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε. Προσωπική ιδιοτέλεια, επαγγελματικά και συντεχνιακά συμφέροντα, ενστικτώδης και διαπροσωπική υποταγή στη μαγεία ενός ανθρώπου που ήτανε προπάντων

καλλιτέχνης, ένας καλλιτέχνης που εκφραζότανε με τις γραμμές της δράσης, με το ρυθμό των γεγονότων, με την εναρμόνιση των περιστάσεων, με τον κομψό και πνευματώδη χειρισμό των μεγάλων και τυφλών ομαδικών δυνάμεων, ένας άνθρωπος που είχε συλλάβει ένα style, ένα ύφος, στην υπηρεσία της Ελλάδος;⁵

Οι περιπτώσεις όλων των διανοουμένων δεν είναι ίδιες και η γενίκευση είναι βεβαίως και σε αυτή την περίπτωση επισφαλής. Θα διαφανεί πάντως ότι σε μεγάλη μερίδα από αυτούς, και εδώ περιλαμβάνεται και ο Μανόλης Καλομοίρης, το ζήτημα ήταν βαθιά ιδεολογικό: «Το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού με αναφορά στα ευρωπαϊκά πρότυπα, ως όρου της εθνικής ολοκλήρωσης, προσέγγισε τον Καλομοίρη στο ιδεολογικό στρατόπεδο των βενιζελικών».⁶

Αυτό ήταν ωστόσο το διακύβευμα της σύγκρουσης του βενιζελικού οράματος με το ελλαδικό κατεστημένο, που αποκορύφωμά του κατά την πρώτη βενιζελική τετραετία ήταν ο Διχασμός: εκσυγχρονισμός (οικονομικός κοινωνικός, πολιτικός ιδεολογικός)⁷ ή συντηρητισμός; Στο πεδίο των πολιτιστικών πραγμάτων αντικατοπτριζόταν στο δίλημμα: δημιουργική αφομοίωση των ευρωπαϊκών κατακτήσεων στα θέματα του πολιτισμού, της τέχνης και των γραμμάτων ή εμμονή στη μονομερή διαχείριση της τοπικής παράδοσης, της ανατολικής κληρονομιάς, στην ειδυλλιακή χαμένη χρυσή εποχή του 19ου αιώνα; Η επιλογή του πρώτου δρόμου, του εκσυγχρονισμού και της ανανέωσης, οδηγούσε απαρέγκλιτα στη ρήξη με το παλαιό και τα ερείσματά του σε όλα τα πεδία: γλώσσα, ακαδημαϊκός χώρος, λογοτεχνία, εικαστικές τέχνες. Ήταν όμως όλοι όσοι συμπορεύθηκαν με το Βενιζέλο έτοιμοι γι' αυτή τη ρήξη;

Το γεγονός ότι σε πολλές περιστάσεις ο ίδιος ο αρχηγός των Φιλελευθέρων δεν τόλμησε να επιμείνει στις ανανεωτικές ιδέες και προτάσεις του, για παράδειγμα στο θέμα της γλώσσας, αποδίδεται σ' αυτή την «ανετοιμότητα». Ο Αλ. Δελμούζος κατάγγειλε αργότερα στον ίδιο τον Βενιζέλο ότι «τήν πιό μεγάλη αντίδραση βρήκαν ιδέες ανάλογες στο άνομοιόμορφο βενιζελικό κόμμα»,⁸ ενώ ο Βενιζέλος έδωσε σχετική εξήγηση, όταν στην Αίγυπτο προσπάθησε να δικαιολογήσει γιατί στο Σύνταγμα του 1911 υπαναχώρησε στην καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους: «Δὲν μπορούσα νὰ ἐπιμείνω περισσότερο [...] ὑπῆρχε φόβος νὰ διακινδυνεύσω ὀλόκληρον τὸ ἀνορθωτικὸν ἔργον τῆς ἐπαναστάσεως».⁹ Είναι η εποχή που ο Ψυχάρης διαγράφει αφιερώσεις στον Βενιζέλο, ενώ ο Δελμούζος δε διστάζει να του στείλει το μήνυμα: «ἡ ἀνορθωσή σου εἶναι κουραφέξαλα».¹⁰

Η ρήξη όμως με τους πρωτεργάτες του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήταν πρόσκαιρη. Μετά το 1915 τα πράγματα θα άλλαζαν, καθώς η γλώσσα αποτελούσε το κύριο μέσο προσέγγισης των κύκλου των διανοουμένων της ανανέωσης και των προοδευτικών ιδεών με τον Βενιζέλο. Όταν ο τελευταίος δηλώνει ότι «η δημοτική είναι η γλώσσα πάνω στην οποία πρέπει να οικοδομηθεί ο νεοελληνικός πολιτισμός», φαίνεται ο βενιζελισμός να ταυτίζεται με τον δημοτικισμό. Είναι η εποχή των τολμηρών συμμαχιών, καθώς ήδη έχει επέλθει η ρήξη με το παλάτι.

Ο Βενιζέλος το 1917-1920 επιχειρεί την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, την αγροτική μεταρρύθμιση, την προσέγγιση των σοσιαλιστών πρώτα για λόγους εσωτερικούς και έπειτα και για λόγους διεθνούς προβολής της πανελληνίας και διακομματικής στήριξης των αλυτρωτικών του διεκδικήσεων.¹¹

Αν και η συνεργασία με τους σοσιαλιστές θα αποδειχθεί εφήμερη, καθώς ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» του Μεσοπολέμου θα οδηγήσει και τις δύο πλευρές σε αποστασιοποίηση, τη δημοτική γλώσσα δεν θα την αρνηθεί ο βενιζελισμός. Την περιέλαβε στα εκπαιδευτικά προγράμματα τόσο του 1917, οπότε η δημοτική καθιερώθηκε ως η γλώσσα του Δημοτικού σχολείου, όσο και αργότερα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1928-1932.

Για τους διανοουμένους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, ακόμη και για όσους ασπάζονταν ήδη στις ιδέες του σοσιαλισμού,¹² η επαναστατική κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου προσέφερε μια ευκαιρία προώθησης και υλοποίησης των σχεδίων τους τόσο στη γλώσσα όσο και στην εκπαίδευση. Ακόμη και αν η προσδοκώμενη επαναστατική αλλαγή στην παιδεία δεν υλοποιήθηκε σε όλες της τις διαστάσεις, όμως οι μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν προετοιμάζαν το έδαφος για μελλοντικές αλλαγές.

Η ίδρυση της Εκπαιδευτικής Επιτροπής από το 1916 (αποτελούμενης από τους Αλέξανδρο Δελμούζο, Μανόλη Τριανταφυλλίδη και Δημήτρη Γληνό, επιτροπής που χρηματοδοτήθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο και φαινόταν ότι υλοποιούσε τα σχέδια του Εκπαιδευτικού Ομίλου),¹³ τα πρώτα διατάγματα της επαναστατικής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης με τα οποία εισάγεται η δημοτική γλώσσα στη δημοτική εκπαίδευση και μαζί της το νέο πνεύμα στην παιδεία, η τοποθέτηση των τριών ηγετών του Εκπαιδευτικού Ομίλου σε ηγετικές θέσεις στο Υπουργείο Παιδείας και η έκδοση των νέων αναγνωστικών εκφράζουν μια καινούρια αντίληψη για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, ακόμη και τη «νέα αισθητική», που θα υποκινήσει σφοδρή ρήξη των δημοσιογράφων, των διανοουμένων, των ακαδημαϊκών της εποχής.

Ο Βενιζέλος, ευαισθητοποιημένος ήδη από την εποχή της κρητικής περιόδου στα θέματα της γλώσσας,¹⁴ επέλεξε τη συγκυρία του 1917, για να συσπειρώσει διαφορετικών ιδεολογικών τοποθετήσεων ανθρώπους του πνεύματος, που θα μπορούσαν να υπηρετήσουν όχι μόνο στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό τη διακομματική υποστήριξη της πολιτικής του και κυρίως τα αλυτρωτικά του οράματα. Σε αυτό επιστράτευσε ακόμη και τους αριστερούς διανοουμένους τουλάχιστον έως τη συγκρότηση του ΣΕΚΕ (1918).

Ωστόσο και οι δημοτικιστές από τη σχετική έρευνα έχει επιβεβαιωθεί ότι δεν είχαν ενιαίο και ευδιάκριτο πολιτικά προσανατολισμό. Τόσο ο «Νουμάς», το περιοδικό του Δ.Π. Ταγκόπουλου, στα πρώτα τουλάχιστον έτη της κυκλοφορίας του,¹⁵ όσο και τα κείμενα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αυτού που αργότερα ο Ψυχάρης θα χαρακτηρίσει «Ανεμόμυλο» (1924), χρωματίζονται ποικιλοτρόπως και στρέφονται προς διαφορετικές πολιτικές κατευθύνσεις από το παλάτι μέχρι τους σοσιαλιστές, από τον Βενιζέλο μέχρι τα εργατικά σωματεία.¹⁶

Ο δημοτικισμός ως τώρα έχει αναπτυχθεί ως φιλελεύθερη παιδευτική θεωρία. Όταν όμως προκύψει από τις προσωπικές προς το παρόν ομάδες ένα φιλελεύθερο πολιτικό κόμμα, ο δημοτικισμός ζυμωμένος μαζί του θα γίνει πρόγραμμα και των οπαδών της ζωντανής εθνικής γλώσσας.¹⁷

Αυτά έγραφε το 1910 ο Μανόλης Τριανταφυλίδης. Η εύκολα διακριτή συσπείρωση, νασιοναλιστών και σοσιαλιστάδων, όπως αυτοαποκαλούνταν,¹⁸ ανακίνησε προβληματισμό και συζητήσεις των διανοουμένων της εποχής (Αργύρης Εφταλιώτης, Πηνελόπη Δέλτα κ.ά.).¹⁹

Έτσι εξηγείται η συμπόρευση δημοτικιστών – Βενιζέλου σε μια εποχή που και οι δύο πλευρές, για διαφορετικούς λόγους αναζητούσαν ετερόκλητα ερείσματα για ευόδωση των στόχων τους. Ωστόσο αναγνωρίζεται ότι ο Βενιζέλος επηρέασε θετικά μακροπρόθεσμα την αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας. «Μέ τήν ήρωική του δήλωση πώς είναι δημοτικιστής έχαλάρωσε τή φανατική πρόληψη, πού μας έχωριζε από τό λαό σάν προδότας, μασώνους, άθέους» έγραψε ο Στέφανος Γρανίτσας, εκδότης των *Καιρών*.

Ασφαλώς δεν είναι τυχαία η παρέμβαση του ανθρώπου του Τύπου.²⁰ Ο Βενιζέλος διατηρούσε από τα χρόνια της Κρήτης πολύ στενές σχέσεις με ανθρώπους που θα μπορούσαν να επηρεάζουν την κοινή γνώμη στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Η σχέση του με τον Στέφανο Γρανίτσα,²¹ τον Βλάση Γαβριηλίδη της *Άκροπόλεως*, τον Σπύρο Νικολόπουλο των *Καιρών* και πολλούς άλλους ανταποκριτές του ελληνικού και ευρωπαϊκού Τύπου²² ήταν καθοριστική για τη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας του. Η φιλία του με τον Τζαίημς Μπάουτσερ,²³ Ιρλανδό ανταποκριτή των *Times* στα Βαλκάνια, που μπορούσε να επηρεάζει σημαντικά την αγγλική πολιτική ζωή και με άλλους ξένους ανταποκριτές επηρέασε τη διεθνή προβολή του, τη δημοτικότητα και την αποδοχή του.

Ο Σπύρος Μελάς, αρχικά δημοσιογράφος, μετέπειτα ακαδημαϊκός και θεατρικός συγγραφέας, γνωστός για την ιδεολογική του αστάθεια και μετέπειτα υποστηρικτής του μεταξικού καθεστώτος και της υπακοής στη ναζιστική κατοχή, συγγραφέας πολλών κειμένων και βιβλίων για τον Βενιζέλο κατά την περίοδο της κρητικής του δράσης και του 1909, τον εξιδανικεύει αλλά και τον δικαιολογεί. Κατ' αυτόν ο «συγγραφέας του *Σαλπίσματος*», ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, που «ήθελε ριζικές ανατροπές, γενικò γκρέμισμα», «δέν καταλάβαινε από πολιτική».²⁴

Ο Γ. Σουρής, εκδότης του *Ρωμηού*, επίσης «παρακολουθεί» τη βενιζελική πορεία με τους στίχους του: τον καλωσορίζει το 1910,²⁵ κατά την εποχή του Διχασμού, την εποχή των άκρων και των «ανεξήγητων» υπερβολών της πολιτικής αντιπαράθεσης, οπότε ο ίδιος έχει γνωρίσει τη λογοκρισία του *Ρωμηού* (από τον Σεπτέμβριο του 1916 έως τον Αύγουστο του 1917) σχολιάζει τη λαϊκή εμμονή στο πρόσωπο του Βενιζέλου ποιητικά και σατιρικά:

Βενιζέλος Κυβερνήτης,

Και στὸν γόητα τῆς Κρήτης

Ὁ λαὸς συναλαλάζει:

Μάγια μούχεις καμωμένα καὶ τρελλαίνομαι γιὰ σένα²⁶

Λογοτεχνία

Προφανώς μια μεγάλη ομάδα διανοουμένων του λογοτεχνικού χώρου στήριξαν και ύμνησαν τον Βενιζέλο. Ο Παλαμάς τον γνωρίζει από τον Περικλή Γιαννόπουλο.²⁷ Στην αντίληψη του Παλαμά η θέση του ποιητή είναι ηγετική και καθοδηγητική.²⁸ Έτσι μπορούν να εκληφθούν πιθανόν δημοσιογραφικά κείμενά του που εκδηλώνουν θαυμασμό για τον Βενιζέλ²⁹ αλλά και μετέπειτα μνημειώδη ποιήματα κρίσιμων περιόδων, όπως του 1920 (εκλογική ήττα)³⁰ και του 1930 (ελληνοτουρκικό σύμφωνο).³¹ Γι' αυτόν είναι πάντα «ο θαυμάσιος κυβερνήτης, που εξακολουθεί «να συγκινεί τήν ψυχή του ...».³²

Ωστόσο μέσα στον Διχασμό ο Γρηγόρης Ξενόπουλος, ο πολύγραφος λογοτέχνης, που με τη διεισδυτική παρατήρησή του διδάσκει διακριτικά χωρίς διδακτισμούς, με δραματουργική μαεστρία και υποβλητική αληθοφάνεια,³³ γράφει σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο:

Ἀθήναι 13 Ἀπριλίου 1916

Σεβαστέ μου κύριε Πρόεδρε,

Τὸ γράμμα σας μ' ἔκαμε ἀληθινὰ εὐτυχημένο [...] Τὸ Πανελλήνιο πρέπει νὰ μάθῃ πόσο ἀληθινὰ ἐνδιαφέρεται ὁ ἀρχηγός του γιὰ τὴν εὐγενικότερη ἐθνικὴ ἐκδήλωσι πού εἶναι ἡ Τέχνη καὶ ἡ Φιλολογία, γιὰ νὰ ἐνδιαφέρεται κι' αὐτὸ περισσότερο.

Μὲ τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου

Ἀφοσιωμένος

Γ. Ξενόπουλος.³⁴

Δεν απέχει πολύ η χρονική στιγμή από τότε που ο Ίων Δραγούμης, ο εμπνευσμένος ελληνολάτρης, μετέπειτα θύμα του διχαστικού φανατισμού την επαύριο της βενιζελικής απόπειρας στη Gare de Lyon, στα «Τετράδια» με τον τίτλο «Ἔργα καὶ ἡμέραι τῆς τυραννίας καὶ τῆς διαφθορᾶς» χαρακτηρίζει τον Βενιζέλο

προσκαλεστῆ τῶν ξένων στὸν τόπο μας, ἐνισχυτῆ καὶ ἐπισφραγιστῆ τῆς ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, διώχτη τῶν βασιλιάδων ἀπὸ πάθος προσωπικό, καὶ ἀρχομανία, διαφθορέα καὶ δωροδοκητῆ τῶν Ἑλλήνων μὲ χρήματα, τιμὲς καὶ θέσεις...³⁵

Εἶχε ἤδη σχηματιστεῖ ἀπὸ τις πρώτες περιόδους της βενιζελικής διακυβέρνησης η διακριτὴ ομάδα των Φιλελεύθερων της διανόησης, οι οποίοι υποστήριξαν ανανεωτικά ρεύματα και είχαν προ πολλοῦ εκδηλώσει τη δυσφορία τους για τα πνευματικὰ δρώμενα στον τόπο. Ὅχημα για τη συσπείρωσή τους η εισαγωγή θεσμών πρωτόγνωρων για την ελληνική πραγματικότητα: η ίδρυση του Γραφείου Γραμμάτων και Τεχνῶν στο πλαίσιο του Υπουργείου Παιδείας, η ίδρυση της Δημοτικῆς Πινακοθή-

κης στον δήμο Αθηναίων επί δημάρχου Εμμ. Μπενάκη και η υπηρεσία «Ξένων και Ύκθέσεων» στο πλαίσιο του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.³⁶ Τότε θεσπίστηκε με νόμο του 1914 και το «Άριστείο Γραμμάτων και Τεχνών».³⁷

Έτσι, με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου το 1914 δέκα συγγραφείς και καλλιτέχνες βραβεύθηκαν με το μετάλλιο. Συγκεκριμένα οι: Α. Βλάχος, Γ. Σουρής, Χ. Άννινος, Α. Προβελέγγιος, Κ. Παλαμάς, Σ. Σαμαράς, Ν. Λαμπελέτ, Δ. Λαυράγκας, Γ. Ιακωβίδης και Δ. Φιλιππίδης. Το 1915 το μετάλλιο για τη λογοτεχνία απονεμήθηκε στον Γ. Δροσίνη και το 1917 στον Ι. Πολέμη.

Μάλιστα η επαναστατική κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου κατάργησε το «Βασιλικό Μετάλλιο»³⁸ και στη θέση του καθιέρωσε το «Έθνικό Άριστείο Γραμμάτων και Τεχνών», που απονεμόταν κατ' έτος για τη λογοτεχνία και κατά τριετία για τη ζωγραφική, τη γλυπτική και τη μουσική.³⁹ Ο νόμος, βέβαια, διαμορφώθηκε επιτηδείως, ώστε να προκρίνονται και να τιμώνται πνευματικοί άνθρωποι του νεωτεριστικού ρεύματος συχνά προερχόμενοι από το Παρίσι, που προσέγγιζαν τη φιλελεύθερη πολιτική παράταξη.

Με αυτά τα δεδομένα μπορεί να κατανοηθεί η θέση του Γεωργίου Δροσίνη, το 1914 διευθυντή του «Γραφείου Γραμμάτων και Τεχνών», ο οποίος γράφει:

Ό διχασμός Βασιλέως Κωνσταντίνου και Βενιζέλου μ' έκανε αντιβασιλικό. Τη βασιλική πολιτική τήν έκρινα άντεθνική κ' έξευτελιστική για τήν Ελλάδα [...] Τò επαναστατικό ξεκίνημα τοῦ Βενιζέλου για τήν Κρήτη κι' από κεί για τή Θεσσαλονίκη χαιρέτησα μ' ένα [...] σονέττο πού οὔτε ό ίδιος δέν έμαθε ίσως πώς γράφτηκε γι' αυτόν.⁴⁰

Ανάλογη υπήρξε και η στάση του Μιλτιάδη Μαλακάση, που επίσης κατέγραψε σχετικά υμνητικά ποιήματα⁴¹ για τον Βενιζέλο, τον «Μεφιστοφελή» της Ελλάδας, όπως τον είχε χαρακτηρίσει πρώιμα Αυστριακός διπλωμάτης, τον «μεταξύ τῶν πρώτων πρώτο, τὸν μεταξύ τῶν ισχυρῶν ισχυρό», τον θεόσταλτο του Παύλου Νιρβάνα, ο οποίος τον σύγκρινε με τους αρχαίους ήρωες και την κρίσιμη περίοδο των οξύτατων διαμαχῶν τον χαρακτηρίζει «μέγα άνθρωπο τοῦ μικροῦ ἔθνους»⁴² και δε διστάζει να υποστηρίξει κάθε δράση των διανοουμένων, που συνδέονται με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Βενιζέλο.⁴³

Την ίδια περίοδο ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης απογοητευμένος από την καιροσκοπική πολιτική των σοσιαλιστών το 1915 υποστήριξε με θέρμη τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ανέλαβε διπλωματική αποστολή στη Ρώμη.

Ο Νίκος Καζαντζάκης γνώρισε τον Βενιζέλο την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων, όταν ο μεγάλος συγγραφέας κατετάγη εθελοντής στον ελληνικό στρατό, δεν πήγε όμως στη μάχη. Ο πρωθυπουργός επέλεξε τον συμπατριώτη του ως συνεργάτη του γραφείου του, μετά από σχετική παράκληση της Γαλάτειας, κατά τη μαρτυρία της Έλλης Αλεξίου.⁴⁴

Αργότερα, το 1915 εκδήλωσε σε επιστολή στην αδελφή του την επιθυμία να αναμιχθεί στην πολιτική ζωή ως βουλευτής, σχέδιο που ματαιώθηκε από τις εξελίξεις: «Θέλω νὰ πολεμήσω στὴ Βουλὴ μαζί με τὸν Βενιζέλο [...] Λυποῦμαι γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιατί μόνον ὁ Βενιζέλος εἶταν ἄξιος νὰ τὴν κυβερνήσει». ⁴⁵ Τὴν εποχὴ αὐτὴ απογοητευμένος δηλώνει: «Κρητικὸς Φιλέλληνας». ⁴⁶

Το 1919, ο Βενιζέλος τον διόρισε στο νεοσύστατο υπουργεῖο Περιθάλψεως, ⁴⁷ στο οποίο ανέλαβε διπλωματικές αποστολές στην Κων/πολη και στο Παρίσι. Παρά το ὅτι ο Καζαντζάκης διατηροῦσε ισχυροὺς δεσμούς και με ανθρώπους του αντιβενιζελικού χώρου, ιδιαίτερα με τον Ἴωνα Δραγούμη, διώχθηκε αμέσως ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ μετὰ τὴν εκλογικὴ ἥττα του 1920. ⁴⁸

Ειδικά κατά τὴν περίοδο του διχασμοῦ ἡ σχέση των «Καζαντζάκηδων» με τον Βενιζέλο επισφραγίστηκε και ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του ζευγαριοῦ και ιδιαίτερα τῆς Γαλάτειας Καζαντζάκη, στη συγγραφὴ των νέων ἀναγνωστικῶν.

Στὴν υπόθεση ὁμως των ἀναγνωστικῶν καίριο ρόλο διαδραμάτισε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου που εἶχε διατελέσει νομάρχης Λακωνίας κατά τὴν περίοδο του διχασμοῦ, ὁπότε ἀρνήθηκε νὰ υπογράψει τον ἀφορισμὸ του Βενιζέλου ἀπὸ τους ιερωμένους, πράγμα που υπῆρξε και αἰτία ἀπόλυσής του. Ἡ συμβολὴ του στη στήριξη τῆς βενιζελικῆς πολιτικῆς υπῆρξε καθοριστικὴ, ⁴⁹ ἀν σκεφτοῦμε ὅτι ἦταν ο συγγραφέας των ἀναγνωστικῶν που ἀποτέλεσαν μνημεῖα και σύμβολα τῆς ἀνεωτικῆς πνοῆς τῆς βενιζελικῆς εκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης.

«Τὰ Ψῆλὰ Βουνὰ» ἐκδόθηκαν το 1918 ἀπὸ το Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, με εικονογράφηση Π. Ροῦμπου. Ἡ διδασκαλία τους διακόπηκε το 1921, ὁμως το 1923 τα ἐπανάφερε ἡ κυβέρνηση Βενιζέλου στη μέση ἐκπαίδευση, πράγμα που κατά καιροῦς θα γινόταν και πολλές δεκαετίες μετέπειτα (1965, 1975). Το 1919 ἐπίσης συμμετείχε στη συντακτικὴ ἐπιτροπὴ του ἄλλου μνημειώδους ἀναγνωστικοῦ με τον τίτλο: «Ἄλφαβητὰρι με τὸν ἥλιο», μαζί με τους Δ. Ἀνδρεάδη, Α. Δελμούζο, Π. Νιρβάνα, Μ. Τριανταφυλλίδη και Κ. Μαλέα, ο ὁποῖος ἔκανε τὴν εικονογράφηση. ⁵⁰

Για ὅλους αὐτοὺς του λόγους προσέλκυσε τα βέλη των ἀντιβενιζελικῶν: «Ὁ ἐκλεκτὸς λογογράφος κατέχει ὡς γνωστὸν οὐχ ἥττον ἐκλεκτὸν τάλαντον γελοιογράφου [...] Ἀδίστακτος καὶ ἀξιωματικός, βεβαιωτικός, ἐκθειαστικός, μεγαλήγορος...». ⁵¹ Και τα δύο ἀναγνωστικά οἱ ἀντιβενιζελικοὶ το 1921 ἐκρίναν ὅτι πρέπει «νὰ ἐκβληθῶσι πάραυτα ἐκ τῶν σχολείων και καῶσι ὡς ἔργα ψεύδους και κακόβουλου προθέσεως». ⁵²

Ἡ ιδεολογικὴ ρήξη πήρε σκληρὲς μορφές, που ἡ ἀφετηρία τους ἀνάγεται στις ἡμέρες του διχασμοῦ. Νεότεροι ἄνθρωποι των γραμμάτων ἔχουν διασώσει αὐτοβιογραφικὲς μνήμες και ἀπὸ το ἴδιο το «ἀνάθεμα», ὁπως ο Πετσάλης Διομήδης, μαθητὴς τότε:

Ἐνα πρωὶ στό γυμνάσιο λίγο πρὶν χτυπήσει τὸ τελευταῖο διάλειμμα, μπῆκε ὁ γυμνασιάρχης, [...] στάθηκε δίπλα στὴν ἔδρα, ὅπου τὸν περίμενε ὄρθιος καὶ ὁ καθηγητὴς τῶν λατινικῶν καὶ μᾶς εἶπε αὐστηρά:

– Θά μαζέφετε χωρίς φασαρίες τά βιβλία σας καί θά φύγετε, δίχως φασαρίες. Εἴσθε ἐλεύθεροι γιά σήμερα. Σᾶς εἰδοποιῶ ὅμως ὅτι ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι, ὀλόκληρος ἡ πόλις θά μεταβεῖ εἰς τό πεδῖον τοῦ Ἄρεως διά τό ἀνάθεμα τοῦ προδότου! Ἄς ρίψη ὁ καθεῖς τόν λίθον τοῦ ἀναθέματος ἐπί τῆς κεφαλῆς τοῦ κατηραμένου! Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος πρωτοστατεῖ εἰς τήν πράξιν αὐτήν τῆς Δικαιοσύνης! Πηγαίνετε!

Τό «χωρίς φασαρίες» γίνηκε σαματάς ἀπερίγραπτος. Ξεχώρισαν ἀμέσως οἱ γνωστοί βενιζελικοί, φριχτά μουνδιασμένοι καί οἱ πιό παθιασμένοι βασιλικοί, ξέφρενοι. Ἔγινε πανδαιμόνιο μέσ’ στήν τάξη [...] στό δρόμο ὅμως συμμαζευτήκαμε.

Εἶδαμε ἓνα περίεργο θέαμα, πού μᾶς ἔκανε ἐντύπωση βαθιά... Ὅλη ἡ Ἀθήνα στό πόδι. Μία πήχτρα ὁ κόσμος. Καί ὁ καθένας νά κρατάει στό χέρι ἀπό μία πέτρα, οἱ γέροι, τά παιδιά, οἱ γυναῖκες πέτρες. Πρὸ πάντων μεγάλες πέτρες, κοτρώνια, χοντρά λιθάρια μαζεμένα σέ οἰκοδομές, σέ μάντρες. [...] Στό σύνταγμα συναντήσαμε τήν πομπή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν –πομπή, μά τήν ἀλήθεια!– μία σειρά ἀπό ὀλάνοιχτα ἀμάξια, φορτωμένα παπάδες μέ τά χρυσά τους ἄμφια, πού πήγαινε στό ἀνάθεμα.⁵³

Πολλά χρόνια ἀργότερα (1941) ο Γιώργος Σεφέρης κι εκείνος μαθητής στα χρόνια του Διχασμού αναπολούσε το γεγονός:

Τ’ ἀπομεσήμερο πού εἶδα ἀπό ἓνα παράθυρο τῆς ὁδοῦ Μπουμπουλίνας τό ἐλεεινό θέαμα τοῦ ὄχλου μέ δεσποτάδες καί παπάδες, πού κουβαλοῦσαν πέτρες γιά τό ἀνάθεμα τοῦ Βενιζέλου· τήν ἀηδία πού μ’ ἔπνιγε στό Πολύγωνο, μπροστά στό φριχτό μνημεῖο μέ τά κερατοφόρα καύκαλα ἀπό τραγιά στήν κορφή του. Θυμᾶμαι τήν ἠθική ἐξουθένωση, πού ἔνωσα ὅταν ἔγινε ἡ πρώτη ἀπόπειρα νά δολοφονήσουν τό Βενιζέλο στό σταθμό τῆς Λυών, λίγες μέρες μετά τήν ὑπογραφή τῆς συνθήκης πού πραγματοποιοῦσε ὄνειρα χιλιάδων χρόνων. Ἦτανε πράγματα πού δέν καταλάβαινα. Καί τώρα ἀκόμη πού πέρασαν τά χρόνια καί ξεβίδωσα πολλές φορές τό μηχανισμό τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ Ἑλληνα μπορεῖ νά βρίσκω ἐξηγήσεις, ἀλλά δέν ἀπολυτρώθηκα ὀλωσδιόλου ἀπό τήν κατάντια ἐκείνη.⁵⁴

Ακαδημαϊκοί

Τη σεφερική «κατάντια» απηχούσε και ο ακαδημαϊκός χώρος κατά την κρίσιμη περίοδο του Διχασμού. Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών συνεχίζοντας τη συντηρητική παράδοση των αρχών του αιώνα στήριξε την καθαρεύουσα, και αντιτάχθηκε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1917-1920.

Η πλειονότητα των διδασκόντων της σχολής τάχθηκαν με τον Βασιλιά, κατά την περίοδο του Διχασμού, προεξάρχοντος του Σπυρίδωνος Λάμπρου, παλιού δασκάλου

και εμπίστου του Κωνσταντίνου,⁵⁵ του πρωθυπουργού του Διχασμού, διορισμένου από τον Βασιλιά και εξόριστου και καταδιωκόμενου από τους Φιλελευθέρους μετά το 1917, και του Π. Καρολίδη, που το 1918 απολύθηκε ως ένθερμος υποστηρικτής του βασιλικού θρόνου, για να αποκατασταθεί στην έδρα του το 1920. Μεμονωμένες ήταν οι φιλοβενιζελικές φωνές ακαδημαϊκών δασκάλων που είχαν τοποθετηθεί από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, και οι οποίοι δεν είχαν πάντοτε επαρκή ακαδημαϊκά προσόντα.⁵⁶ Οι κάποιες εξαιρέσεις (Κ. Άμαντος) δεν ανείρεσαν το γεγονός ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών διατήρησε σταθερά συντηρητικό προσανατολισμό, γι' αυτό και «γλωσσικά φιλελεύθερο αντιστάθμισμα στη Β. Ελλάδα» θα αποτελούσε το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης.⁵⁷

Ο καιροσκοπισμός, η ιδιοτελής και όχι απαραίτητα ιδεολογικά επιβεβλημένη τοποθέτηση ορισμένων διανοουμένων στο βενιζελικό στρατόπεδο κατά την περίοδο του Διχασμού, και όχι μόνον, καταγγέλλεται και για λογοτέχνες και για καλλιτέχνες συγκαιρινούς του αρχηγού των Φιλελευθέρων.

Για τους μεταγενέστερους ήταν εύκολο να απομένει ο απόηχος του ιστορικού περάσματος μιας χαρισματικής προσωπικότητας του πολιτικού χώρου. Ο Γ. Θεοτοκάς, που κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα εξέφρασε το νέο ηγετικό «πρότυπο του φιλελεύθερου διανοούμενου»⁵⁸ τον δραματοποιούσε σαν παντοδύναμο ήρωα.

Παίζει φάπες με τούς μεγάλους του κόσμου, τρώει και πίνει και χωρατεύει με τούς βασιλιάδες, κοιμάται με τις πριγκίπισσες [...] Τίς Μεγάλεις Δυνάμεις στην τσέπη τίς έχει. [...] Ότι κάνει θέλει σου λέω. Και την Πόλη θά την έπαιρνε και στην Περσία θά μάς πήγαινε, αν δέν τόν ρίχναμε. Άλλά βιαστήκαμε.⁵⁹

Ο Καραγάτσης αναφέρεται στην επιτηδειότητα των διπλωματικών χειρισμών του το 1954,⁶⁰ με αφορμή τη συζήτηση για το Κυπριακό, ο Εμπειρικός δήλωνε το 1968 «ουδέποτε έπαυσα να είμαι συναισθηματικώς «βενιζελικός», ο Παντελής Πρεβελάκης τον θαυμασμό του χρησιμοποιούσε ως πηγή έμπνευσης για να αποδώσει τις διάφορες εκδοχές του Βενιζέλου ως ήρωα στον περίφημο «Κρητικό» του.⁶¹

Εικαστικές τέχνες

Η υποστήριξη του καλλιτεχνικού κόσμου, από τους Φιλελευθέρους υλοποιήθηκε ασφαλώς με την ιδέα της προσέλκυσης μιας ομάδας καλλιτεχνών, που θα μπορούσαν να γίνουν πρέσβεις των νέων ιδεών και υποστηρικτές της πολιτικής του Βενιζέλου τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Έτσι τους στήριξε οικονομικά και θεσμικά λίγο μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων θεσπίζοντας το κατάλληλο νομικό πλαίσιο. Για τους σχετικούς θεσμούς έχει γίνει ήδη λόγος. Μπορεί να συμπληρωθεί και ο νόμος του 1914, «περί ίδρύσεως διαρκούς καλλιτεχνικής

έκθεσως ἐν Ἀθήναις». Η οικονομική κρατική χορηγία για τους τιμώμενους με το χρυσό μετάλλιο γραμμάτων και τεχνών ήταν επίσης σημαντική.⁶²

Ειδικά πάντως στο πεδίο των εικαστικών τεχνών είναι ευδιάκριτη η διαμάχη συντήρησης και ανανέωσης, που χαρακτηρίζει τα πνευματικά ρεύματα της πρώτης 20ετίας του 20ού αιώνα. Η πρώτη ομάδα έχει κατά κανόνα αναγωγή στη γερμανική ακαδημαϊκή παράδοση και στο κατεστημένο της Σχολής των Τεχνών, που πρόσφατα είχε αποσχιστεί από το Ε.Μ. Πολυτεχνείο. Η δεύτερη εκφράζεται από νεωτεριστές εικαστικούς δημιουργούς, περισσότερο σχετιζόμενους με το νέο κέντρο των καλλιτεχνικών εξελίξεων, το Παρίσι, που πάλλεται από τα νέα ρεύματα του μετα-νεοϊμπρεσιονισμού, του συμβολισμού, του φωβισμού και όχι μόνο.

Ειδικά κατά την περίοδο του Διχασμού, την αλλαγή και τον νεωτερισμό στα ελληνικά καλλιτεχνικά δρώμενα σηματοδοτεί η συγκρότηση της λεγόμενης «Ομάδας Τέχνη»,⁶³ που τόλμησε να συγκρουστεί με τους ακαδημαϊκούς ζωγράφους της εποχής,⁶⁴ με το κατεστημένο της Σχολής Καλών Τεχνών και τα συντηρητικά έντυπα της εποχής, με όσους, δηλαδή, της ασκούσαν σκληρή κριτική.

Ηγέτης της Ομάδας, «υποκινητής» της θεωρείται ο Νίκος Λύτρας, που διατηρούσε άριστες σχέσεις με ακαδημαϊκούς, όπως ο Ιακωβίδης και εκπροσωπούσε, για σημαντικό τμήμα της κριτικής και έως την εμφάνιση των Μαλέα και Παρθένη το 1917, τον πιο πρωτοποριακό Έλληνα ζωγράφο της περιόδου. Κοντά του συνασπίστηκαν οι Λυκούργος Κογεβίνας, Γρηγόριος Ζευγώλης,⁶⁵ Νικόλαος Οθωναίος, Σταύρος Καντζίκης, ο γηραιότερος Οδυσσέας Φωκάς και οι νεότεροι Περικλής Βυζάντιος, Όθων Περβολαράκης, Δημήτριος Στεφανόπουλος, Μιχάλης Τόμπρος, καθώς και οι προαναφερθέντες Κωνσταντίνος Παρθένης και Κωνσταντίνος Μαλέας. Από αυτούς οι Λύτρας, Οθωναίος, Καντζίκης και Τριανταφυλλίδης είχαν σπουδάσει στο Μόναχο, ενώ όλοι οι υπόλοιποι στη Γαλλία.

Οι προαναφερθέντες καλλιτέχνες παρουσίασαν στην πρώτη τους έκθεση, τον Δεκέμβριο του 1917 έχοντας ως κύριο κοινό γνώρισμα το «νεωτερικό τους ύφος». Η έκθεση εγκαινιάστηκε ανήμερα των Χριστουγέννων του 1917 και την εκδήλωση τίμησαν με την παρουσία τους ο βασιλιάς Αλέξανδρος, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος και πλήθος υπουργών. Αυτό ώθησε αρκετούς ιστορικούς να συνδέσουν άμεσα τους καλλιτέχνες της ομάδας αλλά και το ύφος που υπηρετούσαν με το εκσυγχρονιστικό έργο της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, η οποία έβρισκε στο πρόσωπό τους την έκφραση της «πνευματικής και πολιτιστικής προόδου» που επαγγελλόταν πολιτικά.⁶⁶

Η υποστήριξη των ομοϊδεατών στα πολιτικά πράγματα διανοουμένων, όπως του Ζαχαρία Παπαντωνίου, επιλεγμένου διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης, έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην ενδυνάμωση της κίνησης, όπως βέβαια και η οικονομική υποστήριξη του ίδιου του Βενιζέλου, ο οποίος παρότρυνε τη Λέσχη των Φιλελευθέρων να αγοράσει πίνακες όλων των ζωγράφων της προαναφερθείσας έκθεσης.

Στις 2 Σεπτεμβρίου του 1919, στη γκαλερί *De la Boetie* του Παρισιού, πάλι ο Βενιζέλος εγκαινίαζε την πρώτη και μοναδική έκθεση της ομάδας στην Ευρώπη,

έκθεση που έγινε στο πλαίσιο των ειρηνευτικών συνομιλιών, οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών. Περιλάμβανε 200 έργα, σε αυτή συμμετείχαν ο Δημήτρης Γαλάνης, Μάρκος Ζαβιτσιάνος, Γρηγόρης Ζευγώλης, Λυκούργος Κογεβίνας,⁶⁷ Νίκος Λύτρας, Κωνσταντίνος Μαλέας, Σταύρος Παπαπαναγιώτου, Κωνσταντίνος Παρθένης, Παύλος Ροδοκανάκης, Δημήτρης Στεφανόπουλος, Μιχάλης Τόμπρος, Οδυσσέας Φωκάς, ενώ ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης⁶⁸ εξέθεσε την προτομή του Βενιζέλου. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρισινές κριτικές, που τονίζουν τον μιμητικό χαρακτήρα των έργων και την απουσία της ελληνικής ταυτότητας της τέχνης.⁶⁹

Οί διδάσκαλοι [...] δὲν ἦσαν Ἑλληνας. Ἄλλοι ἐσπούδασαν εἰς Παρισίους, ἄλλοι εἰς Μόναχον, ἄλλοι εἰς Βιέννην. Καὶ τὰ ἴχνη τῆς Λατινικῆς ἢ Γερμανικῆς προπαιδείας εἶνε ἐμφανῆ ὑπὲρ τὸ δέον. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μὲν Γαλλικὴ ἐπίδρασις οὐδὲν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἀτομικότητα τοῦ καλλιτέχνου, ἐνῶ ἡ Γερμανικὴ φονεύει(;) ἐν αὐτῷ πᾶσαν ἀνεξαρτησίαν. [...].⁷⁰

Προφανώς ο απόηχος της γαλλογερμανικής πολεμικής ρήξης μεταβιβάζεται και στη ζωγραφική. Αναζητώνται οι επιρροές, ακούγονται επικρίσεις,⁷¹ ενώ η αναζήτηση της ελληνικότητας θα υποκινήσει αναθεώρηση της παράδοσης. Ο Δ. Γαλάνης λέγεται ότι πρότεινε στον Βενιζέλο να στέλνει υποτρόφους στο Άγιον Όρος⁷² (Κόντογλου και Παπαλουκάς αυτό τον δρόμο θα ακολουθήσουν). Προς τα μέσα της δεκαετίας του '20 άρχισε να ωριμάζει το φαινόμενο της «παράδοσης» που έδωσε μια νέα τροπή στην ελληνική ζωγραφική και που ιστορικά συνέπεσε -όχι τυχαία μάλιστα- με το σοβαρότερο πλήγμα που δέχτηκε ο ελληνισμός της διασποράς: τη Μικρασιατική Καταστροφή.⁷³ Η τύχη της Ομάδας επηρεάστηκε από αυτές τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις, διαλύθηκε, αλλά επανασυστάθηκε το 1930.

Για τους ειδικούς, οι καλλιτέχνες της «Ομάδας Τέχνη» δεν έκαναν κάτι επαναστατικό για τα ευρωπαϊκά πράγματα, αλλά για την ελληνική τέχνη είναι οι πρώτοι που «αναγνωρίζουν τη δισδιάστατη πραγματικότητα της ζωγραφικής επιφάνειας και αδιαφορούν για την αντικειμενική απεικόνιση του εξωτερικού κόσμου με τη βοήθεια της προοπτικής και της ψευδαίσθησης της τρίτης διάστασης». Αυτά αποτελούν και τους λόγους σύγκρουσής τους με τη Σχολή του Μονάχου και το σημείο προσέγγισης με τις νεωτερικές απόπειρες του Παρισιού, νεότερου κέντρου των ραγδαίων πνευματικών εξελίξεων. Έτσι προετοίμασαν και το ελληνικό κοινό να δεχτεί επαναστατικότερες τεχνοτροπίες.

Ωστόσο, η επόμενη γενιά ζωγράφων τεχνοτροπικά πλησίασε περισσότερο τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πρωτοπορία, αλλά ασχολήθηκε πιο συνειδητά και συστηματικά με το θέμα της ελληνικότητας και το περιεχόμενο μιας εθνοκεντρικής ιδεολογίας.⁷⁴ Με τον Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίκα, τον Εγγονόπουλο, τον Διαμαντόπουλο, τον Τσαρούχη, το στυλ του Picasso, του De Chirico, του Klee και του Matisse παρουσιάστηκε διαποτισμένο από ένα άρωμα αρχαίας, βυζαντινής τέχνης, ή νεοελληνικής λαϊκής παράδοσης.⁷⁵

Παρακάτω γίνεται λόγος για τους χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους της «Ομάδας Τέχνη»:

Ο Κ. Παρθένης, με κοσμοπολίτικη κουλτούρα και καταγωγή, με σπουδές ζωγραφικής και μουσικής στη Βιέννη, πολυταξιδεμένος και γνώριμος του Κωνσταντίνου Θεοτόκης και του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, το 1917 εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα, οπότε συμμετείχε και στην «Ομάδα Τέχνη», ενώ από το 1920 έγινε περισσότερο γνωστός.⁷⁶ Φίλος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου,⁷⁷ τιμήθηκε με το Αριστείο των Γραμμάτων και των Τεχνών (για τον *Ευαγγελισμό*) από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Την ταύτισή του κατά την περίοδο αυτή με τον τελευταίο προκάλεσε η παρουσία βενιζελικών πολιτικών στην οργανωτική επιτροπή της έκθεσης του 1920, αλλά κυρίως το έργο, «Αιών Περικλέους – Αιών Βενιζέλου», στο οποίο «ο ζωγράφος επιχειρούσε μια, ασυνήθιστα προκλητική κι απλουστευτική «αλληγορία» ανάμεσα στις δύο εποχές».⁷⁸

Συνεργάστηκε με τον Δημ. Πικιώνη και υπήρξε δάσκαλος και προσωπικός φίλος πολλών μεταγενέστερων καλλιτεχνών, όπως του Γ. Τσαρούχη και του Ν. Εγγονόπουλου, που τον χαρακτήριζε *αριστοκράτη του πνεύματος και της ζωής*.⁷⁹ Προσωπογράφος του Παπαναστασίου, του Βενιζέλου, αλλά και του Μεταξά και του Γεώργιου Β', στους πίνακες του απεικονίζει «μία ιδεατή Ελλάδα του μύθου και της Ιστορίας, όπου συμβιώνουν αρμονικά οι ολύμπιοι θεοί, οι βυζαντινοί άγιοι και οι ήρωες της Επανάστασης».⁸⁰

Ο Νίκος Λύτρας, γιος του Νικηφόρου Λύτρα, σπούδασε στην Αθήνα και στο Μόναχο, όπου γνώρισε τον γερμανικό εξπρεσιονισμό. Σε αντίθεση με τον πατέρα του πολύ γρήγορα στράφηκε προς τον μοντερνισμό. Μέλος του Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών, καθηγητής της ΑΣΚΤ από το 1923 δέχτηκε σκληρή κριτική, που απηχεί τη διαμάχη των σχολών Μονάχου-Παρισιού, πράγμα που επέτρεψε την αναγνώριση του ριζοσπαστικού μοντερνισμού του έργου του.⁸¹

Ο Κωνσταντίνος Μαλέας, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς μεταϊμπρεσιονιστές Έλληνες ζωγράφους των αρχών του 20ού αιώνα. Μαχητικός διανοούμενος υπήρξε σταθερός υποστηρικτής των Δημοκρατικών και των Φιλελευθέρων.⁸² Με σπουδές στην Κων/πολη και στο Παρίσι, ανήσυχο πνεύμα, περιηγήθηκε χώρες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, άφησε τη σφραγίδα του στη Θεσσαλονίκη, ενώ στην Αθήνα εγκαταστάθηκε το 1917, όπου ταυτίστηκε σχεδόν με το βενιζελικό όραμα. Εμπνεόμενος από τις ιδέες ενός «ουτοπικού σοσιαλισμού», υπήρξε μέλος της «Ομάδας Τέχνη», εικονογράφησε το «Αλφαβητάρι με τον ήλιο», και απεικόνισε το ελληνικό τοπίο, που γνώρισε ταξιδεύοντας, με τρόπο επαναστατικό για τα ακαδημαϊκά ελληνικά πράγματα.

Αν και θα μπορούσε να γίνει λόγος και για άλλους καλλιτέχνες, για λόγους οικονομίας χώρου ονομαστικά καταγράφονται ο κοσμοπολίτης χαρακτήρας Δημήτρης Γάλανης,⁸³ ο ακαδημαϊκός Μιχάλης Τόμπρος,⁸⁴ ο Κώστας Δημητριάδης, που απάθανάτισε τον Ελευθέριο Βενιζέλο.⁸⁵

Συμπεράσματα

Ο Βενιζέλος υποστήριζε την τέχνη και τους καλλιτέχνες οικονομικά και θεσμικά, ως πρόσωπο αλλά και ως πολιτικός, πολύ περισσότερο ως πρωθυπουργός. Έχουμε πολλά στοιχεία για προσωπική ενίσχυση καλλιτεχνών-φίλων, συχνά συμπατριωτών (παραδειγματικά αναφέρομαι στον Δημήτρη Κοκότση).⁸⁶ Είναι προφανές όμως ότι η επίσημη υποστήριξη διανοουμένων από τον πολιτικό Ελευθέριο Βενιζέλο δεν έγινε τυχαία, αλλά στο πλαίσιο συνειδητών επιλογών και συγκεκριμένης στρατηγικής, που εξυπηρετούσε τα πολιτικά του σχέδια τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Στο πρώτο μεθοδευμένα διαμόρφωσε τη δική του ομάδα διανοουμένων, που με το κύρος τους μπορούσαν να επηρεάζουν ευρύτερους κύκλους πολιτών, από τα αθηναϊκά σαλόνια μέχρι την ακαδημαϊκή κοινότητα. Σε εποχές σαν αυτή του Εθνικού Διχασμού η επιρροή τους είχε κρίσιμη σημασία. Στο εξωτερικό η τέχνη και η αποστολή λογοτεχνών, ανθρώπων των γραμμάτων και της διανόησης αποτελούσε εφεδρική διπλωματική ομάδα, που στήριζε την εικόνα της Ελλάδας και επηρέαζε την κοινή γνώμη στις δυτικές χώρες, μάλιστα σε κρίσιμες περιόδους που το διακύβευμα ήταν μεγάλο. Αναφέρομαι στις συνθήκες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τους ίδιους τους διανοουμένους δεν ήταν απαραίτητα η χαρισματική προσωπικότητα του Κρητικού ηγέτη που τους προσέλκυσε. Είναι πιθανό ότι και οι καλλιτέχνες και γενικότερα οι διανοούμενοι της εποχής προσπάθησαν να ικανοποιήσουν προσωπικές ανάγκες και φιλοδοξίες με την πρόσδεσή τους στο βενιζελικό άρμα της εξουσίας. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι όχι λίγοι από αυτούς βρέθηκαν να υπηρετούν μετέπειτα τη μεταξική δικτατορία και όχι μόνο αυτήν. Πάντως οφείλουμε να παραδεχθούμε ότι ορισμένοι τήρησαν μια σταθερή φιλοβενιζελική στάση, ακόμη και σε δύσκολες ημέρες, επωφελούμενοι αμοιβαία, κατά περίπτωση. Γιατί ασφαλώς τέτοιες ήταν οι ημέρες του Εθνικού Διχασμού.

Οι πιο ακραιφνείς ιδεολόγοι πιθανότατα ταύτιζαν τον Βενιζέλο με το νεωτερικό στοιχείο, με την αισιόδοξη προοπτική του εκσυγχρονιστικού οράματος, που, ωστόσο, δεν άντεξε πολύ στις αντιξοότητες της ελληνικής ιστορικής πραγματικότητας.

Γι' αυτούς

ὁ βενιζελισμὸς εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ χρυσὴ κολυμβήθρα εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεβαπίσθη καὶ ἀπέκτησε νέα πτερά, νέαν ὁρμὴν, νέαν συνείδησιν καὶ νέες δυνατότητες (ἀσχέτως παντὸς διαφορετικοῦ, ἐν τῷ μέλλοντι, προσωπικοῦ ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ) τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων.⁸⁷

ὅπως ἔγραφε ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρίκος, ὁ ποιητὴς τῆς «Ύψικαμίνου» καὶ τοῦ «Μεγάλου Ἀνατολικοῦ» τὸ 1968 πολλὰ χρόνια μετὰ.

Σημειώσεις

1. Μανόλης Καλομοίρης, *Η ζωή μου και η τέχνη μου* (Αθήνα 1988), 158-159.
2. Νικ. Β. Τωμαδάκης, *Ο Βενιζέλος έφηβος* (Αθήνα 1964), 96.
3. Καλομοίρης (σημ. 1), 145-146.
4. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο εθνικός διχασμός* (Αθήνα 2015), 170.
5. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Βενιζελισμός* (Αθήνα-Κομοτηνή 1985), 180-181· Χρ. Ντουνιά, «Βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί λογοτέχνες από τη φθίνουσα δεκαετία του 1920 στην ανερχόμενη δεκαετία του 1930», στο: Τάσος Σακελλαρόπουλος – Αργυρώ Βατσάκη (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου «Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική»*, Αθήνα 21-22 Νοεμβρίου 2008 (Αθήνα-Χανιά 2012), 232, σημ. 4.
6. Μάρκος Τσέτσος, «Καλομοίρης και Βενιζέλος. Αισθητικές και ιδεολογικές πτυχές μιας σημαίνουσας σχέσης», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5), 272.
7. Βεβαίως ο εκσυγχρονισμός αυτός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με το όραμα του τολμηρού αλυσωτισμού, το πρόγραμμα της εθνικής ολοκλήρωσης στη βενιζελική πρόσληψη, βλ. Μαυρογορδάτος (σημ. 4), 266.
8. Αυτά έγραφε σε υπόμνημά του προς τον Βενιζέλο δημοσιευμένο στο περιοδικό «Εποχές». Σχετικά βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2 (Αθήνα 2002), 262.
9. Τα λόγια του Βενιζέλου προέρχονται από συνέντευξή του στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Τα Νέα*, στο Μπουρνάζος (σημ. 8), 243.
10. Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Δημήτρη Γληνού. Άπαντα*, τ. Α' (Αθήνα 1983).
11. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η ένταξη των σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (Ηράκλειο 1988), 324.
12. Σύμφωνος είναι και ο Γ. Σκληρός, που βλέπει αναγκαία τη συμμαχία αυτή, βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η ώρα των διανοουμένων», στο: Βάλια Βαρουχάκη – Αργυρώ Βατσάκη (επιμ.), *Πρακτικά συνεδρίου «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου»*, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004 (Αθήνα 2007), 70.
13. Μπουρνάζος (σημ. 8), 258.
14. Στα Χανιά υπήρχε ο σύλλογος «Ο Σολωμός», του οποίου μέλος θεωρείται ότι ήταν και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο σύλλογος αυτός διαλύθηκε μέσα σε συνθήκες άγριας υποκινούμενης από την επίσημη εκκλησία και τους εκπαιδευτικούς κατακραυγής, Μ. Γρηγοράκης, «Για το κίνημα του δημοτικισμού στα Χανιά», στο: *Χανιά. Έκδοση Δήμου Χανίων* (Χανιά 1977), 38-40.
15. Απέχει η εποχή που στα μάτια του Ξενοπούλου ο δημοτικισμός του Ταγκόπουλου θα είναι «ή πιό πλατιά δημοκρατική ιδέα..., θά είναι ό σοσιαλισμός, [...], θά είναι ή μεγάλη άπόλυτη, γενική αλήθεια», βλ. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Θέατρο», στο: Χατζηιωσήφ (σημ. 8), 372.
16. Άννα Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911* (Ιωάννινα 1977).
17. Σταυρίδη-Πατρικίου (σημ. 11), 318.
18. Σταυρίδη-Πατρικίου (σημ. 12), 67· Μπουρνάζος (σημ. 8), 239.
19. Μπουρνάζος (σημ. 8), 234-235.
20. Διασαφηνίζεται ότι στην εισήγηση αυτή δεν γίνεται αναλυτικά λόγος για τον Τύπο κατά την εποχή αυτή, παρά μόνο στον βαθμό που Τύπος και λογοτεχνία αποτελούν συχνά «συγκοινωνούντα δοχεία» ειδικά για την εποχή αυτή, Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο Τύπος και ο Διχασμός», στο: Θ. Βερέμης – Γ. Γουλιμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του* (Αθήνα 1989).
21. Μ. Μαλαίνου, *Η επανάσταση του 1909* (Αθήνα 1965), 250.
22. Ζωή Μητσοτάκη, «Ο ρόλος της ενημέρωσης στην επανάσταση του Θερίσου», στο: Γ. Μανουσάκης – Β. Βαρουχάκη (επιμ.), *Πρακτικά συνεδρίου «Θέρισσο 1905. 100 χρόνια»*, Χανιά 3-5 Μαρτίου 2005 (Χανιά 2009), 234.
23. Κ. Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. 12 μελετήματα* (Αθήνα 1999), 51-68.
24. Σπύρος Μελάς, *Ο γιός του Ψηλορείτη. Άνορθωτής* (Αθήνα 1958), 79.
25. Η Πατρίς πού με πόνο στενάζει,
Στὸν Λευτέρη τῆς Κρήτης φωνάζει:
«Καλῶς ἦλθες ἐδῶ στὴν Ἀθήνα...
Γιὰ νὰ δοῦμε καὶ σὺ τί θὰ κάνεις...
Τάχα βλέπεις ἐλπίδας ἀκτίνα, κὰν ἀδίκως τοὺς κόπους σου χάνεις;»

- Τον αντιμετωπίζει και με τη δέουσα καχυποψία:
 Αὐτὸς μὲ τὴν ἀνόρθωσι θὰ μᾶς τὴν παίξει Χιώτικη,
 Κι' οἱ λόγοι του μᾶς φαίνονται παράξενοι κι' ἀλλοιώτικοι», Γ. Σουρῆς, «Κυβέρνησις καινούργια καὶ ποῦ ἢ τόση φούρια», εφ. Ὁ Ρωμηός, 9 Οκτωβρίου 1910, 4.
26. Γ. Σουρῆς, «Ὁ κόσμος γεραίρει, κουβέρονο Λευτέρη», εφ. Ὁ Ρωμηός, 15 Αυγούστου 1915, 4.
27. Κ. Παλαμάς, «Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Βενιζέλου», εφ. Ἐμπρός, 8 Μαρτίου 1920. Αναδημοσίευση στο: Κ. Παλαμᾶ. Ἄπαντα, τ. 4 (Ἀθήναι 1964), 564.
28. «Ὁ ποιητὴς δὲν ἀκολουθεῖ προηγεῖται: δίδει τὸ σύνθημα: εἶναι ἡ φλόξ ...». Από τον πρόλογο της ποιητικής συλλογῆς «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου». Αναδημοσίευση στο: Παντελής Βουτυράς, «Λογοτεχνικές αναζητήσεις», στο: Χατζηιωσήφ (σημ. 8), 297.
29. Κ. Παλαμάς, «Τὸ χέρι», εφ. Ἐμπρός, 25 Νοεμβρίου 1919. Αναδημοσίευση στο: Κ. Παλαμᾶ. Ἄπαντα (σημ. 27), 567.
30. Αιμ. Χουρμούζιος, Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἐποχὴ του (Ἀθήνα 1960), 283.
31. Κ. Παλαμᾶ. Ἀλληλογραφία, τ. 3 (Ἀθήνα 1991), 63-64.
32. Ξ. Λευκοπαρίδης (επιμ.), Ἀλληλογραφία τῆς Π.Σ. Δέλτα 1906-1940 (Ἀθήνα 1997), 54.
33. Δελβερούδη (σημ. 15), 371.
34. Φ. Μπουμπουλίδης, Οἱ ἔλληνες λογοτέχναι γιὰ τον Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Κείμενα καὶ αναφορές (Ἀθήναι 1991), 45.
35. Γιάννης Δάλλας (επιμ.), Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις ἀρχές τῆς ὡς τον πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον, τ. ΙΑ' (Ἀθήνα 1998), 37.
36. Το Γραφεῖο αὐτὸ αποτέλεσε τὴν πρώτη παρέμβαση των Φιλελευθέρων στον χώρο του πολιτισμοῦ. Σχετικά, βλ. Ευγένιος Μαθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες», στο: Χατζηιωσήφ (σημ. 8), 329.
37. Πρόκειται γιὰ το «Βασιλικὸν Μετάλλιον Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν», που θεσμοθετήθηκε με τον νόμο 470 «Περὶ καθιερώσεως χρυσοῦ μεταλλίου τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν», ΦΕΚ 374Α/12.12.1914. Ὁ νόμος προέβλεπε τὴν ἐναλλάξ ἀπονομὴ του μεταλλίου σ' ἓνα λογοτέχνη, ἓνα ζωγράφο, ἓνα γλύπτη κι ἓνα μουσικὸ (ἀρθρ. 1), γιὰ ἓνα ἔργο, «τὸ ὅποιον μεταξὺ τῶν λοιπῶν τῆς διετίας ὄχι μόνον προέχει λόγῳ ἐξωτερικῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ τείνει νὰ ἐξύψωση τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν, νὰ ἐξυγενίσῃ τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἔθνη καὶ ἰδεώδη», (ἀρθρ. 4), προέβλεπε δε καὶ μὴ χρηματικὴ χορηγία 2.000 δρχ. (ἀρθρ. 5). Με βασιλικὸ Διάταγμα «Περὶ τρόπου ἀπονομῆς τῶν μεταλλίων τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν», ΦΕΚ 141Α/16.4.1915, ὀριζόταν ὁ τρόπος ἐκλογῆς των βραβευθέντων καθὼς προβλεπόταν πενταμελὴς ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἐπιλογή του ζωγράφου ἢ γλύπτη, ἀπαρτιζόμενῃ ἀπ' τοὺς ἤδη ἔχοντες μετάλλια καὶ στὴν περίπτωση που αὐτοὶ δὲν ἀρκοῦν με μέλη που θα ὀριζε ὁ ὑπουργὸς με Βασιλικὸ Διάταγμα, (ἀρθρ. 2).
38. Με τον νόμο 1001 «Περὶ ἔθνικοῦ ἀριστείου τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν», ΦΕΚ 245Α/1.11.1917.
39. Μάλιστα διατήρησε αὐτοῦσιο τὸ ἀρθρ. 4 του νόμου 470/1914 καὶ με τὸ ἀρθρ. 6 ἔδινε τὴ δυνατότητα στον ὑπουργὸ Παιδείας νὰ ὀρίζει αὐτὸς τοὺς κριτὲς ἀνάμεσα ἀπ' τοὺς ἀριστεῖς, καὶ συμπλήρωνε πως: «Μέλη τῶν ἐπιτροπῶν, πλὴν τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, δύνανται νὰ γίνωσι καὶ ἄλλοδαποὶ ἐν Ἀθήναις διαμένοντες», φωτογραφικὴ ἀναφορὰ στους διευθυντὲς των ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν.
40. Γ. Παπακώστας (φιλ. επιμ.), Γ. Δροσίνη. Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου (Ἀθήναι 1983), 30-31.
41. Μ. Μαλακάσης, Μαλακάση. Ἄπαντα, τ. 2 (Ἀθήνα χχ), 670, 829.
42. Παῦλος Νιρβάνας, Βενιζέλος (Ἀθήναι 1920).
43. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῆς κριτικῆς στὴν Ἐκθεση τῆς «Ὁμάδας Τέχνης», Παῦλος Νιρβάνας, «Μία ἐκθεσοῦλα», εφ. Ἐστία, 13 Ἰανουαρίου 1918.
44. Ἑλλη Αλεξίου, Νίκος Καζαντζάκης. Γιὰ νὰ γίνῃ μεγάλος (Ἀθήνα 2016, κυκλοφορία με εφ. Τὸ Βῆμα), 88. Μάλιστα στὴν ἴδια σελίδα σημειώνει ὅτι ἀργότερα ὁ Βενιζέλος ψυχράθηκε με τον Νίκο Καζαντζάκη.
45. Αλέκος Α. Ανδρικόκης, «Ὅταν ὁ Καζαντζάκης συνάντησε τον Βενιζέλο καὶ θέλησε νὰ γίνῃ βουλευτὴς του!», εφ. Πατρίς Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 2011.
46. Αλεξίου (σημ. 44), 154.
47. «Δῶρο Θεοῦ» ὁ διορισμὸς, κατὰ τὴ βιογραφικὴ μαρτυρία στο: Αλεξίου (σημ. 44), 89.
48. Ἡ Ἑλλη Αλεξίου περιγράφει τον οικογενειακὸ θρήνο: «Ἐκλάψαμε τὸ Βενιζέλο, ἐκλάψαμε τὸ Δραγούμη, ἐκλάψαμε τὸ βασιλιὰ [...] κι' ἄς ἀνήκαμε στὸ βενιζελικὸ κόμμα», Αλεξίου (σημ. 44), 119. Ἀλλοῦ ἡ ἴδια συγγραφέας ἀναφέρει τὴν πρόταση του Γ. Παπανδρέου τὸ 1923 γιὰ τὴ θέση του διευθυντῆ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, θέση που ἀρνήθηκε ὁ Ν. Καζαντζάκης, Αλεξίου (σημ. 44), 217.
49. Γιὰ τον ρόλο του στὴ γενικότερη πολιτιστικὴ πολιτικὴ του Βενιζέλου, βλ. Ἀνδρέας Δεληβοριάς, «Ἑλληνικὴ Χαρακτικὴ», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5), 167-168.

50. Παναγιώτης Μπερεδήμας, «Οι εικονογραφήσεις των Αλφαβηταρίων της Δημοτικής από την Ομάδα Τέχνη» (αδημ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου 2008).
51. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Ο λόγος και η σιωπή του Κωνσταντίνου Παρθένη», *Ουτοπία 1* (Μάιος-Ιούνιος 1992), 131-170.
52. Γενική παρουσίαση του λογοτεχνικού έργου του Ζ. Παπαντωνίου, βλ. Δάλλας (σημ. 35), 240-299.
53. Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, *Δεκατρία χρόνια, από τό 1909 στο 1922: τό μυθιστόρημα ενός έθνους* (Αθήνα 1977), 7.
54. Εμμανουήλ Χ. Κάσδαγλης (επιμ.), *Γ. Σεφέρη. Χειρόγραφο Σεπ.'41* (Αθήνα 1980), 11.
55. Μαυρογορδάτος (σημ. 4), 4, 97.
56. Ο Γ. Σωτηριάδης, με περιορισμένο ερευνητικό έργο, αλλά σταθερό φιλοβενιζελικό προσανατολισμό, διορισμένος το 1912, ο Κ. Ράδος, ο Σ. Κουγέας διορισμένος μετά τον Διχασμό. Σχετικά βλ. Β. Καραμανωλάκης, «Από τη δειλή μεταρρύθμιση του 1911 στη δημιουργία του Ιστορικού – Αρχαιολογικού Τμήματος. Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ιστορία στα χρόνια των βενιζελικών κυβερνήσεων», *Βαρουχάκη – Βατσάκη* (σημ. 12), 212-213.
57. Βλ. Καραμανωλάκης (σημ. 56).
58. Για τον χαρακτηρισμό βλ. Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2 (Αθήνα 2002), 314. Για τη σχέση του Γ. Θεοτοκά με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τους φιλελεύθερους διανοούμενους υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Σχετικές παραπομπές και συγκεντρωτικά στοιχεία, βλ. Ντουσιά (σημ. 5), 231-243· Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Ο Βενιζέλος μας από την ιστορία στο μυθιστόρημα», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5).
59. Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ* (μυθιστόρημα) (Αθήνα 1998), 109, 110.
60. Όλγα Σελλά, «Θεοτοκάς, Σεφέρης και Καραγάτσης ανταλλάσσουν δημόσια απόψεις μέσω επιστολών για το θέμα της Κύπρου το 1954», εφ. *Καθημερινή*, 11 Ιανουαρίου 2009.
61. Παντελής Πρεβελάκης, *Ό Κρητικός, ή πολιτεία. Μυθιστορία* (Αθήνα 1950), 222-223.
62. Οι νόμοι εισάγονται από τον Τσιριμώκο και αποτελούν την πρώτη επίσημη κρατική υποστήριξη του καλλιτεχνικού κόσμου στην Ελλάδα. Σχετικά, βλ. Ματθιόπουλος (σημ. 36), 327.
63. Για την ονομασία της, βλ. Περικλής Βυζάντιος, *Η ζωή ενός ζωγράφου-αυτοβιογραφικές σημειώσεις* (Αθήνα 1994), 111. Σχετικά με την «Ομάδα Τέχνη», γενικά βλ. Κατερίνα Περπινιώτη, «Η “Ομάδα Τέχνη” 1917-1919. Ένας σημαίνων σταθμός στην ιστορία της ελληνικής τέχνης», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5), 184-204· Katherina Perpinioti-Agazir, «Le Groupe “Teknhi”» (διδ. διατριβή, Παρίσι 2002), 102.
64. Την εποχή αυτή στη σχολή διδάσκει και ο Γεώργιος Ιακωβίδης, ο οποίος διατήρησε τη γερμανική παράδοση.
65. Γι' αυτόν, βλ. Περπινιώτη (σημ. 63), 186-188, όπου καταγράφονται ενδιαφέροντα στοιχεία και για τους άλλους της Ομάδας.
66. Μελίτα Εμμανουήλ, «Παράδοση και ανανέωση στην ελληνική ζωγραφική την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο: *Πρακτικά συνεδρίου «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη: Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις»*, Χανιά 24-27 Οκτωβρίου 2002 (Αθήνα 2005).
67. Γι' αυτόν, βλ. Πολύνα Κοσμαδάκη, «Η συμμετοχή της Ελλάδας στην έκθεση διακοσμητικών τεχνών στο Παρίσι το 1925: μία απόπειρα πολιτιστικής διπλωματίας», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5), 157.
68. Δώρα Μαρκάτου, «Η δημόσια γλυπτική την εποχή του Βενιζέλου και η «πολεμική» τέχνη», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5), 205-223· επίσης ειδικά για τον Κ. Δημητριάδη, βλ. Νικολέτα Τζάνη, «Η συνεργασία του διευθυντή της ΑΣΚΤ Κωνσταντίνου Δημητριάδη με την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932», στο: Σακελλαρόπουλος – Βατσάκη (σημ. 5), 62-80.
69. Βλ. Ματθιόπουλος (σημ. 36), 336-337.
70. Από την εφημερίδα *Χρόνος* του Παρισιού, που μεταφράζεται στα ελληνικά από πολλά έντυπα.
71. Εις τον Παρισινόν Ελεύθερον Άνθρωπον γράφει ο κριτικός Ζαν Ντεστιέ.
72. Ματθιόπουλος (σημ. 36), 337.
73. Για μια συγκεντρωτική παρουσίαση της ελληνικής ζωγραφικής των δεκαετιών αυτών αλλά και των σχετικών ξενικών επιρροών, βλ. Δ. Παυλόπουλος (επιμ.), *Χρυσάνθος Χρήστου. Ελληνική Τέχνη. Ζωγραφική του 20ού αιώνα* (Αθήνα 2006), 14-32.
74. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα (επιμ.), *Εθνική Πινακοθήκη – 100 Χρόνια. Τέσσερις Αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής. Από τις Συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης και του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη* (Αθήνα 1999), 122-123.

75. Αντώνης Κωτίδης, *Μοντερνισμός και παράδοση στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου* (Θεσσαλονίκη 1993), 250.
76. Για τα γενικά βιογραφικά, βλ. σχετική διαδικτυακή προβολή της Εθνικής Πινακοθήκης.
77. Ματθιόπουλος (σημ. 36), 335.
78. Ματθιόπουλος (σημ. 51)· Μάνος Στεφανίδης, «Παρθένης, ο ζωγράφος της Βενιζελικής ιδέας», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 4 Μαΐου 1986.
79. Για την τέχνη του, Χρυσάνθος Χρήστου, *Κ. Παρθένης: Βιέννη – Παρίσι – Αθήνα* (Αθήνα 1995)· Χρήστος Καρακάσης, «Ελλάδα: η νεωτερικότητα στην τέχνη», https://www.google.gr/url?sa=t&rct=j&q=&e_src=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwie64HVqr_UAhVrBcAKHYBzBO4QFgghMAA&url=http%3A%2F%2Fkoyinta.gr%2Findex.php%3Foption%3Dcom_content%26task%3Dview%26id%3D753%26Itemid%3D100&usg=AFQjCNGaQgEHN8iGYAV7sTJ0DJ_hJh-Q&sig2=L6Y8VbLl62X_OktLyHUe_AHLEKTRONIKO_PERIODIKO· Για τη μετέπειτα σχέση του Παρθένη και άλλων καλλιτεχνών με το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά, βλ. Ευγ. Ματθιόπουλος, «4η Αυγούστου και εικαστικές τέχνες», εφ. *Η Καθημερινή*, 9 Ιανουαρίου 2005.
80. Τα σχόλια από τη σχετική διαδικτυακή έκδοση της Εθνικής Πινακοθήκης.
81. Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, διαδικτυακή δημοσίευση στην Εθνική Πινακοθήκη.
82. Ματθιόπουλος (σημ. 36), 335.
83. Εμμανουήλ Μαυρομαμάτης, *Η χαρακτηριστική και η ζωγραφική του Δημήτρη Γαλάνη, 1879-1966* (Αθήνα 1983).
84. Γιώργος Πετρέας, *Ο Γαλάνης: Ο άνθρωπος, ο καλλιτέχνης, ο πατριώτης* (Αθήνα 2004)· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος, 1889-1974» (αδημ. διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ 1996).
85. Περπινιώτη (σημ. 63).
86. Μάρκος Μαρινάκης, «Δημ. Κοκότσης· Ελευθέριος Βενιζέλος: τεκμήρια, αλληλογραφία, έργα τέχνης», *Εν Χανίοις* 10 (2016), 171, 175, 177. Επιστολές πιστοποιούν την πολύπλευρη στήριξη.
87. Ανδρέας Εμπειρίκος, *Λεξικό*, Κηφισιά 25/3/1969, βλ. <http://bhxos.tripod.com/leksiko-simpantos.htm>

Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.
Η κορύφωση της σύγκρουσης των δυο κόσμων.
Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά

Στο μέσο ακριβώς μιας τετραετίας, η οποία, σε παγκόσμια κλίμακα, κινείται στον αστερισμό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό ετών από τη διεξαγωγή του, τρία έγκριτα επιστημονικά Ιδρύματα της χώρας, το Ίδρυμα της Βουλής για τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», τιμώντας τα 100 χρόνια από την έλευση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και τον σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης, οργάνωσαν από κοινού διήμερο επιστημονικό συμπόσιο με κεντρικό θεματολογικό άξονα το παραπάνω γεγονός και τις διάφορες προεκτάσεις που αυτό προσέλαβε. Οι εργασίες του συμποσίου πραγματοποιήθηκαν με αξιόλογη επιτυχία στη Θεσσαλονίκη στις 3 και 4 Οκτωβρίου 2016. Παραθέτουμε την αποτίμηση των εργασιών, έτσι ακριβώς όπως εκτέθηκε κατά την καταληκτική συνεδρία από τους κ.κ. Ευάνθη Χατζηβασιλείου, καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ και Ιωάννη Μουρέλο, καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ.

Αποτίμηση Ευάνθη Χατζηβασιλείου

Το συμπόσιο για τα 100 χρόνια από το κίνημα της Εθνικής Αμύνης αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, μια από τις ελπιδοφόρες εξελίξεις των ημερών μας. Οργανώθηκε από τρία από τα μεγαλύτερα επιστημονικά ιδρύματα της χώρας, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος». Είναι πράγματι ασυνήθιστο φαινόμενο να συνεργάζονται –και μάλιστα, τόσο αρμονικά– όχι δύο, αλλά τρεις μείζονος βαρύτητας επιστημονικοί οργανισμοί, στην εξέταση ενός ιστορικού φαινομένου που καθόρισε την πορεία της χώρας για δεκαετίες. Υπό την έννοια αυτή, πρόκειται για ένα πνευματικό γεγονός μεγάλης βαρύτητας. Παραπέμπει, επιπλέον, σε μια ενισχυμένη ωριμότητα που επιδεικνύει το επιστημονικό προσωπικό της χώρας.

Βασικό χαρακτηριστικό του συμποσίου, αλλά και θεμελιώδες στοιχείο της επιτυχίας του, ήταν το ότι οι εισηγητές συζήτησαν ένα από τα πλέον ερευνημένα ζητήματα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, θέτοντας όμως μια σειρά νέων –και πολλές φορές τολμηρών, όπως πρέπει να συμβαίνει– ερευνητικών ερωτημάτων.

Τούτο είναι δομικό στοιχείο του ποιοτικού επιστημονικού λόγου, ο οποίος οφείλει, στηριζόμενος πάντοτε στην υπεύθυνη έρευνα και στην υπάρχουσα ιστοριογραφία, να βρει νέες κατευθύνσεις, ώστε να επεκτείνει και να εμπλουτίσει τη συζήτηση. Οι νέες οπτικές που παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο περιλάμβαναν απόπειρες λελογισμένων γενικεύσεων, αλλά και την επικέντρωση σε ελάχιστα ερευνημένα θέματα. Επιχειρήθηκαν συνθετικές («μεγάλες») ερμηνείες, αλλά παρουσιάστηκε και εξειδικευμένη έρευνα. Συζητήθηκαν οι τοπικές διαστάσεις και οι αναπόφευκτες, σε μια τέτοια σύγκρουση, αλλοιώσεις (ή συμβιβασμοί ή ακόμη και σκοτεινές πτυχές της), η διαδικασία συγκρότησης της αντιβενιζελικής ταυτότητας, η πολιτική ρητορεία του Διχασμού, ο ρόλος της Εκκλησίας, οι στρατηγικές προτεραιότητες των Κεντρικών Αυτοκρατοριών αλλά και η πρόσληψή τους από την αντιβενιζελική ηγεσία, η σερβική διάσταση των εντάσεων του Μακεδονικού Μετώπου, οι επιπτώσεις της σύγκρουσης στο νομικό/οικονομικό επίπεδο, οι πνευματικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις που συνόδευσαν τη σύγκρουση. Υπόδειγμα επιστημονικού λόγου υψηλής ποιότητας, ικανού να αίρεται πάνω από τις εντάσεις της εποχής και να αναζητεί την ερμηνεία, υπήρξε η σειρά των ερωτημάτων που έθεσε (και απάντησε) ο Ι. Μουρέλος για μια από τις σκοτεινότερες πτυχές του Εθνικού Διχασμού, τα Νοεμβριανά του 1916. Η πολλαπλότητα των οπτικών μας δείχνει ότι και τα πιο πολυσυζητημένα ιστορικά θέματα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο νέας επεξεργασίας. Ίσως μάλιστα, περισσότερο αυτά, με την απαραίτητη προϋπόθεση της εμμονής στην επιστημονική μεθοδολογία.

Το συμπόσιο αυτό επιβεβαίωσε για μια ακόμη φορά μια θεμελιώδη προϋπόθεση της καλής ιστορικής έρευνας. Συγκέντρωσε ειδικούς τριών, κατά βάση γενεών: αν μου συγχωρεθεί μια μεταφορά, τους έμπειρους, τους ανερχόμενους και τους νέους. Τούτο αποτελεί έναν βασικό μοχλό, για να επιτευχθεί ένα από τα βασικά ζητούμενα της επιστήμης της ιστορίας: ο συνδυασμός της συνέχειας και της ανανέωσης.

Αποτίμηση Ιωάννη Μουρέλου

Η δική μου αποτίμηση πρόκειται να κινηθεί επάνω σε δυο άξονες. Ο πρώτος, περισσότερο θεωρητικός, έχει να κάνει με την επιστημονική προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου.

Οι εργασίες του διημέρου, που ολοκληρώθηκε, απέδειξαν πως εκατό χρόνια μετά, ο Εθνικός Διχασμός είναι πλέον σε θέση να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας με γνώμονα όλους τους κανόνες της επιστημονικής δεοντολογίας. Πρόκειται για πολλά υποσχόμενη διαπίστωση αναφορικά με ένα φαινόμενο, το οποίο, επί μακρόν, δεν είχε καταφέρει να αποτινάξει τη διάσταση της πολιτικής αντιπαράθεσης, αλλά ούτε και εκείνη της εξιδανίκευσης προσώπων και καταστάσεων. Όμως, η επιστήμη της Ιστορίας δεν είναι κάποιο περιστασιακό εργαλείο, που να μας επιτρέπει να προβάλλουμε τις επιθυμίες μας ή να εξορκίζουμε τις όποιες ανησυχίες, τις όποιες ανασφάλειες μας διακατέχουν. Η Ιστορία λέει αυτά που λέει, και όχι απαραίτητα

εκείνα που θα επιθυμούσαμε εμείς να λείπει. Ούτε και είναι θεμιτή η χρήση της για την εξυπηρέτηση πολιτικών, ιδεολογικών ή άλλου είδους σκοπιμοτήτων. Στόχος και αποστολή της δεν είναι να κατανέμει εκ του ασφαλούς ευθύνες, σαν να επρόκειτο για κάποια ανώτατη δικαστική αρχή. Στόχος και αποστολή της είναι να προσπαθεί να κατανοήσει και, στο μέτρο του δυνατού, να ερμηνεύσει το ανθρώπινο παρελθόν. Υπό αυτό το πρίσμα, σκόπιμες αποσιωπήσεις, παραποιήσεις ή προσθαφαιρέσεις, προκειμένου να αναδειχθεί κάποια συγκεκριμένη πτυχή ενός ιστορικού φαινομένου και, αντιστρόφως ανάλογα, προκειμένου να υποβαθμισθεί κάποια άλλη, είναι πρακτικές, οι οποίες όχι μόνο δεν έχουν, αλλά και ούτε δικαιούνται να διεκδικήσουν θέση στο χώρο της επιστήμης της Ιστορίας.

Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με τον ορισμό του Εθνικού Διχασμού και με την περιγραφή του περιεχομένου του. Οι κορυφώσεις, συχνά δραματικές, που το φαινόμενο του Εθνικού Διχασμού γνωρίζει κατά καιρούς, έχουν συμβάλει στην εμπέδωση μιας απατηλής αντίληψης ως προς τον ορισμό του φαινομένου. Ο Εθνικός Διχασμός δεν είναι μια διαφορά γύρω από μια επιλογή εξωτερικής πολιτικής (τη στάση, την οποία όφειλε να υιοθετήσει η Ελλάδα το 1914 έναντι της νέας, παγκόσμιας θεώρησης των πραγμάτων), αλλά ούτε και μια σύγκρουση ανάμεσα σε δυο ιδιοσυγκρασιακές προσωπικότητες, τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον βασιλέα Κωνσταντίνο. Αυτή είναι η μικροσκοπική προσέγγιση. Όμως, όπως κάθε ιστορικό φαινόμενο, το οποίο εκ των πραγμάτων εξελίσσεται μέσα στο χρόνο, έτσι και ο Εθνικός Διχασμός έχει απόλυτη ανάγκη από μια περισσότερο μακροσκοπική θεώρηση, που να του επιτρέπει να αναπτυχθεί και να αναπνεύσει.

Εάν, επομένως, υποθεθεί πως μεταξύ των ετών 1914-1918 (η επιλογή των οριακών ημερομηνιών είναι συμβατική μόνο και μόνο επειδή συμπίπτει με τη διενέργεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου) λαμβάνει, απλώς, χώρα μια θεαματική κορύφωση ενός ευρισκόμενου ήδη εν εξελίξει φαινομένου και εφόσον καταφέρει κανείς να αποδεσμευτεί από την όποια γοητεία (στους αντίποδες η μια της άλλης) μπορούν να ασχούν οι προσωπικότητες των δυο υποτιθέμενων πρωταγωνιστών, τότε είμαστε μάρτυρες μιας εκ διαμέτρου διαφορετικής πραγματικότητας: εκείνης της σύγκρουσης μεταξύ δυο διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, της παραδοσιακής ολιγαρχίας και της διαρκώς ανερχόμενης αστικής τάξεως, με αντικείμενο τον έλεγχο και την άσκηση της εξουσίας. Υπό αυτή την οπτική, η διεύρυνση του χρονικού ορίζοντα εκπλήσσει με το μέγεθός της. Οι καταβολές του φαινομένου του Εθνικού Διχασμού ανέρχονται στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, η δε καταληκτική ημερομηνία (περί τα μέσα της δεκαετίας 1930-1940) ξεπερνά κατά πολύ τη φυσική παρουσία του ενός εκ των πρωταγωνιστών (ως γνωστόν, ο Κωνσταντίνος πεθαίνει στις αρχές του 1923) και συμπίπτει, απλώς, με την απώλεια του δευτέρου. Επομένως, σε μια διαλεκτική σχέση αιτίου-αιτιατού, την έννοια της διάρκειας διεκδικεί επάξια το αμιγώς ελληνικό εσωτερικό φαινόμενο του Εθνικού Διχασμού.

Αντίθετα, η συγκυριακή διάσταση του φαινομένου αντιστοιχεί στη διεθνή παράμετρο. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και οι ανάγκες, οι οποίες προκύπτουν

από τη διεξαγωγή του, προσδίδουν νέες, πρωτόγνωρες διαστάσεις στον Εθνικό Διχασμό. Η θεαματική αναβάθμιση της γεωστρατηγικής σημασίας του ελλαδικού χώρου και η ένταξη του τελευταίου στον εν γένει πολεμικό σχεδιασμό, εισάγουν ρυθμούς και σφυρηλατούν συμπεριφορές, που ξεπερνούν κατά πολύ τα ελληνικά δεδομένα. Έτσι εξηγείται γιατί το Εθνικός Διχασμός προσλαμβάνει την απατηλή μορφή μιας διένεξης γύρω από μια επιλογή εξωτερικής πολιτικής. Εν κατακλείδι, ένα διεθνές φαινόμενο έρχεται να επικαθήσει επάνω σε ένα, ευρισκόμενο σε εξέλιξη, ελληνικό φαινόμενο. Από αυτή, δε, την καθαρά συγκυριακή διαπλοκή, προκύπτουν εξαιρετικά έκρυθμες και δραματικές κορυφώσεις.

Με τη λήξη των εργασιών, επιχειρήθηκε μια σύνδεση του υπό πραγμάτευση αντικειμένου με την τρέχουσα πραγματικότητα, αποδεικνύοντας πως μπορεί μεν η Ιστορία να μην επαναλαμβάνεται, ωστόσο η σε βάθος γνώση της τελευταίας αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση, προκειμένου να είναι κανείς σε θέση να κατανοεί το παρόν ή ακόμη και να επιχειρεί προβολή στο μέλλον.